2. Baskı

Sadık Usta

Şüphenin Tarihi

Felsefeye Giriş

Sadık Usta

ŞÜPHENİN TARİHİ

FELSEFEYE GİRİŞ

Sadık Usta, 1960 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. 16 yıl Almanya'da yaşadı. Stuttgart Üniversitesi ve Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde (Tarih ve Siyasal Bilimler) okudu. 2003 yılında İngilizce öğrenmek üzere dokuz ay Londra'da kaldı. 2012'de Goethe Üniversitesi'nde "Ütopya ve Devrim, Türkiye'de Modernleşme Hamleleri (1908-1938)" başlıklı master tezini verdi.

Yazdığı ve Katkıda Bulunduğu Bazı Kitaplar:

Türk Ütopyaları/Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ütopya ve Devrim

İlkçağ Ütopyaları/Mükemmel Toplum ve İlk Devlet Teorileri

*Dünyayı Değiştiren Düşünürler (*Cilt.1: *Felsefenin Şafağı: Hint, Çin, Yunan, Roma ve Rönesans Avrupa'sı;* Cilt.2: *Rönesans'tan Aydınlanma'ya Yeni Bir Çağın Doğuşu;* Cilt.3: *Aydınlanma, Fransız Materyalizmi, Amerikan ve Fransız Devrimleri;* Cilt.4: *Ekonomi Politik, Alman İdealizmi, Rus Halkçılığı ve Marksizm;* Cilt.5: *El-Kindi'den İbn Sina'ya, Gazali'den İbn Haldun'a İslam Felsefesi, Mutezile, İhvan-ı Safa, Din-Felsefe Tartışmaları*)

Fıçılarda Yaşamak - Sıradışı Devrimci Hayatlar

Ütopya ve Masalbilim - Binbir Gece Masalları

Şair ve Matematikçi Ömer Hayyam

Çevirileri:

Thomas More, *Ütopya*

Tommaso Campanella, *Güneş Ülkesi*

Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*

Hans Heinz Holz, *Devrimin Cebiri: Hegel'den Marx'a Felsefenin Aşılması ve Gerçekleştirilmesi*

K. Marx, F. Engels, *Komünist Manifesto*

Şüphenin Tarihi - Felsefeye Giriş
Sadık Usta

Yayın Yönetmeni: Aslı Tunç
Dizi Editörü & Yayına Hazırlayan: Şebnem Soral Tamer
Editör: Kurtuluş Güran
Kapak Tasarım: İlknur Muştu
Sayfa Tasarım: Mert Tamer

2. Baskı: Ocak 2022
ISBN: 978-625-799-440-8

© Sadık Usta, 2021
Bu eser, yayıncısının yazılı izni olmadan çoğaltılamaz.
kafkakitap* Epsilon Yayınevi Tic. ve San. A.Ş.'nin tescilli alt markasıdır.
© Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.

Baskı ve Cilt:
Yıldız Mücellit Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
Maltepe Mah., Gümüşsuyu Cad.,
Dalgıç Çarşısı, No: 3/4
Zeytinburnu/İstanbul
Tel: (212) 613 17 33 Faks: (212) 501 31 17
Sertifika No: 46025

Yayımlayan:
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sok., No: 18/4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (212) 252 38 21 Faks: (212) 252 63 98
İnternet Adresi: www.epsilonyayinevi.com
E-posta: epsilon@epsilonyayinevi.com
Sertifika No: 49067

SADIK USTA

ŞÜPHENİN TARİHİ

FELSEFEYE GİRİŞ

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ **11**

TAŞ BALTADAN KENT DEVRİMİNE **27**
Zamanda Değişmek 27
Varoluş 28
Canlılar İstilası 29
İnsan Neden Var? 30
Ben Yapmadım, Evrim Yaptı 31
Dik Durmayı Öğrenmek 32
İşte İnsan! 33
Parmakların Hüneri 34
Erken Doğan Yol Alır 36
Bir Taş Balta Uğruna 37
Ateşi Çalmak 39
Dillenen İnsan 41
Güzelliğin Keşfi 46
Boş Zamanın Keşfi 47
Bereketli Hilal 49
Tarım Devrimi 54
Anaların Dayanışması 55
Mertliğin Bozulması 56
Uygarlığın Şafağı 59
Göbeklitepe Bize Ne Anlatmaktadır? 60
Kent Devrimi 61
Devletlerin İnşası 63

DEVLET EFSANESİ SÜMER'DE BAŞLAR 67
Bilinmeyen Sümerler 67
Yazının İcadı 68
Sümer Dili Kimin Dili? 69
Sümer'de Kent Devrimi 70
Sümer'de Kent Devletleri 71
İlk Kayıtlı Siyasal Devrim 71
Sömürü 5000 Yıl Önce de Vardı 72
Urukagina'nın Eşitlikçi Devrimi 73
Mitolojinin Doğuşu 75
Mısır'ın Düşünsel Birikimi 77
Mısır'da Bilim 81

FELSEFENİN DOĞUŞU 85
Düşüncede Zirve 85
Sophia Nereli? 86
Mısır'ın Yunan'a Etkisi 87
Felsefenin Doğumu 90
Felsefe Nedir? 92
Felsefe Tarafsızlık mıdır? 94
İnsanı Cennetten Kovduran Merak 95
Sorgulamadan Olur mu? 98
Filozofların Felsefe Tanımı 100
Bilgisizliğimizin Tesellisi 102
Kişisel Gelişimci Yazarlar 103

FELSEFE NE İŞE YARAR? 105
Hayat ve Felsefe 105
Neden Felsefe Yapmalıyız? 107
Doğru Soru 110
Okuma Alışkanlığı Edinmek 111
Felsefenin Halkçılaşması 113

Felsefi Dilin Yalınlığı 114
Felsefe Özgür Ortamda mı Gelişir? 117

FELSEFENİN ANAYURDU NERESİ? 123
Nehir Kenarlarında Boy Veren Uygarlıklar 123
Felsefe Bir Yunan İcadı mı? 125

FELSEFENİN HİNT, ÇİN VE YUNAN'DAKİ KÖKENİ 133
Felsefe Nerede ve Nasıl Ortaya Çıktı? 133
Hindistan'ın Uygarlık Birikimi 135
Hint Felsefesi 138
Sorgulamalar ve Şüphenin Doğuşu 139
Mitolojiden Kopuş 140
Varlığın Kaynağı Üzerine 142
Varlık, Bilgi ve Mantık 144
Nedensellik İlkesi 145
Bilginin Kaynağı ve Etik 147
Çin Felsefesinin Tarihsel Koşulları 149
Çin Uygarlığının Kökeni 149
Savaşan Devletler Dönemi 150
Çin'de İlk Felsefe 151
Konfüçyüs Geleneği 152
Konfüçyüs Öğretisi 154
Doğru Kavramların Önemi 155
Laozi 156
Özgürlükçü Toplum İdeali 157
Küçük Ülke 158
Yüz Düşünce Okulu 159
Savaş Karşıtı Me Ti 160
Menzius 161
Yunan Felsefesinin Tarihsel Koşulları 162
Batı Anadolu'da Doğa Felsefesi 164

Thales, Pisagor, Heraklitos 165
Atomcuların Felsefeye Etkisi 167
Hint, Çin ve Yunan Koşullarının Karşılaştırılması 167

FELSEFENİN ALT DİSİPLİNLERİ 171
Felsefe Ne İle İlgilidir? 171
Felsefede Ekoller ve Akımlar 172
Madde mi Bilinç mi? 174
Felsefenin İlk Soruları 175
Felsefenin Alanları 177

BİLGİ FELSEFESİ 181
Bilgi Felsefesi Nedir? 181
Bilgi Felsefesinin Temel Soruları 182
Bilgi Nedir? 183
Teorik ve Pratik Bilgi 185
Bilgiye Neden İhtiyaç Duyarız? 186
Nasıl Bilgi Ediniriz? 187
Algısal Bilgi 188
Algısal Bilgiden Mantıksal Bilgiye 189
Taş Balta Neden Var? 191
Yontanın Yontulması 193
Aydınlanmanın Diyalektiği 196
Antikçağda Bilgi Felsefesi 198
Platon'da Bilgi Kuramı 199
Aristoteles'in Bilgi Kuramı 201
İslam Felsefesi ve Bilginin Kaynağı Sorunu 201
Modern Dönemde Bilgi Felsefesi 202
Duyumsamacılık ve John Locke 203
Descartes'ta Bilgi Kuramı 203
Baruch Spinoza 205
G. Wilhelm Leibniz 205

David Hume 205
Immanuel Kant 206
G.W. Friedrich Hegel 207
Ludwig Feuerbach 209
Marx'ta Bilgi Kuramı 209

NASIL DÜŞÜNÜRÜZ? 213
Beynimiz Nasıl Çalışır? 213
Kültürel Yapının Etkisi 216
Sınırlarda Yapılan Keşifler 218
Yetenekteki Zenginlik 219
Düşünce Nasıl Oluşur? 221
Düşüncenin Ütopik Unsuru 223
"Ben" Duygusu 224
Bilincin Oluşumu 225

KAVRAM VE SOYUTLAMA 231
Felsefe ve Soyutlama 231
Soyutlamada Yöntem 234
Ortak Yargı Nasıl Oluşur? 237
Yargılar ve Değerler Nasıl Oluşur? 238

ZAMAN VE HAREKET 241
Zaman Nedir? 241
Hareket Neden Var? 242
Tarihsellik ve Çelişme 244
Sorgu, Eleştiri ve Ötekinin Önemi 248

VARLIK FELSEFESİ 253
Varlık Nedir? 253
Ontoloji 255
Metafizik Nedir? 255

Varlık Hiçliğin Karşıtıdır 258
Varlıktaki Saflık 259
Tarihsel Açıdan Ontolojiye Bakış 260
Antik Yunan 260
Çin Felsefesinde Varlık Kavramı 261
Hint Vedalarında Varlık Kavramı 261
Modern Felsefede Ontoloji Kavramı 262

DİN FELSEFESİ 265
Din Konusunda İki Yanlış 265
İnanç Olgusu 267
Tabu, Kült ve Aşkınlık 268
Tanrı'nın Varsayılan Sıfatları 268
Tanrı'nın Varlığına İlişkin Argümanlar 269
Din ve Tanrı Eleştirisi 271
İnsan Zihninin Oyunları 272
Büyü ve Sihir 272
İlk Yabancılaşma 274
Ölüm Bilinci 275
Totem ve Tabu 276
Ruh Kavramı 278
Tanrı Fikrinin Keşfi 279
Animizm 280
Mitolojik Düşünce 281
İdeal Varlık İmgesi 283
İnsan Neden İnanır? 286
Din ve Şiddet Olgusu 289
Örgütlü Dinler Neden Var? 290
Tektanrıcı Dinler 293
İleri Bir Adım Olarak Tektanrıcı Dinler 296
Din-Bilim Çatışması 297
Ateizm 299

Toplumsal Aydınlanma 300
Din ve Marksizm 302
Doğu-İslam Coğrafyasında Aydınlanma 304

ETİK VE AHLAK FELSEFESİ 309
Etik mi Ahlak Felsefesi mi? 309
Kavramın Kökeni 310
Değerlerin Toplumsal Temeli 312
Toplumsal Değerlerin Yok Olması 313
Ahlak ve Etik'in Tarihçesi 313
Hint Felsefesinde Ahlak 313
Mal-Mülk Hırsı 313
Çin Felsefesinde Etik Değerler 314
Konfüçyüs: Erdemli Olmak = Güzellik 315
Erdemli Olmak: Saygı ve Sevgi 315
Erdemli Olmak ve Bilgelik 315
Yunan Felsefesinde Etik 316
Farabî'de Etik Öğretisi 318
Ahlaki Değerleri Dinler mi Belirliyor? 319
Rönesans'tan Aydınlanmaya 320
Ahlak Felsefesinin Merkezinde Üç Soru 321

UYGARLIKLAR NEDEN ÇÖKER? 329
Uygarlıkların Çöküşü ve Kültürel Çölleşme 329
Uygarlıklar Nasıl Başlar? 333
Doğu-İslam Uygarlığı ve Felsefesi Üzerine 335
Coğrafya Kader mi? 336
Paradigmalar Savaşı 337
Yıkılışın Sebepleri 341
Kültürel Çölleşmenin Nedenleri 343
Felsefe ve Bilgiye Neden İhtiyaç Duyulur? 346
Derin Aldatmanın Felsefesi 346

Avrupa'da Ortaçağ 347
Batı'yı Aydınlatan Doğu 349
Felsefe ile İlahiyatın Buluşması 350
Doğu-İslam Düşünürlerin Felsefeye Katkısı 352
Uygarlıkların Temelindeki Dinamizm 353
Sonuç 353
Toplumlar Neden Geriler? 354
Yeni Bir Aydınlanma 356
Yeni Bir Kültüre Doğru 358

FELSEFE KAVRAMLARI SÖZLÜKÇESİ 360
ZAMAN VE FİLOZOFLAR DİZİNİ 369
KAYNAKÇA 372
DİZİN 385

Bana sürekli "Felsefeye giriş kitabı önerir misiniz?" sorusunu yönelterek bu kitabı yazmama vesile olan felsefeseverlere...

"Her insanda felsefe yapma yeteneği içkindir.
Felsefe, insani bir ihtiyaçtır ve bu, sadece felsefecilerin işi değildir…"
Hannah Arendt

SUNUŞ

Ülkemizde son yıllarda çok sevindirici bir gelişme yaşanmakta, özellikle gençler arasında felsefeye olan ilgi günden güne artmaktadır. Felsefe alanında yapılan özgün yayınlarda da gözle görülen bir artış sözkonusudur.* Bu durum, ülke ve toplum adına çok sevindiricidir. Çünkü toplumumuzun içinde bulunduğu mahalleler arası kamplaşmayı, zihinsel kargaşayı, bilimsel çalışmaları dumura uğratan gerici ve bağnaz yapıyı ancak felsefenin etkin olduğu düşünsel bir iklimle aşabiliriz.

Kuşkusuz, insanlar zihinlerinde ideal bir dünya ve ideal bir figür yaratarak kimliklerini biçimlendirirler. Ve doğaldır ki insanlar, zihinlerinde yarattıkları ideal figüre benzemek için çaba da gösterirler. Çünkü insan, özel olduğunu hissetmek ister, bu duygu onu harekete geçirir, ona yaşam enerjisi verir ve zihninde yarattığı o ideal varlıkla bütünleşmek ister. Çoğunlukla da insanların gelişmesinin ve toplumda etkin olmasının sebebi budur.

Siyasete ilgi duyanlar bazı liderleri örnek alırlar. Çoğunlukla akademisyenler model aldıkları düşünürlerin, askerlerse tarihin büyük komutanlarının başarılarını yakalamak isterler. Felsefecilerse çoğunlukla büyük filozoflardan biri olmayı arzu ederler.

Herkes bir yere gelmek istiyor ve gerçekten de herkes bir yere gelebilir... Bu mümkündür. Fakat bunun için planlı çalışmalı, sebatla okumalı, titizlikle araştırmalı, olgunluk ve tevazuyla düşünsel tezler inşa etmeliyiz.

Felsefeyi herhangi bir ders veya görev gibi değil, bir yaşam tarzı, pratik bir yöntem ve düşünme biçimi olarak ele almalıyız. Bu sayede önyargılarımızla hesaplaşır, ezberleri bozar ve gerçekliğin eşiğine yaklaşmış oluruz.

Bu yönde çabaladıkça da biz, idealimizdeki biz oluruz...

İnsan aydınlanarak mutlu olur. Aydınlanmak, insanın bir başkasını

* İshak Arslan, "Türk'ün Felsefe ile Yüzyıllık İmtihanı: Felsefeye Giriş Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sayı 17, 2011, s.94-95.

aydınlatmasıdır. Sümerler, "Biliyorsan niye anlatmıyorsun, boş vakit geçirdin, neye yaradı?" derler. Evet, bir başkasını aydınlatmak, en başta öğrenmek ve öğretmektir. Kuşkusuz, herkes en doğru bildiği ve düşündüğü şeyi, yani bilgisini kendi pratiği içinde sınayacak ve kavrayacaktır. Bilgi, yararlıdır ve edinildikçe insanı sadece özgürleştirmez, mutlu da eder. Bilgi, insanı mutluluğa götüren yegâne yoldur.

Kuşkusuz, herkes her bilgiye aynı derecede ilgi duymaz, hoşlanmaz veya kavramaz. En başta bilgiye ihtiyaç duyulmalıdır ki bu, aynı zamanda bilgiyi merak etmektir. Bilgi, aynı zamanda sorularımızın kaynağıdır. Bilgi, öylesine bir kaynaktır ki ondan kana kana içeriz, içtikçe de daha fazla susarız. Yeni bilgiyle düşüncemizi arındırır ve sistemleştiririz. Bilgiyle hem hayatımızı kolaylaştırır hem de sorunlarımıza nasıl yönelmemiz gerektiğini öğreniriz. Bizi meşgul eden konuları nasıl ele almamız gerektiğini de bilgi sayesinde öğreniriz. En basitinden en karmaşık sorunlarımıza, çözebildiklerimizden çözemediklerimize doğru bir hattı takip etmemiz gerektiğini, bilgide derinleştikçe olayları kavradığımızı görürüz. Mutlu olmanın kılavuzuna da bilgi sayesinde ulaşırız. Mutluluk, salt duyumsal haz veya anlık sevinç değildir.

Bilgi bizi dertlendirebilir, endişeye sevk edebilir, huzurumuzu kaçırabilir, kaygılandırıp mutsuz da edebilir. Mutsuzluğun da aslında mutluluk olabileceğini bize bilgi ve felsefe kavratır. Bizi girişmeyi hiç düşünmediğimiz işlere yönlendirebilir, bir misyoner gibi yollara düşürüp tutkuyla sarıldığımız ideallerle de buluşturabilir.

Bilgiyle daha berrak düşündüğümüzü ve daha çabuk kavradığımızı fark ederiz. Bilgide derinleştikçe basit yaşamanın hazzını tadar, gereksiz düşünsel ve psikolojik yüklerden kurtulur, sahip olduğumuz zamanı önemser, hayatı verimli kılmayı, kaçınılmaz son olan ölümle daha kolay yüzleşmeyi öğreniriz.

Bilgiyle teselli bulur, dinginleşir ve bilgeleşiriz. Bilgi, felsefenin ana maddesidir.

Herkes felsefe öğrenebilir; herkes felsefeci ve hatta bazılarımız filozof da olabilir. Bunun için çok şeye gerek yok; sadece sorgulamak, araştırmak, merak etmek, derinlemesine okumak, mevcut durumu eleştirmek ve her anlatılana kanmamayı öğrenmek yeterlidir.

Bu yüzden bu kitap, en başta gençlere ve sonra da felsefeye ilgi duyan her yaştan insana yönelik yazılmıştır.

Günümüzde birçok insan felsefeye merak salmaktadır, onun toplumsal cazibesinden etkilenmekte ve bilgeliğin erenlerinden olmak istemektedir. Herkesin buna hakkı var.

Eğer felsefecilerin toplum içindeki sayısı bugün hâlâ çok fazla değilse, bunun iki önemli nedeni vardır: Birincisi güven eksikliğidir ki birçok insan, felsefenin eşiğine adım atmaya çekinmekte, bu işin zorlu, zahmetli ve gizemli olduğunu zannetmektedir. İkincisi ise felsefe dünyasının ve özellikle de akademik çevrenin kibirli, anlaşılmaz ve ağdalı üslubudur.

Konu felsefedir, yani insanın bilgiyi sevmesi, bilgelik yolunun eri olması ve kendi bilgisizliğinin bilincine varmasıdır. Elde edilen bilgi paylaşılmayacaksa ve hatta paylaşmak için gösterilen çabadan daha fazlası yapılmayacaksa ne işe yarar ki? Felsefeci, bilginin bilmeyenlere aktarılmasını önemsemelidir. Bunun için dilini mümkün olduğunca sadeleştirmeli ve bilgiyi yalınlaştırarak insanlara sevdirmesini bilmelidir. Kuşkusuz, felsefenin kavramları sıradan insanlar açısından anlaşılmazdır, ancak buna rağmen bilginin yalın bir dille aktarılması tercih edilmelidir.

Filozoflar, ezelden beri insan zihnini meşgul eden evrensel sorunları düşünmüş, bu sorunların yanıtlarına ilişkin tezler geliştirmiş ve mevcut anlayış ve iddiaları sorgulayarak kavramlar üretmişlerdir. Bu sayede düşüncemiz mitolojik açıklamalardan kurtularak aklın, sorgulamanın, sağlıklı şüphenin ve yapıcı eleştirinin baz alındığı bir yöne ilerlemiştir.

* * *

Bu kitap, felsefe hakkında genel bilgi sahibi olmak ya da felsefeye girmek isteyen veya filozof Louis Althusser'in ifadesiyle kendilerini "felsefeciden" saymayan ama filozofça düşünmek ve özellikle de yaşamında düşünmenin araçlarıyla yöntemlerini etkin bir şekilde kullanmak isteyen her yaştan insana hitaben yazılmıştır.

Bu kitabı yazmaktaki amacım, hayatta karşılaşılan bilimsel, teorik, dini, siyasi, sanatsal ve ahlaki sorunlara, zihinleri meşgul eden binbir türlü konuya ilişkin argümanlar geliştirmek, çareler düşünmek, felsefî düşünce ve yaşam tarzının bir alışkanlık hâline getirilmesine katkıda bulunmaktır. Bu yüzden kitabın başından sonuna kadar genel ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır.

Yine bu kitapta, felsefenin ortaya çıkış sürecinde, çeşitli coğrafyalarda etkin olmuş, düşünceleri ve çıkışlarıyla uygarlık tarihine yön vermiş filozofların öğretilerine yer verilmiştir.

Kitapta önce kısaca insanlık tarihinin ilk anlarına gidilecek, insan denen toplumsal varlığın gelişme süreci takip edilerek uygarlık birikiminin yaratıldığı coğrafyaların tarihsel koşullarına değinilecektir. Sonra da felsefe denen

düşünme tarzının hangi toplumsal koşullarda, nerede, nasıl ve hangi biçimde ortaya çıktığına bakılacaktır.

Bunu yaparken de düşüncenin oluşumuna ve düşüncenin insan pratiği üzerindeki doğrudan etkisine, din ve bilimin insan ve toplum hayatındaki rolüne, konuşma dilinin, ortak üretimin ve tabii ki bölüşüm tarzının kökenine, bilginin kaynağına, yaşam denen olgunun amacına, insanın düşünce dünyasını belirleyip neticede ona kimlik kazandıran o ilk sorular kümesine dikkat çekilecektir. Ardından insanların hangi nedenle ve hangi koşullarda avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarım ve yerleşik kültüre geçtikleri incelenecektir. Tam da bu aşamada üzerinde yaşadığımız coğrafyanın, yani Bereketli Hilal'in insanlık tarihinde oynadığı kritik role dikkat çekilecektir.

Tabii kentlerin kuruluşunun önemine, kültürün yaratımına, üretimde bolluğa yol açan bilim ve teknolojiye, toplumsal örgütlenmeye, dinlerin kurumlaşarak devlet ve siyasetle kaynaşmasına, orduların inşasına, sınıfların ve profesyonel düşünürlerin ortaya çıkışına, siyasal baskının, emek sömürüsünün, kölelik koşullarının ve zulmün ayyuka çıktığı ilk imparatorlukların kuruluşuna da mercek tutulacaktır. Sonra da düşünsel yaratıcılıkta çok önemli bir sıçramayı ifade eden felsefenin eşiğine ayak basılacaktır. Felsefenin ve felsefi bilginin ne olduğu, felsefenin kültür ve sanat, bilgi ve varlık, siyaset ve din, bilim ve ahlak üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu incelenecektir.

Bu arada dinlerin ortaya çıkışının toplumsal anlamına, Tanrı fikrinin insanlık tarihinde oynadığı role, madde ve madde ötesi kavramları yaratan bilinç unsuruna değinilecektir.

Kuşkusuz, muhtevası "insan ve felsefeye giriş" olan bu kitapta, soru ve konuları itibariyle Asya, Afrika ve Avrupa'daki gelişmelere de değinilecektir. Felsefenin tanımı, alt disiplinleri, temel sorunları, kavramları, evrenselleşmiş ilkeleri özel fakat kısa başlıklar hâlinde işlenecektir.

Peki bu kitapta ayrıca neler olacak?

1) *Bilgi açısından:*

Eğer felsefenin günlük yaşamda ne işe yaradığını bilmek, felsefi-düşünsel merakınızı gidermek, düşünme yönteminin yasalarını kavramak istiyor ya da felsefe yapmanın ne olduğunu merak ediyorsanız bu kitap size göredir.

Felsefe, okullarda çok zor öğretilir. Çünkü felsefenin yaratıcı pratiğinden ziyade ezbere ve mantık formüllerine dayanan kalıp bilgilere önem verilmektedir. Felsefeyi ancak onun yöntemlerini aktif bir şekilde kullanarak kavrayabiliriz. Mangoyu yemeden tadının nasıl olduğunu bilebilir miyiz? Mantıklı ve

sistemli düşünme, sorgulama, eleştirme, şüphe duyma, konuları analiz etme ve diyalektik çözümleme, kıyas, argüman üretme ve sentezleme... Bu yöntemlerin hepsi ancak uygulandığında kavranabilir. Felsefe soyut kavramlar üretir, fakat o kavramlar, somut ve canlı hayatta sınansınlar diye üretilir. Felsefe yapılabilir, yeter ki ona ilgimizi eksik etmeyelim ve korkmadan sarılalım.

Bu kitapta, cansız ve ezbere dayalı fikirleri ya da filozof Bertrand Russell'ın "Eğitimini almakla birlikte, kısa bir süre sonra hepsini unuttum," dediği felsefi bilgileri değil, yaratıcılığı esas alan düşünme yöntemlerini bulacaksınız.

2) *Üslup açısından:*

Bu kitapta, fildişi kulelerde veya dersliklerde suni olarak üretilen ve uzmanları dışında birçok kimsenin anlamadığı, okuyanların da içinde kayboldukları kavramlara başvurulmayacaktır.

Konuyu yavanlaştırmadan dilde sadelik, yalınlık ve genel anlaşılırlık tercih edilmiştir. Bu açıdan bu kitapla felsefeyi halkın seviyesine indirme amacı güdülmüştür.

Felsefeyi halka sevdirmek, toplumu da felsefeye kazandırmaktır. Yani bir yönüyle felsefeyi insanileştirmektir. Yalın dil kullanmak, sorunu yavanlaştırmak değil, onun kavranmasını kolaylaştırmaktır. Bir zamanlar satranç aristokratların oyunu, sanat da burjuvaların uğraşıydı. Fakat satranç ve sanat, bugün milyonlarca insanın uğraşı hâline gelmiştir. Bu, felsefe alanında da gerçekleştirilebilir.

Türkiye'de yaygın şekilde örgütlenmiş felsefe kulüp ve evlerinin var olduğunu düşünebiliyor muyuz?

Mitolojinin unutulmaz kahramanı Prometheus ne yapmıştı? Tanrıların ayrıcalığı olan ateşi çalmış ve onu en çok ihtiyaç duyanlara, yeryüzündeki insanlara götürmüştü. Bu, felsefe için de yapılamaz mı? Felsefe, ilahların katından indirilip halkın hizmetine sunulmalıdır.

3) *Dünya görüşü açısından:*

Bu kitapta, "tarafsızlık" adı altında "ne kokan ne bulaşan" ya da bu ad altında eski ön kabulleri daha da kökleştiren veya "çaktırmadan" zihinleri dinci jargonla bulandıran felsefeye yer verilmeyecek, böyle bir yaklaşımda bulunulmayacaktır. Felsefeci tarafsız değildir, daha doğrusu tarafsızlığı mümkün değildir. Çünkü tarafsızlık, aslında hâkim ideolojiden yana olmaktır. Çoğunlukla gerçekliğe bağlılık (nesnellik) ile tarafsızlık karıştırılmaktadır. Gerçeğe bağlılık, her felsefeciden beklenmesi gereken bir haslettir. Eğer bir felsefeci "tarafsızım"

diyorsa bilin ki o, insanları aldatmaktadır ve özellikle taraftır. Tarafsızlık sloganı, taraflılığı gizlemek için uydurulmuş bir örtüdür. Nasıl ki her insanın siyasi bir görüşü varsa felsefecinin de olacaktır. Okullardaki dersler, kökleşmiş ve gelenek hâline getirilmiş egemen anlayışların zihinlere çakılması için anlatılmaktadır. Peki o zaman yeni düşünceler ve tezler nasıl ortaya çıkacak ve hayat bulacak? Düşünsel-sosyal disiplinlerde, matematik, fizik, kimya, biyoloji vb. bilimlerden bildiğimiz kesinlik olmadığı için her düşünce, yorum ve analiz ister istemez taraflılık içerir. Yanlı olmak zorunluluktur fakat felsefeciyi makbul kılan onun gerçeğe olan bağlılığıdır.

4) *Kültürel-bilimsel açıdan:*

Bu kitapta, sadece Yunan'la başladığı iddia edilen Batı felsefesine değil, yüzyıllardır yok sayılan ve bilinçli bir şekilde göz ardı edilen, "Varsa bile taklittir veya aktarmadır," denilerek sürekli küçümsenen kavimlerin, Hint, Çin ve Doğu-İslam kültür coğrafyasının felsefi kaynaklarına da yer verilecektir. Ayrıca bu kitapta "Bilim ve felsefe neden yer değiştirir ve ayrıca çöken uygarlıklar kültürel açıdan neden çölleşir?" sorusunu da etraflıca tartışacağız. Çünkü bu konuda okuyan veya okumayan, amatör veya profesyonel felsefeci, sıradan veya akademisyen birçok insanda ciddi yanılgılar mevcuttur.

Bu kitapta bir dönem bilim ve felsefede çığır açan Hint, Çin, Sümer, Mısır, Yunan, Doğu-İslam vb. kavimlerin bir dönem sonra neden bilim ve felsefeden uzaklaşarak karanlık çağlara gömüldüklerini de inceleyeceğiz. Tarihin belli bir döneminde aydınlanmış halkların, bir dönem sonra neden yeniden cehaletin ve çoğunlukla da siyasi ve dini fanatizmin peşine takıldıklarını mercek altına alacağız. Tabii bu arada "Aydınlanma denince ne anlaşılmalıdır?" ve "Aydınlanma nasıl sürekli kılınabilir?" sorularına da değineceğiz.

5) *Sorgulama açısından:*

Bu kitapta, büyük İngiliz düşünürü Francis Bacon'ın ifadesiyle bazı "tabular"la da hesaplaşılacaktır. Yüzyıllardır zihnimize enjekte edilerek düşünce dünyamızı daraltan, bilincimizi körelten ve düşünsel yaratıcılığımızı öldüren önyargılar, bizim için düşünülmüş "hap tezler" ve yanlış bilinen "hakikatler" de sorgulanacaktır.

6) *Soru sorma yöntemi açısından:*

Bu kitapta, insana bıkkınlık veren sonuçsuz tartışmalar yerine olguların nedenselliklerini araştıran "Bu neden böyledir?" sorusuna yoğunlaşılacaktır.

Kuşkusuz, bazı sorunlar döne döne tartışılmalıdır. Fakat "Allah var mı yok mu?" ya da "Evreni Tanrı mı yarattı?" gibi yanıtları hiçbir zaman verilemeyecek konulara girilmeyecektir. Bu sorulara verilebilecek yanıtlar doyurucu ve kanıta dayalı olamayacağı için her zaman spekülatif tezler içerecektir. Öte yandan bunlar, din felsefesinin alanına girdiği için aslında farklı bir açıdan da olsa felsefenin ilgilendiği sorulardandır. Fakat biz bu kitapta bu tartışmaya girmeyeceğiz. Felsefenin henüz yeni oluştuğu o ilk dönemlerde ortaya atılan ve filozofların yanıtlarını aradığı soruların birçoğu bugün artık yanıt bulmuş durumdadır. İlk filozofların, evrenin ve dünyanın oluşumuna ilişkin tezleri ve soruları, bugün esasta çözülmüştür. Eski filozofların "Evreni kim yarattı?" gibi sorularla meşgul olması o gün açısından makuldü, ancak bugün bu sorular daha çok inanç dünyasının ve ilahiyatın konusudur. Dolayısıyla bu kitapta "Niçin?"den ziyade "Neden böyledir?" sorusuna yoğunlaşacağız.

* * *

Bu kitapta akıcılığı bozmamak için dipnotlardan (okurlar benim dipnotları ne kadar önemsediğimi *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'den bilirler) ve uzun açıklamalardan kaçınılmıştır. Bu kitabı yazarken okuduğum, incelediğim ve çokça yararlandığım (arkeoloji, tarih, felsefe, siyaset, bilim, beyin, antropoloji vb. alanlara ilişkin) eserlere –zorunlu kalmadıkça– atıf olmayacaktır. Ancak kitabın sonunda her birinden özenle yararlandığım geniş bir kaynakça göreceksiniz. Derinleşmek isteyenler o kaynaklara başvurabilirler. Kitabın sonunda bir felsefe atlası, kavramlar sözlükçesi, kronolojik dizin, kaynakça, isim ve kavramlar dizini de yer almakta.

Amacımız, felsefenin düşünme biçimlerini konunun uzmanı olmayan, gencinden yaşlısına bütün okurlara yalın, anlaşılır ve olgun bir dille aktarmaktır.

Bu kitapta size, felsefeyi ve onun heyecan veren öyküsünü farklı bir üslup ve vurguyla anlatmak istedim.

* * *

Kitabın her aşamasında bana fikir ve emeğiyle destek olan sevgili Dilber'e, kitabı titizlikle okuyarak eksiklerini tamamlamama yardımcı olan kardeşim Barış Kapukıran'a, editörüm Kurtuluş Güran ve proje editörüm Şebnem Soral Tamer'e teşekkür ederim.

Bir "felsefeye giriş" kitabını, belki de olması gerektiğinden daha uzun bir insanlık ve uygarlıklar tarihi bölümüyle başlatmamdaki amaç neydi?

Doğrusu, bu kitabı iki nedenden dolayı bu bölümle başlattım: Birincisi, birçok insan, felsefenin ya da sistemli düşünmenin, uzun ama heyecanlı bir hikâyesinin olduğunu gözden kaçırır. Düşünme denen insani etkinlik, milyonlarca yıllık bir serüvenin, meşakkatli bir deneyimin, tarihsel sıçramalarla ve hatta bazen geri düşüşlerle dolu biyolojik ve zihinsel bir gelişmenin sonucunda ortaya çıktı. Dolayısıyla felsefi etkinlik, insanın biyolojik ama en çok da kültürel açıdan gelişmesinin bir ürünü olarak ortaya çıktı. Bu gelişmenin zikzaklı olduğunu ve milyonlarca yılı bulan bu sürece, bazen insani müdahalelerin bazen de doğadan kaynaklanan tesadüflerin etkide bulunduğunu yeniden hatırlatmak istedim.

İkincisi, felsefe denince birçok insan ağır bir metinle, okunması zor bir kitapla karşılaşacağını sanır. Bu endişe kısmen doğrudur fakat böyle olmak zorunda değildir. Felsefe, kavramlar üretir ve kavramlarla yapılır ama kavramlar dünyasına giriş, Everest'e tırmanmak gibi zorlu bir mücadele değildir. Bu yüzden kitaba, hemen hemen herkesin ilgisini çekecek, insanlaşma sürecinin tarihsel uğraklarının neler olduğunu anlatan ve çokça da hepimizin hikâyesi olan bir bölümle başlamanın yararlı olacağını düşündüm. Bu yüzden birinci bölümü belki de olması gerektiğinden uzun tuttum. Kararımın doğru olduğunu umarak iyi bir okuma diliyorum.

"Bir nehirde iki kez yıkanılamaz."
Heraklitos

TAŞ BALTADAN KENT DEVRİMİNE

Zamanda Değişmek

Akmaktaydı zaman…

Zamanın olağanüstü bir hızla aktığı çağda yaşıyoruz. Hayat her alanda hızlı akmakta, katı olan her şey anında buharlaşmaktadır. Hatta yeni olan bile biz onu henüz fark etmeden zamanda eskimektedir. Bizi meydana getiren koşulların sürekli değiştiği ve her yeni turda koşunun bir kat daha hızlandığı bir dünyada yaşıyoruz.

Her şey hareket hâlinde ve hiçbir şey, bir an sonra bile aynı değil. Eski olan çürürken, aynı anda onu tahtından edecek olan yeninin de varlık koşulları oluşmakta. Hiçbir nesne, hiçbir canlı bu koşullardan azade değildir. Kıtalar ve dağlar parçalanmakta, kayalar yarılmakta, devasa cüsseleriyle Mısır piramitleri bile ufak ufak dağılarak toprağa karışmaktadır. Denizler, sahiller, ülkeler durmaksınız yeniden biçim kazanmaktadırlar. Yıldızlar ve gezegenler de sürekli hareket hâlindedir. Onlar da değişmenin yasasına tabi olarak yok olmakta veya yeniden doğmaktadırlar.

En çok ve en hızlı değişikliğe uğrayanlarsa kuşkusuz canlılardır. Her an soluduğumuz hava, tükettiğimiz ürünler, dünden beri çürüyen canlı varlıkların, dağılan mermerin ve çözülen demirin tozundan yeniden oluşmaktadır. Biz insanları var eden milyarlarca hücre, yedi yıl içinde bütünüyle yenilenmektedir. Doğduk, büyüdük ve yeniden toprağa karışarak bizden sonraki varlıkların oluşumuna dolaylı yoldan katkıda bulunacağız.

Ömer Hayyâm'ın dediği gibi:

"İnsan bastığı toprağı hor görmemeli;
Kimbilir hangi güzeldir, hangi sevgili.

Duvara koyduğun kerpiç yok mu, kerpiç?
Ya bir şah kafasıdır ya bir vezir eli!"

Kavimlerin tarihi de böyledir. Yüzyıllar önce varlık gösteren birçok devlet, kavim ve şah yok olup gitmiş, yerine zihnimizde tasavvur edemeyeceklerimiz gelmiştir. Ve onların yerlerini dolduranlar da şimdi bambaşka bir yerdedir. Düşüncenin tarihi de böyledir. Koşullara ters düşen ve hükmü bitmiş felsefi düşünceler, vazgeçilmez sanılan tezlerle iddialar her an unutulup yok olurken, onların yerini yeni düşünceler ve ilkeler almakta, üstelik peşlerinden milyonlarca insanı da sürüklemektedirler.

İşte bu, hiçbir kuvvetin karşı koyamadığı "değişimin değişmezlik ilkesi"dir. Her şey eskimekte ve onların yerine yenileri doğmaktadır. Bu bir inanç değil, kanıtlanmış olgudur. Düşünsel anlamda, günümüzde ayaklarımızın altında sağlam bir zemin hissetmek bile olağanüstü bir ayrıcalık sayılabilir. Sağlam zemini bize ancak felsefe, daha doğrusu sağlam bir felsefi bakış açısı sunabilir.

Hangimiz yaptığı seçimlerin hür iradesinin sonucu ve gerçekten ona ait olduğunu düşünüyor? Ya da hangi insan şu bilim çağında binbir türlü inancın hâlâ gerekli olup olmadığını, onca eğitim ve aydınlanmaya rağmen ırkçılığın bile bugün hâlâ nasıl bu kadar taraftar topladığını veya sömürüye, adaletsizliğe, eşitsizliğe ve zulme nasıl bu kadar tepkisiz kalındığını aklından geçirmez ki? Felsefe bize bütün bu soruları sordurduğu gibi, bunlara olabildiğince doğru yanıtlar vermemize de yardımcı olur.

Felsefe (*philo+sophia*), kelime anlamı itibariyle "bilgelik sevgisi"dir. Fakat kanımca bu, basit ve yüzeysel bir tanımdır. Sırf alışkanlıkla tekrarlanan, tekrarlandıkça anlamı daha da kaybolan ve aslında bize hiçbir şey anlatmayan bu tanımı şimdilik bir kenara bırakacağız.

Felsefenin ne olup olmadığını, nerede ve hangi koşullarda ortaya çıktığını, ona neden ihtiyaç duyduğumuzu, büyük filozofların veya felsefi akımların hangi çağları nasıl belirlediklerini ortaya koymak için, tıpkı dağcıların sarp dağlara eteğinden yanlamasına yürüyerek tırmanmaları gibi, biz de konuya alt basamaklarından ve biraz da yanından başlayarak zirvesine doğru yol alacağız.

Varoluş

Felsefe büyük bir şüpheyle başladı.

Neredeyse bütün büyük filozoflar, felsefeye şu soruları sorarak başladılar:

"Başlangıçta ne vardı?"

"Evren nasıl meydana geldi?"

"Varlık nereden çıktı ya da varlık nedir?"

Biz de ilk sorumuzu sorarak felsefenin eşiğine adımımızı atalım:

Evren nasıl meydana geldi?

Bu zorlu sorunun yanıtını bulmak için zaman makarasını biraz geriye sarmamızda yarar var...

Evrenin oluşumu, bundan yaklaşık olarak 13,8 milyar yıl önce "Büyük Patlama" adı verilen bir olayla başladı. Bugün içinde yaşadığımız evren, nokta kadar küçük bir alana sıkışmış sonsuz bir enerji kaynağının patlamasıyla meydana geldi. Patlamayla birlikte önce uçsuz bucaksız uzay ve zaman, bunlarla birlikte atomlardan oluşan madde denen "varlık" meydana gelmiştir.

Bu patlamanın nasıl meydana geldiğine veya bu enerjinin kaynağına ilişkin sorulara hiçbir biliminsanı kesin bir yanıt verememektedir. Fakat bu patlamadan tahminen 300-400 milyon yıl sonra sözkonusu enerji, önce stabil atomlara sonra da elementlere dönüşerek bir toz bulutu yığınını meydana getirmiştir. Ardından bu toz bulutu saydamlaşarak bugün içinde yaşadığımız ve hâlâ genişlemekte olan zamansal evreni meydana getirmiştir.

Yaklaşık olarak 4,6 milyar yıl önce maddenin yoğunlaşmasıyla galaksiler, yıldızlar, Güneş ve onunla birlikte diğer gezegenler var olmuştur. Bunu takip eden 100 milyon yıl boyunca –evet, dile kolay, yüz milyon yıl boyunca– bugün üzerinde yaşadığımız Dünya, önce gökten sağanak gibi yağan asteroitlere ve göktaşlarına hedef olmuş, atmosferin oluşmasıyla birlikteyse önce fizikten kimyaya, sonra da biyolojik evreye geçerek canlı varlıkları meydana getirmiştir.

Bu âna kadar 1 milyon değil, 1 milyar da değil, tam 10 milyar yıl boyunca akmaya devam etmiş ve bundan yaklaşık olarak 3,5 milyar yıl önce yeryüzündeki ekosistemin değişmesiyle önce iklimler ve ardından da canlı varlıkların yaşamını mümkün kılan doğa koşulları oluşmuştur.

Evrenin ve yeryüzünün içinde yaşadığımız bugünkü koşulları yaratabilmesi için yeterince zamanı vardı. Enerji, madde ve zaman... Kopmaz üçlü. Bugün içinde yaşadığımız şu dünyanın ve evrenin oluşması için sadece bu üç şeye ihtiyaç vardı.

Canlılar İstilası

Felsefecilerin ikinci büyük sorusu:

"Biz kimiz ve canlılar nasıl meydana geldi?"

Sonraki soru: "Bizi kim veya ne yarattı?"

Biliminsanları, canlı varlıkların ilk nüveleri olarak kabul edilen biyolojik bileşimlere Avustralya'da ve Güney Afrika'da rastlamışlardır. Fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlerin sonucunda yeryüzünde önce tek hücreliler meydana

gelmiş, sonra bunlar çeşitlenerek günümüzün modern insanına kadar gelen yatay ve hiyerarşik bir canlılar tablosu oluşmuştur. Buna kısaca evrim süreci diyoruz.

Bilimde iki yöntem uygulanmaktadır. Doğa bilimlerinde etkin olan bilimciler, belli bir bulgudan hareketle yeni tezler ortaya atar ve onu kanıtlamak için de daha ileri ve daha mükemmel olan bilimsel tezlere doğru bir hat çizerler. Bu, doğa bilimlerinde baskın yöntemdir. Kuşkusuz, doğa bilimlerinde de yanlış tezler nedeniyle basamakta geriye düşmek her zaman mümkündür. Ancak esas hat hep ileriye ve derinlemesine doğrudur.

Arkeoloji, tarih, düşünce tarihi, masallar tarihi, mitoloji ve kısmen antropoloji gibi beşeri bilimlerdeyse gelişme, tarihin derinliklerine, bir bakıma zamanda geriye doğrudur. Biliminsanı her yeni buluşla tarihi daha da geriye götürmektedir. Bulunan her yeni kanıt (örneğin kemik, alet, nesne, kavram vb.) eski tarihsel saptamayı geçersiz kılarak "ilk" olanın zamanını geriye doğru tarihlendirmektedir. Bu yöntem düşünce tarihi için de geçerlidir. Bir düşüncenin kökeni, her zaman onun "ilk kavram"ına gidilerek tarihsel açıdan saptanmış olur. Tarihçinin, arkeoloğun, antropoloğun, dilbilimcinin, siyaset ve felsefe tarihçisinin görevi "ilk"leri bulmaktır. Dolayısıyla bu bölümden sonraki bütün tarihlendirmeleri –hele çok eski bir döneme atıfta bulunuyorsa– yaklaşık olarak değerlendirmekte fayda vardır. Günümüze yaklaştıkça tarihler daha bir netleşir. Çünkü kanıtlar çoğalır. Eskiden ateşin 600 bin yıl önce kullanıldığı sanılıyordu. Ancak mağaralarda bulunan yeni kanıtlarla bu tarih 500 bin yıl daha geri götürüldü. Aynı şey dillerin, dinlerin, geleneklerin ve kültürel yaratımların tarihlendirilmesinde de geçerlidir. Örneğin, ilk yerleşik hayata ne zaman geçildiği sorusu da hâlâ bütün kanıtlarıyla ortaya çıkarılamamıştır. Tarih her gün yeni kanıtlarla daha da geriye götürülmektedir.

İnsan Neden Var?

Yeryüzünün meydana gelmesinden sonra zamanın çarkı durmaksızın ve baş döndürücü bir hızla işlemeye devam etmişti. Modern insanın ilk atası olarak bilinen ve iki ayak üzerinde yürüyen canlı varlığın oluşması için tam 3 milyar yılın daha geçmesi gerekiyordu.

Felsefecilerin büyük sorularından biri de şuydu:

"İnsan neden var?"

Ünlü Amerikalı antropolog Lewis Henry Morgan *Eski Toplum* adlı eserinde insanlık tarihini üç ana döneme ayırır: "Vahşet Dönemi", "Barbarlık Çağı" ve "Uygarlık Aşaması". Bu ifadelerin hiçbiri ahlaki değerler içermez, bunlar

sadece insanın kültürel gelişiminin tasnifiyle ilgilidir. Yani "insanın vahşet dönemi" ya da "barbarlık çağındaki insan" derken, burada ahlaki bir yargıda bulunmuyor, sadece tarihsel dönemi ifade etmek istiyoruz.

İnsana benzeyen ilk canlıların üzerinde yaşadığı dünyanın koşulları, bugün bize evsahipliği yapan dünya koşullarından epey farklıydı. Örneğin, Buzul Çağı dönemlerinde sadece denizler donmazdı, aynı zamanda bugün kara parçası olarak bildiğimiz birçok bölge de sıklıkla kuzeyden güneye doğru akan buz dalgalarının altında kalırdı. Buz kütlesi her gün 400 metre ilerleyerek İskandinav ülkelerini, Büyük Britanya'nın kuzey bölgelerini ve Kanada'yı yaşanmaz hâle getirirdi.

Denizlerin donması sonucu İngiltere'yi Avrupa kıtasından ayıran Manş Denizi de bir kara parçasından ibaret olurdu. Canlılar, Avrupa'dan İngiltere'ye kolaylıkla, taştan taşa sıçrayarak geçebiliyorlardı. Tespih taneleri gibi denize saçılmış Yeni Zelanda ve Endonezya adaları, deniz suyunun çekilmesi nedeniyle birbirine bağlanarak devasa bir köprü oluştururlardı. Bugün gördüğümüz birçok sıradağların da uzun dönemler boyunca eteklerine kadar buz kütleleriyle kaplı olduğunu biliyoruz. Alpler'in ve Everest'in buzulları neredeyse ovalara kadar inmişti.

Ben Yapmadım, Evrim Yaptı!

Uzmanlara göre yeryüzünün bilinen canlı tarihinde –aralarda küçük dalgalar da olmak üzere– dört ana buzul çağ yaşanmıştır. Her bir buzul çağı sona ererken denizler ve nehirler taşar, ortalığı Tufan felaketindekine benzer sellerle kaplardı. Ardından da uzun süreli kuraklık dönemleri gelirdi. Kuşkusuz, ne buzul çağları ne de kuraklık ve tropikal iklimler birdenbire baş göstermezdi. Bu periyotlar on binlerce yılı bulan uzun süreçler içinde gerçekleşirdi. Dolayısıyla doğa da sürece kaplumbağa hızıyla uyum sağlayarak ekosistemin yeniden dönüşümünü sağlardı.

Nasıl ki bugün birçok bitki ve hayvan türünün yıllar içinde yok olup gittiğini görüyorsak, o dönemlerde de insanlar, birçok hayvan ve bitki türünün yok olup gittiğine şahit olmuştur. Ancak gidenlerin yerini her zaman yenileri almaktaydı. Bu süreç ağır çekimde meydana geldiği için evrimsel süreç çoğunlukla fark edilemeden gerçekleşmekteydi. Eskiden apartman boyundaki ağaçlar, gemi büyüklüğünde mamutlar, tüylü gergedanlar, kılıç dişli aslanlar, üç toynaklı aslan yeleli atların olduğunu sadece kitaplardan ve arkeolojik müzelerde sergilenen iskeletlerden biliyoruz.

Ama artık hiçbiri yok...

Şu an bile sayamayacağımız kadar canlı türü yok olurken, onların yerine biz fark etmeden yenileri gelmektedir. Evrim budur ve süreç devam etmektedir.

Şüphe yok ki bütün bunlar olurken her gelişmeden insan da doğrudan etkilenmekteydi. Bu yüzden bazı insan türleri zamanla yok olup giderken onların yerine yenileri gelmekteydi. Ancak insan yeryüzünde her defasında biraz daha gelişmiş olarak varlık gösteriyordu. Çünkü evrimsel süreç yeni türlere yeni nitelikler de kazandırıyordu. Örneğin, biraz daha büyümüş beyin hacmi, daha fazla esneklik kazanmış el ve parmaklar, yeni aletler geliştirebilme ve çevre koşullarına daha fazla uyum sağlayabilme... Vücut yapısı bugünkü insana daha çok benzemeye başlayan insanın kolayca yok olup gitmemesinin en önemli nedenlerinden biri, doğayı ve doğadan edindiği nesneleri doğal aletlerinin (diş, çene, ayak, ten, el ve parmak) bir uzantısı hâline getirmesidir. O, sel felaketi varsa sal yapar, vahşi hayvanlardan korunmak için ateş yakar ya da ağaçların üzerine barınak kurardı. Eğer kar kış bastırmışsa soğuktan korunmak için hayvan postuna sarınır, sıcaktan korunmak içinse gölgelikler inşa ederdi. Avlanmak için mızrak ve ok, madeni eritmek için fırınlar icat ederdi.

Dik Durmayı Öğrenmek

Bundan 3,5 milyon yıl önce iki ayak üzerinde yürüyebilen insanların ayak izlerine ilk kez Afrika'da rastlanmıştır. Arkeologlar, 1978'de Laetoli'de (Tanzanya), bir yanardağ patlamasının ardından lavlardan kaçan üç kişilik (iki yetişkin bir çocuk) bir çekirdek ailenin ayak izlerini ortaya çıkarmışlardır. Bu izler, iki ayak üzerinde yürüyebilen insanların (*Homo Erectus*) varlığına ilişkin ilk bulgulardır.

Günümüzün modern insanına benzeyen ve bundan 2,5 milyon yıl önce yaşadığı varsayılan insanlara ait iskeletler de ortaya çıkarılmıştır. Yüz binlerce yıl boyunca bu insansı varlık, dik yürümenin dışında diğer hayvan topluluklarından hiçbir farklılık göstermeden, yani farklı bir bilinç ortaya koyamadan, doğanın bağrında yaşamını sürdürmeye devam etmişti.

Bugün birçok hayvan belgeselinde şempanzeleri, aslanları ve filleri toplu olarak beslenirken, çiftleşirken ve kavga ederken izleriz. İşte insanlar da sulak ve ormanlık bölgelerde tıpkı onlar gibi küçük topluluklar hâlinde ve çoğunlukla da ağaçlar üzerinde yaşarlardı. Bebekler annelerine yapışık hâlde meme emer, büyüyüp serpilmekte olan gençlerse birbiriyle yarışarak güç gösterisinde bulunurdu. Nispeten yaşlı olanlarsa bir ağaçta tüneyerek son günlerinde aslan ve sırtlanlara yem olmamak için endişeyle etrafı kollardı. Bu arada bütün yetişkinler, dallardan böcek ve meyve toplayarak veya ağaç köklerini yiyerek

beslenirlerdi. Dik yürümeye başladıktan sonra insanın 1,5 milyon yıl boyunca böcek, kabuklu tohum ve meyve toplayıp ağaç kökleriyle beslenerek yaşadığı varsayılmaktadır.

İşte İnsan!

Kuşkusuz, insan topluluklarının günlük yaşamında ortak yaşamın zorunlu kıldığı dayanışmanın yanı sıra rekabet ve kavgalar da hiç eksik olmazdı. Yüz binlerce yıl sonra Homo Sapiens, avlanırken ve düşmanlarıyla kavga ederken taş, odun, boynuz ve kemikten yapılmış aletler de kullanmaya başlamıştı. İlk aletlerin yaşının 2,5 milyon yıl olduğu tahmin edilmektedir.

Yine aynı dönemde ilk insansı canlının familyasından evrimleşerek kopan ve "Australopithecus" adı verilen canlılar, anayurtları olan Doğu Afrika'yı terk ederek Kuzey Afrika'ya, Avrupa ve Asya'nın içlerine doğru dağılmış, o günden sonra da birbirinden farklı türler yaratarak çoğalmışlardı.

Avrupa ve Batı Asya'yı yurt edinenlere bugün bilimsel kavramla "Homo Neanderthalensis" (Neander Vadisi İnsanı) denmektedir. Bunlar diğerlerinden daha güçlü, daha iri ve yapıları itibariyle soğuk ülkelere daha uygun niteliklere sahiplerdi. Bu türün tam 2 milyon yıl boyunca hemen hemen aynı koşullarda ve aynı yaşam tarzını devam ettirerek ayakta kalmayı başardığını biliyoruz.

Doğu Asya'dan Endonezya'ya geçen ve Java adasında ayrı bir türe dönüşen insansı varlıklarsa antropologlar tarafından "Homo Soloensis" (Solo Vadisi İnsanı) olarak adlandırılmıştır. Ilıman iklime uyum sağlayan sözkonusu türün cüssesi daha küçük ve daha narindi.

Buzul çağında okyanusların suları geriye çekilirken, bir yerden bir başka bölgeye, herhangi bir adadan bir başka adaya geçmek kolaydı. Aynı şekilde Bering Boğazı üzerinden Sibirya'dan Alaska'ya ve oradan da Kuzey ve Güney Amerika'ya yayılmak da bu sayede mümkün olmuştu. Her buzul çağının sonunda bütün bu kara parçaları yeniden sular altında kaldığı için insan türlerinin birbiriyle olan irtibatı (istisnalar hariç) yüz binlerce yıl boyunca kesilebiliyordu.

İnsanların, onları diğer canlı türlerinden ayıran iki önemli özellikleri vardı: Dik yürümeleri ve cüsselerine göre oldukça büyük bir beyne sahip olmaları. Kuşkusuz, bu gelişme birdenbire değil, yine yüz binlerce yıllık bir evrimleşme sürecinin sonunda ortaya çıkmıştı. Evrim birçok insan tarafından ne yazık ki yanlış anlaşılmaktadır. Ayakta kalan canlılar, sanıldığı gibi güçlü oldukları için değil (hatta çoğunlukla tersi olmaktaydı), iradelerinden bağımsız olarak doğa koşullarına uyum sağlayabildikleri için yaşamaya devam ettiler.

Düşünülenin aksine, türler doğaya bilinçli olarak uyum sağlamazlar, hatta burada bilinç hiçbir olumlu rol oynamaz. Bu gelişme tamamen bir tesadüfle, genlerdeki mutasyonun yarattığı bir farklılıkla meydana gelmektedir. Birçok canlı, soyunu bu mutasyon sayesinde devam ettirebilmiştir. Canlılar, hücrelerindeki bir mutasyon sayesinde doğa koşullarına daha kolay uyum sağlar ve böylece varlıklarını da devam ettirirler. Aynı familyaya ait oldukları hâlde uyum sağlayamayanlarsa yüzlerce yıl içinde yok olup giderler. Her değişimi zorunlu kılan bir neden vardır, fakat bunun iddia edildiği gibi belirlenmiş bir amacı yoktur. Örneğin, düşmanlarından korunmak için ağaç yapraklarının rengini alan böcekler bunu bilinçli olarak yapmazlar. Bu, binlerce farklı mutasyondan sadece biridir. Herhangi bir böcekte mutasyon yoluyla oluşan bu değişiklik, onun yaprakların rengini almasına yol açmıştır. Sözkonusu mutasyona tabi olanlar zaman geçse de ayakta kalabilirken diğerleri soylarını devam ettiremedikleri için yok olup gitmektedir. Ve böylece o tür, kendi türü içinde, diğerleri yok olduğu için baskın karakter hâline gelmektedir. Bu süreçte mutasyona uğramayan aynı türün farklı cinsleri, uyum sağlayamadıkları için zaman içinde yok olup gitmektedirler.

İnsanların gelişimi de böyle olmuştu. Aynı türün birçok farklı dalı yüz binlerce yıl içinde yok olup giderken, belli bir cins ayakta kalabilmiştir.

Parmakların Hüneri

İnsanın evrimi ile aletlerin evrimi neredeyse birbirine benzer. Aradaki tek fark, ihtiyacımız olduğu için aletleri bizlerin yapıyor olmasıdır. Nasıl ki insan fizyolojisi doğa tarafından anbean ve görünmez bir şekilde mutasyon yoluyla "mükemmelleştiriliyorsa", bir beyin cerrahının elindeki lazer bisturisi de ilk taş baltanın milyon sene içinde çok küçük müdahalelerle (bir nevi mutasyon) biçimlendirilip mükemmelleştirilmesiyle meydana gelmiştir.

Peki bu nasıl oldu?

2,5 milyon yıl içinde insan beynini oluşturan nöron ağları giderek sıkılaşmıştı. Çünkü iki ayak üzerinde dikilen insan, nihayetinde yüksek otlarla çevrili arazide daha geniş bir alanı kontrol eder hâle gelmişti. Yırtıcı hayvanların yarattığı tehlikeleri daha erken fark ederken bu sayede çok seri bir şekilde daha güvenli ortamlara sığınabilmeyi bilmişti. Ayağa dikilmenin yararları bununla da son bulmamıştı. Elleri rahatlayan insan, onları başka insanlarla işaretleşmek ve en önemlisi de alet kullanmakla görevlendirmişti. Bu arada her olay, her bilgi, her yenilik, her deneyim, beyinde yeni nöron ağlarının oluşmasını sağlıyordu. Beyin uzmanı David Eagleman, *Beyin: Senin Hikâyen* adlı kitabında ilginç bir

olaydan bahseder. Biliminsanları 1980'li yıllarda, Romanya'da, bebeklikten itibaren yetiştirme yurduna bırakılan çocukların, bakıcı sayısının az olması nedeniyle yıllarca kafeslerde kapalı tutulduklarını hayretle saptamışlar. Bırakalım temel bir insani ilişki kurmayı, sadece yemek ve tuvalet ihtiyaçları giderilen bu çocukların 3-4 yaşında bile hâlâ konuşamadıkları şaşkınlıkla görülmüş. Yapılan araştırmalardan sonra bu çocukların beyinlerindeki nöron ağlarının, deneyimsizlik ve diyalogsuzluk nedeniyle yeterince gelişmediği tespit edilmiş. Halbuki insan beyni, yüz binlerce yıl içinde bireysel ve kolektif deneyim ile pratik sayesinde adım adım gelişmişti.

Dört ayak üzerinde yürüyen ve ancak kısa süreliğine ayağa dikilen bir hayvan ile sürekli iki ayak üzerinde yürüyen bir insanın anatomisi de zamanla farklı işlevler kazanmıştır. Bunun zorluklarını veya kolaylıklarını Afrika'da yaşayan şempanze ve gorilleri kendimizle kıyasladığımızda görebiliriz. Sürekli iki ayak üzerinde yürümekten dolayı hem kilolarımız azalmış hem de bedenimiz uzamıştı. Ayrıca kollarımızın kısalmasının yanı sıra el ve parmaklarımızın yapısı da değişerek esnekleşmişti. Maymunların omuz ve göğüs kafesi derin nefes almayı zorlaştırdığı için bir seferde uzun mesafeleri katedemezler. İnsanın anatomisi ise uzun mesafeleri zorluk çekmeden katedebilmeyi olanaklı kılmıştır. Maymunların kalça ve bacak yapıları tırmanmayı kolaylaştırırken, buna karşın insanlar dik durarak birçok avantajlı özelliklere sahip olmuşlardır. Örneğin, biyolog J.B.S. Haldane'nin verdiği bilgiye göre, anatomik yapısıyla maymundan farklı olan insan, tek seferde hiç durmadan birkaç kilometre yüzebilmekte, sonra bunun üstüne bir yirmi kilometre daha yürüyebilmekte ve hatta bir de ağaçlara tırmanabilmektedir. Anatomik yapısıyla bize akraba olan maymunlarsa bunları tek seferde yapamazlar.

Ellerin rahatlamasıyla birlikte başparmağımız diğer parmaklardan ayrışarak kavrama özelliği kazanmıştır. Kavramak kolaylaşınca eldeki sinir dokusu da yoğunlaşmış ve özellikle parmak uçlarımız olağanüstü ölçüde hassaslaşmıştır. Üstelik ellerin serbest kalmasıyla ses yerine elle haberleşmek de mümkün hâle gelmiştir. Böylece hem yaklaşmakta olan düşman haber verilebiliyor hem de avlanırken el kol hareketiyle taktikler belirlenebiliyordu.Çok hassas sinir ağlarıyla donanmış ellerimizin yarattığı harikaları ise kendi başarılarımızdan biliyoruz. Bir beyin cerrahının saç telinden çok daha ince bir beyin damarını onarışına veya bir ressamın zihnindeki renk dokusunu çok ince vuruşlarla tuvale yansıtışına ya da usta bir müzisyenin piyano tuşlarını hareketlendirişine hayret ederiz. Tabii ki bunların hepsi, sanıldığı gibi birdenbire değil, yüz binlerce yıllık gözlem, deneyim ve alıştırmadan sonra mümkün olmuştur. Zamanla elin

beyinle ilişkisi hem düşünme hem de el becerisi açısından muazzam harikalar yaratmıştır ki bu konuya üretimin rolü, düşünme, bilgi ve bilinç bölümlerinde yeniden döneceğiz.

Erken Doğan Yol Alır

Bu arada ayağa dikilen insanın kol ve elleri narin biçimler edinerek hassaslaşırken, bacakları güçlenmiş, kalçalarıysa küçülerek daralmıştı. Sürekli hareket hâlinde olan insanın, yiyeceğini taşımak için kullandığı çenesinin ve dişlerinin küçülmesi nedeniyle artık bu görevi omurga ve omuz kasları üstlenmek zorunda kalmıştır. Tabii bu bize, bugün yakından bildiğimiz gibi, hayat boyu bel ağrısı çekmek olarak da geri dönmüştür.

İki ayağa dikilmekten kaynaklanan anatomik değişiklikten en çok etkilenenlerse doğum yapmak durumunda olan kadınlar olmuştur. Kalçanın küçülmesi, aynı zamanda dölyatağının daralması demekti. Bu da kafatası ve beyni gelişmiş insan yavrusunun doğumunu imkânsız hâle getirmekteydi. Doğumlar ilk başlarda çoğunlukla hem bebeğin hem de annenin ölümüyle sonuçlanmaktaydı. Fakat doğa da mutasyon sayesinde çareler üretmekteydi. Antropologlara göre insan türünün devamı, olağan doğumlar üzerinden değil, zamanından önce doğan (erken doğum), henüz beyni ve iskeleti gelişmemiş bebekler üzerinden devam etmiştir. Erken doğanların ayakta kalması, aynı zamanda gebelik süresinin de zamanla kısalmasına yol açmıştı.

Gerçi bundan sonra doğumlar, kafatası kemiğinin henüz yumuşak olması nedeniyle kolaylaşmıştı. Ancak bu durum yeni bir gelişmeye, insan yavrusunun gelişmemiş beyin, kas ve iskeletle dünyaya gelmesine yol açmıştı ki bu da uzun bir süre bakıma muhtaç olması demekti.

Bir kuzu, bir sıpa ya da bir aslan yavrusu birkaç hafta içinde tek başına beslenmeye ya da annesiyle avlanmaya çıkarken, insan yavrusu bunu uzun yıllar boyunca yapamaz. Hayvanların beyinleri doğumdan önce temel işlevlerini gerçekleştirebilecek şekilde biçimlenmişken, insan yavrusunun beyni henüz bembeyaz bir sayfa gibidir. Bu yüzden insan yavrusu birkaç yıl boyunca anneye yapışık bir hâlde ve onun koruması altında yaşar. Yavru zamanla annesinden hayatta kalmayı da öğrenecektir. Bebeklerin bakıma muhtaç durumu sadece insan yavrusunun bakım süresini uzatmakla kalmamış, aynı zamanda türün devamını sürdürebilmek için, mevcut topluluğun yıllarca dayanışarak bir arada kalmasını ve dişilerin de yeni bir işlev (bebek bakıcısı) üstlenmesini zorunlu kılmıştır. Böylece insan türünün çekirdek ailesi de doğal olarak meydana

gelmektedir. Bu durum, hem insanın zihinsel ve kültürel açıdan gelişiminde hem de kadınların toplumsal rollerinde ciddi bir değişikliğe yol açacaktır.

Bir Taş Balta Uğruna

İnsanların toplumsallaşmasının, yani eskiye oranla daha yerleşik bir yaşama geçmesinin ilk yolu da böylece açılmıştır. Kadın, bir-iki yıl boyunca bebekle meşgul olacağı için erkeğin ya da yakınlarının yardımına ihtiyaç duymaya başlamıştır ki bu da daha sıkı ve karmaşık toplumsal ilişki ağının örülmesi demektir. Bu sayede kadın, hem toplumsal hayatın hem de ev ve ailenin merkezi hâline gelmiştir. Diğer türlerden farklı olarak, insanın dış dünyayla ve hatta farklı türlerle çok sıkı bir ilişki içinde olmasını sağlayan özelliğinin temeli de burada yatmaktadır. Bu süreçte oldukça gelişmiş ve çok hassas zihinsel etkinlikler gösterebilen beyin, birçok açıdan becerikli ve alet kullanabilen eller, çeşitlenmeye başlamış konuşma dili ve karmaşık toplumsal ilişkiler ağı, diğer türlere oranla insana kalıcı ve avantajlı nitelikler kazandırmıştır.

Antropologlar, insanın ilk alet yapımının nedenini çok sert kabuklu cevizlerle günümüzde besin ve vitamin kaynağı olması nedeniyle yeniden ilgi odağı hâline gelen kemik iliğine bağlamaktadırlar. Kanımca bu, mantıklı bir nedendir. Ceviz, bir insanın ihtiyaç duyduğu yağ ve mineralleri ihtiva etmektedir, bu yüzden ilk insanların onu ısrarla kırma çabası kolayca anlaşılabilmektedir. Kemik iliğine gelince, parçalanan leşlerin en iyi kısımlarını önce aslanlar ("aslan payı" deyimini hatırlayalım), onlardan artakalanları sırtlanlar, onlardan artakalanları da çakallar paylaşır. Bu tür hayvanlarla boy ölçüşmenin pek akıllıca olmayacağını bilen insanlarsa sabırla sıralarını bekler ve herkes inine çekildikten sonra ortaya çıkarak leşten artakalan omurga, kalça ve uyluk kemiklerinin içerdiği iliklere yönelirler. Hayvan iliği, hem protein hem de bağışıklık sistemini güçlendiren mineraller açısından çok zengindir. İnsan, dişlerinin parçalayamadığı kalın kemikleri kırmak için önce taş alet kullanmış, sonra da çeşitli nesnelerden oluşan başka araçların üretiminde ve kullanımında ustalaşmıştır.

Alet üretmek demek, sadece böcek ve küçük hayvan avlayabilen insanın, kendisinden çok daha büyük ve hızlı koşabilen hayvanları avlayabilme yeteneği kazanması demekti. Uzaktan mızrak veya ok fırlatarak hayvan avlayamaya başlayan insan bir anda besin zincirinde alt kademelerden çok daha üst kademelere sıçramıştır. Aslında bu olgu, insan açısından, hayvanlar âleminin oluşturduğu hiyerarşik çizelgenin ortalarından en üst basamağına doğru güçlü

bir hamle yapması demektir. Sonraki süreçte görüleceği gibi, bu durum insan toplulukları açısından bir avantaj, ancak ekosistem açısından bir dezavantajdı. Çünkü birçok hayvan ve günümüzde görüldüğü gibi birçok bitki türü bu ani değişimin, yani ihtiyaçtan fazlasını avlayabilme ve tüketebilme yeteneğinin kurbanı oldu.

İnsan türünün tarihsel gelişiminin en önemli sıçramalarından birincisini dik yürüme (*homo erectus*) oluştururken, ikincisini kesinlikle alet yapma (*homo faber*) yeteneği oluşturur.

Diğer bütün hayvan türleri, yaşamlarında kullandıkları gaga, diş, yüzgeç, pençe, kuyruk, kanat gibi uzuvlarını bedenlerine yapışık taşırken, insan alet üreterek ve onu hedefli kullanarak dişlerini, pençelerini, kollarını, derisini ve bacaklarını onlarca kat daha etkin hâle getirmiştir.

Tavşan yeri kazırken pençesini, insansa kazmasını kullanır; aslan avını parçalamak için pençeleri, diş ve çenesini, insansa kesici aletlerini kullanır; timsahlar düşmanından korunmak için oldukça sert bir deriye sahipken, insan korunmak için zırha bürünür; balıklar yüzgeçlerini kullanarak hareket ederken, insan kanosuyla kıtalararası yolculuğa çıkabilir; kaplumbağa barınağını sırtında taşırken, insan başını sokacağı bir konut inşa eder.

Bazı hayvanlar da nesneleri birleştirerek alet olarak kullanırlar, fakat bir aleti yoktan var edemez, yani üretemezler. Alet üretimi yüksek derecede bir soyutlama ve uzuvlara hâkimiyet gerektirir. İnsan, elinde henüz alet yokken onu zihninde çoktan tasarlamış ve hatta onu hangi aşamalardan geçerek üreteceğini bile düşünmüştür. Sonraki süreçte ise insan, zihninde ürettiği aleti bir nesnede somutlaştırmaya girişir. Sonra yaratılan aletin düşünülen hedefe uygun olup olmadığı pratikte döne döne test edilir. Eğer pratikte pürüzler yaratıyorsa yeniden işlenerek sürekli dönüştürülmeye devam edilir.

Peki ne zamana kadar? Ta ki üretilen ve aslında ilk üretim aleti olan taş balta, milyonlarca yıl sonra çok yetenekli bir beyin cerrahının elindeki lazer bisturisine dönüşene kadar! Her araç sonuçta bir üretim aracıdır. Araçlara onlarla ilgili her kavram ve soyut imge de dahildir. Bütün soyut ve somut araçlar, insan yaşamının örgütlenmesinin araçlarıdır.

Hayvanlar "sabit aletlerini" bir başkasıyla değiştiremedikleri için "onları her zaman yanlarında taşımak zorundadırlar" demiştik, insanlarsa araçlarını ihtiyaç ve koşullara göre sürekli çeşitlendirir ve değiştirirler. İnsan sadece kullandığı araçlarla doğadaki üstünlüğünü kanıtlamaz, aynı zamanda sözkonusu aletleri sürekli mükemmelleştirerek daha da etkin hâle getirir.

Alet yapan insanın en temel özelliğiyse beynini ve ellerini mükemmel bir eşgüdümle kullanabilme yeteneğine sahip olmasıdır. Taşıma yükünden kurtulan ön ayaklarımız, yani kol ve ellerimiz, şaşılacak derecede hassas hareketler yapabilir hâle gelmişlerdi. Özellikle başparmağın diğer parmaklardan farklılaşarak alet kavrar duruma gelmesi, insana istenilen aleti istenilen şekilde kullanabilme imkânı vermiştir. Hassas hareketler yapabilen eller sayesinde bu kez insanın dış dünyadan imaj toplayan gözlerindeki sinir sistemlerinde muazzam gelişmeler olmuştu. Bütün bu karmaşık hareketlerin beyin tarafından kontrol edilmesi gerekiyordu ki esas gelişme beyindeydi.

Ateşi Çalmak

İnsan türünün hangi yetenekleri veya olanakları sayesinde sıçramalar yaşadığını bir zaman skalasında göstermek gerekseydi (bu tarihlendirme yaklaşıktır) şöyle bir tablo ortaya çıkabilirdi:

Vahşet Çağı - Barbarlık Dönemi - Uygarlık Aşaması

- MÖ 3,5 milyon yıl önce: İki ayak üzerinde yürüme (Homo Erectus)
- MÖ 2,5 milyon yıl önce: Alet yapma ve kullanma (Homo Faber)
- MÖ 1,5 milyon yıl önce: Ateşi kontrol etme ve kullanma
- MÖ 1,2 milyon yıl önce: Beyin hacminin büyümesi
- MÖ 1 milyon yıl önce: Konuşma dilinin gelişimi
- MÖ 750 bin yıl önce: Ölü gömme töreni
- MÖ 150 bin yıl önce: Soyutlamadaki gelişmeyle birlikte dilin gramer yapısında gelişme
- MÖ 100-70 bin yıl arası: Çakmaktaşının ve süs eşyalarının üretilmesi
- MÖ 70-50 bin yıl arası: Avcılığın baskın hâle gelmesi, toplu hâlde ve yarı yerleşik yaşama geçiş
- MÖ 50-30 bin yıl arası: Şaman kültürünün yaygınlaşması, mağara resimleri
- MÖ 30-15 bin yıl arası: Avcı-çoban kültürü; ilk köylerin inşası
- MÖ 15-8 bin yıl arası: Bitki ıslahı ve hayvan evcilleştirme (tarım devrimi)
- MÖ 5 bin yıl önce: İlk uygarlıklar. Kent devrimi, devlet ve sınıfların ortaya çıkışı
- MÖ 3 bin yıl önce: Felsefi metinlerin ortaya çıkışı (Hint vedaları, Çin bilgeliği, Milet Okulu)
- MÖ 1000: İnsanlığın ortak bir kültür yaratması
- MS 1500: Avrupa'da bilimsel devrimlerin başlangıcı

İnsanlık tarihinin üçüncü büyük sıçraması, ateşin kontrol altına alınarak kullanılmasıyla gerçekleşmişti. Bir süre öncesine kadar ateşin kullanılmasının, yaklaşık olarak 600 bin yıl önce başladığı sanılıyordu. Fakat yeni bulgular bu tarihlendirmenin en az 500 bin yıl daha geriye götürülmesi gerektiğini kanıtlamıştır.

Yunan mitolojisine göre bize fedakârlığın ne olduğunu öğreten Prometheus, tanrılardan ateşi çalarak insanların hizmetine sunmuştur. Bunun cezasınıysa her an yenilenen ciğerinin durmaksızın bir kartal tarafından yenmesiyle ödemiştir.

Aslında ateş doğada hiç eksik olmadı, o her zaman vardı. Kuraklık, göktaşlarının yeryüzüne çarpması, yanardağ patlamaları gibi etkenler sürekli yangınlara sebep olmaktaydı. İnsan çok erken bir dönemde, korkunç alevleriyle çevreyi yalayıp yutan "hayvani" ateşten etkilenmişti. Sanıyoruz ki ilk başlarda insan, ateş denen "hayvan"ı taş ve sopalarla öldürmek istemiş, ancak bunu beceremeyince çareyi ona biat ederek kutsallaştırmakta bulmuştu. Birçok kavmin kahramanlarının ateşi denetim altına alarak halkını özgürlüğe kavuşturan demirci ustaları olmaları tesadüf değildir: Zerdüşt, Kava, Cengiz Han ve Cermen kahramanı Siegfried...

İnsanların ateşi ne zaman ve hangi süreçlerden geçerek kullandığını, ateşi nasıl denetim altına aldığını ya da çakmaktaşını birbirine sürterek ateş yakmayı nasıl başardığını tam olarak bilmiyoruz. Fakat bundan 1 milyon yıl evveline kadar giden ateş ocağı kalıntıları saptanmıştır.

Hayvanlar ve insanlar ateşe her zaman aşinaydı, fakat ateşi kontrol altına almak ve kullanmak ancak zihinsel gelişmenin belli bir aşamasından sonra mümkün olmuştu. Burada mutlaka deneme yanılma yoluyla öğrenme süreçleri devrede olmuştur. Fakat insan, gelişme sürecinin belli bir evresinde önce ateşin yararlarını fark etmiş (muhtemelen yangınlardan sonra bulunan kavrulmuş et ve yiyeceklerin lezzeti, ışık ve ısınma gibi etkiler) sonra da onu bilinçli olarak kullanmayı öğrenmiştir.

Ateşin kontrol altına alınması, insanın insan olma serüveninde önemli bir kilometre taşıydı. Ateşin kullanımıyla birlikte insan, hayvanların zorunlu olarak tabi olduğu karanlık anları aydınlığa çevirmiştir. Böylece insan ateşle birlikte zamanı da denetim altına almıştır. Zaman, karanlığın zincirlerinden kurtarılarak aydınlığın hizmetine sunulmuştur. Böylece insan, zamanın akışına da meydan okumuştur. Ateş sadece mağara ve oyukları aydınlatmamış, hem ısınma olanaklarını artırmış hem de bir silaha dönüştürülmüştür. İnsanlar ateşle kendilerini yırtıcı hayvanların saldırılarından korumuşlardır. Öte yandan ateşin kontrollü kullanımıyla birlikte insanın besin kaynakları da çeşitlenmiştir.

Ateşin en önemli özelliği, besinlerin sindirimini kolaylaştırmasıdır. Ateşle birlikte sadece temel besin kaynaklarımız olan et, buğday, kabuklu meyveler ve patates gibi bitkilerin tüketimiyle korunması kolaylaşmamış, aynı zamanda ateşte sertleştirilen av aletleri de yapılmıştır.

Besinlerin kimyasını değiştiren ateş, hem onların daha lezzetli ve kolay tüketilebilir olmasını sağlamış hem de parazit ve mikroplardan arındırılmasını sağlamıştır. Pişirilmiş etin ya da kavrulmuş buğday ve sebzenin daha lezzetli olduğunu hepimiz biliriz.

İnsanlar ateş sayesinde zorlu ve uzun süren çiğneme zahmetinden de kurtulmuşlardır. Böylece hem diş ve çene yapısı küçülmüş hem de sindirim organları oldukça kısalmıştı. Sonuçta bütün bu etkenler, yetişkin bir insanın ihtiyaç duyduğu günlük enerji miktarını oldukça azaltmıştır. Tasarruf edilen enerji, bedenin başka alanlarında, örneğin büyümekte olan beyinde kullanılmıştır.

Ateşin bir başka yararı ise aletlerin işlenmesinde görülebilir. Mızrak ve balta sapları, ateş sayesinde sertleştirilmiştir. Aynı şekilde taş parçalarının kolay işlenmesi de ateş sayesinde mümkün olmuştur. Yine post ve deri bu sayede işlenebilmiş, kaynatılan su ile mikroptan arındırılmıştır.

Dillenen İnsan

Alet üretip kullanan, ateşi kontrol edip yönlendirebilen insan, neredeyse 1 milyon yıl boyunca beslenme ve konaklama ihtiyacına uygun bir şekilde alet üreterek veya iletişim biçimleri kazanarak kendini bedensel ve zihinsel açıdan dönüştürmüştür.

El ve parmakların özgür gelişimi sayesinde insan, üretim sürecinde olağanüstü yetenekler kazanmıştı. Bu kazanımlardan biri de işaret yoluyla haberleşmekti. Bugün bile ellerimizin ve parmaklarımızın yardımına başvurmadan konuşamamaktayız. El, kol ve beden hareketleri, başlı başına konuşmada yardımcı araçlardır. Konuşma dili, esas olarak toplumsal yaşamdan kaynaklanan bir araç olarak doğmuştur. Daha doğrusu ortak üretim faaliyetinin doğal bir niteliği olarak gelişmiştir. Soyutlama ve konuşma yoluyla kurulan iletişim, insanın toplumsal ilişkilerini de bambaşka bir noktaya taşımıştır. Bugün dilsel iletişime o kadar bağımlıyız ki sanki insan dillenmemiş de diller varlık gösterebilmek için insanı aracı olarak yaratmıştır. Konuşma dili, insan açısından sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir düşünme aracıdır da. Ancak dilde yetkinleşmeden düşüncede, düşüncede yetkinleşmeden dilde gelişemiyoruz.

Soyutlamanın düşüncede oynadığı role, bilgi edinme sürecindeki işlevine, üretim yapma ve iletişim kurmada oynadığı rolün önemine kitabın ilerleyen bölümlerinde yeniden döneceğiz. Fakat bizi şu anda ilgilendiren esas konu, konuşmaya başlayan insanın ilk gelişim sürecidir. Gerçek olan şu ki konuşma dili, sürekli gelişme kaydederek sadece düşünme eylemini biçimlendirmedi, aynı zamanda nesnel gerçeğin bilgisine ulaşma pratiğinde de tayin edici bir rol oynadı.

Dilbilimciler, insanın beyin yapısındaki gelişmesine paralel olarak (muhtemelen bir mutasyon sonucunda) dilsel yeteneğinin de daha etkin bir şekilde öne çıktığını ve hatta tahminen 150 bin yıl önce gramer gibi bazı sistemli yapılar da geliştirmeye başladığını ileri sürmektedirler. Elimizde dilin tarihöncesi dönemde hangi aşamada ve hangi boyutta kullanıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmadığı için dikkatimizi arkeologların temel dayanak noktası olan insan kafatasındaki, daha doğrusu insanın gırtlak yapısındaki belirgin değişikliğe vermemiz gerekmektedir.

Arkeologların ve dilbilimcilerin bugün hâlâ üzerinde anlaşamadıkları soru şudur: Konuşma yeteneği, beynin gelişiminden sonra mı yoksa önce mi ortaya çıktı? Baskın görüş, konuşma yeteneğinin beynin gelişmişliğinin belli bir aşamasında ortaya çıktığı yönündedir. İnsansı maymunlar ile Homo Sapiens'in kafataslarını karşılaştıran arkeologların dikkatini gırtlak yapısındaki farklılık çekmişti. Hayvanlar aynı anda hem su içip hem de nefes alabilirken yetişkin bir insanın gırtlak yapısı buna izin vermemektedir. Yetişkin insanın yemek yerken veya su içerken boğulma tehlikesi geçirmesinin esas nedeni bu farklılıktır. Maymunların gırtlak ve boğaz yapısı konuşmadaki tonlamaları çeşitlendirebilecek kadar geniş değilken, insanların ağız boşluğunun büyüklüğü buna imkân vermektedir. Bu da insanların gırtlak yapısının (hayvanlara göre insanın gırtlağı biraz daha aşağıya sarkıktır) zamanla değişerek konuşmaya imkân tanıdığını göstermektedir. Hançerenin, dil kaslarının ve ağız boşluğundaki diğer bazı organların yapıları sayesinde insanlar birbirinden çok farklı sesleri çıkarma yeteneğine sahiplerdir. Topluluk hâlinde yaşadıkları için zamanla bu seslere anlamlar yüklemişler, aralarındaki anlaşma sayesinde sesleri sözcüklere, işaretlere ve simgelere dönüştürmüşlerdir. Dil öğrenmek aslında belli bir toplumun hangi sese hangi anlamlar yüklediğini öğrenmektir. Çocuklar toplumsal kuralları en hızlı şekilde konuşma dili üzerinden öğrenirler. Böylece dil, deneyimlerin ve kültürel yetilerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir araç da olur. Aynı zamanda insan, dil sayesinde "somutun tutsaklığından" da kurtulur. Çünkü soyutlama ancak gelişmiş bir dille mümkündür. Neticede

düşünme dediğimiz etkinlik, dış dünyadaki nesnelerle ya da gözlemlediğimiz değişikliklerle değil, "kafatasımıza hapsedilmiş bir organın" simgeleriyle yapılmaktadır.

Gerçi sesin iletişim aracı olarak kullanılması neredeyse bütün hayvanlara özgü bir yöntemdir. Bunu en yakınımızdaki kuşlardan, kedi ve köpeklerden biliyoruz. Ormanlık bir alana ya da bir göl kenarına vardığımızda çevremizde yükselen hayvan seslerinin oluşturduğu orkestraya dikkat kesiliriz. Böceklerin, kurbağaların ve özellikle kuşların çıkardıkları muhteşem seslerle büyüleniriz. Zoologlar, bazı maymunların çıkardıkları sıradan sesleri veya çığlıkları analiz edebilmişler. Bazı seslerin "yukarıda tehlike var", bazı seslerin de "arkadan tehlike yaklaşıyor" gibi anlamlar içerdiklerini saptamışlar. Bunu da sözkonusu çığlıkları dinlettikleri maymunların tepkilerinden anlamışlar. Belli bir ses ve tonlamada yukarıya bakan maymun, bir başka ses ve tonlamada arkasına bakarak endişeye kapılmış gibi davranmıştır. Buradan da anlıyoruz ki bize göre normal bir çığlıktan başka bir anlam ifade etmeyen bazı sesler, aslında belli mesajlar içeren tonlamalardır.

Romalılar kentlerini tehlikeden korumak için kazları evcilleştirmişlerdi. Kazlar, yaklaşmakta olan tehlikeyi hem sesleriyle hem de kanatlarını çırparak duyururlarmış. Bugün de çobanlar ve köylüler köpekleri bu amaçla kullanmıyorlar mı? Belli bir uyarıcıdan sonra bütün köpeklerin ulumaya başlaması veya belli bir noktada toplanmalarına kaç kez şahit olmuşuzdur.

Balinaların, yunusların, fillerin ve tabii ki papağanların sesli iletişimi hayranlık vericidir. Bir papağanın, iyi bir edebiyatçının konuşmasını kolayca taklit edebildiği saptanmıştır. Hatta onlar bizim çıkarmayı başaramadığımız siren seslerini, telefon seslerini ve kapı gıcırtısını bile taklit edebilmektedirler. Bunların hepsi mümkündür, fakat hiçbir hayvan türü, insanın kullandığı dilin en basit cümlelerindeki anlamları ifade eden sesler çıkaramamaktadır. Bunu iki nedenle yapamamaktadırlar: Birincisi, cümlelerin içerdiği bilginin yoğunluğu; ikincisi ise bilginin ulaştırılma hızı. Bunun da iki temel nedeni bulunmaktadır: Birincisi, insanın olağanüstü şekilde gelişmiş zihinsel yapısının ürettiği yoğun bilgi (düşünce), ikincisi ise konuşma dilinin esnekliğidir. Buradaki "esneklik"ten zihnimizden geçen düşüncelerin ifade edilmesini anlıyoruz.

Beyin bütün evrimsel süreçte, hayvanların günlük hayatlarını sürdürebilmelerini sağlayacak bir iç dünyanın (dış dünyanın tasavvuru) biçimlendirilmesine uygun olarak gelişmişti. Yani beynin evrimi, dış dünyanın, hayvanın iç dünyadaki yansımasını kolaylaştıracak araç ve yöntemlerle uyumluydu. Örneğin, bazı hayvanların görme yetisi çok gelişmiştir.

Sürüngenlerin kokuya duyarlılığı bilinmektedir. İlk memeli hayvanların duyma yetenekleri çok gelişkindi. İnsanın da dahil olduğu primatlarsa bütün bunların bir bileşimi olan duyu organlarına ve dış dünyayı zihinde yeniden yaratacak bir beyne sahip olmuştu. Nörolog Harry Jerison, insanın bütün bu yeteneklerine ayrıca "konuşma dilinin" ya da daha açık ifadeyle "düşünceyi aktarma ve tasavvur yeteneğinin" de eklendiğini vurgulamaktadır.* İnsan, böylesine bir benzersiz donanımla, günlük pratiğin ve toplumsal hayatın karmaşık sorunlarını ortaya koyabilmekte ve bunların üstesinden gelebilmektedir.

Doğal seçilimin etkin olmasının sebeplerinden biri, başkalarıyla olan iletişim değil, iç dünyanın zengin bir tarzda yeniden inşa ediliyor olmasıdır. İşte konuşma dilimiz hem bu içsel tasavvuru daimi kılmak hem de başkalarıyla daha kolay iletişim kurabilmek için ortaya çıkmıştır. İç dünyanın tasavvur zenginliği ile zihinsel tasavvurun konuşma yoluyla ifade edilişi arasında kopmaz bir bağ vardır. Çünkü tasavvur yeteneği hem analiz etmede hem de yaratıcılıkta en temel unsurdur. Herhangi birini dinlerken veya onun yazılarını okurken, aynı zamanda onun bilincinin izini kelimesi kelimesine sürmüş oluyoruz. Yine Jerison'a göre "çok daha küçük bir beyinle araç üretmek mümkündü, fakat basit ama anlaşılır bir konuşma diline sahip olmak için bayağı büyük bir beyin hacmine ihtiyaç vardı". Bu yüzden konuşma dili ile zihinsel tasavvur, yani düşünülen dünya arasında sıkı bir bağ oluşmuştur. Konuşma diliyle biçimlenen iç dünyanın gelişmiş yapısı ve bunun mümkün kıldığı toplumsal yaşam, en nihayetinde insan denen canlı varlığı meydana getirmiştir.

Konuşma dilinin zihinsel dünyamızın mükemmelleştirilmesinin bir aracı olarak doğmuş olması da kuvvetle muhtemeldir. Avlanmak, eş aramak, geleceğe ilişkin planlar yapmak, düşmandan korunmak gibi bir dizi strateji ve taktik içeren zihinsel etkinlik ancak konuşma dili sayesinde mümkün olabilir. Tabii insanı diğer bütün canlı varlıklardan ayıran en önemli niteliği, onun geleceğe ilişkin planlar yapması ve belirli bir plan dahilinde irade ortaya koymasıdır.

Soyutlama yoluyla elde ettiğimiz bir kavramla veya bir kavrama yapılan ek bir heceyle yüzlerce yeni anlam yaratabiliyor ve aktarabiliyoruz. Bu sayede sonsuz miktarda bilgi ediniyor, aktarıyor ve depolayabiliyoruz. Yüzlerce sayfa içeren bir bilimsel kitabı okuyarak yazarın düşüncesine vâkıf olabiliyoruz ya da bin sayfalık bir romanı okuyarak yazarın tasvir ettiği dünyayı kafamızda canlandırabiliyoruz. Demek ki konuşma dili, aynı zamanda bilgi edinme ve aktarma sürecinde de tayin edici bir rol oynamaktadır. İnsan sadece nesnel gerçekliğin mevcut bilgisini saptamaz, aynı zamanda duygu dünyasını da

* Akt. *Die Herkunft des Menschen*, s.190.

konuşma dili üzerinden aktarır. Toplu yaşamın bir sonucu olarak doğan konuşma dili, hem topluluğu var eden bireylerin karşılıklı ilişkilerini daha sıkı hâle getirmiş hem de topluluğun ortak yaşamına düzen vererek insanlığın daha üst düzeyde örgütlenmesini sağlamıştır. Kısacası birbirine bir şey diyecek olanlar yan yana gelmek zorundadır.

Gırtlağın yapısındaki sürekli değişim sayesinde dil ve düşünce de baştan itibaren ortak bir işlev için birbirinden yararlanmışlardır. Demek ki dil en az bilinç kadar eskidir. Bir bakıma dil, zihnin pratik yönünü oluşturur. Düşünce gibi dil de bir ihtiyaçtan, yani insanların zorunlu olarak gördükleri toplumsal üretim ilişkisinden doğmuştur. Dilsel sözcükler, zihindeki düşünce üretiminin operasyon araçlarıdır. Dilin pratik etkinliği, beyindeki milyarlarca nöronun birbiriyle etkileşiminin sonucunda meydana gelmektedir.

Dil, bilgi edinme sürecinde özgün bir konuma sahiptir. Soyutlamanın bir sonucu olan kavramlar, dil sayesinde pratiğe dökülür. Bilginin evrenselleşmesi, korunması ve başkalarına aktarılarak yaygınlaştırılması da dil sayesinde mümkün hâle gelir. Yazının icadıyla birlikte bilgi korunabilmekte ve gelecek kuşaklara aktarılabilmektedir. Buradan da bilimsel kavramlar ve bilimsel diller ortaya çıkmıştır. Dil sayesinde sadece insan kültürünün yarattığı bilgi değil, aynı zamanda daha geri düzeydeki haberleşme yöntemleri ve bilgileri de deşifre edilebilmektedir.

Dilin sıradan çığlıktan en önemli farkı, olguları soyut ifadelerle tanımlamasıdır. Cinsel arzu basit bir sesle ifade edilebilir ama ya aşk?

Dilsel iletişim, toplumsal yapıda yani avlanma, korunma, mücadele etme ve örgütlenmede yeni bir aşama yaratmıştır. Konuşma dili zaman içinde bireylerin duygu ve düşüncelerini incelttiği gibi toplumları derleyip toparlayan bir işlev de görebilir. Dil kullanma açısından daha gelişkin toplulukların, dili daha az kullanabilen toplulukları veya hayvan türlerini her açıdan kolayca alt edebileceği çok açıktır. Nörologların ve beyin uzmanlarının tezlerine bakılırsa, dili kullanma kapasitesi ile beynin hacimsel büyüklüğü son 100 bin yılda değişmeden kalmıştır. Bunun nedeni ya büyüyen kafatasının doğumu gittikçe daha da zorlaştıracağı ya da beynin artık yeni bir alana ihtiyaç duymaması ihtimalidir.*

Güzelliğin Keşfi

İnsanlık tarihinde, yaklaşık olarak 130-100 bin yıl önce büyük bir kültürel sıçrama gerçekleşmiştir. Bu sıçramanın ilk işareti olan çakmaktaşının çok

* John C. Eccles, *Das Rätsel Mensch, Die Evolution des Menschen und die Funktion des Gehirns*, Piper Verlag, München, 1989.

amaçlı olarak kullanılması, dünyanın çeşitli bölgelerinde, özellikle de yüz bin kişiyi bulan toplulukların kültürel faaliyetlerinde görülmektedir. Özellikle Avrupa'nın birçok bölgesinde rastlanan bulgulara göre, kalabalık topluluklar çakmaktaşını çok daha ince boyutta işleyerek birbirinden farklı alanlarda kullanmasını öğrenmişlerdir.

Önce Doğu Afrika'da, sonra Güneydoğu Avrupa ve Sibirya'da, ardından Batı Asya ve Güneybatı Avrupa'da birbirinden farklı ortam ve koşullarda yaşayan insanlar, somut ihtiyaçlarının dışında çakmaktaşını, fildişini ve deniz kabuklarını işleyerek bunları süs eşyası (kolye ve bilezik) olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu gelişme insanlık tarihinde muazzam bir kültürel sıçramaydı. Soyutlamada yeni bir boyuttu.

Cro-Magnon'da bulunan çöplerin arasında sadece taştan ve çakmaktaşından yapılmış kesici ve delici aletlere değil, kemik ve fildişinden yapılmış oltalara, kancalara ve iğnelere de rastlanmıştır. Bunların o dönemde, avlanmada, dikiş dikmede ve süsleme işlerinde kullanıldığı çok açıktır. İki milyon yıl önceki insan taş balta yapabiliyordu, bir milyon yıl önceyse odunu inceltip sap olarak kullanabiliyordu, fakat ilk kez iki ve daha fazla parçalı aletlerin kullanıldığını bu süreçte görüyor, sapana, mızrak fırlatıcıya, zıpkınlara, ok ve yaylara burada rastlıyoruz.

Tam da bu dönemde Neandertallerle birlikte ölülerin törenle defnedildiğine de tanık oluyoruz. Mezarlar henüz çok basit ve yalnızca bir çukurdan ibarettir, ancak ölülerin özenle cenin konumunda yatırılması, mezara çakmaktaşından yapılmış çeşitli türden şahsi eşyaların konması, ölülerin kolyeleriyle birlikte defnedilmesi, yanlarına bazı giysi ve yiyeceklerin dahi bırakılması, onların ölümle ilgili yeni bir kültürel bilince ulaştıklarını göstermektedir. Buradan da anlıyoruz ki insanlar artık ölümle birlikte yeni bir zaman kavramına ulaşmışlardır. Yanlarına yiyecek ve başka eşyalar bırakıldığına göre, ölenlerin bir başka dünyaya yolculuğa çıktıklarına veya yeniden dirileceklerine inanılıyor olmalıdır. Bu varsayımı kuvvetlendiren en önemli işaretlerden biri de ölülerin yüzlerinin kırmızıya boyanmasıdır. Ölülerin soluk ve çürümeye yüz tutan yüzleri canlı kılınmak istenmiş gibidir. Soğuk bedenin ısınmasını sağlamak için cesedin ateşe yakın bir yerde defnedilmiş olması da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Bazı mezarlarda bulunan hayvan kemikleri de kişinin av sırasında ölmüş olabileceğini, hayvanların (tanrıların) öfkesini dindirmek için törenlerin yapıldığını göstermektedir.

İnsanlar artık geçimlerini toplayıcılıktan ziyade avcılıkla sağlamakta, toplu hareket ederek yüzlerce yaban atı, bizon ve mamut avlamaktadırlar. Aynı

zamanda yarı göçebe olarak basitçe çatılmış çadırlarda ve mağara evlerinde yaşamaya başladıklarını görürüz. Avrupa ve Sibirya'nın birçok yerinde toplu hayvan kemiklerinin bulunması da buna işarettir. Çok miktarda elde edilen av, günübirlik ava çıkma zorunluluğunu da ortadan kaldırmış olmalıdır. Dolayısıyla bu, daha çok konuşmaya, toplanmaya, toplu bir şekilde düşünmeye, birlikte tasarlamaya, daha ince işler ve planlar yapmaya zaman ayırmak demektir. Tüketilen ürünlerden artakalanların bir başka zaman tüketilmek üzere tütsülendiğini, toprak altında saklandığını ve böylece ürünlerin artık depolandığını da tahmin edebiliriz.

Adım adım evler genişler, sırt sırta vermiş kulübeler yapılır ve çitler inşa edilir. Sibirya ve Çekoslovakya'da eni 35, genişliği ise 15 metre olan evler keşfedilmiştir. Ev yapımında esas olarak ahşap ve fildişi kullanılmış, cepheye ise işlenmiş mamut ve bizon derilerinin gerildiği saptanmıştır. Sayıları yüz kişiyi bulan toplulukların büyük bir aile gibi iç içe yaşadığı görülmektedir. Böylece av aletlerini süslemek, bereket kültü amacıyla heykeller yapmak, mağaraları resimlerle süslemek, büyü ve dinsel törenler icra etmek topluluğun düzenli işlerinin arasına girmiştir.

Boş Zamanın Keşfi

Artık başıboş dolaşan insanlardan değil, örgütlü hareket eden, birlikte avlanıp yaşayan avcı topluluklardan bahsedebiliriz. Çoğunlukla büyükbaş hayvanları avlayan bu topluluklar, avlanma ve rakip topluluklarla savaşma konusunda da strateji ve taktik geliştirmeye başlamışlardır. Böylece vahşi hayvan sürülerini kurumuş dere yataklarına ya da uçurumlara sürerek onları toplu avlamayı da öğrenmişlerdir. Her başarılı avdan sonra hâliyle düşünsel etkinliği teşvik eden "boş zaman" da artmıştır. Boş zamanla birlikte, topluluğu birbirine kenetleyen maddi yaşamın dışında bir de manevi yaşam şekillenmektedir. Ortak sohbetler, törenler, av ve savaş deneyimlerinin aktarılması, topluluk içindeki sorunların konuşulması, örgütlenme işlerinin planlanması ve düşünülmesi üzerinden soyutlamada daha ileri adımların atılması mümkün hâle gelmiştir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın birçok bölgesinde insanlar tarafından kullanılmış mağaralar bulunmuştur. Sayıları yüz yirmiyi bulan bu mağaraların duvarları, bugün birçok sanatçıyı hayrete düşürecek kadar canlı ve anatomik açıdan kusursuz hayvan resimleriyle bezenmiştir. İşin ilginç yanı, bu mağaraların girişlerinin ya dümdüz duvar gibi inen kayaların yamaçlarında bulunması ya da üç kilometre kadar yerin dibine inen daracık tünellerin

sonunda yer almasıdır. Mağaraların içleri o kadar karanlıktır ki sözkonusu resimlerin çizilebilmesi için hem saatlerce ışıklandırma hem de insan boyunu aşan bir noktaya çizildikleri için uzun süren bu zahmetli çizim ve boyama işinin ancak birkaç insanın sırtına binilerek gerçekleştirilmesi gereklidir. Bazı mağaralardaki çizimler şaşırtıcı derecede canlı av sahnelerini betimlerken, bazı mağaralarda ise duvarlara çamurdan yapılmış hayvan kabartmaları işlenmiştir. Bu kabartmalardan bazıları öyle delik deşiktir ki sanki burada bir av sahnesi icra edilmiş gibidir. Yerde ise birçok insanın katıldığı danslı bir gösterinin ayak izleri vardır. Bu törenlerin büyü-bereket amacıyla yapıldığı çok belirgindir. Bugün hâlâ birçok yerli kabilede görülen büyü-bereket törenlerinin köken olarak en az 50 bin sene öncesine kadar gittiği tahmin edilmektedir.* Birçok yerde bu varsayımı doğrulayan ve doğurganlığı betimleyen koca memeli ve geniş kalçalı Kibele figürleri de bulunmuştur. Sözkonusu figürlerin yüz ifadelerinin belirsiz olmasına karşılık cinsel uzuvlarının abartılı bir şekilde tasvir edilmesi de buna işarettir.

Bu çağın en dikkat çekici yanlarından biri de sıklıkla toplu göçlerin yaşanmasıdır. Uzmanlar bunu ya birden değişen ekosisteme ya da aşırı avlanma nedeniyle yiyecek sıkıntısının baş göstermesine dayandırıyorlar. Bu süreçte bazı toplulukların arada bir barışçıl amaçlarla buluştuklarına, ürün değiş tokuşunda bulunduklarına ilişkin bulgular da vardır. Akdeniz'e ait deniz kabuklarının Avrupa'nın çok uzak kuzey bölgelerinde bulunması ya da bazı hayvan kemiklerinden yapılmış aletlerin ait olmadıkları coğrafyalarda görülmesi buna işarettir. Vahşet çağından adım adım uzaklaşan ilk toplulukların zaman içinde köpekleri evcilleştirerek avcılıkta ya da güvenlik işlerinde kullandıklarına dair duvar çizimlerine de rastlanmıştır.

Bereketli Hilal

MÖ 11 bin yılından itibaren dünyanın birçok bölgesinde köy hayatının başladığı kabul edilmektedir. Jared Diamond buna ilişkin dokuz bölge sayar ki bunların bazıları Güneybatı Asya'da (Bereketli Hilal), Çin'de, Meksika'da, Peru'da ve Yeni Gine'de bulunmaktadır.

Bu dokuz bölgeden en öne çıkansa kuşkusuz, merkezinde Göbeklitepe'nin yer aldığı Bereketli Hilal'dir ki bu bölgenin ayırt edici özelliklerinin neler olduğuna birazdan değineceğiz.

Cilalı Taş Devri (Neolitik Çağ) veya Tarım Devrimi olarak adlandırılan dönem, avcı-toplayıcı kültürden tarım ve hayvancılık kültürüne geçiş çağı

* *Meyers Illustrierte Weltgeschichte*, s.26-27.

olarak bilinir. Bu dönem birçok açıdan önemlidir: Son buzul çağı bitmiş, insanlar kalıcı olarak Amerika kıtasına yerleşmiş ve köyler inşa ederek yarı yerleşik hayata geçmişlerdir. İnsanlar avcı-toplayıcı topluluklar olarak bitkileri ıslah etmeye, hayvanları sürüler hâlinde evcilleştirmeye de bu dönemde başlamışlardır.

Ancak burada bir tarih tezine dikkat çekmek istiyoruz: Toplumlar veya insan toplulukları, her zaman gerçek ihtiyaçlarına ve içine doğdukları tarihsel-somut koşullara göre biçimlenip örgütlenirler. Avcı toplulukların hayvanları yaygın bir biçimde evcilleştiremeyecekleri, bitkileri sistemli olarak ıslah edemeyecekleri çok açıktır, ancak bu hiçbir zaman yerleşik köy hayatı yaşamayacakları, tarım ve hayvancılığa hiç yönelmeyecekleri anlamına da gelmez. İnsanlar tarihin aslında süreçlerden ibaret olduğunu, yani iki farklı alışkanlık ve özelliğin bir arada bulanabileceğini kolaylıkla unuturlar. Bir örnek vermek gerekirse: Devletlerin kurulduğu bölgelerde genelde yağma eylemi kesilir ve böylece pazarın düzenli bir işleyişe kavuşması sağlanır. Ancak devletler, tarihin bazı dönemlerinde fetihler de gerçekleştirdikleri için sıklıkla yağmaya da başvururlar. Belirleyici olan özellik kuşkusuz ki yağma değil, düzenli pazar ilişkisidir, ancak bu, iki farklı özelliğin geçiş dönemlerinde bir arada bulunmayacağını da göstermez. Bu, toplulukların yerleşik hayata geçmesi sürecinde de görülmüştür. Yani iki farklı özellik, avcılık ve toplayıcılıkla, tarım ve hayvancılık kültürü bir arada git-gel şeklinde bulunmuştur.

Tabii bu arada iki farklı kavrama daha dikkat çekmek istiyoruz: Toplumlar, esas olarak kendi içinde katmanlaşmış, sınıfları olan, devlet benzeri örgütlenmeye sahip insan topluluklarıdır. Topluluklar ise henüz kendi içinde sınıflaşma sürecini yaşamamış, devletleşme aşamasına geçememiş, geçimini toplayıcılık ve avcılıkla sağlayan yarı yerleşik insan gruplarıdır. Bu iki kavram ciddi anlam farklılıkları içerir.

Kitabın başında da belirttiğimiz gibi, madde her zaman hareket hâlindedir ve evrende her şey akışkan bir karakterde ortaya çıkar. Bu, her şeyin öncesi ve sonrasıyla birlikte, yani bir süreç olarak var oldukları anlamına gelir. Avcılar bir günde tarımla uğraşan köylüler hâline gelmediler. Toplumsal olguları süreçler olarak değerlendirmek gerekir. Toplumsal olgular yüzlerce, belki binlerce yıl içinde oluşmaktadır. Hayat, tek tek fotoğraflardan oluşan bir film gibidir. Her an bir fotoğraftır, ancak fotoğraf gerçek olguyu hiçbir zaman anlatamaz. Bazı fotoğraflarda insan yüzleri görürüz, ama onların ne güldüklerinden ne de ağladıklarından emin olabiliriz. Tarihsel süreçler de böyledir. Avcı toplulukların

yerleşik hayata geçen, tarım ve hayvancılıkla geçinen topluluklara dönüşmeleri binlerce yıllık bir değişimin sonucunda kesinleşmiştir. Bugün bile yarı köylü-yarı kentli insan kitleleri görür ve bu durumu yüzlerce yıldır sürdürdüklerine de tanık oluruz. Sözün kısası, bu kitapta yaklaşık olarak verdiğimiz tarihler gerçekten de hep "yaklaşık"tır. Biliminsanlarının kesin tarihler vermesi hep sorunlu olmuştur.

Yeniden konumuza dönersek, insanların tarım ve hayvancılığa yönelmesi tarihsel bir zorunluluktu, fakat bunun tam olarak ne zaman başladığı veya nerede gerçekleştiği ucu hep açık olan bir tartışmadır. Her yeni bulgu tarihsel tezlerimizi yeniden gözden geçirmemizi gerektirecektir. Burada önemli olan insan topluluklarının son buzul çağından itibaren, geçmiş bin yıllardaki düşünsel ve bilimsel sıçramadan sonra tarımla hayvancılığa yönelmiş olmasıdır. Bu gelişmenin en önemli nedenlerinden biri insan nüfusunun günden güne artmasıdır.

L. Morgan insanlığın tarım ve hayvancılık dönemine geçiş sürecini vahşetten barbarlık dönemine geçiş olarak kavramsallaştırmıştı. Tarım ve hayvancılığın nasıl ve hangi koşullarda ve ilk kez nerelerde başladığına ilişkin yazılan kitaplar içinde en kapsamlı ve ikna edici olanı Jared Diamond'a aittir. Diamond *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı kitabında son verileri de kullanarak bu süreci bütün boyutları ve ayrıntısıyla ortaya koymaktadır. Biz de doğal olarak bu bölümde kullandığımız temel bilgileri onun bir klasik hâline gelen bu eserine borçluyuz.

Gordon Childe, Jared Diamond, C.W. Ceram gibi düşünür ve biliminsanlarının çalışmaları barbarlık çağı olarak adlandırılan neolitik devrim sürecini anlamak için çok önemli eserlerdir. Kuşkusuz, tarihsel süreçleri kavramsallaştırırken önerilen tarihlendirmeler her zaman tartışmalı ve düzeltilmeye muhtaçtırlar. Bu gerçeği unutmamak kaydıyla sözkonusu yazarların eserlerinin hâlâ bu alanın temel klasikleri olduğunu söyleyebiliriz.

Bugünden bakınca tarih ve siyaset biliminin "barbarlık çağı", "vahşet çağı", "kölelik" gibi kavramları, bir aşağı görme ifadesi gibi algılanabilir. Fakat bu düşünce doğru değildir. İnsan, ayağa kalkışından bu yana geçen 3,5 milyon yıllık süreçte aşamalar içinde uygarlaştı; dolayısıyla her aşamada bir adım daha ileriye doğru hamle yaparak geriliğinden veya doğa koşullarından kaynaklanan çaresizliğinden kurtulmuştur. Vahşet çağı, insan olmaya güçlü bir adım atmanın ifadesiydi. Barbarlık çağı ise vahşet döneminden kurtuluş ve temelinde dayanışma, vicdan, merhamet gibi duyguların bulunduğu toplumsallaşma dönemine dev bir adım atmaktı.

Fetih ve yağmanın, köle ve cariyeliğin bir hak, din savaşlarının kutsal bir görev, kadınların yok sayılmasının olağan, sömürü ve baskılarınsa zorunlu olduğunu anlatan masallardan, günümüzün bilim ve teknolojiden kaynaklanan bedellerin göze alınması gereken bir sonuç olduğu teranesini dinleye dinleye bugünlere geldik. Masallar bize hem gerçekleri anlatır hem de umudumuzu besler. Masallar hem geçmişten ders çıkarmamızı sağlar hem de anlatılan her şeye inanmamamız gerektiğini öğütler. Kısacası, bahsi geçen çağlara ilişkin isimlendirmeler, hem tarihsel durumumuzu saptamakta hem de kavramların göreli ve olguların da süreç içindeki olaylar olarak düşünülmesi gerektiğini anlatmaktadırlar.

Vahşet döneminden çıkış, insanın bir asalak gibi doğadan yararlanma yerine onu dönüştürerek ekmeğini topraktan kazandığı bir toplumsal devrimdi. Bu devrimi başaranlar eski taş devrinin en ileri ve alet yapımında uzmanlaşmış vahşileri değil, yeni çağın çevresel koşullarına en hızlı şekilde ayak uyduranlardı. "Bu devrimi başaranlar güneyin uzak bölgelerinde yaşayan, daha az uzmanlaşmış ve daha az parlak kültürler yaratmış" mütevazı topluluklardı. Bu toplulukların erkekleri dağ ve ormanda avlanırken, kadınları da bugün her insanın tükettiği temel gıdalar olan buğday ve arpa gibi bitkilerin atalarını ıslah etmekteydiler. Bu devrimi başlatanlar sözkonusu bitkilerin tohumlarını bilinçli olarak toplayan ve sonra onları yetişmeleri için usanmadan uygun topraklara dikenlerdir. Atılan her adım, neolitik devrim yolunda atılan zorunlu adımlardı. Neolitik devrimin de kanıtladığı gibi her yeni uygarlık atılımı, gelişmiş ve uzmanlaşmış eski toplumlar tarafından değil, daha geri koşullarda yaşayan, uzmanlaşamamaktan dolayı yeniliğe açık, yeni çevresel ve ekonomik koşulları, yeni bir atılımın, yeni bir devrimin dayanağı hâline getirenler tarafından yapılmaktadır. Yeni uygarlık atılımlarının dinamizmini, yani diyalektik yasalarını kitabın ilerleyen bölümlerinde yeniden ele alacağız.

Biyolojik olan her şey sonuçta evrimin eseridir, kültürel olanlarsa insan emeğinin. İnsanı yaratan doğadır, doğayı yaşam alanı hâline getiren çaba ise insana aittir. İnsanın bedensel nitelikleri doğanın seçimidir, ancak ayakta kalmak için verilen yaşam savaşı ve doğayı kendi amaçları doğrultusunda dönüştürme faaliyeti insanın bilinçli tercihidir. İnsan, fizyolojik olarak kendini çevreye uydurmuş değildir. Fakat "eksik" fizyolojisini tamamlamak üzere aletler üretmiş, keşifler yapmış, icatlar yaratmıştır. İnsanı diğer bütün canlılardan ayıran temel özellik, onun her koşulda çareler düşünmesi ve zorluklara karşı mücadele etmesidir. Ateşi kullanmasını, giyim-kuşam edinmesini, barınaklar

yapmasını, yiyecekleri ıslah etmesini, hayvanları evcilleştirmesini, hem kuzey kutbunda hem de tropikal sıcaklıkta yaşayabilme becerisi gösterebilmesini darda kaldığında çareler üretme yeteneğine borçludur. Kültür, insana bizzat kendi eyleminin bir sonucu olan, doğanın ve insanın dönüştürülmesinden artakalandır.

Kültür aslında insanın düşünme eylemiyle başlamıştı...

Dünyanın neresinde olursa olsun, genelde bütün avcı-toplayıcı topluluklar birbirine benzer. Hepsi taştan yapılmış baltalara sahiplerdir. Hepsi ağaçtan ve kemikten yapılıp ince düşünülmüş iki parçalı aletler kullanır. Hiçbir avcı-toplayıcı topluluk kendi içinde sınıflara bölünmemiştir. Tektanrılı dinlere inandıklarına dair hiçbir emare bulunmamaktadır, ancak kutsal bir kavrama sahip oldukları yaygın olarak görülmüştür. Yazıyı keşfedememişlerdir, çünkü ona ihtiyaç duymamışlardır. Ne herhangi bir karmaşık örgütlenmeye ne de kısmi değiş tokuşun ötesine geçen yaygın bir piyasa ilişkisine sahiplerdi. Göçebe yaşadıkları için çok fazla mal taşıyamaz, elde ettikleri besinleri hemen tüketirlerdi. Aynı zamanda göçebe toplulukları oluşturan insanların sayısı, taşınmanın ve hareket hâlinde olmanın verdiği zorluklar nedeniyle her zaman çok sınırlı sayıda olurdu. Sonraki dönemde en fazla birkaç yüz kişilik kalabalıklar oluşturmuşlardır. Ayrıca hiçbir avcı-toplayıcı topluluk metal işlemeyi ve kullanmayı öğrenememiş, üst düzey soyutlama aşamasına geçememiştir.

Maddi yaşamları gibi manevi dünyaları da oldukça basitti. Muhtemelen çok iyi dövüşen becerikli liderlere, manevi dünyalarına hitap eden yaşlı büyücülere, kadın erkek ayrımına dayanan işbölümüne sahiplerdi. Kararlarını yetişkinlerin katıldığı toplantılarda demokratik usullerle alırlardı. Konuşma dilleri gibi zihinsel tasavvurları da önemli oranda gelişmişti. Topluluklar genelde bir toteme tapar, dini ritüellerini icra etmek için de ya özel tapınaklar inşa eder ya da mağaraları tercih ederlerdi. Hem kayaların üzerine birçok anlamı olan işaret ve resimler kazıyabilecek kadar sanatsal-estetik duygulara sahiplerdi hem de sert yüzlerine kabartmalar işlenmiş tonlarca kayayı tepelik noktalara taşıyacak kadar gelişmiş teknolojik akla ve imkâna sahiplerdi.

Bu toplulukların zamanla yerleşik kültüre geçmelerinin nedeni ise muhtemelen istikrarlı bir yaşamı mümkün kılacak yeni olanakların keşfedilmesidir. Göbeklitepe'de görüldüğü gibi, boyu altı metreyi bulan tonlarca ağırlıktaki taşları yüksek tepelere çıkarmak, onları bir taş ustalığıyla işlemek ve belli bir düzende yerleştirmek, sonra da bunları nesiller boyunca birbirine aktararak koruma altına almak, belli oranda yerleşik bir kültürü gerekli

kılmaktadır. Avcı-toplayıcı topluluklar sarp dağları oymakla kalmamış, aynı zamanda geçilmez ormanları da patikalarla donatmışlardır. Sadece hayvanları evcilleştirmemiş, aynı zamanda yetiştirdikleri bitkileri depolayacak ambarlar da inşa etmişlerdir. Köyler ve tapınaklar inşa eden avcı-toplayıcı topluluklar kültürel bir devrime önderlik ederek insanlık tarihinde tarım ve hayvancılığın başlatıcısı olmuşlardır.

Göbeklitepe gibi yerleşim yerlerini inşa eden avcı-toplayıcı topluluklar, tarihsel açıdan kendi içlerinde ikiye ayrılmaktadırlar: Seramik kap kacak üretebilecek aşamaya gelenler ve gelemeyenler. Bu ayrım, arkeologlar arasında önemli olmakla birlikte, bizim açımızdan çok fazla anlam ifade etmemektedir. Bizim için önemli olan, tarım ve hayvancılık döneminin nasıl ve hangi koşullarda başlamış olmasıdır. Toplumsal devrimleri başlatan dönemlerin birdenbire ortaya çıkmadığını, duruma göre birkaç bin yıllık süreçlerde adım adım, hatta çoğunlukla eski-yeni toplumsal formasyonların iç içe ve yan yana varlık gösterdiği süreçlerden geçerek ortaya çıktığı gerçeğini unutmamayı bir kez daha önermeliyiz.

Arkeolog ve tarihçi Gordon Childe'ın bilim dünyasına kazandırdığı Neolitik Çağ (Cilalı Taş Devri) kavramı, 14 bin yıl önce dünyanın birkaç noktasında ve birbirinden bağımsız olarak başlayan tarım ve hayvancılık sürecini ifade eder. Ön-Asya olarak bilinen ve bugün merkezinde Göbeklitepe'nin bulunduğu hilal biçimindeki dağlık arazi *Bereketli Hilal* olarak adlandırılmaktadır. Eski Mısır tarihçisi James H. Breasted'e ait olan bu adlandırma, Arabistan çöllerinin yukarı kısmındaki vahalarda şekillenen, Basra Körfezi'nden başlayarak yukarıya doğru bir hilal gibi genişleyen, Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye'den oluşan Mezopotamya bölgesini içine alarak Hatay'dan aşağı doğru Lübnan, İsrail ve Nil Nehri'nin Habeşistan sınırlarına kadar uzanan coğrafyayı kapsamaktadır.

Elimizdeki tarihsel ve arkeolojik verilere göre uygarlık kültürünün ürünleri ve "ilk"leri burada boy vermiştir. İnsanlığın temel besin kaynaklarından olan birçok bitki ilk kez burada ıslah edilmiş, etinden ve sütünden yararlanılan hayvanların çoğu da ilk kez burada evcilleştirilmiştir.

Tarım Devrimi

Binlerce yıl sonra kent ve devletlerin kuruluşu, yazı, bilimsel gözlem ve deneye ilişkin ilk girişimler de burada başlatılacaktır. İnsanların manevi dünyasının bir yansıması olan dinsel kurumlar da ilk kez burada doğmuş ve yaygınlık kazanmıştı. Bu yüzdendir ki Urfa genel olarak "peygamberler kenti" olarak anılmaktadır.

Bereketli Hilal'in ayırt edici özelliği, tarım ve hayvancılığı verimli kılan Doğu Akdeniz ikliminde yer almasıdır. Genelde bu bölge insanlara, dört mevsim değişikliğini ardı ardına ve düzenli olarak yaşatan bir bölgedir. Bu nedenle dünyadaki temel besin kaynakları arasında sayılan elli altı yaban otunun otuz altısı bu bölgede yetişmektedir. İnsanlığın temel besin kaynakları olan buğday ve arpanın anayurdu da burasıdır. Elli altı bitkinin sıralamasında arpa üçüncü, çift sıralı buğday ise on üçüncü sırada yer almaktadır. Bu kadar bitki çeşitliliği dünyada sadece Bereketli Hilal'de mevcuttur. Bu bölge, sadece bitki çeşitliliği değil, büyükbaş hayvanların ataları açısından da zengin bir bölgedir. Dünyanın sekiz temel büyükbaş hayvanından dördü (inek, koyun, domuz ve keçi) ilk kez bu bölgede evcilleştirilmiştir. İnsanlık tarihinin sekiz temel bitkisi de (tek sıralı buğday, çift sıralı buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, acı burçak, keten) burada yetişmektedir. Bu sekiz bitkiden sadece ikisi (keten ve arpa) Bereketli Hilal'in dışındaki başka bölgelerde yaban olarak yetişmekteydi. Genelde eti yenmeyen köpek ise insanların en erken evcilleştirdikleri hayvanların başında gelmekteydi.

Bereketli Hilal'in ova ve dağları, bitki ve hayvan çeşitleri açısından öylesine zengindir ki şaşırır kalırız... Bereketli topraklar, salına salına akan nehirler, delice kıyılarını döven ırmaklar ve gök mavisi derin göller, ot ve çiçeklerle rengârenk boyanmış bayırlar, küpler dolusu bal ve reçine veren ormanlar, baldan tatlı üzüm ve hurmalar, kekik kokulu dağlar, bakraçlarca süt veren büyükbaş hayvanlar, birbirinden ilginç kuşlar, kanatlı hayvanlar ve daha binbir çeşit güzellikler bu bölgenin insanlığa sunduğu nimetlerdendir. Bereketli Hilal'in semavi dinlerin cennet tasvirlerine örnek oluşturması da bir tesadüf olmasa gerektir. Doğanın sunduğu nimetler avcı-toplayıcı toplulukları yerleşik hayata davet etmekle kalmamış, onları âdeta yakalarından tutup buna zorlamıştır da.

Tarım ve hayvancılık konusunda uzman olmaya gerek bile yoktu. Mezopotamya, Çin ve Meksika gibi coğrafyalar, yerleşik halkı doyuracak bitki ve hayvani besin kaynaklarına bolca sahipti. Sonradan halk öyle çok ürün fazlası elde edecekti ki bunlar, duvarları çamurla sıvanmış ambar ve yeraltı depolarında saklanabilecekti. Bir dönüm arazi, yabani hayvan ve bitkilerle geçinen göçebe-avcı toplulukların ihtiyaç duyduklarının on katını, hatta yüz katını verebiliyordu. Evcil hayvanlardan elde edilen bereketi gördükçe avcı toplulukların adım adım çiftçiliğe meyletmeleri olağandı. Verimlilik, sadece toprak ve suya özgü değildi, çok az bir enerjiyle çok daha büyük verim elde edilmesi, zamanla nüfusun çoğalmasını da teşvik etmişti. Tahıl, et, süt, meyve, bal ve gübre. Daha ne istenebilirdi ki...

İyi beslenen ve daha güvenli ortamlarda yaşamaya başlayarak kültürü icat eden insanlar, daha bir güçlenmiş ve güzelleşmişlerdi. Doğal olarak bolluk ve bereket insanları çok daha fazla "boş zaman" sahibi yapmıştı. İnsan, düşünsel etkinliğe çok daha fazla zaman ayırır hâle gelmişti. İlk bilimsel ve düşünsel etkinliğin gündelik hayattaki süresi bedensel çalışma süresi kısaldıkça günden güne artmıştı. Dinlenme süreleri uzadıkça ocak başında anlatılan efsanelerin ve kahramanlık hikâyelerinin anlamları da değişikliğe uğramıştı. Zaman bollaştıkça teknolojik icatlar da artmış, toplumsal örgütlenmeyse daha üst düzeyde şekillenmeye başlamıştı...

Anaların Dayanışması

Aileler ve topluluklar arası mal değiş tokuşu ürün sayısının ve çeşitlerinin artışıyla birlikte daha da sıklaşmıştı. Aile içi evliliklerin (ensest) yasaklanmasıyla dış evlilikler de çoğalmıştı. Böylece topluluklar arası hısım ve akrabalık ilişkileri sadece gelişmekle kalmamış, aynı zamanda insanlığın gen havuzunu da çeşitlendirmişti.

Kuşkusuz, ilk başlarda köyler sadece mevsimsel olarak kullanılmaktaydı. İnsanlar yarı göçebe olarak yaşamaya devam etmekteydi. Hayvancılık başat faaliyetti, ancak bağ ve bahçe işleri de adım adım kadınların denetiminde baskın üretim şekli olarak gelişmekteydi. Sadece tarım ve hayvancılık değil, el işçiliğinde de uzmanlaşma baş göstermişti. Doğada bulunmayan tas, kâse ve sukabağından yapılan bakraç gibi ürünlerin sayısı kuşaktan kuşağa artmaktaydı. Çömlekçilik henüz keşfedilmemişti, fakat kadınların becerikli elleriyle yapılan taş, ahşap ve alçı kâseler günübirlik işlerde kullanılmaya başlanmıştı. Bütün bu işler esas olarak kadınların denetiminde ilerlemekteydi. Koyun, alpaka ve keçilerden kırpılan yün ve kılların basit aletlerle eğirilerek iplik hâline getirilmesi ya da Çin'de ipek liflerinden elde edilmiş iplerle yapılan dokumalar adım adım yeni bir sektörün (tekstil) temellerini atmaktaydı. Sonraki süreçte avcı-toplayıcı toplulukların önemli bir kısmı tarım ve hayvancılığı esas alan üretim faaliyetine geçerek bütün yıl boyunca kaldıkları köyler inşa etmeye başlamışlardı. Hâliyle konutlar da yeni yapım tekniklerinden yararlanılarak daha kalıcı, daha sağlam olmuş ve daha estetik çehreler edinmişlerdi. Boyama ve süsleme tekniklerinin gelişmesiyle birlikte estetik duyguları ifade eden birçok ürün yaratılmaya başlanmıştır.

Örneğin, giysilerin türleri değişmişti. Tarım ve hayvan ürünlerinden elde edilen lifler sayesinde balık ağları, sepetler, battaniyeler, tabanı güçlendirilmiş çarıklar, renkli kazaklar, şekillerle donatılmış keçeler elde edilmiştir. Hayvan

postlarından üretilen giysilerin yanı sıra pamuk, keten, ipek ve yün ürünlerinin sayısı da artmıştı. Evcilleştirilmiş büyükbaş hayvanların ise demiryollarının inşasına (1800'lü yıllar) kadar karada temel taşıma araçları oldukları unutulmamalıdır.

Sonraki bin yıllarda at ve devenin seyahat, taşıma ve savaşlarda oynadıkları rol paha biçilmezdir. At ve deveye sahip olup onu en iyi kullananlar, 19. yüzyılda ilk demiryolunun inşasına dek hep üstün gelmişlerdir.

Bütün bunların sonucunda süslenen eşyaların sayıları çoğalmış, çömlekçilik keşfedilerek çeşitlenmiş, teknik aletler gelişmiş, evler ferahlamış ve tapınaklar fresklerle, renkli tasvirlerle donatılmıştır. Maddi dünyanın çeşitlenmesiyle birlikte insanın zihinsel dünyası da zenginleşmiştir. Dolayısıyla insan, basit olgulardan daha karmaşık dünyaların tasavvur edilebildiği bir düşünme aşamasına geçmiştir. Bu sayede cennet ve öte dünya tasvirleri de çoğalmış, soyutlama alanları sonsuzluğa doğru kanatlanmıştır. Bütün bu sürecin esas dinamik unsuru hep kadınlar olmuştur ve kültür de kadınların dayanışması sayesinde yaratılabilmiştir. Dönem, analaların dayanışmasına dayalı, anaerkil bir dönemdir.

Mertliğin Bozulması

Bronzun temel bileşenlerinden olan bakır ve kalayın işlenmesi de ilk kez bu bölgede mümkün olmuştu. Yine birkaç bin yıl sonra demir de ilk kez bu bölgede işlenmeye başlanacaktır. Bütün bu olanaklara sahip olan ve yerleşik hayatta karar kılan çiftçi toplulukların, bin yıllar içinde adım adım avcılık ve toplayıcılıkta ısrar eden diğer toplulukları önce yok ettiklerini, sonrasındaysa onları toprağın ve madenlerin daha geniş çapta işlenmesiyle birlikte (çok sayıda kol gücüne ihtiyaç duyulması nedeniyle) köleleştirerek kendilerine tabi kıldıklarını göreceğiz. Böylece önce mertlik bozulacak, sonra kadınlar imtiyazlarını kaybedecek, toplumsal erk bir daha geri dönmemek üzere erkeklere geçecektir. Zamanla hâkim güçlere tabi olan ve köleleştirilen toplulukların dini inanç ve ilahları yok olurken, tanrılar da böylece tekleşmiş olacaktır.

Anadolu'nun çiftçileri, yaklaşık olarak 9 bin yıl önce İstanbul boğazını geçerek Yunanistan bölgesinde yaşayan toplulukları evliliklerle veya savaşta yenerek yerleşik hayata zorlamışlardı. Tarihsel açıdan artık şu kesinleşmişti: Belli bir gelişmişlik evresinden sonra dünyanın neresinde olursa olsun, çiftçilerle avcı-toplayıcıların karşı karşıya geldikleri savaşlarda ikinciler hep yenilmiştir. Yenilgiye uğratıldıkları için de hep avcı-toplayıcılar yerlerinden sürülmüş ve köleleştirilmişlerdir.

Besin kaynaklarının çeşitlenmesiyle çoğalan insan nüfusu, kabından taşan su gibi, çevre bölgelere de yayılarak koloniler oluşturmuştur. Öküz gibi büyükbaş hayvanların evcilleştirilmesiyle taşıma işleri ve seyahat de kolaylaşmıştır.

Evcilleştirilen hayvan ve ıslah edilen bitkiler kolaylıkla bir bölgeden bir başka bölgeye taşınır hâle gelmişti. Çiftçilikte ve hayvancılıkta deneyim kazanıldıkça verim de artmıştı. Örneğin, evcil sığırlar yabani atalarına göre daha küçüklerdi fakat verdikleri süt miktarı atalarınınkine göre katbekat fazlaydı. Islah edilmiş buğdayın başakları daha büyük, taneleri daha iriydi. Ürünlerin bollaşması yiyeceklerin muhafaza yöntemlerini de artırmıştı. Etler tuzlanarak, güneşte kurutularak, tütsülenerek veya pastırma yapılarak saklanmaktaydı. Buğday ve diğer tahıl ürünleri ise kavrularak korunabilmekteydi. Sütten peynir çeşitleri üretmek de kolaylaşmıştı.

Ürünlerin fazlalaşmasıyla nüfus da çoğalacaktı. Yiyecek fazlalığı ve insanların büyükbaş hayvanları kullanarak daha verimli bölgelere taşınabiliyor olması, yerleşik hayatı geri dönülmez bir şekilde kalıcı hâle getirmiştir. Böylece topluluklar büyümüş ve hatta birbirini yutarak hem toplumsal hem de siyasal ve askeri açıdan merkezileşmişlerdi.

Yerleşik hayata geçen topluluklar önce kan bağıyla birbirine bağlı olan ve tahminen büyük bir aileyi kapsayan obalar şeklinde örgütlenmişlerdi. Neredeyse kırk bin senedir bu şekilde yaşayan insan toplulukları kendi içlerinde demokratik bir işleyiş uygulamaktaydılar. Çok basit aletlerle donanmış ve kendi özgül dilleri olan bu topluluklarda liderlik babadan oğula geçmemekte, liderler en güçlü, en becerikli ve en zeki olanların arasından seçilmekteydi. Aslında seçimlere başvurmaya da gerek yoktu, çünkü liderler topluma yarar sağlayacak özelliklerini halk içinde pratiğe dökerek liderliklerini herkese kanıtlardı.

Bir sonraki aşamada topluluklar yerleşik kültüre geçerek kabileler şeklinde örgütlenmeye başlamışlardı. Burada kan bağından ziyade toplumsal yarar gözetilirdi. Doğanın zorlu koşullarına karşı birlikte mücadele eden topluluklar dayanışmayı esas alırlardı. Genelde sabit köylere sahip olmakla birlikte yarı göçebe yaşar ve çoğunlukla hayvancılıkla uğraşırlardı. Liderlik tek bir bireyde değil, çoğunlukla obaları temsilen konseyler üzerinden ve demokratik esaslara göre belirlenirdi. Aileler eşitti ve harmanda, ormanda, bozkırda güçlerini birleştirerek varlık gösterirlerdi. Kendi içlerinde nispeten barışçıl ortamda yaşarlardı. Bir kabileye mensup olmak, risk ve tehlikelere karşı korunmak demekti. Erkeklerin ölmesi durumunda eş ve çocuklar bütün kabilenin koruması altında ve güvende olurlardı. Bu güvence karşılıklı fedakârlığı artıran bir unsurdu. Genelde konseyler kendilerine bir lider de seçerdi, ancak lider

keyfi hareket edemez, kararlarını danışarak belirlerdi. Herhangi bir sınıfsal farklılaşma olmamakla birlikte lider ve ailesinin saygıya dayanan belli bazı imtiyazları oluşmaya başlamıştı.

Mallar özeldi, ancak üretimin yoğun olmaması nedeniyle henüz sömürü de yoktu. Dolayısıyla gözle görülür bir mal-mülk farkı da bulunmazdı. Ekonomik faaliyet hem kabile içinde hem de başka kabilelerle mal değiş tokuşu üzerinden şekillenirdi. Meslek alanında da adım adım uzmanlaşma baş göstermekteydi. Kabileler bir ucunda oba, diğer ucundaysa daha büyük bir siyasi örgütlenmeyi ifade eden şeflik arasında yer alırlardı.

Şeflikler siyasi örgütlenmelerdi. Tahminen MÖ 7000'li yıllarda, birkaç kabileyi kapsayacak şekilde oluşmaya başlamıştı. Artık yerleşik hayata geçilmiş, merkezinde tapınakların bulunduğu büyük köyler inşa edilmişti. Liderlik babadan oğula geçerken hanedan sisteminin ilk uygulamaları da başlamıştı. Her ne kadar lidere bir danışma heyeti eşlik etse de lider artık tek başına karar verebilir, istediğini çeşitli cezalara çarptırabilirdi. Liderler çoğunlukla ya askeri komutanlar ya da ruhani liderler olarak sivrilen insanların arasından çıkardı. Belli bir bürokrasinin varlığından bahsetmek de mümkündü. Ruhban sınıf da adım adım şekillenmekteydi. Liderler varlıklı olmakla kalmaz, yanlarında birkaç yüz kişilik yanaşma da beslerlerdi. En görkemli konak, en verimli arazi, en çok av hayvanı barındıran orman ve tabii ki bölgenin en güzel kadınlarıyla kızları onlarındı. Onlardan izin almadan ne sulama ve avcılık yapılabilirdi ne de ormandan ağaç kesilebilirdi. Çoğunlukla yoksul köylüler şeften arazi kiralar, karşılığında da ürünün yarısını ona verirlerdi. Vergi yoktu, ancak angarya sistemi adım adım uygulanmaktaydı. Eski ortakçı toplumsal değerler yok olmuş, sömürü ve baskı dönemi başlamıştı. İnsanları birbirine bağlayan mertlik bozulmuştu.

Savaşlarda elde edilen ganimetin en büyük payı şefe ait olurdu. Yenilgiye uğratılan kabilelerin erkeklerinin çoğu öldürülür, çocukları ve kadınları ise köleleştirilerek şefin haremine katılırdı. Düzenli ordular henüz yoktu ancak eli silah tutan her erkek, şefin emrinde savaşmak zorundaydı. Şeflik sisteminde din, topluluğu birleştiren ve toplumda rıza yaratan bir unsur olarak önemli bir işlev görürdü. Dinler sadece toplumların manevi dünyasını değil, aynı zamanda günlük hayatını düzenleyen bir rol de oynardı. Efsanevi figürler, peygamberler ve hatta yarı tanrı insan figürleri bu aşamada ortaya çıkmıştır. Dinler zamanla şeflerin iktidar gücüne meşruiyet sağlayan ideolojik payandalara dönüşmüşlerdi. Siyasal erk çoğunlukla dinsel-manevi görevle birleştirilirdi. Büyük tapınak ve

kutsal mabetler bu amaçla düşünülür ve inşa edilirdi. En az beş bin yıllık bir tarihe sahip olan kurumlaşmış dinler, mevcut baskı ve sömürü düzenini meşru göstermek için tanrısal fetvalara başvururdu. Bunun karşılığında da ruhban kesime mensup insanlar çeşitli imtiyaz ve mal varlığıyla ödüllendirilirdi.

Şeflik sistemi, bir ucunda kabile, diğer ucundaysa gelişmiş devlet örgütlenmesinin yer aldığı ara bir aşamayı ifade ederdi.

Uygarlığın Şafağı

Binlerce yıl içinde adım adım merkezileşen topluluklar zamanla kendi içinde farklılaşarak önce sınıf ve zümreleri meydana getirmiş, ardından daha büyük siyasi birliklerin çekirdeğini oluşturmuşlardı. Yazıyla birlikte ufukta devletleşme de gözükmüştü. Toplumsal işbölümü (kafa ile kol emeğinin ayrışması) ve zanaatta uzmanlaşma hem çeşitlenmişti hem de kalıcı hâle gelmişti. Din işleri kurumlaşmış, vergi ve angarya üzerinden sömürü, kölelik gibi olguların sonucunda yöneten ve yönetilen olmak üzere iki temel sınıf ortaya çıkmıştı. Çok daha fazla üretim, çok daha büyük toprakların bayındır hâle getirilmesini sağlamış, bu da bölge kavimlerini birleştiren silahlı devletlerin ve imparatorlukların inşasına yol açmıştı.

İnsanlık tarihinde tek bir "neolitik kültür" yoktur. İklim, coğrafya ve insanların gelişmişlik derecesine göre çok sayıda tarım üretimine dayalı kültür oluşmuştur. Mevcut hayvan ve bitkilerin çeşitliliği, iklimsel koşullar, toplulukların deneyim ve tecrübeleri, bireysel yetenekler, keşfedilen maden çeşitleri, geliştirilen üretim aletleri, aletlerin yapımına imkân veren yeni malzeme türleri, yeni hayatı kolaylaştıran örgütlenme tarzı ve farklı inançlar, birbirinden farklı kültürlerin oluşmasını sağlamıştır. Bazı topluluklar taş devrinde tanımadıkları yeni nesnelerden üretim aletleri geliştirirken, başkaları da çömlekçilikte ustalaşmıştır. Bu arada farklı farklı toplumlar kap kacak üretmeyi, tahıl öğütmeyi ve mayalamayı öğrenmiştir. MÖ 3000'li yıllara gelindiğinde birçok topluluğun bira ve şarap imal ettiğine tanık oluyoruz. Kısacası, insanlık zamanla fiziğin ve mekaniğin, kimya ve biyolojinin ilk temel yasalarıyla tanışmıştır. Neolitik çağın ilk yerleşim yerleri Lübnan bölgesinde keşfedilmiştir. MÖ 9000'li yıllara ait evlerin oldukça düzenli olması, fazla ürünlerin depolandığı ambarların bulunması, bu bölgedeki toplulukların birçok açıdan gelişmiş topluluklar olduğunu kanıtlamaktadır.

Yine sonraki süreçte Mısır'daki (Merimde) kulübelerin de düzgün bir plana uygun olarak inşa edildikleri görülmektedir. Bu düzenlilik, toplu ve örgütlü yaşamın tarihin derinliklerinde başladığının da kesin kanıtlarıdır. Hatta Asya,

Batı Avrupa ve Balkanlar'da bulunan birçok neolitik köyün, vahşi hayvanlardan ya da düşman topluluklardan korunmak için geniş ve yüksek surlarla çevrildiği, hendeklerle tahkim edildiği görülmektedir.

Göbeklitepe Bize Ne Anlatmaktadır?

Tahminen bundan 14 bin yıl kadar önce başlayan yerleşik hayatın ilk 4-5 bin yıllık dönemini gelgitlerin belirlediğini düşünebiliriz. Yerleşik kültüre geçiş tarım devriminin sonucunda değil, başlangıcında ortaya çıkmıştır. Ürdün'ün kuzeyinde bulunan ve geçmişi 14 bin yıl öncesine kadar giden ekmek artıkları da bunu kanıtlamaktadır.

Göbeklitepe'deki kazılara başkanlık eden Klaus Schmidt, insanlığın köy hayatına başladıktan sonra tarım kültürüne yöneldiği şeklindeki düşüncenin aslında bir yanılgıdan ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Schmidt'e göre insanlar, önce yerleşik hayata geçti ve sonra başka çare kalmayınca tarım kültürüne yöneldi. Ona göre köy hayatı avcı ve çoban kültürüyle iç içe bir şekilde gelişmişti.

Tarım kültürüne geçiş uzun vadede ileri bir aşama olmakla birlikte ilk başlarda pek de verimli olmamıştı. Hatta uygarlık açısından yer yer kültürel bir gerilemeden de bahsedilebilmektedir. Schmidt'e göre avcı topluluklar sanıldığı gibi ilkel insanlar değildi, muazzam silahlarla donanmış, bütün Avrasya bölgesinde faaliyet gösterebilen, zeki ve yetenekli insanlardı. Dolayısıyla tarım kültürü ilk dönemlerde birçok açıdan bir gerileme olarak da görülebilir. Yine Schmidt'e göre sözkonusu kültürel gerileme nedeniyledir ki Göbeklitepe gibi muazzam bir anıt bir süre sonra terk edilmek zorunda kalınmıştır. Çünkü ilk başlardaki hâliyle tarım kültürü büyük toplulukları doyurmaya yetmemiştir. Çok sayıda insanın bir bölgede kalması, ister istemez av hayvanlarının da tükenmesine yol açacaktı. Göbeklitepe gibi devasa boyuttaki bir anıtın inşa edilmesi, yüzlerce insanın örgütlenmesini, bir plan çerçevesinde çalışmasını, düzenli beslenmesini ve yıllarca aynı bölgede ikamet etmesini gerektiriyordu.

Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan anıtlar muazzam ölçektedir. Yüksekliği altı metreyi bulan taşların her biri yirmi ton ağırlığındadır. Bunlar yakınlardaki kayalardan, eldeki basit aletlerle tek parça hâlinde kırılmış, sonra belli düzende oyulmuş, düzgün simetrik şekiller verilmiş, yüzeyleri fresklerle ve görsellerle süslenmiş, ardından taşınarak belli bir düzende yerleştirilmişlerdir. Yerleştirildikleri kaideler ise parlatılmış kireç taşındandır. Bu türden bir eserin ortaya çıkması için yüzlerce insanın aylarca beslenmesi gerekecektir. Bu da yiyecek ve su, taşıma işlerinde kullanılmak üzere tonlarca kereste, urgan ve alet demektir. Hem bu türden anıtların hem de başka bölgelerdeki köy ve evlerin

inşa sürecinden önce ortaklaşa bir şekilde tasarlandıklarını ve sonra da bir plan çerçevesinde inşa edildiklerini gösteren arkeolojik çizimler de bulunmuştur.

Demek ki toprağa bağlılık ve tarım devrimi belli oranda bir kıtlığın sonucunda ortaya çıkmıştır. Neolitik devrimden önceki topluluk yapısının, aile bağlarının uzun bir süre devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

Kent Devrimi

Uygarlıkların ortaya çıkmasıyla, kentlerin inşası ve devletlerin oluşumu arasında kopmaz bir bağ vardır. Bir bölgede insan yoğunluğu ve ekonomik üretim ne kadar artmışsa, kentlerin kuruluşu da o kadar ileri bir aşamaya varmıştır. Siyasal örgütlenme ne kadar kökleşmişse teknolojik gelişme de o kadar ileri bir noktaya ulaşmış demektir. Kentlerin örgütlülüğü, köylerin örgütlülüğünün basit bir kopyası değildir.

Kentlerin ortaya çıkması uygarlık tarihinde yeni bir toplumsal devrimdir. Kentlerin ve toplumların yapısı çok daha karmaşıktır. Toplum kendi içinde sınıflara bölünerek farklılaşmıştır; zanaatlarda uzmanlaşma derinleşmiş, bilim olabildiğince gelişmiş, düşünsel alan profesyonelleşmiş, bürokrasi, din ve eğitim kurumlarının yanı sıra ordu ve güvenlik teşkilatı da kalıcılaşmıştır.

Kentlerin kuruluşundan çok önce birçok neolitik topluluk belli bir üretim alanında uzmanlaşmış olmalıdır. Bazıları madencilikte, bazıları çakmaktaşı üretiminde ve işlenmesinde, bazıları süs eşyalarının yapımında, bir başka topluluksa av hayvanları alanında veya çanak ve çömlekçilikte ustalaşmışlardı. Dolayısıyla kent kültüründen çok önce ticaret de olabildiğince gelişmiş olmalıdır.

Bereketli Hilal'in insan topluluklarının büyük ölçekte örgütlenmesini teşvik eden ve onları işbirliğine yönlendiren verimli bir yapısı vardı. Bölge, çeşitli alanlarda uzmanlaşmış toplulukları nehir ve benzeri imkânlarla birbirine bağlayan kolaylıklar sağlıyordu. Yine bu bölge, ılıman bir iklimin yanı sıra neredeyse insana bütün yaz boyunca berrak bir bakış açısı kazandıran ve yıldızlarla bezeli bir gökyüzüne sahipti. Bu bölgede gökleri, yıldızları ve gezegenleri keşfetmek oldukça kolaydı.

Bu coğrafyada çeşitli meyveler, üzüm türleri ve birbirinden ilginç otlar yetişmekteydi. Ekinin her yıl ne zaman hasat edileceği, zeytinin ya da incirin ne zaman meyve vereceği belliydi. Meyve ağaçlarını ıslah etmiş ya da geçimini bölgenin imkânlarından sağlamış toplulukların bir daha bölgeyi terk etmemesi anlaşılır bir durumdu. Bölgenin sunduğu imkânları kaybetme korkusu insanların bir daha göçebe hayatına yönelmemesini sağlamıştı.

Arazinin düzenli olarak sulanması, kanalların inşa edilerek bakımının yapılması, köylerle kentlerin sur ve hendeklerle çevrilmesi, büyük anıtlar ile tapınakların inşa edilmesi ve bunların bakımı, yolların tahkim edilmesi ancak büyük topluluklar tarafından yapılabilecek işlerdi. Bunlar birkaç yüz kişilik grupların altından kalkabileceği işler değildi. Dolayısıyla büyük görevler, büyük topluluklar inşa etmek ve bu da karmaşık ilişkilere ve örgütlenmelere yönelmek demekti. Görevlerin düşünülüp planlanması, uzmanlık gerektiren işlerin önceden planlanarak örgütlenmesi, insanların düzenli olarak doyurulması ve belli bir noktada iskân edilmesi, disipline edilerek yönetilmesi büyük çapta bürokrasiyi, askeri örgütlenmeyi ve dini yapıyı gerektirmekteydi.

En eski yerleşim yerlerinden biri olan Eridu'dan da bildiğimiz gibi, kentler özellikle merkezinde tapınakların bulunduğu eski yerleşim alanlarında inşa edilmişlerdir. Eridu'daki ilk sunağın altıncı kez yapıldığına dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Sonrasında artık öylesine yan yana dizilmiş evlerden oluşmayan Uruk, Eridu, Lagaş ve Ur gibi Sümer kentleri, belli bir mimari planlamaya, malzeme üretimine, ustalığa ve deneyime dayanmaktaydı ki buna ilişkin elle çizilmiş tarihöncesi kent planları bulunmuştur. Sur ve tapınak duvarları belli bir kalıpta standardize edilmiş ve güneşte kurutulmuş kerpiçlerden yapılmaktaydı. Seri üretim, sadece kent nüfusunun ihtiyacı için değil, kent ve çevresinde bulunmayan malzemenin ithal edilebilmesi için de gerekliydi. Ticari faaliyet dar köy ufkunun sınırlarını parçalayarak toplumları birbiriyle alışverişe zorlamıştı. Bakır, lacivert taşı, deniz kabukları, kereste, yapıtaşı ve özellikle de köle ticareti, Mezopotamya'nın vazgeçilmez gelir kaynaklarının başında gelmekteydi.

İlk bilimsel etkinlikler kentleşmeyle birlikte daha da nitelikli hâle getirilmişti. Maden işleme, tekerin icadı, öküz arabası, gemicilik, çömlekçilik, ev ve konut işçiliği gibi bir dizi faaliyete ilişkin bilimsel bilgi, kuşkusuz, ilk başlarda deneme yanılma yoluyla öğrenilmişti, ancak şimdi yazının icadıyla birlikte bu bilgiler eğitim ve öğretim yoluyla başkalarına da aktarılmaktaydı. Bakırın işlenmesi, kalayla birlikte oluşturulan alaşım, daha sert bir madde olan tuncun elde edilmesini sağlamıştı.

Neolitik ekonominin çıkmazı, köylük alanlardaki üretimin dar bir alana sıkışıp kalması ve bu işleyişin zamanla gelişmeyi engelleyen bir rol oynamasıydı. Üretim tekniğinin ve teknolojinin gelişmesi için bilginin de yayılması gerekiyordu. Bilgi ne sabit ne de hareketsizdir. Bilgi, keşfedildiği andan itibaren birbirinden farklı deneyime sahip toplulukların karşılıklı

alışverişlerinin nesnesi hâline gelerek kendi içinde sıçramalar yaşar. Kentler, çeşitli toplulukların ihtiyaçlarını giderecekleri, bir bakıma kendi ürettiklerini bir başka topluluğun ürettikleriyle takas edecekleri bir pazar işlevi edinmişti.

Kent demek, profesyonelleşmiş meslekler ve uzmanlık alanları demekti. Dolayısıyla bu, kol gücüne başvurmak zorunda kalmayan profesyonel kesimleri ve katmanları besleyecek yeni bir ekonomik sistemin yaratılması demekti. Ama bu aynı zamanda düşüncenin ve bilimsel bilginin yaygınlaşarak daha geniş kesimlere mal edilmesi demekti. Görüleceği gibi, insanlık tarihinin kentlerde yoğunlaşan en karmaşık ilişkilerini düzenleme işini devlet mekanizması üstlenecektir.

Devletlerin İnşası

Devletlerin nasıl oluştuğuna ilişkin teorileri derinlemesine incelememiz mümkün değildir. İleriki bölümlerde de sadece kısmen değinilecektir. Ancak bu bölümde ilk devlet oluşumlarının meydana geldiği Mezopotamya'daki toplumsal koşullara kısaca değinmek istiyoruz.

Devletleri meydana getiren koşulların en başında yoğun üretim ve ekonomik örgütlenme gelir. Nüfusun büyümesi hem üretimde uzmanlaşmayı hem de üretim hacminin artmasını gerektirmişti. Bu, aynı zamanda yoğun ticaret, bilim ve teknolojide ilerleme, düşünsel-kültürel alanda gelişme, toplumsal ilişkilerde farklılaşma demektir. Devletlerin kurulma aşamasında üretim, sadece üreticileri değil, aynı zamanda doğrudan üretim etkinliğinde bulunmayan, ancak üretimin geniş çapta yapılabilmesi için toplumu seferber eden kesimleri de besleyebilecek kadar yoğunlaşmıştı. Bu kesimi oluşturanlar esas itibariyle devlet bürokrasisini oluşturan (yazıcılar), din ve devlet işlerine bakan, ordu ve çeşitli üretim birimlerinin yanı sıra bilim ve kültür alanlarında uzmanlaşmış (mucitler, mühendisler, düşünürler) profesyonellerdi.

Temeli kentsel yaşama dayanan devletin asli görevi, kan bağına dayanmayan, ortak yaşam alanını paylaşmak durumunda kalan, iç ve dış pazar için üretim yapan üreticileri denetim altına almak ve bir bakıma "kovanı dağıtmadan balın sağılmasını sağlayacak" sömürü koşullarını –ki buna iç barış da denir– oluşturmaktır.

Kentler genelde birbirinin hizmetine muhtaç insan topluluklarından oluşur. Avcı-toplayıcı topluluklar toplumsal hayatı ilgilendiren kararlara doğrudan katılabilmekteydiler. Kentsel yaşamla bu gelenek ortadan kalktığı için karar mekanizmaları esas olarak yönetici sınıf ve kesimlerin temsilcileri üzerinden

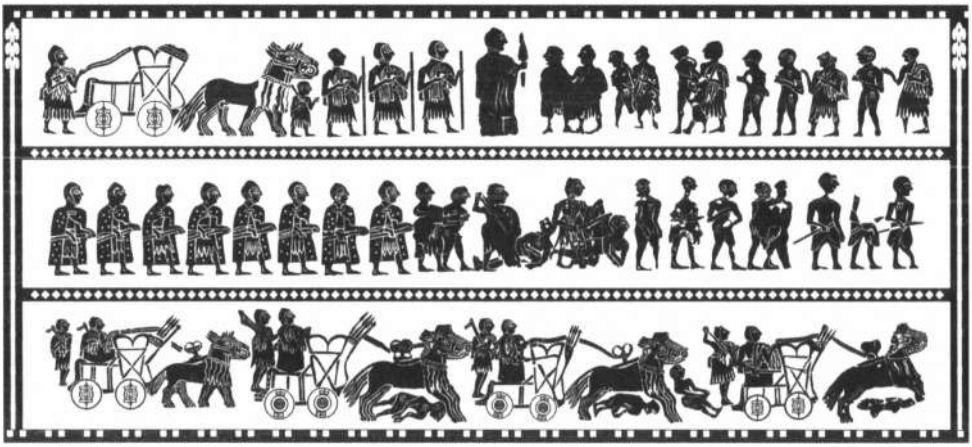
yürütülmektedir. Bunlar, kamuya ait bütün kaynakları tek elde toplamakla kalmazlar, aynı zamanda bunun nasıl bölüştürüleceğini de kararlaştırırlar. Devletler, üretim ve bölüşüm ilişkilerini düzenleyen bürokratik organlardır. Kuşkusuz, bu sürece birdenbire değil, tarım devriminin üzerinden birkaç bin yıl geçtikten sonra varılmıştır. Bu aşamadan önce üretim ve yönetim konusunda ciddi deneyimler kazanılmalı, sonra da bu bilgiler gelenekler, değerler ve alışkanlıklar üzerinden aktarılmalıydı.

Devletlerin temelinin yoğun iç sömürüye dayanarak mı yoksa fetihlerden elde edilen ganimetle mi atıldığı konusunda farklı teoriler bulunmaktadır. Eldeki kıt belge ve bulgulardan hareketle devletlerin tam olarak hangi koşullarda ortaya çıktığını saptamak imkânsızdır, ancak belli bazı çıkarımlarda bulunmak da mümkündür.

Kanımca devlet mekanizmasının temeli hem içteki artı-ürüne el koyarak hem de fetihler yoluyla elde edilen ganimete dayanarak atılmıştır. İnsanlık tarihi bir bakıma insanların birbirinin alınteriyle yarattığı birikime el koyma tarihidir. İç ve dış savaşların asıl nedeni de iktidar, itibar, ganimet ve ekonomik yarar sağlama arzusudur.

Bu yüzden toplumlar, üzerinde yaşadıkları yerleşim bölgelerinin etrafını surlarla, hendeklerle ve gözcü kuleleriyle korumaya çalışmışlardır. Sümer kent devletlerinin birbirlerine karşı yürüttükleri savaşlar da çoğunlukla küçük ama verimli arazileri ele geçirmek içindi. Bu yüzden yeryüzündeki verimli topraklar esas olarak savaşlarda ölenlerin kanlarıyla sulanmıştır. Bu nedenledir ki devletler, sürgit çatışmaları azaltmak için ya kendi aralarında barış antlaşmaları imzalamak ya da birbirini yutarak yeni büyük devletler şeklinde örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Devletlerin temelinde ekonomik imkân kadar yazı kültürünün ürünleri de yer alır. Devletleri çoğunlukla halklara önderlik eden şefler veya Sümer tabletlerinde ifade edildiği gibi kavmini Tufan felaketinden kurtaran yarı tanrı-krallar şekillendirmişti. Bu krallar iktidarlarını efsanelerle süslenmiş tanrısal görevlerle gerekçelendirirdi.

MÖ 2750 dolaylarında yazılmış Sümer tabletlerine bakılırsa, krallar kendilerini ya tanrıların başrahipleri ya da onların oğulları olarak görmüş veya lanse etmişlerdir.

"Yoksul için, ölmek yaşamaya yeğdir;
Ekmeği varsa tuzu yoktur,
Tuzu varsa ekmeği yoktur,
Eti varsa kuzusu yoktur,
Kuzusu varsa eti yoktur."
Sümer özdeyişi

DEVLET EFSANESİ SÜMER'DE BAŞLAR

Bilinmeyen Sümerler

Aklınıza öyle bir coğrafya getirin ki konut inşa edecek taşı, işleyecek madeni, yakacak odunu, gemi yapacak kerestesi olmasın, fakat insanlık tarihinin bilinen ilk devletine ve yazılı kültürüne ev sahipliği yapsın.

Evet, Sümerlerden bahsediyoruz…

Sümerler, 19. yüzyılın sonlarına kadar bilinmiyordu. O güne kadar hiçbir tarih kitabında yer almadılar, çünkü kimse varlıklarından haberdar değildi. Ta ki höyüklerin altından tarihe yön vermiş kadim bir uygarlığın kalıntıları çıkana kadar.

Sümerlerin nereden geldikleri, hangi iklime ve hangi kültüre ait oldukları bugün hâlâ bir tartışma konusudur. Kara kafalı, kıvırcık saçlı ve yassı burunlu olduklarından bahsedilmektedir. Sonraki süreçte Akadlar onları "Sümerler", yani "kültür getiren kavim" olarak anacaklardır.

Çivi yazısını Sümerler icat etti; matematikte ondalık sistemi, saniyeyi, dakikayı ve 24 saatten oluşan günü de ilk kez onlar kullandı. İlk ticari sözleşmeleri onlar yaptı, eğitim kurumlarının önemini ilk onlar kavradı. Bunların hepsini onlardan bize kalan kil tabletlerden biliyoruz. Okul ve eğitim sisteminin esasları –ki bunun yanı sıra müfredata ilişkin konular da ilk kez orada saptandı– dini ritüeller, mitolojik söylenceler, ilahiler, rahiplerin kast sistemi de ilk kez orada oluşturulmuştu.

Vergilerin türevi, miktarı ve nasıl toplanacağı da ilk kez orada belirlenmişti. Aşk mektuplarına da ilk kez orada rastlıyoruz; cennet tasvirine, Gılgamış gibi kahramanlık destanlarına ve insanın ölümsüzlük arayışına da…

Sümerlerin yazılı metinlerinde siyaset, din, mitoloji ve destan, ne ararsak var. Ancak ciddi bir felsefi etkinliğin olduğuna ilişkin herhangi bir bulguya

sahip değiliz, ki en azından uzmanlar olmadığını ileri sürmektedirler. Fakat bütün bu kültürel başarılara rağmen felsefenin yapılmamış olması da pek akla uygun gelmiyor. Devletin yasal zemine oturtulmasına ilişkin düzenlemelerde de onlar öncüdür. Kadınların yasal haklarını ve yevmiyelerini ilk kez gündeme taşıyarak düzenleyenler de Sümerlerdir. Birayı icat edenler de onlardır. Toplumu huzursuzluğa sevk ediyor diye iki kocalılık sistemini kaldırarak tek eşliliği hayata geçiren de onlardır.

Sümerolog S.N. Kramer'in ifadesiyle "Tarih Sümer'de başlar"...

Yazının İcadı

Çivi yazısı olarak adlandırılan yazı sistemi ne mucizevi şekilde birdenbire ortaya çıktı ne de komplo teorilerinde iddia edildiği gibi uzaylılar tarafından getirildi.

Sümerlerin yazısına neden çivi yazısı diyoruz? Çivi yazısı, kalem büyüklüğündeki bir odun parçasının sivriltilerek ve ucu üçgen şekline getirildikten sonra yumuşak kil tabletlerin yüzeyine, işaretlerin belli bir düzende bastırılmasıyla (sağdan sola, yukarıdan aşağıya olmak üzere) meydana gelmektedir. İşaretler konduktan sonra da ıslak tabletler güneşte kurumaya bırakılıyorlardı. Bunun ilk örnekleri Sümer'de görülse de sonra bu yazı stiline Mısır, Hindistan, İran ve Mezopotamya'nın başka bölgelerinde de rastlanmıştır.

Bir yazı sistemini geliştirebilmek için, kullanılacak işaretlerin hangi sesi ifade edeceği konusunda toplumsal bir uzlaşmanın olması lazımdı. Tapınak mülklerinin (ekili arazi, hayvan sürüsü, hububat, bira, değerli metaller vb.) koruyucuları olan rahip ve rahibeler, vergi ve kira olarak teslim aldıkları ürünleri kayda geçmek için piktogram denen resimli yazıyı icat etmişlerdi. Bu yazı sisteminde bir nesneyi ifade edebilmek için resim ve şekiller kullanılmaktaydı. Fakat bu yazı türünün zorlukları vardı, çünkü her nesneyi veya her kavramı, çizimi zahmetli olan bir figürle ifade etmek ve sonra da o figüre eklemeler yaparak cümleler kurmak ya da anlamlar vermek gerekiyordu. Örneğin, bir koyun ya da bir evi işaret etmek için koyun veya ev resmi çizmek gerekti.

Dokuz yüz farklı piktogram ya da ideogramın kullanıldığı bu yazı düzeninin, karmaşık düşünce ve soyut kavramların ifade edilmesine olanak vermediği de kendiliğinden anlaşılmaktadır.* Bu yüzden Sümerler, hem karmaşıklaşan toplumsal hayatı hem de ileri düzeyde soyut düşünceyi karşılayacak heceli yazı

* İdeogram ya da piktogram, resimli sözcük demektir. Her ülke birçok yerde belli bazı yasakları veya izinleri vurgulamak için ideogram kullanmaktadır. Ormanlık alanlarda, yaya geçitlerinde, kent içlerinde resimli görsellerin bulunduğu işaretler, bugün hâlâ kullanılan piktogramlardır.

sistemine geçmiş, böylece yazı sisteminde bir devrim gerçekleştirmişlerdir.

Yeni yazıyla birlikte Sümerler bu zorluğu kökten aşmışlardı. Günümüz alfabelerinde olduğu gibi, her sesi ifade eden bir işaret kullanarak ve sonra belirli sayıdaki işaret kümesine (hece ve kelime) anlamlar (ideogram) vererek ve ardından da onlara eklemeler yaparak yazma işini hem kolaylaştırmış hem de halk arasında yaygın bir şekilde kullanılmasını sağlamışlardır. Sonraki süreçte tapınakta görevli her rahibin ya da rahibenin okuma ve yazmaya zorunlu tutulmasıyla halk içinde okuryazarlık yaygınlık kazanmıştır. Bu sayede eğitim-öğretim kurumları da çoğalarak yaygınlaşmıştı. İnsanlık tarihinde yazıyı ilk icat edenler Sümerler olmakla birlikte, onlardan etkilenmeden ve bağımsız olarak yeni bir yazı türü geliştiren bir diğer kavimse Çinlilerdi.

19. yüzyılda dünyanın büyük bir çoğunluğunun henüz okuma yazma bilmediğini düşünürsek, yazıyı bulmanın ne kadar önemli, ancak yaygınlık kazanmamasının da ne kadar acı olduğunu anlarız.

Sümer Dili Kimin Dili?

20. yüzyılın başlarında Çekoslovak dilbilimci Bedřich Hrozný, Hitit (Hattuşa) metinlerini ilk kez çözerek önce Hitit sonra da Sümer dilinin bilimsel temellerini inşa etmiştir. 19. yüzyılın sonlarına kadar esas olarak Akadca, eski Farsça ve Elamca dilinde yazılmış tabletlerin içerikleri çözülebilmişti. Ancak, Alman Hititolog Julius Oppert, sözkonusu üç dilin yanı sıra Yakındoğu seyahatleri esnasında bulduğu kil tabletlerde bir dördüncü dilin daha varlığını keşfetmiş ve buna, Akadcada ifade edildiği gibi "Sümerce" demişti. Oppert, 1869'daki bir konferansta, bilim dünyasının başlarda pek itibar etmediği keşfini ilk kez açıklamıştır.*

Sonradan tabletlerden çözüldüğü gibi, Sümerler kendilerine "yukarı obalılar" manasına gelen "Ki-en-gir", dillerine ise "eme-gir" ("bölgenin dili" manasında) diyorlardı. Oppert'in iddiaları, 19. yüzyılın sonlarından itibaren birbirinden farklı iki dilde (Akadca, Hititçe) yazılmış özdeş metinlerin bulunmasıyla (Ninive Yazıtları) kanıtlanmış oldu.

Nitekim 1907'de "Sümer-Akad Kral Unvanları" adı altında çevrilen tabletler, bilim dünyasında Sümer dilinin kesinkes kabul görmesini sağlamıştır.

Sümercenin günümüzde veya geçmişte yaşamış olan hangi dile (özellikle Ural-Altay dilleri) yakın olduğu konusundaki tartışmalar ise henüz kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Her ne kadar bazı uzmanlar (Oppert, Falkenstein,

* Samuel Noah Kramer, *Sümerler, Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.35.

Delitzsch, Kramer) Sümercenin bazı yönleriyle Türki dillere benzediğini ileri sürseler de bu görüş bilim dünyasında kesin olarak kabul görmemiştir. Sümercenin kökeni konusunda henüz herhangi bir mutabakat sağlanamadığı için sözkonusu dil "kökeni bilinmeyen diller" sınıflamasına dahil edilmektedir.

Bazı uzmanlara göre Sümer kavmi ve kültürü, Hazar Denizi çevresinden gelen bir kavmin Mezopotamya'da yaşayan bir başka kavimle birleşerek ortak verimli bir kültür yaratmasıyla oluşmuştur.*

Peki Sümerler nasıl oldu da bir mahrumiyet bölgesinden âdeta bir cennet yaratabilmişlerdi? Bunun için zamanda biraz geriye gitmemiz gerekiyor.

Sümer'de Kent Devrimi

Tarihte uygarlık birikimi bir bölgede başlayıp sonra diğer bölgelere yayılmış değildir. Bazı toplumlar gelişmelerinin belli bir evresinde yaklaşık olarak aynı hattı izleyerek birkaç yerde birden uygarlık yaratabilmişlerdir. Hemen hemen eşzamanlı olarak, Sümer, Mısır, sonra Çin ve Hindistan'da (İndus vadisinde, Ganj ve Sarı Irmak civarında) binlerce yıl süren uygarlıkların kurulduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Bu konuya ilişkin daha fazla bilgi edinmek isteyen okurlara *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in birinci cildini okumalarını öneririz.

Topluluklara savaşta ve barışta önderlik eden komutanlar ve savaşçı aileler, zamanla kutsal değerlerin temsilcisi olduklarını ileri süren rahip ve din adamlarıyla birlikte devlet ve yönetim bürokrasisini oluşturmuşlardır. Yönetici kesim, ilk başlardaki ortak emek ve mücadeleyle (çoğunlukla da savaşlarla) elde edilen ganimet ve ürünlerin, işlenen madenlerin, hayvan sürülerinin, bahçe ve arazilerin aslan payına gelenekten gelen imtiyazla el koymuşlardır. Bu sayede hem devlet ve bürokrasinin ihtiyacını karşılayan ekonomik zemin oluşturulmuş hem de zor tekelinin tek bir hükümdarda toplanması nedeniyle bir baskı aracı yaratılmıştır. Yeterliliğin ötesine geçen yaygın üretim faaliyeti ya doğrudan kölelerin çalıştırılması ya da zaman içinde borçlanarak yarı serf durumuna düşürülen yurttaşların emekleri sayesinde yapılabilmiştir. Böylece bu toplumlar özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte kendi içinde ayrışıp birbiriyle çatışan katman ve sınıflara bölünmüşlerdir.†

Bu, tarihin tanık olduğu ilk kent devrimidir.‡

---

* Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, s.64.

† John Desmond Bernal, *Sozialgeschichte der Wissenschaften*, Bd. 1, Rowohlt, Hamburg, 1970, s.64.

‡ Bu konu için bkz. S.N. Kramer, *Sümerler*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2002; Helmut Uhlig, *Die Sumerer: Ein Volk am Anfang der Geschichte*, Gondrom Ver., Bindlach, 1989 (Türkçesi: Helmut Uhlig, *Sümerler/ Tarihin Başlangıcında Bir Halk*, çev. Nilgün Ersoy, Telos Yayınları, İstanbul, 2006); Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara, 1990; Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2000; Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2001; Hartmut Schmökel, *Das Land Sumer*, Kohlhammer Ver., Stuttgart, 1956.

Sümer'de Kent Devletleri

Mezopotamya'da bulunan yazılı tabletler, MÖ 3000'li yıldan itibaren kent devletlerinin düzenli olarak varlık gösterdiğini kanıtlamaktadır. Aynı şekilde sözkonusu tabletler, devlete hükmeden krallardan, yıldızlar biliminden ve ilahiyat işlerinden sorumlu rahiplerden, kendi içinde örgütlenmiş bürokrasi ve ordulardan bahsetmektedir. Tabii ki kölelerden, yoksul yurttaşlardan, hakları gasp edilen dul ve yetimlerden, yıldan yıla sefalete sürüklenen ezilenlerden de...

Birbirinden bağımsız oldukları için sürekli birbiriyle savaşan Sümer kent devletlerinin izi en son MÖ 2200 yılına kadar sürülebilmiştir. Bu süre içinde bir devlet çatısı altında birleşemeyen Sümerler, Sami ırka mensup Akad Kralı Sargon tarafından yenilgiye uğratılarak tarih sahnesinden silinmiştir.

MÖ 4000'li yıllarda inşa edildikleri tahmin edilen Sümer kent devletleri içten içe çürümüş ve kendi iç çelişkileri nedeniyle dağılmaya başlamışlardı. Bitmeyen saray masrafı ve fetih savaşları sömürülen kavimleri sadece yorgun düşürmekle kalmamış, aynı zamanda yöneticileri kendi halklarına yabancılaştırmıştır. Dolayısıyla bu gelişmeler Sümer devletlerine son darbeyi vuran Akad Kralı Sargon'un da işini kolaylaştırmıştır.

Sümer inancına göre iktidar yozlaşıp toplum ahlaken çökerse felaketler birbirini takip eder, önce doğal afetler, ardından da dış saldırılar ve yıkımlar gelirmiş. Bir bakıma bu alametler, ilahi bir ceza, tanrısal bir lanetmiş. Bugün bazı kutsal kitaplarda bahsi geçen Âdem ile Havva'nın cennetten kovulması, Nuh Tufanı, Lut Peygamber gibi hikâyeler Sümer tabletlerinde neredeyse birebir yer almaktadır.

İlk Kayıtlı Siyasal Devrim

Lagaş, Mezopotamya'nın en güney kısmında yer alan ve kuruluşu MÖ 3000'li yıllara kadar giden bir kent devletidir. Eskiden Basra Körfezi'nin hemen üst kısmını oluşturan coğrafya (zamanla bu bölge nehirlerin getirdiği alüvyon yüzünden dolmuş ve körfezden 200 km yukarıya kaymıştır), üç büyük metropolden (Lagaş, Nina ve Girsu), Sümerlerin orta ölçekte on yedi kentten, sekiz kasabadan ve elli köyden oluşan anayurduydu. Kendi içinde devletlere bölünmüş Sümerlerin en güçlü devletlerinden biri Lagaş'tı. Kentin nüfusu yüz bin olarak tahmin edilmektedir.*

Halk, geçimini ticaretten, işçiliği yüksek kalitede olan zanaatkârlıktan, balıkçılık, tarım ve hayvancılıktan sağlamaktaydı. Çok eski zamanlarda bütün

* Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, s.123.

bölge bataklıklardan oluşmaktaydı. Çok çalışkan ve yaratıcı bir halk olduğu belirtilen Sümerler, bataklıkları kurutmuş ve kanallar inşa ederek toprakları verimli hâle getirmişlerdi. Çok verimli olan bu topraklarda başta buğday ve arpa olmak üzere birçok tahıl çeşidi yetiştirilmiştir.

Sümerler, dönemin en ileri teknolojisine ve el işçiliğine sahip kavimdi. Çanak çömlekçiliğin yanı sıra taş ve deri işçiliği, dokumacılık ve ahşap oymacılığına dayanan gelişmiş bir kültür yaratmışlardı. Eldeki kayıtlara bakılırsa bira da (Sümerce "kaş" denmektedir) ilk kez Sümerler tarafından geliştirilmiştir. Sümer'de araziler tanrıya aitti ki bu yüzden vergiler ilk dönemlerde tanrının evi olan tapınaklara bırakılırdı. Eldeki kayıtlara göre, sonraki süreçte ekili arazilerin belli bir kısmına saray ve yerel beyler zorla el koymuşlardı.

Sömürü 5000 Yıl Önce de Vardı

Lagaş'ta halk, toplumsal konumuna göre toprakları işler ve geçimini sağlardı. Ancak elde edilen gelirin önemli bir kısmını rahiplerin yönettiği tapınaklara vergi olarak verirlerdi. Vergilerin önemli bir kısmıyla sarayın ve tapınaktan sorumlu rahiplerin giderleri karşılanırdı. Vergilerin çeşidi ve oranı ise hiçbir zaman azalmaz, aksine, savaş ve doğal felaketler nedeniyle yıldan yıla artarak çeşitlenirdi. Kuraklık ya da toprağın aşırı tuzlanması nedeniyle verim düştükçe halk da yıldan yıla yoksullaşırdı.

Toplumdaki adaletsizlik, sömürü ve eşitsizlik öyle bir boyuta varmıştı ki, yetimlerin feryadı ve yoksulların çığlığı ancak şiirlerde dile getirilebiliyordu:

> "Tanrıların [tapınak=kamu] sığırları, Ensi'ye (kral) verilen tarlaların sulanması işine koşuldu; verimli tarlalar Ensi mutlu olsun diye tımar hâline getirildi [adamlarına dağıtıldı]. En iyi eşeklere ve sığırlara rahipler el koydu; zahireyi ise Ensi'nin adamlarına [memurlara] dağıttılar. Bir bölgeden sorumlu din adamı, yoksul bir adamın annesinin bahçesindeki ağaç ve meyvelere el koydu. Bir cenazeden sonra rahipler yetimlere kalan maldan 7 litre biraya, 420 ekmeğe, 120 ölçek tahıla, bir takım elbiseye, bir teke ve bir yatağa el koydular."*

Baskı ve sömürü ortamını bütün açıklığıyla ortaya koyan bu kayıtlar sadece Lagaş'ın değil, Sümer devletlerinin genel durumunu açığa çıkarmaktadır. Çözülmüş olan birçok tablet bize MÖ 2350 yılındaki koşulları kaba hatlarıyla aktarmaktadır.

---

* H. Uhlig, *Die Sumerer: Ein Volk am Anfang der Geschichte*, Gondrom Verlag, Bindlach, 1993, s.195.

Halkını acımasız bir sömürü altında tutan Lagaş Kralı Luganda'nın bu koşullar altında daha fazla iktidarda kalması mümkün değildi. Çünkü onun dokuz yıllık iktidar dönemi tamamıyla baskı ve soygundan ibaretti.

Halk, sarayın baskı ve sömürüsüne karşı tepkisini ilk başlarda şiir ve beddualarla dile getirmekteydi.

İşte Sümerlerin sömürüye karşı en çok kullandıkları beddualardan birkaç örnek:

"Ağaçların ormana [bakımsız kalsın] dönsün."

"Boğazlanan öküzler[imiz]in yerine [senin] dulların boğazlansın."

"Kesilen koyunları[mızı]n yerine [senin] çocukların kesilsin."

"Neşeli kalple yaptırdığın sarayların harabeye dönsün."

"[Saraylarının] yıkıntılarının tepesinde tilkiler kuyruk sallasın."

"Kanallardaki tekne yolunda ottan başka bir şey bitmesin."

"Vasıta yollarında dikenli ottan başka bir şey olmasın."

"Tatlı akan suların[ız] acılaşsın."

Özellikle son yıllarda ülkede rüşvet, adam kayırma, emekçilerin sömürülmesi, dul ve yetim hakkının yenmesiyle toplumdaki saygısızlık alıp başını gitmişti.

Evlenenden, boşanandan ve ölenden vergi alınır olmuştu. Vergi zulmü ayyuka çıkmıştı. Sümerlerde "Bir kralınız, bir beyiniz olabilir ama asıl korkulacak olan vergi memurudur" özdeyişi yerleşmişti.

Tarihin ilk uygarlığını kuran, kültür ve bilim alanında önemli başarılara imza atan bir kavmin bu türden aşağılanmalara daha fazla katlanması mümkün değildi. Nitekim tarihin ilk kayıtlı devrimlerinden biri Lagaş'ta gerçekleşmişti.

Urukagina'nın Eşitlikçi Devrimi

Lagaş halkının özgürlük mücadelesine Urukagina (ö. MÖ 2371) önderlik etmişti. Kendi halkı tarafından bir kurtarıcı, merhametli ve adil hükümdar olarak kabul edilecek ve saygı görecekti. Devrimden önce Urukagina, devletin tahıl dağıtımından sorumlu bakandı. Halkın geçim sıkıntısını yakından bilen Urukagina, halkı ağır vergi yüklerinden kurtarmakla kalmamış, bir dizi reformlarla Lagaş'a eşitlikçi bir düzen de getirmişti.

Urukagina, kente adil bir sistemin hâkim olmasını sağlamıştı. İlk iş olarak pazarları denetim altına almış, hileli tartı ve ölçüleri düzeltmişti. Özellikle yetim ve dullara sahip çıkmıştı. Gündelikçilerin yevmiyelerini yükselterek yarı maaşa çalıştırılan kadınların ücretlerini erkeklerinkiyle eşitlemişti.

Urukagina, uzun yıllardır terk edilmiş olan adaletli (tanrısal) yasaları yeniden yürürlüğe sokarak kralların el koyduğu hazine ve arazileri kamuya aktarmıştı.

Hem borçların icra işlemlerini durdurmuş hem de mültezimleri hesap vermeye zorlamıştı. Zenginlerin ellerindeki bütün senetler geçersiz kılınmakla kalmamış, haksız yere el konmuş mülk ve araziler de asıl sahiplerine iade edilmişti. Gözleri kör edilerek sulama kanallarındaki dönme dolaplarda çalıştırılan kölelerin ve diğer yoksulların geçimleri devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Zanaatkârların borçları iptal edilmiş ve onlara geçimlerini sağlamaları için ödenek ayrılmıştır. Geçim sıkıntısı çeken yoksulların arazilerini ve eşeklerini satmaları da yasaklanmıştır.

Dolandırıcılar ve rüşvetçiler ya da yasa metnindeki ifadeyle "yurttaşların öküzlerini, koyunlarını ve eşeklerini ellerinden alanlar" görevden uzaklaştırılmıştır. Sömürüye son verme yasada şöyle ifade edilmişti:

"Yetim ve dulların, zengin ve güç sahiplerinin kurbanı olmamaları için yeniden düzenlemede bulunuldu."

Borcunu ödeyememekten dolayı hırsızlık yapan veya cinayetten dolayı hapse atılan mahkûmların tamamı serbest bırakılmıştı. Mahkeme kayıt ve kararlarının herkes tarafından anlaşılabilecek açıklıkta yazılması sağlanmıştı. Lagaş'ta uzun süredir yürürlükte olan *poliandria,* yani kadınların iki erkekle evlenmesi de yasaklanmıştı.

Sümer tabletlerinde de ifade edildiği gibi Lagaş halkı iyilik ve gerçeğe, yasa ve düzene, adalet ve özgürlüğe, doğruluk ve dürüstlüğe, bağışlama ve acımaya önem verirdi. Buna karşın kötülük ve yalandan, haksızlık ve düzensizlikten, adaletsizlik ve baskıdan, günahkârlık ve sapkınlıktan, zulüm ve merhametsizlikten nefret edilirdi. Zayıf olanı güçlüye, yoksulu zengine karşı korumaksa en önemli görev addediliyordu. Bu yüzden Lagaş halkı, tabletlerde ifade edildiği gibi Urukagina'ya adaleti tesis ettiği, özgürlüğü geri getirdiği, açgözlülüğü yok ettiği ve halka baskı uygulayan memurları görevden aldığı için minnet duymuştur.

Urukagina'nın önderlik ettiği siyasal-toplumsal devrim Sümer halkı tarafından şöyle kutsanmıştır:

> "Kralın tapınağa ayak bastığı günden itibaren yedi gün yedi gece, cariye hanımıyla, köle efendisiyle yan yana gitti [eşitlendi]. Temiz olmayanlar, fena dilliler şehirden uzaklaştırıldı. Cezalar kaldırıldı. Köleler suçlu bulunmadı. Mahkemelerde davalar görülmedi. Anne oğlunu azarlamadı, oğlu annesine karşı gelmedi. Hatta ölüm bile olmadı."*

* M. İlmiye Çığ, *Sümerli Ludingirra*, s.69.

Mitolojinin Doğuşu

Uhrevi anlayışlar her zaman kanıtlanamayan ve aslında kanıtlanamaması son derece doğal olan inanç temelinde yükselir. Bazı felsefecilerin iddialarının aksine inanç, kanıtlanmış bilgi değildir. Adı üstünde, inançtır o...

Ne kadar zayıf olursa olsun felsefi düşünce ise her koşulda nesnel bilgiden hareket ederek inanç temelli tezlerle karşı karşıya gelir. Bunu da akla başvurarak, ileri sürülen iddialar hakkında şüphe duyarak ve bunları mantık çerçevesinde sorgulayarak yapar. Bir bakıma felsefenin ortaya çıkışını, doğrulanmamış bilgi ve sonuçta inanç sistemlerinden kaynaklı önkabul olan bilgiye karşı çıkışta arayabiliriz.

Dünyayı basit ve naif bir tarzda açıklama çabalarına uygarlık tarihinin çok erken dönemlerinde rastlıyoruz. Bunları bazı tapınakların sütunlarına kazınmış kabartma ve fresklerde ya da bundan 45 bin yıl önce Endonezya'da, sonra Fransa ve İspanya'da bulunan mağara duvarlarına işlenmiş resimlerde görebiliyoruz. Mağara duvarlarına işlenmiş resimler, sadece büyü amacıyla çizilmiş değildir. Bunlar aynı zamanda o dönem insanının maddi dünyasını ifade eden gerçekçi av sahneleridir. Çizimlerde tasvir edilen canlı av sahneleri ve bu çizimlerin maddi hayatın gerçekliğiyle birebir örtüşmesi, mağara insanının zihinsel dünyasını ortaya koyan bilgilerdir. Bu çizimler bize "ilkel" toplulukların nesnel bilgi edinme süreçlerini de ifade etmektedir. Bu görsellerin aynı zamanda insanın bilgi edinmek, bunları zihinsel açıdan işlemek ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla yapıldığını da varsayabiliriz. Canlı av sahneleri, insanların avlanma sürecinde kullandıkları mızrak ve benzeri aletler, uygulanan taktikler, yüksek bir düşünme pratiğinin izlerini taşımaktadır. Bu görselleri insanlığın, yazıyı da (görselli) kullanarak düşünme etkinliğine giriştiklerinin ve bu yolla zihinsel kültürde epey yol aldıklarının ilk kanıtları olarak da görebiliriz. Kuşkusuz, resimlerdeki tasvirler insanın zihninde önemli ölçüde fantastik öğeler ürettiğini ve dolayısıyla insanların hem gündelik yaşamlarıyla ilişkili hem de geleceğe ilişkin proje ve düşünceler geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. Bunların da kanıtladığı gibi, insanlar daha ilk anlardan itibaren iki farklı dünyayı (mevcut ve henüz olmayan gelecekteki) birbirinden ayırmayı becermişlerdir. Tabii ki bu görseller büyü amacıyla da yapılmışlardır ancak bu da çok doğaldır, çünkü düşünme eylemi salt somut ve mevcut verileri değil, aynı zamanda henüz var olmayan, kısmen fantastik ve metafizik unsurlar da içerir.

Günlük yaşam içinde kazanılan deneyimler, pratik gözlemler (özellikle avcılık ve toplayıcılık dönemine ait bilgiler) insanların hayatını olumlu anlamda

etkiledikçe sözkonusu deneyim ve gözlemlere olan ilgi ve güven de artmıştır. İnsan doğayı gerçekçi bir gözle algılayıp kendini doğadan soyutlayarak onun dışında ve hatta üzerinde bir varlık olduğunu düşündükçe bilincinde ve soyutlama yeteneğinde de muazzam bir sıçrama gerçekleşmiştir.

Soyutlama etkinliği, katı ve kesin düşünce veya hazır kavramlar üzerinden değil, her an yeniden düşünülerek doğrulanan bilgilerin kanıtlanması ve onaylanması üzerinden ilerler. Bu konuya "Nasıl Düşünürüz?" bölümünde yeniden döneceğiz. İnsan felsefi etkinliğe binlerce yılda birikmiş hayat bilgisinden hareketle ve geleneksel inanç ve alışkanlıkları şüpheyle karşılamaya ve sorgulamaya başladığı andan itibaren başlamıştır.

Devletlerin kurulmasıyla birlikte kentler birçok alanda olduğu gibi düşünce hayatının da merkezleri olmuşlardır. Kafa ile kol emeğinin ayrışması temelinde şekillenen uzmanlaşma (işbölümü), bilimsel etkinliğin yüksek düzeyde ortaya çıkmasına ve böylece düşüncede sistemleşmeye de yol açmıştır.

İlk dönemlerde doğa güçlerine atfedilen tanrısallık, toplumların sınıflara bölünmesinin ardından toplumsal anlamlar edinerek insani karakterlere bürünmüştür. Doğa merkezli tanrılar içinde en yüksek mertebede bulunan Güneş Tanrısı, yerini toplumsal hiyerarşide en üstü temsil eden kral figürüne terk etmiştir. Mısır, Sümer ve hatta en son Büyük İskender'de gördüğümüz gibi, dünyevi hükümdarlar ya tanrıların oğulları ya da bizzat tanrı olarak tasvir edilmişlerdir.

İnsanlar birçok doğa olayının gizemini bilimsel izahatler sunarak açıklığa kavuşturdukça, yani bilim belli bir gelişmişlik evresine ulaştıkça doğa güçlerinden soyutlanan tanrısal figürlerin anlamsızlığı da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bunların yerini öfkelenen, cezalandıran, merhamet eden ve itaat bekleyen insan sıfatlı tanrılar almıştır. Bir zamanların avlanma pratiğine uygun düşen tanrı imgesinin yerini, ileri aşamalarda kralların, orduların ve fetih seferlerine çıkan peygamberlerin savaşçı tanrıları almıştır.

Doğu halklarının felsefe alanında dinsel ve mitolojik düşünme aşamasından ileriye gidemediklerini ileri süren sözümona (pseudo) felsefi tezler, aslında Avrupamerkezci görüşlerin taklit edilmesinden başka bir şey değildir. Halbuki uygarlık tarihinin ilk anlarından itibaren Sümer'de, Mısır'da, Hindistan ve Çin'de dinsel-mitolojik düşüncenin ötesine geçen görüşler ve felsefi düşünceler ortaya çıkmıştır.

Mısır'ın Düşünsel Birikimi

Kökleri MÖ 4000'li yıllara kadar giden Mısır devlet geleneği Nil Nehri'nin kenarlarında kurulan kentlerde boy vermişti. Nil'in suladığı topraklar üzerinde yapılan tarım ve hayvancılık faaliyeti Mısır ekonomisinin temel kaynaklarını oluşturmaktaydı. Buna ayrıca sayıları yüz binlerle ifade edilen kölelerin emek-yoğun etkinliklerini de eklemek gerekmektedir. Bu koşullar üzerinde şekillenen Mısır toplumu, kendi emeğiyle geçinmek zorunda olmayan bazı toplumsal kesimlerin, örneğin bürokrasi, ruhban sınıfı ve profesyonel askeri kesimlerin varlığını gerekli kılmıştı. Mısır'ın devlet ve toplum yapısı yukarıdan aşağıya bir kast sistemine göre yapılandırılmıştır.

Mısır'ın temel ekonomik faaliyetlerini tarım, hayvancılık, çömlekçilik, kanal-sulama işleri, taş işçiliği, dericilik, tekstil ve papirüs üretimi olarak sayabiliriz. Kolaylıkla görüleceği gibi, bu türden uzmanlık isteyen faaliyetler, eğer verimli bir şekilde yapılmak isteniyorsa, ciddi bir bilimsel etkinlikle birlikte yapılmalıdır. Mısır'da ilk kez MÖ 2000'li yıllarda ağır sömürü koşullarından kaynaklanan toplumsal krizler baş göstermiştir. Krizlere uzun süreli halk ayaklanmaları ve siyasal kargaşa dönemi eşlik etmiştir.

Bugün hâlâ hayret etmemize neden olan muazzam saray kalıntıları, insanı büyüleyen piramitler ve mabetler, yüz binlerce (belki de milyonlarca) kölenin emeği sayesinde inşa edilmiştir. Kriz ve ayaklanmaların sonucunda özgürleşen bazı toplumsal kesimler, hem siyasal iktidarın hem de siyasal iktidarın payandası olan ruhban sınıfının ideolojik-dini öğretisine karşı felsefi tezler geliştirmişlerdir.

Mısır mitolojisinin ve dinsel düşünüşünün en önemli vurgularından biri, el emeğinin tanrısal bir lanet olduğudur. Bu yüzden kölelik, yasalarca meşru görülmüş ve kölelikle birlikte kol emeği de lanetlenmenin ifadesi sayılmıştır. Sonraki süreçte bu anlayışın derin ideolojik izlerini hem tektanrılı dinlerin Âdem-Havva tasvirlerinde hem de Platon'un idealist felsefesinde göreceğiz. Cennette bilgelik meyvesini yiyen Âdem ve Havva kovulurken, Âdem'e ceza olarak ekmeğini kan ve ter içinde topraktan çıkarması uygun görülmüş, yani bir nevi el işçiliğine mahkûm edilmiş; Havva ise çocuklarını sancılar içinde doğurmakla lanetlenmiştir. O günden bugüne dünyevi hayat bir çile, sabretme ve tanrısal sınav süreci olarak görülmüştür. Ölümlü insan ancak öbür dünyada huzura kavuşacak ve ebedi cennet hayatıyla mükâfatlandırılacaktır.

Mısır ruhban sınıfının vaaz ettiği öbür dünya imgesi ilk kez "Harp Çalgıcısının İlahisi" adlı metinde sadece şüpheyle karşılanmakla kalmamış,

ciddi bir eleştiriye de tabi tutulmuştur. Hatta metnin son dizelerini okuyan her insan, harp çalgıcısının tarihin ilk varoluşçusu olduğunu da düşünebilir. Öbür dünya öğretisinin temelini oluşturan inanç sistemi ne bilimsel ne de akli kanıtlarla temellendirilebilir. Bu dizelerden de anladığımız kadarıyla Mısırlı aydın sadece dinsel öğretileri eleştirmez, aynı zamanda nesnel dünyanın tek gerçek varlık olduğunu da vurgular.

Metin şöyle başlar:

> Sözü Hakikat Olan Güney'in Kralı, Kuzey'in Kralı, Antuf'un Mezarının Sundurmasındaki Harp Çalgıcısının Alnında Yer Alan Şiir
>
> Ey güzel prens, bu ilahi bir emirdir,
> Buyurduğu şey ise çok açık,
> İnsanların bedenleri göçüp gidecek ve tamamen yok olacak
> Diğerleri kalırken geride.
>
> Geçmiş günlerde yaşamış tanrılar,
> En eski ataların zamanından beri,
> Kabirlerinde yatmakta olan,
> Efendiler ve üstün kişiler.
> Görkemli mezarlara gömülen,
> Mezarlarının içlerine kurbanlar için salonlar inşa ettirenler,
> Artık yeryüzünde değiller
> Onlara ne olduğunu bir düşün!
>
> İnhetep* ve Herutataf'ın†
> Sırf onlar söylediği için
> Her şeyin üstünde tutulan
> Sözlerini işitmiştim.
> Mezarlarına olanı bir düşün!
> Duvarları çöktü,
> Artık onlar bu dünyada değiller.
> Sanki hiç var olmamışlar gibi.
>
> [Onların] hiçbiri bulundukları yerden gelmez geri.

* Üçüncü Hanedan Kralı Theser'in yüksek memuru.
† Büyük piramidi inşa ettiren Khufu'nun oğlu (Dördüncü Hanedan).

Kim bize onların neye ihtiyaç duyduğunu söyleyebilir?
Kim bize onların ne tür bir mekânda bulunduklarını söyleyebilir?
Kim gideceğimiz yere dair yüreklerimize ferahlık verir
Ve onların bulunduğu yerden bize
Rehberlik edebilir?

Ferah tut yüreğini
Ve de kalbinin tüm bunları unutmasını sağla.
Yapabileceğin en iyi şey,
Yaşadığın sürece kalbinin sesini dinlemek olacaktır.
Başını güzel kokulu yağlarla ov.
İzin ver kaftanın en kaliteli ketenden olsun,
Tanrıların hakiki ürünlerinden
Pahalı parfümlere daldırılmış olan.

Daha önce hiç yapmadığın kadar çok eğlen
Ve de asla kalbinin zevkten mahrum kalmasına izin verme.

Dinle kalbinin sesini ve mutlu ol dostlarınla birlikte,
Gör yeryüzündeki işlerini ve izin verme kalbinin hüzünlenmesine.
Ta ki matem günün gelip çatana kadar,
Kalbi duran kişi ardından yükselen feryatları duymayacak.
Asla bu acı yakarışlar
Mezardakinin kalbinin titremesini sağlamayacak.

Şimdi yeniden:
Kendi mutluluğun için çaba göster
Ve de asla hayattan zevk almaktan vazgeçme.

Bak, sahip olduklarını yanında götürmesi için
İzin yok kimseye.
Bak, bu dünyadan göç etmiş olup da
Geriye dönebilen yok hiç kimse.*

Bugüne kadar öbür dünyadan ne gelen ne de haber gönderen olmuştur.

* E.A. Wallis Budge, *Antik Mısır Edebiyatı/Yazınsal Metinler*, çev. Selin Albayrak, İlya Yayınevi, İzmir, 2013. (Almancasından hareketle çeviriye kısmen müdahale ettim.)

Modern bir içeriğe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bu metin, sadece öbür dünya öğretisini reddetmemekte, aynı zamanda mal-mülk hırsını da "Var mı servetini birlikte götüren?" diyerek eleştirmektedir. Sözkonusu metnin yazılışından 2500 yıl sonra antikçağın büyük düşünürü Lukianos'un öbür dünya öğretisini aynı üslupla eleştirdiğine tanık olacağız. Yine bu metnin yazılışından 4000 yıl sonra Yunus Emre'nin "Mal da yalan mülk de yalan / Var biraz da sen oyalan" dizeleri de aynı gerçekçi dünya anlayışını takip eder.

Yine öbür dünyanın olmadığını, ölümden sonra insan bedeninin toza toprağa karışarak yok olacağını, bu dünyada önemli olanın kitap gibi kalıcı yapıtlar bırakmak olduğunu vurgulayan bir başka yazarsa şöyle demektedir:

> "İnsanın arkasında bir eser bırakması öbür dünyadan çok daha önemlidir. İnsanın yaşamı geçicidir, beden toprağa karışmışsa, hatta çağdaşları bile artık toprağın olmuşsa, işte o zaman insan arkasında bıraktığı bir eserle, bir kitapla anılmaya devam eder. Bir kitap, bir şatodan Batı'daki (Ölüler Diyarı) görkemli bir mezardan, sağlam bir kuleden ve anıtsal bir tapınaktan daha değerlidir."*

"Yaşamdan Usanmış Bir Adamın Kendi Ruhuyla Konuşması" adlı şiirde ise adaletsizlikten, toplumsal yozluktan ve düzenin yalancılığından bıkmış bir insanın feryadını duyarız:

> "Kime dert yanayım bugün?
> Kalplerde açgözlülük ve herkes birbirini soymaya hevesli.
> Kime dert yanayım bugün?
> Merhamet yok, güçlü olan komşusunun malına çökmekte.
> Kime dert yanayım bugün?
> Soyguncunun yüzü mutlulukla gülerken, iyilikse yerin dibine batırılmış her yerde.
> Kime dert yanayım bugün?
> Yağmalamaktadırlar her yeri, herkes en yakınındakini soymakla meşgul.
> Kime dert yanayım bugün?
> Güvendiğin adam ve hatta kardeşin bile en büyük alçak olmuş..."†

Öğüt ve eleştiri içeren bu metinlerden de anlaşılacağı gibi, insan ne öbür dünya vaadine kanmalıdır ne de el üstünde tutulanları dost bellemelidir.

* Erik Hornung, *Altägyptische Dichtung*, Reclam Verlag, Stuttgart, 2004, s.163.
† Erik Hornung, *Altägyptische Dichtung*, s.106-107.

Kurulmuş olan sömürü ve yağma düzeni, güvencesini iktidarda ve ruhban sınıfında bulmaktadır. Öte yandan Mısır edebiyatında bazı hükümdarlara yönelik bolca övgüler de yer alır. Yoksullara ve çilekeşlere nefret kusan bu metinlerde hükümdarlara tedbirli olma, baldırıçıplaklar üzerindeki baskıyı gevşetmeme, isyan ve ayaklanmalara karşı tetikte olma öğütleri verilmektedir. Bu metinlerde dünyevi iktidarlar, tanrısal buyruklar nedeniyle meşru görülür. Bu yüzden isyan etmek, tanrısal düzene bir başkaldırı olarak algılanır. Eşitsizlik tanrısal düzenin gereğidir ve buna karşı çıkmak tanrısal yasalara karşı gelmekle eşdeğerdir.

Mısır'da felsefi düşüncelerin ilk örnekleri sadece toplumsal eşitsizliğe itiraz temelinde şekillenmez, aynı zamanda bilimsel gelişmelerin ışığında ve nesnel bilgi temelinde de ortaya çıkar.

Mısır'da Bilim

Nil Nehri'nin düzenli aralıklarla taşmasına bağlı olan tarımsal faaliyet, kanalların düzenli olarak inşa edilmesini, mevsimler döngüsünün keşfedilmesini, arazi ölçümü ve alan hesaplamalarını, yıldızlar bilimine dayalı gözlem ve izlenimleri gerekli kılmaktaydı. Bilimsel faaliyette önemli bir rol oynayan Mısır ruhban sınıfı yılı 12 aya bölmüş, ayları 30 gün olarak hesaplamış, sonra 360 güne 5 gün ekleyerek takvimi icat etmiştir. Yıldızlar biliminde o kadar ilerlemişlerdi ki adları bilinen gezegen ve yıldızların kaydedildiği bir tablo oluşturmuşlardı. Mısırlı rahipler dünyayı etrafı okyanuslarla çevrili bir kâse şeklinde tasavvur etmişlerdi. Yeryüzü kâsesinin etrafını hesaplamak için π (pi) sayısını bulan ve yaklaşık 3,16 olarak belirleyenler de yine onlardı. Geometrinin yanı sıra alan hesaplaması yapabilmek için iki bilinmeyenli denklemler geliştirmiş ve sayıların karekökü gibi kesirli sayılara ilişkin işlemler de yapmışlardı. Bazı teknik aletlerden hareketle mekaniğin yasalarını, haritalama ve kadastro işlemlerine dair kuralları da belirlemişlerdi.

Mısır özellikle tıp alanında önemli başarılar kaydetmişti ki insan bedeni ve kan dolaşımına ilişkin bazı açıklamalarda bulunabilmişlerdi. Yine kimya alanındaki buluşlar sayesinde metalleri işlemiş, ilaç ve mayalamada yöntemler geliştirmişlerdi. Evrenin nasıl meydana geldiğine kafa yormuş, varlığın sudan kaynaklandığına ve her yeri, her mekânı dolduran havanın önemine ilişkin teoriler ortaya atmışlardı.*

Kuşkusuz, Mısır'da ortaya çıkan felsefi düşünce, hiçbir zaman Hint veya

* Kurt Heinrich Sethe, *Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen der Ägyptischen Götterkönigs*, Verlag der Akad. Wissen., Berlin, 1929, s.102-103.

Çin felsefesinin düzeyine erişememiştir ya da elimizdeki mevcut kaynaklar buna ilişkin kesin saptamalarda bulunmamıza imkân vermemektedir. Ancak Mısırlılar, kuram ve öğretileriyle hem Babil'de hem de 1500 yıl sonra biçimlenecek Yunan felsefesi üzerinde derin etkilerde bulunmuşlardır. Mısırlıların felsefi metinlerinin birçoğu ne yazık ki yüzyıllar içinde mezar yağmacıları tarafından yok edilmiş, elimizde bunların sadece çok az bir kısmı kalmıştır. Öte yandan antikçağda yaşamış bazı yazar ve düşünürler Mısırlıların bilimsel ve felsefi ürünleriyle düşünce akımlarına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, MÖ 640-580 yılları arasında yaşamış Miletli Hekataios –ki kendisi dönemin önemli coğrafyacısı ve tarihçisidir– *Mısırlıların Felsefesi* adlı kitabında şunları söylemiştir:

> "Eski Mısırlılara göre evrenin başlangıcında madde varmış. Sonra bundan dört unsur ayrılmış ve kimi canlılar oluşmuş. Güneş ve Ay birer tanrıymış; birinin adı Osiris, öbürü İsis imiş."

Yunan filozof ve düşünürler hakkındaki temel bilgileri günümüze ulaştıran Diogenes Laertios ise *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı kitabında şunları yazmaktadır:

> "Onlara göre evren oluşmuş bir şeymiş. Bir gün yok olacakmış ve küre biçimindeymiş. Yıldızlar ateşmiş ve yeryüzündeki her şey bunların ısısıyla oluşmuş. Ay tutulması, ayın üzerine dünyanın gölgesinin düşmesiyle oluşuyormuş. Yağmur havanın değişmesiyle oluşurmuş. Hekataios ile Aristagoras'ın anlattığı gibi, başka şeyleri de doğaya dayanarak açıklıyorlarmış; adalete dayalı ve Hermes'e yakıştırdıkları yasalar çıkarmışlar. Yararlı hayvanları tanrı sayıyorlarmış. Geometriyi, astrolojiyi ve aritmetiği onların bulduğunu söylerler. Felsefenin bulunuşuyla ilgili olarak söylenecekler bu kadar."

Mısır'da görülen edebi-felsefi metinleri kimlerin kaleme aldığını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak bunların mitolojide adı geçen bazı tanrısal figürler olduklarını varsayabiliriz.* Bu arada Mısır'ın kastlardan oluşan toplumsal düzeni, sınıf ve çeşitli toplumsal katmanları o kadar kesin hatlarla birbirinden ayırmıştı ki bilimsel ve akla dayanan felsefi geleneğin kökleşerek kuşaklar boyunca

* Erik Hornung, *age*, s.117-118.

aktarılması, sınıf ve inanç önyargılarına dayanan zorluklar nedeniyle mümkün olmamıştır. Mısır'da felsefi ve bilimsel düşünce önemli ölçüde mitolojik ve dinsel unsurlarla iç içe olduğundan sınırlı oranda özgürleşebilmiştir. Yönetici sınıflara mensup düşünürlerin akıl ve mantığa dayanan düşünce sistemleri ancak belli bir kesim içinde etkin olabilmiştir.*

Üretimin yoğunlaşma sürecinde Mısır'dan etkilenen Mezopotamya'nın bağımsız devletleri ve özellikle de Babil, matematik ve astronomi alanında önemli başarılara imza atmışlardır. Arazi ve hacim ölçümleri, karekök hesaplamaları ve sonradan tarihe "Pisagor Denklemi" olarak geçen teoremin (a2+b2=c2) kökeninin Babil olduğu kesindir. Yıldızlar bilimine yoğunlaşan Babil ve Fenikeliler yıldızlar tablosu hazırlamışlardı. Sonradan bu mirasın topyekûn Yunan bilim ve felsefesine aktarılacağını da ileriki bölümlerde göreceğiz.

* Bu varsayımlarımızın, elimizdeki kıt yazılı kaynaklara dayandığını bir kez daha vurgulayalım. Yazılı kaynakların artmasıyla varsayımımızın da yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir.

"Felsefe bir öğreti değil, bir etkinliktir."
Ludwig Wittgenstein

FELSEFENİN DOĞUŞU

Düşüncede Zirve

Felsefe, insan düşüncesinde bir zirvedir.

İnsanın en arı ve en çok ihtiyaç duyduğu uğraş alanlarından biri felsefedir.

Felsefe, uygarlık tarihinin belli bir gelişme evresinde ortaya çıkan toplumsal bilinçtir. Genel anlamda varlığın ve düşüncenin genel yasalarına yoğunlaşır. Varlık ve bilgi, varlık ve bilinç, varlık ve düşünce arasındaki ilişkileri inceler.

"*Felsefe insanın sınırlı ve kıt bilgisiyle evrenin sınırsız bilgisine kafa tutmasıdır.*"

Felsefe, kent devrimi sürecinde düşün ve kültür alanında etkin olan insanların evren ve varlık, yaşam ve ölüm, insan ve doğa, doğrulanmış bilgi ve inanç üzerine sorular sorup yanıtlar aradıkları uğraşın kendisidir.

Düşünürler, siyaset ve din adamları binlerce yıldır, sadece evrenin oluşumu ve nedeni, dünyevi yaşamın kökeni ve anlamı üzerine düşünüp sorular sormamışlar, aynı zamanda ahlak ve değer yargıları da oluşturmuş, bunlar hakkında görüş belirtmiş, gelenek ve alışkanlıklar üzerinden aktarılan toplumsal anlayış ve inançları mantıkla akıl üzerinden sorgulayarak insanlığın temel sorunlarına ışık tutmuşlardır.

Düşünürlerin, zihnimizi sürekli meşgul eden iki düşünce kümesine ilişkin soru ve araştırmaları felsefenin temel konusunu oluşturmuştur.

Birinci küme bilgiyle ilgili olandır: Bilgi nedir ve ne işe yarar? Bilgimizin kaynağı nedir? Zihnimizde bilgi nasıl oluşur? Bilinç nedir ve nasıl oluşur? Doğru bilgi nedir? İnsan neyi bilebilir? vb. sorular kümesi…

İkinci küme ise yaşamla ilgilidir: Yaşam nasıl ortaya çıktı? Yaşamın anlamı var mı? Düşünen bir varlık olan insan neye muktedirdir? İnsan nasıl yaşamalı ve belli durumlarda ne yapmalıdır? vb. sorular kümesi…

İnsanın evren, varlık, yaşam ve doğayla ilişkisine yoğunlaşan felsefeciler, şüphe, sorgu ve akıl üzerinden bilinmezliğin sırrına ya da mutlak bilgiye erişilebileceğini varsaymışlardır.

Sophia Nereli?

Halkbilimciler, masalların ve efsanelerin hangi kültür havzasında yaratıldıklarını saptayabilmek için masalların kurgusuna, masallarda dile gelen olaylara ve olayların anlatım tekniklerine, adlandırmalara ve hangi kültürel geleneklere atıfta bulunulduğuna yoğunlaşırlar.

Dilbilimciler dillerin kökenine, belli bir dili kullanan kavmin yaşadığı coğrafyaya, başka dillerle olan ilişkisine ve ortak terimlere, kullanılan isimlere ve bu isimlere denk gelen nesnelere yoğunlaşırlar.

Biyologlar, tarihte bazı canlıların hangi coğrafyada ortaya çıktığını saptayabilmek için onların hangi iklimsel koşullara ait olduklarına, arkeologların bulgularına ve canlının DNA örneklerine yoğunlaşırlar.

Aynı yöntemi felsefeye de uygulayabiliriz. Felsefenin ilk düşünsel-kültürel kaynağının neresi olduğunu saptayabilmek için kavimlerin kullandıkları kavramların etimolojik kökenine inilebilir ya da toplumların kültürel-düşünsel etkinliğinin ürünlerine bakılabilir, düşüncelerin ifade edildiği yazılı metinler incelenebilir, yazılı metinlerdeki bilinç düzeyine, düşünürlerin sorulara verdikleri yanıtlara veya ilgilendikleri alanlara ilişkin ortaya attıkları yeni sorulara bakılabilir.

Şimdi bu yöntemi *philosophia* teriminin kökenine de uygulayabiliriz. Eski Yunanca bir terim olan *philosophia*, ilk kez Yunan düşünürler tarafından yaklaşık olarak MÖ 5. yüzyılda ifade edilmiştir. Terimin kendisi Yunancadır, fakat felsefe adı verilen düşünsel işlemin ya da etkinliğin kendisi bir Yunan icadı değildir. Bu konuya bir sonraki bölümde etraflıca değineceğiz. Ama önce *philosophia* teriminin kökenine inelim.

Philo-sophia, iki sözcüğün yan yana gelmesinden oluşmuş bir terimdir: Yunancada *philo* "sevgi", "dostluk" ve "yakın olmak" anlamına gelir; *sophia* ise "bilgelik" ve "bilgi" anlamındadır.

Hem eski Yunan metinlerinde hem de birçok sözlükte *felsefe* (philosophia) "bilgi ve bilgelik sevgisi" olarak tanımlanır. Günümüzde birçok felsefeci de felsefenin Yunan'da başladığının kanıtı olarak *philosophia* teriminin kendisini ileri sürer.

Önce kavramın kökenini sorgulayalım, sonra da tanımına geçelim:

Yunan metinlerinde kullanılan *sophia* teriminin kökeni eski Mısır mitolojisine dayanmaktadır. Aslında Sophia bir Mısır tanrıçasıdır. Sophia'nın bir tanrıça olduğu, kelimenin anlamından (bilgelik/bilgi) bellidir. Antik Yunan ve Roma'da kutsallık atfedilen her olumlu ve olumsuz sıfat, örneğin bilgelik,

iyilik, cömertlik, fedakârlık ya da verimlilik, yaratıcılık, kavgacılık, kıskançlık gibi terimlerin neredeyse mutlak bir şekilde mitolojide bir tanrıya denk gelen karşılığı vardır; bilgelik tanrıçası *Athena*, yeteneklilik tanrısı *Hepaistos*, savaşçılık tanrısı *Mars*, kıskançlık tanrıçası *Eris*, merhamet ve kültür yaratıcısı *Artemis*, posta ve seyahat tanrısı *Hermes*, bereket tanrıçası *Demeter* gibi. Bilgelik kadar önemli bir sıfatın herhangi bir tanrı veya tanrıçayla özdeşleşmemesi doğrusu şaşırtıcı olurdu. Zaten böyle olmasaydı antikçağda Anadolu'da ve Yunanistan'da dikilen Sophia heykellerinin bir anlamı olabilir miydi? Bu yüzden ünlü tarihçi Herodotos (MÖ 5. yüzyıl) "Yunan tanrılarının neredeyse tamamı Mısır kökenlidir" diye yazmıştı.*

Birçok Batılı yazar, Sophia'nın ezoterik Yahudi metinlerinde bahsedilen bilgelik tanrıçası *Kokmak*'la (Bilgelik) özdeş olduğunu belirtmektedirler. Eski Ahit ve İncil konusunda uzman ilahiyatçılar da bilgelik tanrıçası Sofia'nın düşünsel ve kültürel köklerinin Yahudi inancına dayanan ilk metinlerde (*Corpus Hermeticum*) bulunduğunu belirtmektedirler.† Nitekim Hıristiyanlığın en eski öğretilerini içeren ezoterik metinlerde Sophia "kadın suretindeki bilgelik tanrıçası" olarak yer almaktadır.‡

Ayrıca bir *Ejiptolog* (Mısırbilimci) olan Martin Bernal da *Kara Atena* adlı eserinde Yunan terimlerinin en az dörtte birinin Mısır kökenli olduğunu vurguladıktan sonra özellikle *sophia* teriminin Mısır kökenli olduğunu ve *sb3* (öğrenmek, öğretmek) fiilinden türetildiğini belirtmektedir.§

Mısır'ın Yunan'a Etkisi

Bir önceki bölümde de etraflıca belirttiğimiz gibi, Mısır MÖ 2000'li yıllarda dünyanın en güçlü ve kültürel açıdan en gelişmiş ülkesiydi. Yazı, astronomi, matematik, tıp, metalürji, mimari, mekanik, sanat ve bilim (dolayısıyla mitoloji, siyaset, ilahiyat ve felsefe) gibi birçok alanda öncü konumdaydı. Günümüze kadar ulaşan belgelerden de (ne yazık ki yıllar içinde binlerce

* Herodotos, *Tarih*, II, 50.

† John Michael Greer, *Enzyklopädie der Geheimlehren* (Gizli Öğretiler Ansiklopedisi), Ansata Ver., Hamburg, 2005, s.686-687. "*Sophia:* Doğu'nun okültizm geleneğinde farklı işlevlerde ortaya çıkan ve bilgelik tanrıçasını temsil eden kutsal ruh. Hem Yunanca hem de İbranicede bilgelik (*Sophia* veya *Kokmah*) kavramları dişi olarak ifade edilmektedir. Şu tesadüfe bakın ki [dillerinde] tanrıçayı kabul etmeyen kültür ve dinlerde de "bilgelik" anlayışı tanrıça figürü olarak kabul edilmektedir. Sophia, gnostik mitolojinin merkezi figürüdür. O, Yuhanna Apokalüpsisi ve antikçağın diğer ezoterik metinlerinde Aeonların ya da zihinsel katmanların son tanrısal figürü olarak yer almaktadır. Herhangi biriyle çiftleşmeden ya da tanrısal katların iznine başvurmadan kendi kendine yaratıcı olabilmek için kötü ruhlu Demiurg Ialdabaoth'u doğurmuştur. Bu eylemiyle madde seviyesine düşmüştür, bütün ezoterik metinlerde ve mitolojinin merkezinde onun bu düşüşü ve yeniden yüce katlarda saygınlığını kazanması yer almaktadır."

‡ Silvia Schroer, *Die Weisheit hat ihr Haus gebaut*, Grünewald, Mainz, 1996, s.12 vd.

§ Martin Bernal, *Kara Atena*, çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.110, 157.

metin mezar yağmacıları tarafından yok edilmiştir) anlaşılacağı gibi Mısır, başta Babil ve Fenike* olmak üzere, Kuzey ve Doğu Afrika'da, Anadolu'da, Girit ve Yunanistan'da koloniler kurmuş, Akdeniz havzasında derin kültürel izler bırakmıştı. Nasıl ki *idealar* (tezler, düşünceler, mitolojik söylenceler, masallar) onları yaratan öznelerin yok olmasından çok sonra bile yaşamaya devam ediyorlarsa, Mısır'ın kültürel etkisi de Mısır uygarlığının yıkılışından yüzlerce yıl sonra bile devam etmişti.

Mısır'dan en çok etkilenen kavimlerin başında ise köle ve mal ticareti sayesinde muazzam bir gelişme kaydeden Helen kavimleri gelir. Tarihin en saygın filozoflarından olan Platon, Mısır kültürünün Yunan kavimleri üzerindeki etkisine birçok eserinde (*Phaidros*, *Kritias*, *Philebus*) yer vermiştir. Platon'a göre Yunanlar, Mısır'ın yasalarından, mitolojisinden, astronomisinden, matematik ve tıp biliminden çok şey almışlardır. Platon, *Kritias* başlıklı eserinde, hem Mısırlıların Yunan düşünce hayatını önemli ölçüde etkilediğinden bahseder hem de Mısırlılarla karşılaştırılan Yunan bilgelerinin bilgi açısından dünkü çocuk sayılacaklarını ima eder. Platon *Kritias*'ta Mısırlı bir rahibi şöyle konuşturur:

> "'Ah! Solon, Solon! Siz Yunanlar hep çocuk kalacaksınız; hiçbir Yunanlı yaşlanmayı başaramayacak' demiş. Solon bunu duyunca 'Neden ki? Bununla ne demek istiyorsun?' diye sormuş. O da 'Öyle ki, hepinizin zihni genç, zira zihinlerinizde ne eski zamana ait anlatılara dayanan bir görüş ne de zamanın olgunlaştırdığı bir bilgi var' diye karşılık vermiş."

Burada Mısırlı rahibin "yaşlanmak" derken, arkalarında kültürel miras bırakacak kadar ayakta kalamayacaklarını, yani yıkılıp gideceklerini, "zihniniz genç" derken de "bilgi açısından henüz çok toysunuz" demek istediği açıktır.

Antikçağ yazarlarından Sicilyalı Diodoros'un (MÖ 1. yüzyıl) günümüze kadar gelen eserlerinde de (*Griechische Weltgeschichte*) Yunan mitolojisinin, Yunan dininin, siyasi ve felsefi düşüncesinin Mısır'dan oldukça etkilendiği

* Yüzyıllar boyunca Mısır'ın egemenliği altında olan Fenikeliler, bir deniz kavmi olarak öncelikle ticaretle uğraşmışlar, gittikleri yerlere zeytin, zeytinyağı, incir, ceviz, badem, nar, erik, hurma, kayısı, kavun, balkabağı, şarap gibi gıda ürünleri, bakır, demir, gümüş, altın gibi madenler, sedir ağacından kereste, fildişi ve camdan sanatsal nesneler, yün, keten, pamuk ve ipek gibi kumaşlar götürmüşlerdir. Mısırlılardan öğrendikleri cam işleme sanatını ilerleterek, Sayda, Sur ve Sarepta gibi şehirlerde saydam camlar üretmişlerdir. Asıl şöhretlerini ise farklı farklı renklendirdikleri kumaşlar sayesinde edinmişlerdir. MÖ 1570'te bir tür kabuklu deniz canlısı olan Murex sayesinde mor renkli kumaşlar elde etmeyi başarmışlar ve sonraki zamanlarda Antik Yunanlar tarafından getirdikleri bu renk kumaşa atfen mor rengin vatanı (Yunanca: Phoiníkē) ve insanları, yani Fenikeliler olarak anılmaya başlanmışlardır.

belirtilir.* Diodoros'a göre mitolojik† söylenceler gibi tanrısal figürler de Mısır'dan alınmıştır. Aynı şekilde Mısır bilimi, Yunan düşünce dünyasını ya doğrudan ya da Fenike üzerinden biçimlendirmiştir. Tarihçi Diodoros gibi, antikçağın ünlü biyografi yazarı Plutarkhos ve coğrafyacı Strabon da eserlerinde Mısır'ı ziyaret ederek onlardan bilim ve felsefe öğrenen ünlü Yunan düşünürlerinin adlarını sayarlar. En başta Sparta'nın efsanevi lideri Likurgos (MÖ 8. yüzyıl), sonra *İlyada*'nın yazarı Homeros (MÖ 8-7. yüzyıl) ve tarih yazımının babası Herodotos (MÖ 5. yüzyıl) gelir. Ardından Atinalı devlet adamı Solon (MÖ 7-6. yüzyıl), adı ilk Yunan filozofu olarak geçen Thales (MÖ 7-6. yüzyıl), Pisagor (MÖ 6. yüzyıl), Heraklitos (MÖ 6-5. yüzyıl), Demokritos (MÖ 5. yüzyıl), Platon (MÖ 5. yüzyıl), astronom ve matematikçi Sakız Adalı Oenopides (MÖ 5. yüzyıl), matematikçi ve astronom Eudoksos (MÖ 4. yüzyıl)... Geriye kim kaldı ki?

MÖ 5. yüzyılda yaşamış Yunanlı düşünür İsokrates, *Busiris*‡ adlı eserinde felsefenin Mısır'ın bir ürünü olduğunu üç yerde vurguladıktan sonra "O [Pisagor], Mısır'a yaptığı ziyarette ora halkının dininin bir öğrencisi oldu ve yine Yunanlara bütün felsefeyi getiren ilk kişi de odur," der.

Birçok konuda anlaşamasalar bile neredeyse bütün Ejiptologlar (Mısırbilimciler) bir konuda anlaşabilmektedirler: Yunan mitolojisinde ortaya çıkan tanrılar Mısır mitolojisinden alınmadır.§

---

* Diodoros, *Griechische Weltgeschichte*, Hiersemann Verlag, Stuttgart, 2008, 1. Kitap, s.37 vd.

† Mitolojiyle dinler her zaman iç içe olmuştur. Mitoloji, insanlığın çoktanrılı inançlar döneminden kalan hikâyeler külliyatıdır. Mitolojik söylenceler, evrenin oluşumunu ve tanrıların yaratılışını, insanlığa bir şekilde yarar sağlayan kahramanların başarılarını efsaneleştirerek anlatır. Dinler zamanla çoktanrılılıktan tektanrılılığa evrilirken (daha üst bir siyasi oluşumda birleşen kavimlerin inançları tekleşirken), mümkün olduğunca tanrılar insani sıfatlardan soyutlanmış, kavrayışın ötesinde oldukça soyut olarak tasvir edilirler. Mitolojik çağlarda krallar çoğunlukla kendilerini ya tanrının oğlu ya da bizzat tanrının kendisi olarak lanse ederler. Yunan mitolojisinde dile gelen tanrısal figürlerin büyük çoğunluğu Mısır'ın tanrıbiliminden alınmıştır. Sicilyalı Diodoros'un verdiği bilgilere göre Mısır tanrısı Path, Yunanların Hepaistos'udur. Horus, Apollo; İsis, bereket tanrıçası Demeter'dir. Bereket tanrıçası daha sonra Hekate ve Afrodit olacaktır. Neith, bilgelik tanrıçası Atena'dır. Thot ise Hermes'tir. Platon, yazının mucidi olarak tanıttığı Theuth hakkında ise şunları şöyler:

"[O] dilin sınırsızlığı üzerine ilk kez düşünen bir tanrı mıydı, yoksa ilahi bir insan mı? Bu, hünerli ve becerikli Theuth idi; rakam ve hesabı, matematiği ve yıldızbilimini, satrancı ve zar oyununu, hatta harfleri bile icat eden Theuth'tu."

‡ Mısır'ın efsanevi krallarından biri olan Busiris'i bir ikili dövüşte Herkül öldürmüştür. Bkz. W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und Römischen Mythologie,* Bd.1, Teubner Verlag, Leipzig, 1890, s.303.

§James H. Breasted: "Yunanlar arasında daha sonra çok yaygınlaşan Mısır tanrılarının işlevlerini ve ilişkilerini felsefi olarak yorumlama uygulaması... Mısırlılar arasında, daha en erken Yunanlı filozof doğmazdan önce başlamıştı." Erik Hornung, *Ezoterik Mısır,* çev. İ. Yunus Soner, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2009, s.31 vd.

Felsefenin Doğumu

Felsefe ilk nerede doğdu ve felsefenin doğumuna kim ebelik yaptı?

Bu sorular, bugün felsefeciler arasında hâlâ tartışılmaktadır. Felsefe, herhangi bir topluma veya halka mal edilemeyecek kadar evrensel bir tarihe sahiptir. İnsanlık tarihinde, herhangi bir coğrafyaya bağlı kalınmaksızın, toplumların gelişmişlik evresinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İnsanlar yüzyıllardır toplum olarak bir arada yaşarken, evren ve varlığın ne olduğu gibi, en iyi yaşamın, en iyi toplum ve devletin nasıl olması gerektiğine de kafa yormuşlardır. Yine aynı şekilde insanlar, düalist* düşünceden hareketle, doğa olaylarının nasıl ve hangi amaçla gerçekleştiğini, olguların arkasında herhangi bir ruhun (ilahi güç) bulunup bulunmadığını merak etmişler ve ne kadar ilkel olursa olsun bağlandıkları inançların varlığın gerçekliğini açıklamaya yetip yetmeyeceğini, inançların nasıl ortaya çıktığını, inanmanın anlamını ve kökenini merak etmişlerdir.

Alman düşünür Joseph Dietzgen'e göre:

> "Felsefe, insan zihninin ürettiği ikilikten, yani evren ve tanrı, ruh ve beden, düşünce ve pratik, varlık ve anlamlandırma gibi genel düşünsel gerilimden doğmuştur."

Felsefeyi, birçok düşünürün yaptığı gibi, dünyanın düşüncemize bir yansıması ve doğa yasalarını açıklama girişimi olarak da görebiliriz. Felsefecilerimizden Hilmi Ziya Ülken'e göre felsefenin geçmişi Yunan'dan çok daha gerilere gider:

> "Felsefe, insan kendisi, âlem ve âlemin ötesi hakkında düşünmeye başlayalı beri vardır."

Fransız filozof Louis Althusser'e göreyse:

> "Felsefe, ilk başlarda egemen sınıfların, din adamlarının ve filozofların dünyayı algılama ve anlamlandırma çabası, yani 'ilahiyatın hizmetçisi olarak' ortaya çıkmıştır."

* Varlığın ruh ve bedenden ibaret olduğunu kabul etmek.

Yani "felsefe, insanın evrene, dünyaya ve toplumun işleyişine yönelik teorik açıklamalarda bulunma arzusundan hareketle ortaya çıkmıştır" da diyebiliriz. Bu yüzden felsefeci Eberhard Orthbrandt'a göre ilk felsefi metinler ilahiyat içerikli açıklamalardır. Bazı filozoflara göre Tanrı, evreni kendi bilincinde tasavvur ederek belli bir düzende yaratmıştır. Bu öğretiye bağlanan her felsefeci, eninde sonunda tanrısal bilgiye ulaşılabileceğini varsayarak felsefeyi ilahiyatın aracı hâline getirmiştir.

Kuşkusuz, tarihsel-toplumsal koşullar olgunlaşmadan felsefenin ortaya çıkması mümkün değildi. Nasıl ki polisiye edebiyatı sanayi devriminin bir ürünü olarak, yani İngiliz kentlerin suç odağı hâline gelmesinden sonra ortaya çıkmışsa, özgün bir düşünce etkinliği olan felsefe de toplumsal koşulların belli bir olgunluk seviyesine erişmesinden sonra ortaya çıkmıştır.

Bu koşulları şöyle sıralayabiliriz:

- Felsefenin ortaya çıkabilmesi için önce kent devriminin (MÖ 4000'li yıllarda) gerçekleşmesi gerekiyordu.
- Devletlerin kurulmuş, toplumların da sınıflara bölünmüş olması, yani üretimde uzmanlaşmanın bir sonucu olarak işbölümünün (kafa-kol emeği) ortaya çıkması gerekiyordu. Dolayısıyla toplumun yönetici kesiminin geçimini üretim yapan milyonlarca kölenin emeği üzerinden sağlaması gerekiyordu.
- Toplumlar bilimsel ve kültürel açıdan ileri bir uygarlık aşamasına varmalılardı. Toplumda bilim, din, sanat, edebiyat, hukuk, siyaset gibi uzmanlık alanlarının kurumlaşması ve profesyonel kadrolarca tahkim edilmesi gerekiyordu.
- İnsan zihninin üretimi olan teorik bilgilerin belli oranda evrenselleşmesi, yani Doğu-Batı ekseninde şekillenen kültürel bölünmenin önemli ölçüde ortadan kalkması gerekiyordu.
- İnsanların akıl ve mantıkla çelişen bilgilerden, gelenek ve tabulardan ciddi bir şekilde şüphe duyması, bunları sorgulaması; evreni, doğa yasalarını, toplumların gelişimini açıklayan teorilerin ortaya atılması gerekiyordu. Düşüncenin yöntemleri (diyalektik, kıyas, analitik, metafizik, sentezleme vb.) ustalıkla kullanılabilmeliydi.
- Birbirinin varlık koşulu olan farklı düşünce akımlarının (idealizm-materyalizm) ortaya çıkması gerekiyordu.

Düşüncede uzmanlaşma gerektiren alanların henüz tam anlamıyla gelişmediği ilk dönemlerde herkes kendince filozoftu. İlerleyen süreçte bilim, sanat, siyaset, din gibi alanlar birbirinden ayrıştıkça, felsefe de bütün bu alanları kapsayan bir çatı disiplini olarak yerini almıştı. Felsefe, doğrudan bilimsel bir etkinlik değildir, ancak düşünmeyi kolaylaştıran kavramlar icat etmenin, olayları derinlemesine kavratan bakış açısına sahip olmanın ve hayat kılavuzu olacak etik tezleri benimsemenin yöntemiydi. Kısacası felsefe bir bilim dalı değil, özgün düşünsel bir etkinliktir.

Felsefe Nedir?

Peki, bir düşünsel alan ve yöntem olarak felsefe nasıl ortaya çıktı ve toplumda nasıl bir işleve sahip oldu?

Kısa ve özlü bir ifadeyle felsefeyi, "insanın *sınırlı ve kıt bilgisiyle, evrenin sınırsız bilgisine kafa tutması*" olarak tanımlamıştık. Dikkat ederseniz bu tanım üç farklı vurgu içermektedir:

- İnsanın bilgisinin sınırlı ve kıt olduğu.
- Evrenin bilgisinin sonsuz ve sınırsız olduğu.
- Düşünen varlık olarak insanın, "evrenin sınırsızlığı" karşısında çaresizce eli böğründe beklemeyeceği, mevcut bilgisizliğini aşmak için ömrü boyunca etkin olacağı.

Düşünen bir varlık olan insan, inanç, tabu ve alışkanlıklar üzerinden aktarılan toplumsal gelenekleri şüpheyle karşılamış, hayat boyunca karşılaştığı sorunları mantıklı açıklamalarla kavramak istemiştir. Bir bakıma insanın felsefi çabası, Fransız düşünür Albert Camus'nün tanımladığı gibi, Yunan mitolojisindeki Sisifos'un kendinden katbekat büyük bir kayayı, yeniden aşağıya yuvarlanacağını bildiği hâlde, inatla ve ısrarla tepeye çıkarma azmine benzemektedir.

Felsefe, insan zihninin temel etkinlik alanlarından biridir ve bu etkinlik, iddia edildiği gibi "salt bilgiye olan meraktan" değil, *yaşamsal ihtiyaçtan kaynaklanan soru ve konulara akıl erdirmek, ezelden beri anlatılagelen bilgilere ve inanç üzerinden kabul edilmiş varsayımlara şüpheyle yaklaşmak, bunları sorgulamak ve bütün bunlara mantıklı yanıtlar aramak için ortaya çıkmıştır.* Bu süreçte felsefeciler kavramlar üretmiş, olguları anlamlandırmak için tezler ortaya atmış, çeşitli düşünce tarzları ve yöntemleri geliştirmişlerdir.

Kısacası insan âdeta evren, madde ve yaşam hakkında sorular sorarak ve bunlara yanıtlar arayarak insanlaşmıştır. Ve böylece bir varlık felsefesi (*ontoloji*) külliyatı oluşturmuştur.

Zaman içinde yolculuk eden insan, bilginin zihinlerde nasıl oluştuğunu araştırmış ve bilginin kaynağının ilahi bir güç olup olmadığını sorgulamıştır; neyi ne kadar bilebileceğini, düşüncenin ve bilincin nasıl oluştuğunu, kararlarını hangi amaçla verdiğini merak edip araştırmıştır. Ve böylece bilgi felsefesine (*epistemoloji*) adım atmıştır.

İnsan, düşüncenin ilk anlarından itibaren sırrına eremediği her şeyde bir kutsallık, yücelik ve tanrısallık aramıştır. Bilgisi derinleştikçe, evreni ve maddeyi yaratan yüce (ilahi) bir gücün olup olmayacağı yönündeki şüpheleri artmış ama merak duygusu da kamçılanmıştır; bir şeye neden inandığını ve inanç olgusunun nasıl ortaya çıktığını, bundaki amacın ne olduğunu, ölümden sonra bir yaşamın olup olmadığını sormuş ve yanıtını *din felsefesinde* aramıştır.

Canlı varlıklar içinde sadece insan yavrusu doğumundan yıllar sonra bile çaresiz bir şekilde ebeveynlerinin bakımına muhtaç kalır. Toplumlar yeni kuşaklara bilgi ve becerilerinin yanı sıra toplumsal yaşam tarzlarını, kutsallık atfettikleri geleneklerini ve günlük hayatta önem verdikleri ahlaki değerlerini, eğitim ve rol modelleri üzerinden aktarırlar. Dolayısıyla "Ahlaki değerler nereden gelir?", "Ahlaki değerlerin kökeni din mi?" ya da "Doğruluk nedir?", "Adalet nedir?" gibi sorular sorarak bunların yanıtlarını ahlak felsefesinde (*etik*) aramışlardır.

İnsanlar kentler kurmuş, devletler inşa etmiş ve toplumları belli kurallarla yönetmenin gerekli olduğunda karar kılmıştır. Sonra devletlerin ortaya çıkışını ve nedenini merak etmiş, toplumların devletsiz yapıp yapamayacaklarını sorgulamış, toplumsal çatışmaların neden ve nasıl başladığını düşünmüş, geçimini nasıl sağlaması, ürettiklerinin toplumda hangi kurallara göre bölüşülmesi gerektiğini açıklamak istemiştir ki bunu da *siyaset felsefesi* üzerinden yapmıştır.

İnsan, doğada olmayan bir alet istemiş ve taş baltayı icat etmiştir. Ateşi kontrol edip kullanmayı öğrenmiş, dünyayı ve nesneleri sadece işlevsel kılmamış, aynı zamanda ürettiklerinin estetik duygulara hitap edip etmediğine de kafa yormuştur. "Neden her şeyde güzellik ararız?" ya da "Şeyler bizde neden duygular yaratır?" sorularının yanıtını *sanat felsefesinde* ve *estetikte* aramıştır.

İnsan, yaşam mücadelesini kazanmak için avlanmış, toprağı işleyerek geçimini sağlamıştır. Evler inşa etmiş, bağ ve bahçeyi işlemiş, bunların etrafını

çitlerle çevirmiştir. Ve sonra açgözlülük ederek başkasının ürettiklerine de sahip olmak istemiş, bu uğurda savaşlar çıkarmış, kan dökmüş, kardeşini öldürmüş ya da köleleştirmiştir. Aynı zamanda insan insanı sevmiştir ki böylece merak etmiş ve bilmediği olaylarla bilgilerin peşine düşmüştür. Bu da *bilim ve kültür felsefesini* ortaya çıkarmıştır.

İnsan zaman zaman neşelenmiş ve mutlu da olmuş, keşifler yaptıkça, hak mücadelesi verdikçe ve zaferler kazandıkça daha çok mutlu olduğunu sanmıştır. Çünkü bu yolla özgürlüğe ve refaha kavuştuğunu düşünmüştür. İnsan, düşüncede derinleştikçe tutkular edinmiştir. İnsan zaman zaman felaketler yaşamış, ama sonra bunların üstesinden gelmesini de bilmiştir.

İnsan, doğa olaylarının, insani çatışmaların nedenini merak etmiş, ama hayatına anlam katmak da istemiştir. Karşılaştığı her yeni olayda şaşkınlık yaşamış, bilgisizliğine hayret etmiş, sorular sormuş, o güne kadar bildiklerinden ve inandıklarından şüphe duyarak bilgide derinleşmiştir. İnsan, yaşam üzerine düşünmüş ve yeni anlamlar, yeni kavramlar keşfetmiştir ki böylece felsefeyi sağlam bir temele dayandırmıştır.

Felsefe Tarafsızlık mıdır?

Felsefeyi birbirinden farklı müzik aletlerinden oluşan bir orkestraya benzetebiliriz. Orkestra felsefeyse, orkestra şefi de felsefecidir. Dolayısıyla felsefecinin ürettiği her armoni, sadece onun zevk ve armoni arayışını yansıtacaktır. Üreten odur, müzikten haz alanlarsa insanlardır. Felsefecilerin kendi dünya görüşlerine göre felsefe yapmaları ve tezler ileri sürmeleri gayet doğaldır. Çünkü neticede felsefe, yaşamdan kaynaklanan sorun ve konulara ilişkin tezler (kavramlar) ortaya atmaktır. Birçok insan felsefeyi çalgı aletlerinin veya orkestra şefinin işleviyle karıştırmaktadır. Felsefeci iyi, kötü, doğru veya yanlış felsefeye yönelebilir. Nasıl ki bir politikacı, yönetme sanatı olan siyasetle iyi, kötü, doğru veya yanlış işler yaparsa, felsefeci de felsefeyle aynı şeyi yapmaktadır. Felsefenin ya da siyasetin tarafı olmaz, fakat filozofun veya siyasetçinin tez ve sözleri mutlak açıdan taraflıdır. Genel anlamda toplumlara hâkim olan felsefi anlayış, yönetici sınıf ve kesimin dünya görüşünden başka bir şey değildir.

İnsan, felsefe üzerinden sorduğu sorularla veya kurguladığı mantıklı sistemler üzerinden gerekli olan bilgiye ulaşıp bilgeleşebilir. Bu yüzden binlerce yıldır felsefenin ne olduğu ve ne işe yaradığı konusunda sürekli birbirinden farklı anlayış ve tezler ortaya atılmıştır. Felsefenin iyiliği veya kötülüğü ya da doğruluğu ve yanlışlığı yoktur, fakat felsefecinin iyi veya kötü ya da doğru

veya yanlış öğretileri vardır. Düşünce ve varlık, doğa ve ruh, bilinç ve madde ilişkisi gibi konular felsefenin başat konularıdır. Ancak felsefenin incelediği veya sorguladığı alanlar ve sorular zaman içinde değişiklik de gösterebilir. Dolayısıyla felsefeciler, felsefenin kadim sorularına yanıtlar verip sorunlarını kavramaya çalışırken kendi dünya görüşlerinden, inançlarından ve siyasi anlayışlarından hareket ederler. Felsefecilerin birbirinden farklı ve hatta zıt görüşler ortaya atmalarının nedeni de çoğunlukla bundandır.

Felsefe tarihinde hem birbirinden ayrışmış hem de iç içe olan iki temel felsefi akım veya yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri her alanda maddeyi ve doğa yasalarını belirleyici olarak görüp gelişmenin yönünü de sözkonusu maddenin veya koşulların belirlediğini ileri sürmüştür. Bu akıma genel anlamda *materyalizm* diyoruz.

Diğeri ise madde ve bedenden ayrı, bağımsız bir ruhun var olduğunu, dolayısıyla olguların, varlığın, hareketin, her türlü değişimin geri planında tanrısal bir erkin, ideanın, ruhun, düşüncenin ve iradenin bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu akıma göre her şey tanrısal iradeyle gerçekleşmektedir ki onu da *idealizm* olarak adlandırıyoruz.

Yine felsefede birbirine zıt iki önemli yöntemden de bahsedebiliriz ki bunlardan biri *diyalektik* diğeri ise *metafizik* yaklaşımdır.

Diyalektik yöntem, olgulara tekil değil, bütünlüklü (bağlantısal) ve karşılıklı etkileşim (diyalog) içinde yaklaşmayı önerir; maddenin değişmez kuralının hareket olduğunu, her değişim/dönüşümün tarih ve koşullar tarafından belirlendiğini ileri sürer. Bu yönteme göre olay ve olguları, tarihsel koşullar ve süreçler içindeki rolleriyle değerlendirmek gereklidir.

Metafizik yaklaşımda ise olgular oldukları gibi, bağlantılarıyla değil, tek başına, tarihsel değil, zamanlar üstü veya anlık, değişimi sınırlı veya değişime kapalı ve ilahi (ruh) özler taşıdıkları için de bozulmaz olarak görülürler.

Nasıl ki bütünlüklü bir beden kendi organları üzerinden varlık gösteriyorsa, felsefe de kendi alt dalları ve kolları üzerinden varlık gösterip etkide bulunur. Bu yüzden bilimi etikten, din ve inancı siyasetten, eğitimi sanattan, ahlakı hukuktan ayırmak mümkün değildir. Hayattan soyutlanmış, salt kendi hâlinde ve kendisi için bir felsefe yoktur. Felsefenin konusu (nesnesi) hayatın kendisi, düşüncenin ve hayatla ilişkili soruların sonsuz dünyasıdır.

İnsanı Cennetten Kovduran Merak

"Bir insana işkence etmek istiyorsan merakta bırak," derler ki çok doğrudur. Felsefe de kısmen merakla başlar. Merak, bilgide derinleşmenin

de yoludur. Felsefede yetkinleşmek isteyen, merak duygusunun körelmesine izin vermemelidir. Hepimiz çocukken her şeyi merak etmiş ve ebeveynlerimizi sürekli soru yağmuruna tutmuşuzdur. Çocukken her şeyi merak eder, bilmediklerimizi ise hayretle karşılardık. Bir bakıma her çocuk "Bu nedir?", "Bu neden böyledir?" şeklindeki sorularla, yani küçük filozof beyniyle, felsefenin dayanılmaz çekim alanına girmiş olur. Aslında her çocuk mantıklı ve akla uygun açıklamalar ister. Kafasına yatmayınca da bunu hemen mimikleriyle ifade eder.

Oğlum Can da henüz küçükken birçok açıklamamı, "Ama önce Google'a sormalıyım," diyerek şüpheyle karşılardı. Bu çok sağlıklı bir tutumdur. Her yetişkin de merak ederek, şüphe duyarak ve sorgulayarak felsefe dünyasına girmiş olur. İnsanlar çoğunlukla önce merak edip sorgular, fakat yaşlandıkça hem soru sormayı bırakır hem de geleneklerinin ve inançlarının güvenli limanına sığınmayı tercih eder. Üzücü bir durum...

Peki, merak nedir? Merak, yeni bir şey keşfetme veya bilinmeyen olayların sebeplerini araştırma dürtüsüdür. Her canlı varlık belli oranda merak duygusuna sahiptir, ancak insanın merak duygusu anlık ihtiyacın ve doğal dürtünün çok ötesine geçecek derecede derin ve köklüdür. Merak duygumuz çoğunlukla yaşadığımız, gördüğümüz, duyduğumuz, kısacası algıladığımız anlık tepkilerle sürekli ve düzensiz bir şekilde kışkırtılmaktadır. Günümüzün modern insanının merakı çoğunlukla ürünün satışıyla (ekonomik), politik davranışla (siyasi) veya belli kural ve geleneklerin empoze edilmesiyle sınırlıdır. Yani merak ve dikkatimiz, planlı bir şekilde önemli ve anlamlı olandan, popüler ve sansasyonel olana doğru yönlendirilmektedir.

Felsefede derinleşmemiş insanlar çoğunlukla anlık ilgilerin ve kısa süren zevklerin tatmin edilmesini hedefleyen kışkırtmalara kapılarak anlamsız merakların kapanına kısılırlar. Eğer merak duygusu belli bir bilgiye ulaşmak veya belirsizliği ortadan kaldırmak içinse ya da herhangi bir olayın nedenini kavramaya yönelikse, o zaman bu, bilgi merakı olarak sınıflandırılabilir.

İnsan, doğası gereği, doğumla edindiği ve zihnini yoğun bir şekilde meşgul eden belirsizliklerden kurtulma dürtüsüyle dünyaya gelir. Belirsizliği ortadan kaldırma arzusu insanda tutku derecesinde içkindir. İnsan, ilk anda, kendi çıkarına olmasa ve hatta bundan zarar göreceğini düşünse bile, merakını kışkırtan olay ve olgulara yönelmektedir. Buna psikolojide *Pandora Efekti* denilmektedir. Neticede Pandora'nın kutusunun açılmasıyla insanlık için de tarih başlamış oldu. İlahi dinlere göre cennetten kovulma nedenimiz de Havva anamızın bilme merakıdır. Yani insan günaha merak ettiği için girer. Her insan

ilk andan itibaren doyurulamayan bir bilgi açlığı ve söndürülemeyen bir merak duygusuyla yaşama adım atar. Ancak yeniliğe açık olunmadan hissedilen merak duygusu, gerçek anlamda bilgiye değil, olsa olsa dedikoduya meraktır.

Platon, insanın bilinmezlikler karşısındaki şaşkınlığını felsefenin temeli sayar. Hatta "Felsefenin bundan başka bir nedeni yoktur," der. Kuşkusuz merak ve hayret duygusu felsefede temel bir uyarıcıdır, ancak bunlar toplumsal ihtiyaçtan kopuk bir merak ve şaşkınlık duygusu değildir. Felsefe salt merak ve hayret etmekten kaynaklansaydı, ilk kez düşünmeye başlayan ve her olay karşısında şaşkınlığa uğrayan ilk insan da filozof olurdu. Felsefeyi, toplumsal işlevinden kopardığımız anda onu salt zihinsel bir tefekküre indirgemiş oluruz ki felsefe salt tefekkür değildir.

Nietzsche, "İnsan, hayvan olmakla tanrı olmak arasında gerilmiş bir iptir," demişti. Bu önermenin izini takip edersek, çevresine en ilgisiz insanın bile gelecekte olacakları düşündüğünü ve merak ettiğini anlayabiliriz. Asgari düzeyde akıl ve iradeyle donanmış her insan, çevresinde olup biteni, geçmiş ve geleceğiyle birlikte bilmek ve anlamlandırmak isteyecektir.

Kuşkusuz, her merak duygusu, belli bir sorumluluğu ve riski göze almayı da gerektirir. Yeniliklere ve bilinmeyene yönelik merak duygusu, geçmişte birçok kez olduğu gibi, toplumsal kural, inanç ve geleneklerle çatışmayı gerektirmiştir.

Genel anlamda insanın merak duygusunu, bireysel ve toplumsal amaçlar yönlendirir. Korku ve cesaret ikiliği insanın merak duygusunu düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda yönlendirir de. Korku bizi yıkıcı risklerden korurken, cesaret bize yeni bilgilerin kapısını aralar. Nasıl ki korkuyu ebedileştirerek yeni dünyalar keşfedilemiyorsa, kesintisiz cesaret de insanı kalıcı şeyler inşa etmekten alıkoyabilir. Kolomb, Atlantik Okyanusu'nun korkunç ve devasa dalgalarıyla boğuşmayı göze almasaydı Amerika Batılılar tarafından keşfedilebilir miydi? Yenilik, karmaşıklık, belirsizlik ve çatışma içeren bütün olayların üstesinden felsefe sayesinde geliriz çünkü bize yön verip hayatımıza yeni anlamlar kazandırma gücüne sahiptir.

Thales'in çıplak gözle gökyüzünü izlerken yere kapaklandığına ilişkin anekdotu herkes bilir. Onun yere kapaklanıp kapaklanmadığından emin değiliz, fakat zihnini meşgul eden sorunun, mevsimlerin neden birbirini kusursuz bir düzenle takip ettikleri olduğu kesindir. O, güneşin, gezegenlerin ve ayın muhteşem görünümünden ve onların belli bir düzende dizilişinden etkilenmiş, bunu neyin sağladığını merak etmişti. Aynı şekilde evrenin başlangıcını ve sonunu, doğanın ve doğadaki canlıların nasıl meydana geldiklerini de merak etmişti. Varlığın nasıl ve neden oluştuğunu, suyun, ateşin, toprağın ve havanın

yaratıcı gücünün nereden kaynaklandığı da merak etmişti. İşte felsefe bu sorunlara kafa yormak, sorular sormak ve doyurucu yanıtlar aramaktır.

Sorgulamadan Olur mu?

Ezelden bu yana bazı filozoflar felsefeyi "yolda olmak" şeklinde tarif etmişlerdir. Kuşkusuz, bununla başı sonu belli olmayan bir belirsizlik durumu kastedilmemiştir. Felsefenin en başta "şüphe duymak ve sorgulamak" olduğunu söylemiştik. Felsefe, bilinenleri tekrar etmek değil, yeni bir şeyin varlığını duyumsamaktır. Aynı zamanda olayların nedenlerini keşfetmek, karşılaşılan yeni bir durumu hayretle karşılamak ve alışılagelen davranışları, inançları ve değerleri aklın süzgecinden geçirerek sorgulamaktır.

Sorgulamak, felsefenin temel ilkelerinden biridir ve şüpheyle başlar. Sorgulamak, bilgide ve düşüncede derinleşmektir. Dolayısıyla sorgulamadan yapılan felsefe, felsefe değil, olsa olsa eski inançları tazelemektir. Bu yüzden felsefe, toplumlarda tartışma kültürünün oluşmasına da katkıda bulunur.

Felsefeyi öğrenmenin ve uygulamanın yolu mevcut durumu şüpheyle karşılamak ve sorgulamaktan geçmektedir. Sorgulamak, bir anlık yapılan bir iş, hele dışsal bir yargılama değildir, aksine, insanın içsel hesaplaşmasıdır. Sorgulamak ya da soru sormak bir başkasının inanç ve anlayışlarını tenkit etmekten çok insanın kendi alışkanlıklarıyla, ön kabulleriyle ve inançlar düzeyine yükselttiği tabularıyla hesaplaşmasıdır. Put kırmak, taş kırmak değildir. Put kırmak, gelenekler üzerinden benimsenmiş anlayış ve inançları sorgulamaktır.

İnsan şüphe duyup sorgularken hem bildiklerini yeniden düşünür hem de yeni gerekçeler (argüman) düşünerek mevcudu savunan karşı tarafın gerekçelerine yanıt verir. Ortaya atılan argüman ve tezler mantık süzgecinden geçirilirken hem sorgulanmış olur hem de düşünme yetisi geliştirilir.

Felsefenin her kavramı, istisna olmaksızın "sorgulama" işlemiyle ilişkilidir. Şüphe duyulmayan, sorgulanmayan herhangi bir kavram (felsefenin temel kavramı olsa bile) gerçek anlamda kavram statüsü kazanmamıştır. Sorgulanmamış bilgi, henüz doğru bilgi değil sadece yerleşik bir inancın onaylanmasıdır. Sorgulanmamış toplumsal değer, değer değil, sadece alışkanlıktır. Sorgulanmamış inanç, inanç değil, ezberlerin tekrarıdır. Sorgulanmamış iyilik ve güzellik ne iyiliktir ne de güzellik, onlar sadece hâkim anlayışların ifade edilmesidir. Dolayısıyla sorgulanmamış yaşam da yaşam değildir...

Eğer astronom ve ilahiyatçı Nikolas Kopernik (1473-1543), Rönesans döneminin başlarında Aristoteles'in dünya merkezli evren modelini sorgulamasaydı, büyük İtalyan bilimadamı ve düşünür Galileo Galilei (1564-1642) elindeki teleskopla gezegenlerin hareketini kanıtlamasaydı ne olurdu? Ya da filozof Giordano Bruno (1548-1600) evrenin sonsuzluğundan, maddenin sonsuz hareketinden ve hatta birçok evrenin varlığından bahsetmeseydi felsefe ilerleyebilir miydi? Nitekim Bruno bu çıkışını Roma meydanında yakılarak hayatıyla ödedi. Ama söylediklerinin birçoğu bugün kanıtlanmaktadır. Alışılagelmiş gelenek ve kuralları sorgulamanın riskli olduğu, bunun toplumla çatışmak olduğu doğrudur, ama toplumsal değer ve inançlarla çatışmadan hangi yenilikler ve gelişme fırsatları yaratılmıştır ki?

Felsefenin en büyük yararı, onun insana hem sorgulama yöntemi kazandırması hem de ilham kaynağı olmasıdır. Felsefi tezler, bir taşın birbirine rakip yontucular tarafından yontulması gibidir. Ortaya çıkan figür ve heykel, tek bir şahsın değil, sonuçta birçok insanın katkısıyla meydana getirilmiş bir eserdir. Felsefe eleştiriyle, eleştirilere yanıt vermekle ve yeni tartışma noktaları saptamakla ilerler. Şüphe duyulmayan, sorgulanmayan ve eleştirel aklın süzgecinden geçmeyen hiçbir bilgi, inanç ve argüman felsefe adına savunulamaz. Bu yüzden rakip argümanları sorgularken kendi argümanlarımızın da sorgulanmasından hoşnut olmalıyız. Kendi düşünsel konumumuzdan ne kadar emin olursak, tez ve argümanlarımızı da o kadar sağlam temellere oturtabiliriz. Bu sürecin ayrıntılarını "İnsan Nasıl Düşünür?" veya "Bilincimiz Nasıl Oluşur?" bölümlerinde ayrıntısıyla ele alacağız.

Filozofların Felsefe Tanımı

Bilgelik tanrıçası olan Sophia, insanı kendine öylesine bağladı ki zihninde felsefenin doğmasına yol açtı; tıpkı Yunan bilgelik tanrıçası Athena'nın, babası Zeus'un kafasından doğması gibi. İnsan yararını gördükçe ve ona bağlandıkça bilgelik tanrıçası Sophia'yı daha çok sevdi. İnsan bilgeleştikçe olgunlaştı, konu ve sorulara daha derinden yaklaşmasını öğrendi. Sophia'nın bilgelik olduğunu biliyoruz, ama buna rağmen filozoflar felsefe konusunda ortak bir tanımda uzlaşamamışlardır. Daha doğrusu her filozof, felsefeye farklı bir amaç yüklemiştir ki bu da olağan bir durumdur.

Platon'a (MÖ 5. yüzyıl) göre felsefenin amacı insana yaşam kılavuzu olmasıdır:

"Başkaları hırçın dalgalarla boğuşurken felsefe bize güvenli bir liman olur... İnsanlar para kazanmak için sağlıklarını yitirir; sonra sağlıklarını kazanmak için elde avuçta ne varsa harcarlar."

Aristoteles (MÖ 4. yüzyıl) *Metafizik* adlı eserinde, "Bütün insanlar zorunlu olarak bilmeyi arzu ederler... Felsefe ilk ilkelerin ve varlığın nedenlerinin bilgisidir," der.

Felsefeyi İslam coğrafyasına taşıyan **el-Kindî** (800-873) Arapların ilk filozofudur. O, felsefeyi "insanın kendini tanıması" olarak tanımlar.

Farabî (872-950) ise felsefenin amacını şöyle tarif eder:

"Felsefe öğrenmekteki amaç, yüce Yaratıcı'yı bilmektir... Filozofun yapması gereken de insanın gücü ölçüsünde Yaratıcı'ya benzemektir... Felsefe yapmak isteyen pratiğe yönelmeli ve en son amaca ulaşmalıdır. Pratiğe yönelmek ilimle olur. İlim de pratikle tamamlanır."

Francis Bacon (1561-1626) felsefeye şöyle bir anlam yükler:

"Felsefe hakikat arayışıdır. Hakikatle yüz yüze gelmeyi, onunla hemhal olmayı arzulamaktır."

Thomas Hobbes'a (1586-1679) göreyse:

"Felsefe, kaynağı bilinen nedenselliklerin nasıl ortaya çıktığını ve bunların etkileriyle görünümlerini bilmektir. Felsefenin en önemli işlevi, öngörülerimizin

etkilerini insanlık yararına kullanmak ve gücümüz yettiği oranda bu etkilerin daha da büyüyüp güçlenmesini sağlamaktır."

René Descartes (1596-1650) felsefenin işlevini şöyle tanımlar:

"Hakikati bulmamızı engelleyen önyargıları bir kenara bırakmalı ve şüphe duyduğumuz her konuyu etraflıca sorgulamalıyız. Bu şüpheyi yalnızca hakikatin, gerçekliğin araştırılmasıyla sınırlandırmamalıyız."

Immanuel Kant (1724-1804) ise felsefeyi eleştirel yaklaşım olarak değerlendirir:

"Çağımız, gerçek anlamda eleştiri çağıdır. Dinler kutsallıklarını, iktidarda olanlarsa egemenliklerinin eleştirilmesini istememektedirler. Fakat onlar bunu yaptıkça, onlara olan güven ve saygı da aşınmaktadır. Sadece aklın eleştirisinden başarıyla çıkanlar saygı görebilir."

Friedrich Hegel'e (1770-1831) göre:

"Felsefenin ilk koşulu, hakikate cesaret etmek ve aklın gücüne güvenmektir. Aklın zirvesi olan insan, konumuna layık olmalı, çünkü aklından daha ötesine gidemez. Evrenin sırlı ve kapalı özü, bilme cesaretine direnç gösteremez. Kendini cesaretin önünde açar, bütün zengin ve derin özünü açığa vurur."

Karl Marx (1818-1883) felsefenin ne olduğunu değilse de felsefecilerin işlevini şöyle tanımlamaktadır:

"Bugüne kadar filozoflar dünyayı farklı yorumlamakla yetindiler, halbuki önemli olan onu değiştirmektir."

Bu cümleyle Marx, düşünce ile eylemin, düşünme ile yapmanın kopmaz ilişkisini vurgulamıştır.

Friedrich Nietzsche (1844-1900) felsefeyi "aklın sınırlarını kavramak" olarak tanımlar.

Albert Camus'ya (1913-1960) göreyse:

"Felsefe, hayatın anlamını bulmaya çalışmaktır."

Dikkat edilirse filozoflar hep şüphe duymayı, akla başvurmayı ve sorgulamaya cesaret etmeyi çağrıştıran tanımlarda bulunmaktadırlar.

Bilgisizliğimizin Tesellisi

Felsefe, insanın düşünme yeteneğinde bir sıçramadır. İnsan felsefi düşünceyi sınırlı ve önyargılarla bezeli bilgi ve inançlar dünyasını sorgulamak için geliştirdi. Bunu da esas olarak kavramlar icat ederek ve yeni düşünme yöntemleri geliştirerek yapmıştı. Felsefeyi özgün kılan, onun insan hayatını kolaylaştıran ve insanın sorunlarının üstesinden gelmesini öğreten yöntemler kazandırmasıdır. Bu yöntemlerin başında sorgulamanın ifadesi olan aklı esas almak, şüpheyi elden bırakmamak ve merak duygusunu yönlendirmesini bilmek gelmektedir.

İnsan, sınırlı ve kıt bilgisini felsefenin araçlarını kullanarak aşmayı dener. Bunu da mantıklı sistemler kurarak, olayları birbiriyle ilişkilendirerek, olgulara tarihsel süreçler içinde (diyalektik) yaklaşarak ve sorunları kısımlara ayırarak (analitik) yapar.

Nietzsche'nin de sıklıkla vurguladığı gibi, felsefe "aklın sınırlarını kavrama çabasıdır". Hayatın her an değişiyor olması hem bilginin miktarını artırmaktadır hem de felsefenin konularını sonsuz miktarda çeşitlendirmektedir. Birey ve toplumdan, evren ve dünyadan, çevre ve metafizikten kaynaklanan sonsuz konu ve sorunlar, felsefenin temel konu ve sorunlarıdır.

İnsan, bir an sonrasında ne olacağını düşünmeden edemez. Bu özellik en baştan itibaren genlerimize işlenmiştir. Hayatına ve çevresine ne kadar ilgisiz olursa olsun, her insan, eğer yaşamını devam ettirmek istiyorsa, bilgi ağını sürekli genişletmek zorundadır. Bazı insanlar oldukça edilgen, bazıları ise oldukça aktiftir, ancak sonuçta her insan çevresinde olup bitenlere belli oranda tepki gösterir. En basit düşüncenin yapıtaşında bile geleceğe dair bazı tasavvurlar bulunur ki bu da bizi sürekli zihinsel etkinliğe, yani düşünmeye ve aktif olmaya sevk eder.

İnsanlar karşılaştıkları her yeni olayın nedenini araştırmaya yatkındırlar ki bu da onların bilgiye olan açlığını sürekli kışkırtır. Ancak insan zihninin gelip dayandığı ve ilerisine geçemediği belli bir sınır da vardır. Bu yüzden insan, ne kadar çabalarsa çabalasın hiçbir zaman mutlak bilgiye (tümelin bilgisine) ulaşamayacak ve bilginin sınırsızlığı (sonsuzluk) karşısında elleri böğründe kalakalacaktır.

İşte insan, hem bu sonsuzluk sürecini kavramak hem de sürüklendiği zihinsel krizlerle yüzleşmek için felsefeye başvurmaktadır. Bilgi sınırsızdır, fakat insanın yeteneği de sınırsızdır. İnsan, evrenin sınırsız bilgisine vâkıf olacağını düşünür, fakat her defasında varlığının sınırlanmış gerçekliğiyle yüzleşmek durumunda

kalır. İnsan, felsefe yaparak ölümden sonrasının kapısını aralayacağını umar, fakat her defasında zihninin metafizik belirsizliğinde kaybolup gider. İnsan, nereden geldiğimizi ve nereye gittiğimizi felsefenin gücüyle kavrayacağını sanır, ancak gözlerini son kez kapadığında gerçekliğin bilgisinin zerresine bile vâkıf olamadığını anlar.

Bir bakıma felsefe, sınırlılığımızın tesellisidir.

Kişisel Gelişimci Yazarlar

Yine Nietzsche'nin ifadesiyle söylemek gerekirse, yazgımızda "ne hayvan ne de tanrı olmak" vardır. İnsan bu ikilemi aşmak için felsefeye başvurur. Filozofları felsefede derinleşmek için okuruz. Ancak unutmayalım ki "can simidi bizi boğulmaktan kurtarır, fakat bize yüzme öğretemez", bu yüzden kitaplar okumalı, ama en çok da bizzat felsefe yapmaya girişmeliyiz.

Birçok "kişisel gelişimci" yazar, insanların öğrenme tutkusunu ya da sorunlarına yanıt bulma umudunu suistimal ederek onlara hap gibi hazır ezberler ve hayattan kopuk bilgiler sunmaktadırlar. Unutmamalıyız ki felsefi öğretiler, insanın dertlerine çare olamazlar, fakat sorunlarını çözme, yol ve yönteme başvurma çabasına işaret edebilirler. Felsefenin işareti felsefecinin yöntem ve araçlarıdır.

Felsefi aforizmaları ilahi dualar gibi okuyanların bulacakları herhangi bir yanıt yoktur. Ancak felsefi yöntem ve araçlar insana her açıdan yarar sağlarlar.

Felsefe bize görünürdekine saplanmayı değil, derinde yatan sebeplere bakmayı öğretir. Her sorgulama, zihinsel ve pratik bir ameliyattır. İnsanı zorlar, öfkelendirir, şaşırtır, hayrete düşürür, sarsar ve hatta kendimize olan güveni yok eder, ancak bizi aydınlığa kavuşturarak kendimizle yeniden tanıştırır.

Sonuçta felsefe yapmak, eylem ve davranışlarımızı bilinçle düzenlemektir. Felsefe, bütünü (gerçeklik) kavrama çabasıdır; bütünü anlamak için sorunları deşmek, olguları ve bilgileri sorgulamak, onları parçalarına ayrıştırarak yeniden daha derinlikli ve kapsayıcı bir bakış açısıyla (evrenselleştirerek) bütünleştirmektir. Aslında bu sayede zihinsel yapımız ve kişiliğimize bütünlük kazandırılmaktadır.

"Hiçbir felsefe öğrenilemez,
yalnızca felsefe yapmak öğrenilebilir."
Kant

FELSEFE NE İŞE YARAR?

Hayat ve Felsefe

Hayat, insan açısından toplumsallaşmaktır. Toplumsallaşmaksa, toplumda özgün bir varlık olma mücadelesi vermektir. Felsefeye, hayatımızı düzenlemek, korkularımızı yenmek, mutluluğun ve iyiliğin, doğruluğun ve hakikatin ne olduğunu anlamak, kötülüklerden sakınmak ve karşı durmak, varlığın kaynağını bulmak ve en önemlisi de hayatı nasıl anlamlandırabileceğimizi kavramak için başvururuz.

Carl Jung, "Hayatın akıntılarında yüzen hiç kimse dertsiz kalmaz," derken, insanın her zaman bir şeyin bilgisinin peşinden koşmak durumunda kalacağını ifade etmek istemiştir.

Evet, felsefeye çoğunlukla dertlerimizin üstesinden gelmek için başvururuz. Felsefe, toplumsal sorunlara nasıl yaklaşmamız gerektiğini öğretir. Toplumda farklılıkları, ötekinin fikirlerini, başkalarıyla olan çatışma noktalarını görür ve hissederiz, ancak gerçek anlamda farklılıkların, aykırı fikirlerin, çelişme ve çatışma noktalarının önemini, bunların nasıl ele alınması gerektiğini felsefi etkinlik sayesinde kavrarız. Bu sayede sorunların kangren olmasını (çelişme) önler, sorunlar arasında sıralamalar (hiyerarşi) yapar ve hangi sorunun diğerinden önce ele alınması gerektiğini biliriz. Böylece sorunları hem zamanında hem de büyütmeden çözmüş oluruz. Felsefe, sadece sorunlara nasıl yaklaşmamız gerektiğini öğretmez, aynı zamanda bunları çözmek için gerekli alışkanlık ve becerileri de kazandırır. En önemlisi de sorunları çözerken kendi konumumuza ve ihtiyacımıza uygun bir dünya görüşü edinmemizi sağlar.

Kitaplardan, televizyonlardan, çevremizdeki insanlardan sürekli kavramlar duyar ve bazen bu kavram kargaşasının içinden çıkamadığımızı hissederiz. Felsefeye bu kargaşadan kurtulmak için de başvururuz. İnsanlar sıklıkla,

yönetici sınıfların, varlıklıların, sözümona özel insanların imtiyazlarını doğuştan kazanılmış bir hak olarak görürler. İnsanların aklına gerçeklik denince suya sabuna dokunmama tarafsızlığı, ihtiyaç denince de her şeye sahip olma hakkı gelir; fiyatı eşyanın gerçek değeri, servet sahibi olmayı da çalışmakla elde edilen birikim sanırlar. Bu yanılgılar, ya kavramları bilmemekten ya da bilincinde olmamaktan kaynaklanır.

Enver Gökçe:

> "Her şeyin bir vakti var
> Döllemenin ve ölmenin
> Dikmenin vakti var
> Ve sökmenin
> Öldürmenin ve şifanın
> Yıkmanın vakti var
> Ağlamanın vakti var
> Ve gülmenin" derken hem şeylerin kendi doğal yasalarını takip ettiğini, aynı zamanda vaktin felsefede derinleşmekle geleceğini anlatmak istemiştir.

Felsefe, kafa karışıklığını giderdiği için siyasetin, sanatın, eğitimin, inancın, bilim ve ahlaki değerlerin merkezinde yer alır. Bu yüzden felsefe yaparken, aynı zamanda siyasete, sanata, inanç sistemi ve ahlaki değerlere de etkin bir şekilde karışmış oluyoruz. Eğer felsefe, düşüncede kapsayıcılıksa ve kavramları anlamlandırmaksa o zaman felsefe yapan siyaset, sanat, bilim ve inanç alanlarında etkin olmak durumundadır. Siyasete, inanca, bilime, sanata, etik değerlere ilgisiz kalan ve hatta bunlara karışmayı görev bilmeyen, bunlara yeni anlamlar kazandırmayan bir felsefeci olabilir mi?

Soyut, hayattan kopuk ve süslü sözlerden ibaret aforizmalar derlemek veya ezberlemek felsefe olamaz. Fransız filozof Althusser felsefenin hayatımızdaki etkisini bir örnekle şöyle anlatır:

> "Bir filozof (ör. Descartes) 'Tanrı vardır' diye önermede bulunduğunda Tanrı'yı var edemez fakat bir dünya açar: Kendi felsefesinin dünyasını… [O] artık Tanrı gerçekten varmış gibi akıl yürütmeye başlar ki böylece felsefi önerme, bir olgunun veya bir yasanın bilgisini vermekle yetinen 'pasif' önerme olmaktan çıkar. Felsefi önermeler 'aktif' önermelerdir. Belli bir varoluş etkisi yaratırlar…"

Ardından da şöyle devam eder:

> "Felsefe, siyasetin belli bir şekilde, belli bir alanda ve belli bir gerçeklik konusunda sürdürülmesidir."

Neden Felsefe Yapmalıyız?

Dolayısıyla felsefeyi kısaca, toplumsal insanın ya da etkin insanın pratiği olarak da tanımlayabiliriz. Yukarıda da değindiğimiz gibi, felsefenin salt düşünme etkinliği olduğu sanılır. Gerçi öyle olsa bile sonuçta düşünce de bir pratik değil midir? Hayatımızın anlamını, sorunlarımızı, dertlerimizi, dünyayı, çevre sorunlarını, sefaletimizi, mutluluğumuzu, ahlaki değerlerimizi, sanatın yön ve yöntemini, eğitimin içler acısı hâlini, kadın-erkek ilişkilerindeki eşitsizliği, toplumda her gün daha çok artan şiddeti, dünyanın açlık ve mülteci sorununu düşünmeyip de neyi düşüneceğiz? Ya da eğer düşünüyorsak elimiz böğrümüzde mi kalakalmalıdır? Tabii ki hayır!

Düşünmek aynı zamanda iki açıdan pratik ve eylemdir: Hem zihinsel-düşünsel pratik hem de bilginin doğruluğunun kanıtlanması için başvurduğumuz doğrudan hayat pratiği. Hayat pratiğine üretim pratiği de diyebiliriz. Sonuçta üretim, sanat icra etmek, felsefi sorunlar hakkında düşünmek, fabrikada çalışmak, belli bir düzende duvar örmek, belli bir sıralamayı takip ederek yemek yapmak, siyasete karışmak, çırak yetiştirmek, çocuk eğitmek, araştırma ve incelemede bulunmak, alınan karar ve uygulamalara itiraz etmek, bilgisizliğimize, uğradığımız zulme ve haksızlığa kafa tutmak, sorumluluk ve görev bilincine sahip olmak ve bunların gereğini yerine getirmek, doğruyu bilmek ve söylemektir. Yani üretim, hayatımızın kendisi ve bizi çevreleyen her şeydir.

Bu yüzden felsefeyi güncel pratik yaşamdan koparmak imkânsızdır. Felsefe, sadece sistem kurmayı, mantık geliştirmeyi teşvik etmez, aynı zamanda pratik işler ve eylemler arasında öncelik-sonralık ilişkisi de kurdurur, yani sorun çözücü davranışlarımızın öncelik ve sonralık sırasını düzenlenmeyi öğretir.

Felsefenin hayatla olan doğrudan ilişkisini siyasal alanda, sanat teorisinde, inanç ve ahlaki normların belirlenmesinde görürüz. Siyaset, sanat, inanç, ahlaki değerler arasında yapılan her seçim aslında biz bilsek de bilmesek de benimsediğimiz felsefi anlayış tarafından belirlenmektedir. Felsefe, kendi öz enerjisiyle kendi kendine yeten bir jeneratör değildir, hayattan beslenen ve daima hayatla iç içe olan bir etkinliktir. Felsefe "akılcı bilgiye" duyulan ihtiyacı saptar. Her felsefecinin amacı, düşünce ve pratiğiyle toplumsal yaşam üzerinde etkide bulunmak ve toplumsal hayata yön veren tezler ileri sürmektir.

Bu amaçla düşünmeyen felsefeciye ne nedir? Boş gezenin boş kalfası. Ya da halkımız "Felsefe yapma!" derken aslında "Yaptığın tek iş kafa şişirmek!" demek istemiyor mu?

Büyük Hint filozofu Aruni Uddalaka (MÖ 8. yüzyıl) felsefeyi kendini tanımak (*Tat Tvam Asi = Bu sensin!*) olarak ifade etmişti. Hint filozofuna göre felsefe yapmak, insanın varlıkla özdeşleşmesidir. İnsanın varlıkla özdeşleşmesi ise evrendeki konumunu kavramasıdır. Konum, basit bir mekânsal alan değildir, insanın kendi küçük varlığını büyük varlık içinde anlamlandırmasıdır.

Platon ise felsefe yapmayı, insanın kendine *yaşam kılavuzu* edinmesi olarak tarif etmişti. Epikürcülere bakılırsa felsefe "akıl yoluyla mutlu olma çabasıdır".

Dolayısıyla felsefeyle uğraşmayı, insanın hem düşünce tarihiyle haşir neşir olması hem de kendi bilincine düzen vermesi olarak görebiliriz. İstisnasız her kültürde insanları doğru yola davet eden, onlara yaşam öğütleri veren bilgeler vardır.

Bizim de Yunus Emre'miz var. Yunus Emre felsefe kavramını doğrudan kullanmasa da yaşamın anlamına filozofça değinir:

> "İlim, ilim bilmektir,
> İlim kendin bilmektir
> Sen kendini bilmezsin
> Ya nice okumaktır."

Kendini bilmenin yolu felsefede derinleşmek ve bu sayede bilgeleşmektir.

Fransız filozof Jean-Paul Sartre felsefe yapmanın yaşamsal bir amaç olduğunu, çünkü insanların hayatlarını ancak kendi etkinlikleriyle biçimlendirdiklerini belirtmiştir. Bunu da "Varlığımızdan kendimiz sorumlu değiliz, fakat ne olmak istediğimize kendimiz karar veriyoruz," diyerek ifade etmiştir. Neyi bilmemiz, neyi istememiz ya da nasıl yaşamamız veya nasıl bir insan olmamız gerektiğini esas olarak tavırlarımızla, yönelimimizle, zamanımızı geçirdiğimiz işlerle ve eylememizle biz belirleriz. Felsefe bize bu doğrultuda önemsenmesi gereken bir bilinç kazandırır.

Kuşkusuz, felsefe "yaşamı isteğimiz gibi düzenleme sanatı" değildir. O, insana ölçülü olmayı ve gerektiğinde sınırlarını bilmeyi de hatırlatır. Fakat her durumda felsefe, çaresizlikte çare, çıkışsızlıkta çıkış yolu bulma çabasıdır. Bu anlamda felsefeyle uğraşmak, doğru bir yaşam tarzı edinmektir ki bu da bizi özgürlük bilincine götürür.

Bu bakış açısıyla, "Felsefe, salt bilgi edinme değil, berrak bir bilince sahip

olma; sadece arzuları gerçekleştirme veya bir şeylere sahip olma değil, aynı zamanda toplumda ve şu kısacık hayatta bir şey olma çabasıdır," da diyebiliriz.

İnsanlık tarihinin en eski filozofları (Uddalaka, Laozi, Sokrates, Platon, Farabî, Spinoza, Kant vd.) insanın nasıl ahlaklı ve cömert, nasıl iyi ve doğru olabileceğine kafa yormuş ve buna yönelik öğretiler geliştirmişlerdir.

Epiktetos ise şöyle der:

> "Aklında tut: Açgözlülük, sahip olunacak şeyin sahipliğini, tiksinti ise tiksinti uyandıran sebepten uzak durmayı arzular. Eğer bir insan açgözlülüğünü doyuramıyor, tiksindiği şeyi de ortadan kaldıramıyorsa, vay onun hâline."

Herkes dürtüleriyle doğar. İnsanın bunları ortadan kaldırması ne mümkün ne de gereklidir, ancak aklını kullanarak bunları denetim altına alabilir. Aynı şekilde insanın temel ihtiyaçlarını ortadan kaldırmak da ne mümkün ne de gereklidir, ancak gerçek anlamda neye ihtiyaç duymamız gerektiğini akıl yoluyla belirleyebilir ve hangi dürtülerimizi denetim altına almamız gerektiğini biz kararlaştırabiliriz. Felsefenin bize kazandırdığı bakış açısı isabetli kararlar almamızı, doğru olanı seçmeyi ve iyi olanı istemeyi öğretir.

İstisnasız bütün filozoflar bize *aklı elden bırakmamayı* önerirler. Akla dayanmak, deneyimlerimizi, gözlemlerimizi ve sezgilerimizi doğru değerlendirmektir. İnsan, şüphe duyarak, sorular sorarak olguların, gözlemlerin ve sezgilerin kaynağını doğru saptayabilir. Buna doğru yönteme sahip olmak da diyebiliriz.

Felsefeyi salt bilgi merakına indirgemek onu değersizleştirmek olur. Çünkü felsefe salt zihinsel meditasyon değildir. Felsefe, soyut ve yaşamlar üstü bir düşünme biçimi değil, hayatın doğrudan merkezinde yer alan ve çözümler üretmeyi amaçlayan bir düşünme biçimidir.

İnsanlar felsefeye, evrenin ve dünyanın ne olduğunu bilme arzusuyla başladılar. İlk filozofların soruları ve sorgulamaları bu konular etrafında dönüp durdu. Bunlar esas olarak doğa filozoflarıydı.

İkinci dönem filozoflar, daha çok insanın ve toplumların kendini tanımasına yönelik sorular sordular, etik değerleri tartışıp ilkeler ve tezler ortaya attılar. Yunan felsefesi Sokrates'le birlikte böyle başladı.

Şu an hâlâ içinde olduğumuz üçüncü dönemin filozoflarıysa, kim olmamız gerektiği üzerine kafa yormaktadırlar. Bu süreç, Aydınlanma döneminden bu yana

devam etmektedir. 18. yüzyıldan sonraki toplumsal devrimler, insanın "ne olması" gerektiğine ilişkin arayışların ifadesiydi. Filozoflar bunu, "Neyi bilebiliriz?", "Ne yapmalıyız?" ve "Neyi umut edebiliriz?" şeklindeki sorularla ifade etmişlerdi. Bu sorulara yanıtlar arama, bizim felsefe yapmamızdaki esas insani nedendir.

Bu süreci ileriye doğru devam ettirirsek, felsefe, içinde yaşadığımız toplumların siyasi dinamiklerini, üretim ve bölüşüm ilişkilerini, ahlaki değerlerini, bilimsel ve kültürel başarılarını değerlendirmeli, sorular sormalı ve çareler önermelidir.

Kuşkusuz, felsefi tezler bilimsel teoriler gibi kanıtlanamazlar, ancak insanın düşünce tarzını ve yaşam şeklini belirleyen bir etkide bulunurlar. Sokrates'i ölüme götüren neden, onun etkin felsefe yaparak toplumun geleneksel ahlak öğretisini, siyasi ilkelerini, inanç sistemini, kısacası, düşünce ve yaşam tarzını sorgulamasıydı.

Spinoza'nın Yahudi toplumundan aforoz edilmesinin sebebi de yaklaşık olarak aynıydı. Spinoza, yüzyıllardır kökleşmiş geleneklere ve inançlara, ahlaki normlara ve egemenlerin siyaset yapma tarzına itiraz etmişti. Bu yüzden felsefeyi, bize hayata ilişkin büyük sorular sorduran bir yaşam kılavuzu olarak görebiliriz. Bu sorular öylesine köklü, kapsayıcı ve anlamlıdır ki bunlara çoğunlukla ya tatmin edici yanıtlar bulamayız ya da yanıtlarını her dönemde yeniden düşünerek bulmaya çalışırız.

Doğru Soru

Felsefe, akıllı yanıtlar bulmaktan ziyade isabetli sorular sorma sanatıdır. Bilimle felsefenin önemli farklarından biri, biri neden sonuç ilişkisine yoğunlaşırken, diğerininse daha çok bilimsel sonuçları toplumsal açıdan sorgulaması ve anlamlandırmasıdır. Derinlemesine sorgulatan, sistemli düşünmeye sevk eden ve olgular arasında mantık silsilesi kurduran bir kılavuzdur felsefe. Felsefe bize şeylerin ne olduğu hakkında sorular sordurur, fakat aldığımız yanıtlar bizi tatmin etmekten ziyade bilgiye olan açlığımızı ve soru sorma ihtiyacımızı daha da derinleştirir. Felsefe, duvar ustasının elindeki su terazisidir. Bize yönelimi işaret eder ve ölçü bulmayı öğretir.

Filozof Bertrand Russell felsefenin işlevini şöyle tarif etmişti:

> "Felsefe, şeylerin ne olduğuyla ilgili kesinlik duygumuzu azaltırken, ne olabilecekleri konusundaki [sorularımızı] büyük oranda artırır."

Demek ki "bilgisizliğimizi" artırmayan, bilgiye olan iştahımızı kabartmayan sorular dizgesi felsefenin sorular dizgesi olamaz. Bu yüzden özgürlüğe bilinmezliğin sınırında ulaşılır. Özgürlük, bilme sürecinin sonuçsuzluğunda ebedileşir. Descartes "Düşünüyorum, öyleyse varım!" derken, her ne kadar düşüncenin rolünü aşırı öne çıkarsa da sorgulamanın önemini vurgulamak istemişti. Demek ki zihinsel gelişme soruları çoğaltmakla, zihinsel körelme ise soruları sonlandırmakla gerçekleşmektedir.

Uddalaka ve Thales, Konfüçyüs ve Platon, Laozi ve Aristoteles filozof olmalarını, burunlarını toplumsal yaşamın her alanına sokmalarına borçludurlar. Filozof, atsineği gibi burnunu her şeye sokarak toplumları rahatsız eden insandır. İnsanları sarsmayan felsefe, cansız ve anlamsız fikirlerden ibaret söz yığınıdır. Karl Jaspers'in ifadesiyle söylersek:

"Felsefenin ne olduğunu, onun ortaya koyduğu siyasi tezlerden anlarız."

Okuma Alışkanlığı Edinmek

İtalyan düşünür Antonio Gramsci her insanın bir şekilde filozof olduğunu ileri sürmüştü. İnsan, hayatını devam ettirebilmek için daima bilgiye ihtiyaç duyar ve bunun için de her an yeni bir bilgi edinir. Fakat eldeki bilginin doğru ve isabetli bir tarzda kullanması bilgelik (filozofluk) gerektirir. Bilgelik ise evren, yeryüzü ve toplum düzenine ilişkin derin bir *bilince, ahlaki* arılığa ve *vicdana* dayanan *karakter* sağlamlığına sahip olmayı gerektirir ki bu nitelikleri bize felsefe kazandırabilir. Çoğunlukla felsefenin salt kitaplar okuyarak, aforizmalar ezberleyerek, filozofların hayatlarını araştırarak ve mantık oyunları öğrenilerek yapılacağı sanılmıştır. Ne yazık ki bu yanlış bir anlayıştır.

Derin bir bilince sahip olabilmek için olayları gözlemlemeli, konuları araştırmalı ve düşüncede yoğunlaşmalıdır.

Ahlaki arılık ekseri toplumsal acıları hissetmekle ve başkalarının acılarına ortak olmakla mümkündür. Kuşkusuz, bize kendi yaşadıklarımız da birçok şey öğretir, fakat karakterimizi biçimlendiren esas unsur, başkalarının yaşadığı acılar karşısındaki hissettiklerimizdir.

Vicdan ve karakter sağlamlığı ise adalet, hakkaniyet ve fedakârlıkta sınanarak kazanılabilir.

Felsefenin bize kazandırdığı önemli alışkanlıklardan biri bilgiye olan merakın sürekli canlı kalmasıdır. Daha doğrusu merakımızı bir noktaya odaklamayı, onu kapsamlı ve amaçlı bir şekilde yönlendirmeyi bilmektir.

Bunun için çoğunlukla okumalara girişiriz. Merak, aynı zamanda bilgide yoğunlaşmaktır. Bu da ısrar ve disiplin demektir. Sadece felsefi alanda değil, hayatın her alanındaki başarıların kökeninde disiplinli bir çaba vardır.

Öğrendiklerimizi hayat içinde sınamadan, okuduklarımızı yorumlayıp tartışmadan, doğru bildiklerimizi hayata uygulamadan ne bunların doğruluğundan ne de yararlarından emin olabiliriz. Başkalarıyla tartışmak, inatlaşmak değil, bilgimizin doğruluğunu sınamaktır. Tartışılmamış ve aklın süzgecinden geçmemiş ham bilgiler her zaman şüphe içerirler; ham, her daim eksik ve yanıltıcıdırlar. Bu açıdan başkalarıyla felsefi tartışmalar yapmak bir yönüyle aydınlanmaktır. Fikri tartışmalar bizi yeni bilgiler edinmeye, yeni tezler bulmaya, yaratıcı sentezler üretmeye ve düşündüklerimizi sözlere veya yazıya dökmeye sevk eder. Bilgide derinleşmek, bilgi deryasında yön belirlemek ve bu yönde ısrarla kulaç atmaktır. Bilgide derinleşmek, düğüm çözmek ve adım adım ilerlemesini bilmektir.

Birçok filozof kendi tezini, öğretilerine ve tezlerine katılmadıkları filozofları ve çağdaş düşünürleri eleştirerek oluşturmuştur. Hiçbir filozof yoktur ki başka tezleri tartışmadan kendi tezlerini oluşturmuş olsun. Her evrensel tezin ve öğretinin bir olgunlaşma hikâyesi, gelişme süreci vardır. Sözkonusu tezlerin olgunlaşma ve gelişme serüvenini sözkonusu filozofların kendi eserlerinde birebir izleyebiliriz. Felsefi tezler, doğa bilimlerindeki kuramların olgunlaşmasına benzer. Tezler ve görüşler, rakip tez ve görüşlerle fikir arenasında ve tabii ki hayatın acımasız sınavında çarpışarak doğruluk kazanır ya da çöp tenekesini boylar. Bu yüzden kendi görüşlerimizi oluşturmadan önce birbirine karşıt görüş ve tezleri okur, inceler ve üzerinde düşünürüz. Platon idealar üzerine olan tezlerini Demokritos'un materyalist tezlerini tartışarak geliştirmişti. Aristoteles, Platon'un ve diğer idealist filozofların tezlerini eleştirerek kendi realist tezlerini oluşturmuştu. Duyumcu filozoflar, kendi tezlerini, rasyonalist tezleri eleştirerek geliştirmişlerdi.

Fakat tam da burada sıklıkla yapılan önemli bir hataya dikkat çekmek istiyoruz: Felsefi tezlerle inançlar arasındaki temel fark, tezler mantık çerçevesinde tartışılabiliyor ve doğrulukları sınanabiliyorken, inançların tartışmalara ve sınamaya kapalı olmaları, kültürel gelenek ve dini anlayışlar üzerinden aktarılmalarıdır.

Birbirinden farklı filozofları okuyup anlayabilmek için onların kullandıkları kavramların tarihsel anlamlarını bilmek ya da filozofların kendi öğretilerine temel aldıkları mantığı ve yöntemi kavramak zorunludur. Aynı çağda

yaşamış olmalarına rağmen birçok filozof aynı kavramları farklı anlamlarda kullanabilmektedirler. "Felsefe, kavramlar icat etmek ve bunları yeniden anlamlandırmaktır," derken tam da buna işaret edilmektedir. Bu açıdan her felsefe meraklısının mutlaka her zaman elinin altında bulunduracağı kapsamlı bir felsefe sözlüğü bulunmalıdır. Felsefenin söz dağarcığına vâkıf olunmadığında, okunan metinler çoğunlukla anlaşılamamaktadır.

Felsefenin Halkçılaşması

Felsefe, uygarlığın ilk dönemlerinde, ilk başlarda seçkinlerin, yönetici ve ruhban sınıfa mensup insanların zihinsel etkinliği olarak ortaya çıkmıştı. Felsefeye olan ilgi, zamanla ve özellikle de sanayi devriminden sonra toplumun yukarı katlarından aşağıya doğru yaygınlık kazanabilmişti. Felsefe üzerinden sağlanan toplumsal yarar öylesine kavranmıştı ki onun "akademik filozoflara" bırakılamayacak kadar önemli bir alan olduğu biliminsanları ve düşünürler tarafından da fark edilmişti.

19. yüzyıldan itibaren felsefe, toplumun geniş kesimine yayılarak hem emekçi sınıflara mensup öncülerin hem de feminist harekete önderlik eden kadınların uğraşı hâline gelmişti.

Bugün felsefe, gelişmiş ülkelerin birçoğunda çocuklara ilköğretimden itibaren ders olarak okutulmaktadır. Hatta bununla da kalınmamakta, felsefeyi çocuklarla gençlere sevdirebilmek için birçok yeni yöntem ve yaratıcı tarzlar keşfedilmektedir.

Türkiye gibi henüz gelişmenin eşiğindeki ülkelerdeyse, bırakalım felsefenin yaygınlaştırılmasını, ne yazık ki âdeta akla ve düşünmeye düşman bir tavırla, orta dereceli okulların müfredatından kovulmuştur. Bizim gibi toplumlarda felsefe, bugün neredeyse sadece belli bir meslek grubunun dar alanına sıkışıp kalmıştır. Akademik felsefecilerin bir kısmı ise sanki ellerinden mesleklerinin sırları alınıyormuş gibi felsefenin dar bir çevre içinde sıkışıp kalması için ellerinden gelen her şeyi yapmaktadırlar. Bu konuda modern felsefenin üstadı Descartes şöyle bir tavsiyede bulunmaktadır:

> "Okullarda öğretilen kurgusal felsefe yerine... bizi doğanın sahibi kılacak, ateşin, suyun, havanın, yıldızların, göklerin ve çevremizdeki tüm öbür şeylerin gücünü ve eylemlerini bilen bir uygulama alanı ortaya konabilir."

Felsefenin, daha doğrusu felsefecilerin temel sorunlarından biri, felsefeyi toplum ve yaşamdışı bir düşünce alanı olarak görmeleridir. Geçmişte doğaüstü güçlerin var olup olmaması sorunu felsefenin temel konularından biriydi. Yeniçağla birlikte bu türden tartışma konuları esas olarak aşılmıştı, ancak son birkaç on yıldır bu sorunun yeniden felsefenin tartışma alanlarına taşındığını görüyoruz.

Felsefe, salt doğaüstü varlıkların tartışıldığı bir alan olmadığı gibi, yalnızca seçkinlerin uğraşı da değildir. Felsefe, içine sıkıştırılmaya çalışıldığı dar alandan çıkarılmalı ve halk içinde yaygınlaşması için çaba gösterilmelidir.

Felsefi Dilin Yalınlığı

Ancak bugün hâlâ bazı felsefecilerin kullandığı çetrefilli, karmaşık, anlaşılmaz dil, felsefenin yaygınlaşmasının önünde önemli bir engeldir. Birçok felsefeci, kavramlar yeterince soyut değilmiş gibi, üstüne bir de yapay ve karmaşık cümleler kurarak, sözümona özlü sözlerle, kuşdilini andıran metaforlarla ve mistisizm kokan beyitlerle felsefe yaptığını sanmaktadır.

Felsefenin halk katına indirilememesinin önemli nedenlerinden biri felsefe hakkındaki yanlış anlayışlardır. Birçok felsefeciye göre felsefe, salt meraktan kaynaklanan ve somut yaşamda karşılığı bulunmayan soyut düşünsel etkinliktir.

Felsefe yapmayı, felsefenin toplumsal ve bireysel yararından çok bir "boş zaman uğraşı" veya profesyonel bir etkinlik olarak gören anlayışlar, tabii ki felsefenin toplum içinde yaygınlaşmasını düşünemez ve kabul edemez.

Ancak felsefeyi topluma sevdirmek, insanların aydınlanması için zorunludur. Bazı konu ve etkinlikler, dersler, düşünsel faaliyetler ancak yaratıcı üslup, araç ve yöntemlerle sevdirilip kavratılabilir. Birçok insan okulda gördüğü tarih, felsefe ve matematik gibi dersleri sıkıcı bulmakta ve ilgisiz kalmaktadır. Nitekim filozof Bertrand Russell da üniversitede öğretilen felsefe derslerini kısa bir süre içinde tümden unuttuğunu acıyla vurgulamıştır. Bu derslerin unutulmasının veya sevilmemesinin esas nedeni, insanların ilgisizliği değil, cansız anlatım tarzı, ölü ve ezbere dayanan bilgi, kullanılan ağdalı, karmaşık dil ve düşünsel kabızlığın ifadesi olan kalıplaşmış anlatım teknikleridir.

Felsefe yapmak ve öğretmek asgari düzeyde yaratıcılık gerektirir. Bu yüzden felsefeyi sevdirme görevi felsefeciye önemli bir sorumluluk yüklemektedir.

Felsefeyi ancak canlı bir anlatım dili ve yaratıcı teknikler kullanarak kavratabilir ve sevdirebiliriz. Felsefeci ve matematikçi A.N. Whitehead, "Karmaşık cümleler, kavrayıştaki yetersizliğin sığınağıdır. Eğer bir matematik

ya da felsefe yazarı sisli bir derinlikte yazıyorsa, saçmalıyor demektir," der. Neticede dilin yalınlığı, üslubun yavanlaşması anlamına gelmez.

Yine bir dil uzmanı ve felsefeci olan John Searle, "Anlaşılır bir biçimde anlatmıyorsanız, kendiniz de anlamamışsınızdır," derken tam da yukarıda anlatmak istediğimiz soruna parmak basmaktadır.

Felsefenin halkçılaşması, onun yüzeysel hâle getirilmesi anlamına gelmez. Romalı filozof Seneca "Veritatis simplex oratio est!" (Doğrunun dili yalındır!) demişti. Yine 20. yüzyılın en büyük fizikçilerinden biri olan Nobel ödüllü Richard Feynman da "Eğer konuyu sıradan bir balıkçının anlayacağı düzeyde anlatamıyorsak, onu gerçek anlamda anlamamışız demektir," der.

Felsefede halkçılaşmayı sağlamak, bizzat felsefecinin kendi dili ve üslubunda halkçılaşmasıyla mümkündür. Halkçılaşmak, sıradanlaşmak değil, sıradanı öncüleştirmektir. Öncü ancak yaratıcılığıyla halkçılaşabilir.

Sırça köşklerde yaşayan filozofları eleştiren Marx da onların "halkın anlayamayacağı yapay dili, düşünce dünyasından gerçek dünyaya inmedikleri için oluşturduklarını" söylemektedir. Bu yüzden felsefeciler, yüksek katlardan ve felsefenin sırça köşklerinden aşağıya inmeli, insanlara kuru bilgi yerine canlı ve yararlı bilgiler aktarmalı, anlaşılmaz bir dil yerine doğal, anlaşılır dil kullanmalıdırlar.

Felsefeyi halka indirmek, onu hem toplum nezdinde sağlam ve kalıcı bir temele oturtmaktır hem de bu sayede toplumun düşünce pratiğinde devrimler yaratmaktır.

Nasıl ki yoksulların alım gücünü artırarak toplumun ortalama refah seviyesini yükseltmiş oluyorsak; nasıl ki eğitimi tabana yayarak toplumun ortalama kültürel seviyesini bir üst kademeye çıkarmış oluyorsak; nasıl ki kadınların, emekçilerin ve gençlerin siyasete katılımını teşvik ederek toplumdaki ortalama demokratik kültürü ve özgürlük bilincini yaygınlaştırmış oluyorsak; aynı şekilde felsefenin toplum içindeki etkinlik alanını genişleterek hem insanların düşünsel yaratıcılığını geliştirmiş hem de onların kültürel seviyesini yükseltmiş oluruz. Sonuçta topluma sorgulama, akla dayanma ve sistemli düşünme alışkanlığının kazandırılması bütün toplumsal sınıf ve kesimlerin yararınadır.

Satranç, eski çağlarda aristokratların oyunuydu; ancak şimdi Rusya'nın ulusal sporu hâline gelmiştir. Yine resim sanatı eskiden seçkin ressamların işiydi, ama bugün on binlerce insanın uğraşına dönüştü. Peki, bu etkinliklerin halk içinde yaygınlık kazanmasıyla niteliklerinde bir düşüş sözkonusu oldu mu? Kesinlikle hayır.

Nasıl ki okullarda matematik, fizik ve biyoloji gibi temel bilimler belli bir seviyede öğretiliyorsa, gençlere akla başvurma, sorgulama ve sistemli düşünme alışkanlıkları da kazandırılabilir.

Herkes bir şekilde merak etmekte, sorgulamakta ve yaşamsal bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Ancak bunlar felsefe sayesinde hem daha sistemli hem de daha bilinçli hâle getirilebilir.

Örneğin, insanlar bilgi kirliliğinden nasıl kurtulacak?

Ya da insanlar, üzerlerine boca edilen "reklam bombardımanından" nasıl korunacak?

Veya insanlar, ahlaki değerlerinden hangilerinin daha doğru, daha iyi ve daha yararlı olduğunu nasıl bilecek?

Bu ve buna benzer sorular toplumun olduğu gibi felsefecinin de sorularıdır. İnsanlar karmaşık soru ve konuların içinden ancak bilinçlerinin yetkinleşmesiyle, bakış açılarının derinleşmesiyle ve neyi, ne zaman, nasıl yapması gerektiğini kavrayarak çıkacaktır.

Birçok felsefecinin sandığı gibi felsefe, zahmetli ve pratik sonuçları açısından da karşılığı olmayan bir etkinlik değildir. Bu konuda hem felsefeciler arasında hem de toplum içinde yaygın bir önyargı vardır ve ne yazık ki bu, bazı felsefecilerin tutumları nedeniyle özellikle kuvvetlendirilmektedir. Neticede felsefenin amacı "düşünen insan" ile "düşünmeyen insan" arasında ezelden beri mevcut duvarı daha da yükseltmek, kafa ile kol emeği arasındaki hendekleri daha da genişletmek ve derinleştirmek değil, iki farklı konumda yaşayan insanları birbirine yakınlaştırıp onları ortak bir düşünsel havuzda buluşturmak olmalıdır.

Felsefeden korkmamalı, aksine, felsefeye bütün bedenimizle girmeliyiz. Çünkü o, Epiküros'un ifadesiyle bizi "zihnimizin acılarından arındırır" çünkü o, zihinsel pratiğimizi düzenleyerek gelişmemizi sağlar; çünkü o, geçmişten alıp geleceğe götürecek sorular sordurarak kültürel mirasımızla bağ kurmamızı sağlar; çünkü o, alışkanlıklardan kaynaklanan düşünsel ve pratik sınırlarımızın ötesine geçmemizi sağlayarak bizi özgürleştirir; çünkü o, aydınlanmamızı sağlayarak bizi hayatta etkin kılar ve bize toplumsal sorumluluklar kazandırır.

Filozof Epiküros "Felsefe pratik olmalı, insanların yaşamını değiştirmelidir," derken işte az önce sözünü ettiğimiz önyargıya dikkat çekmektedir. Yine Sokrates "Sorgulanmamış hayat, hayat değildir," derken de felsefenin insan hayatı üzerindeki etkisine ve somut yararına dikkat çekmektedir. İnsanın sadece kendi hayatını sorgulaması bile felsefe açısından elzemdir.

Yine başka bir yerde Epiküros:

> "Hayatınızı hiçbir zaman ulaşamayacağınız bir şeyi elde etmek için harcamayın. Sade bir şekilde yaşamak çoğunlukla daha iyidir. Arzularınız basitse, o zaman hem onları gidermek kolaylaşır hem de ilgilendiğiniz şeylerden keyif almak için zaman ve enerjiniz olur."

Görüldüğü gibi felsefe, sadece düşüncemizin sistemleştirilmesine katkıda bulunmaz, aynı zamanda hayat tarzımızı ve beğenilerimizi de sadeleştirerek inceltir.

Peki felsefe, Stoacı filozofların dile getirdikleri gibi, insan için bir tür terapi yöntemi olabilir mi? Kesinlikle olabilir ve olmalıdır da. Çünkü insanın şu kısa ömrünü boş yere harcaması, yıllarca önemsiz işlerle oyalanması kadar zararlı bir şey olamaz. İnsanlar gençliklerinde mutluluklarını ve sağlıklarını mahvedercesine hırsla çalışırlar, sonra da yaşlanmaya başladıklarında bozulan sağlıklarını yeniden kazanmak için elde avuçta ne varsa harcarlar. İşte insanın ne istediğini bilmesi, zorunlu olanla önemsiz olanı, yararlı olanla oyalayıcı olanı ayırt edebilmesi, isabetli kararlar alabilmesi, bir yere yoğunlaşarak başarı kazanması ve hazzı aşamalı yaşayarak mutluluk hissinin doygunluğunu tatması çok önemlidir.

Felsefenin bize kazandırdığı bu yeteneklerin ruhsal sağlığımız için ne kadar önemli olduğu da yeterince açıktır. Felsefe yapan insanlar, zaman içinde sadece kendi hayatları değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve ahlaki değerler konusunda da derin bir bakış açısı kazanacaklardır. Onlar akıl yürütme sayesinde iyi argümanı kötüsünden ayırt edebilecek, genel anlamda insan ilişkilerinde daha nitelikli diyaloglar kurabileceklerdir.

Felsefe Özgür Ortamda mı Gelişir?

Birçok insan baskı dönemlerinde felsefi düşüncenin boğulduğunu sanarak karamsarlığa ve mistik düşüncelere kapılır. Felsefenin ancak özgür ortamlarda yeşereceğini ve büyük filozofların da ancak bu koşullarda ortaya çıkacağını varsayarlar. İlk anda doğru gibi gözükse de bu anlayış kesinlikle yanlıştır. Ne yazık ki buna inanan felsefe profesörleri bile vardır.

Felsefe tarihi kısaca gözden geçirildiğinde bu anlayışın hiç de doğru olmadığı görülebilir. Felsefe en çok toplumda krizin derinleştiği ve hatta fikir özgürlüğünün tehdit altında olduğu baskı ortamlarında yeşerir ve serpilir. Büyük filozoflar çoğunlukla derin toplumsal krizlerde, özgürlüklerin yok

edildiği dönemlerde, adaletin ayaklar altına alındığı ve zulmün ayyuka çıktığı zamanlarda ortaya çıkmışlardır.

Bunun ne demek olduğunu anlamak için antikçağın üç büyük filozofunun hayatlarına bakabiliriz. Hem Sokrates ve Platon hem de Aristoteles antikçağın büyük ve uzun süreli savaşlarından biri olan Peloponez Savaşı (MÖ 434-404) döneminde yaşadılar. Onlarca sene süren bu savaşın sonunda sadece Perikles'in özgürlükçü yönetimi altında gelişen Atina'nın altın çağı sona ermemiş, aynı zamanda bağımsız Yunan devletleri bellerini bir daha doğrultamayacak şekilde bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Bir yanda sözümona despotik yapısıyla Sparta, diğer yanda bağımsızlıkçı ve özgürlüğüne düşkün Atina... Her ikisi de Peloponez Savaşı döneminde siyasal konumlarına aykırı davranmışlardır. Özgür yurttaşların Atina'sı diğer kent devletlerin bağımsızlığını tehdit ederken, despotik yönetime sahip Sparta ise bağımsızlıktan yana tavır almıştır. Bu savaş sadece Yunan devletlerini güçten düşürmemiş, aynı zamanda dış savaşın tetiklediği iç savaşlar nedeniyle Yunan toplumunu da içten içe yıkıma uğratmıştır. Üç büyük filozoftan biri olan Sokrates, Atinalıların tanrılarına hakaret etmekten ve halkı siyasal iktidara karşı kışkırtmaktan dolayı ölüme mahkûm edilmiştir. Platon, Atina'daki siyasal kargaşalıktan nedamet getirmiş ve Atina'yı terk ederek Siraküza'ya yerleşmiştir. Sonra orada siyasal bir komploya katılmakla suçlanarak tutuklanmış ve ardından da köle pazarında satılmıştır. Büyük filozof ancak arkadaşlarının müdahalesi sayesinde yeniden özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu arada aynı dönemde yaşayan Sinoplu Diyojen ise hem özgür bir yurttaş olarak geldiği Yunanistan'da köle olarak satılmış hem de hayatının sonuna kadar toplumdan dışlanmıştır. Aristoteles ise öğrencisi olan Büyük İskender'in Pers seferine katılmadığı için hükümdarın gazabına uğramış ve kalan son yıllarında İskender'in dönüşünü endişeyle beklemiştir. Büyük İskender'in ölümünün ardından da Atina'dan sürgün edilmiştir.

Felsefeyi Arap topraklarına yerleştiren ilk Arap filozofu el-Kindî, en verimli döneminde siyasi takibata uğramış, kitaplığı elinden alınmakla kalmamış, son yıllarında sürekli gözetim altında tutulmuştur. Yine İbn-i Sina en verimli olacağı çağda sıklıkla kaçak duruma düşmüş ve hayatı âdeta yollarda geçmiştir. Hakkında ölüm fermanları çıkarılmış, kütüphanesi ve bütün yazıları yakılarak yok edilmiştir. Ömer Hayyâm ise linç edilmekten son anda kurtulmuş; İbn Rüşd başvezir ve hükümdarın başhekimi olduğu hâlde sürgüne gönderilmiş, kitapları fetvayla yakılmıştır. Aynı şekilde İbn Haldun da kendini sürekli siyasi entrikaların ve çatışmaların ortasında bulmuş, yıllarca kaçak yaşamış ve ömrünü hep bıçak sırtında geçirmiştir.

Felsefenin Avrupa'da yeniden boy verdiği Rönesans ve Aydınlanma döneminde, önce Aristotelesçiler ve İbn Rüşdcüler kilisenin takibatına uğramış, 1600'de Giordano Bruno Roma'da yakılmış, Galileo kellesini idam sehpasından zor kurtarmış, Descartes Fransa'yı terk etmek zorunda kalarak Hollanda'ya sığınmış, Spinoza görüşlerinden dolayı suikasta uğramış ve canını kurtarmak için küçük bir kasabaya taşınmak zorunda kalmıştır. İngiltere'de John Locke siyasal takibata uğramış, Voltaire Paris'in ünlü Bastille zindanına atılmış, Prusya hükümeti Immanuel Kant'ın dinle ilgili görüşlerini açıklamasını yasaklamış, Karl Marx ise sadece yurdundan edilmemiş, aynı zamanda bütün Kıta Avrupa'sında gizli polis servislerinin hedefi hâline gelmiştir. Kısaca değindiğimiz biyografilerden de anlaşılacağı gibi felsefe en çok baskı dönemlerinde verimli olur, büyük filozoflar da en çok bu dönemlerde ortaya çıkmaktadırlar.

Bir yerde felsefe gelişmiyorsa, bunun en önemli nedeni siyasal ve toplumsal baskı değil, toplumsal bilincin zayıflığı ve insanların sorunlara kayıtsızlığıdır. Felsefecilerimizden Afşar Timuçin felsefenin hangi ortamlarda yeşerebileceğini şöyle açıklamaktadır:

> "Felsefe daha çok kendisi için verimli olan alanlarda serpilir. Bir toplumda felsefi anlamda verimliliklerin ve verimsizliklerin kaynağı nerededir? Yaşam koşullarının basit ya da sıradan olduğu, insan ilişkilerinin karmaşıklaşmadığı yerde felsefeye ihtiyaç duyulmaz. Yaşamın sorunlu olduğu yerde felsefe yapma gereği ortaya çıkar. Felsefe bu yüzden en çok sorunlu toplumların işidir. Felsefe, [toplumsal krizlerde] sağlam dayanaklar aramanın ürünü olarak doğar ve gelişir."

Ne yazık ki bazı felsefeciler yazı ve konuşmalarında sadece karmaşık bir dil kullanmakla kalmamakta, aynı zamanda felsefeye, felsefenin ruhuna yabancı olan mistisizmi de bulaştırmaktadırlar. Felsefe insana en yalın ve en karmaşık, en yüzeysel ve en derin, en bilinmez ve en açık görünen konulara nasıl yaklaşılması gerektiğini kavratır; sorunları yalınlaştırır, dili basitleştirerek kavramları açıklığa kavuşturur. Yani felsefe, hiçbir zaman üzeri sislerle kaplı, bir mucizeyi andıran, gizemli veya mistik üslupla yapılmaz. Bu yöndeki çabalar ve eğilimler felsefenin ruhuna aykırıdır. Felsefecilerimizden Hilmi Ziya Ülken de bu sorundan mustariptir: "Varlığın akılla nüfuz edilemez mahiyetine başka yollardan yaklaşmak gerekmez mi? Bu düşünce insanları eskiden beri *mysticism*'e, akılda bulamadığı cevabı imanda aramaya sevk etmiştir. Bilme

yerine geçen bir inanma ile insan kanacak mıdır? Mademki bu çatışmalar bütün varlık derecelerinde meydana çıkıyor, öyleyse nasıl olur da her sahaya nüfuz eden ve bilginin yerini alan inanmaya dayanabiliriz? Aklın bu çıkmazlarını aşmak için başka bir mantığı; zıtları kuşatan, terkip eden bir mantığı yok mudur? Bu düşünceler mantığın kendi temellerini sarsarak, mahiyetine aykırı bir yola girmesine kadar varabilir... [Mantıkçıya göre] bu çelişik manzaralar, zihnin icadı olan dedüktif-farazî sistemlerdir."*

* H. Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, c. 1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.X-XI.

"Ah! Solon, Solon! Siz Yunanlılar hep çocuk kalacaksınız;
hiçbir Yunanlı yaşlanmayı başaramayacak."
Mısırlı Rahip

FELSEFENİN ANAYURDU NERESİ?

Nehir Kenarlarında Boy Veren Uygarlıklar

Felsefe ve bilimsel faaliyet ilk kez üç ana kültür coğrafyasında birbiriyle kısmen ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Daha doğrusu, uygar dünyanın üç bölgesinde ortaya çıkmıştır.

Birinci bölge, Mısır, Sümer, Fenike ve Batı Anadolu'yu da içine alan Akdeniz havzasıdır.

İkinci bölge, Sanskritçede "ırmak" anlamına gelen İndus ve Ganj Nehri kıyılarıdır.

Üçüncü bölge ise Çin'deki Sarı Irmak boylarıdır.

Bu üç coğrafyada yaşayan kavimler, yüzyıllar boyunca, ticaret, savaş ve dini inançlar üzerinden sürekli irtibat hâlinde olmuşlardır. Fikirler ve teknolojiler, çoğunlukla kavimlerin birbirleriyle yaptıkları savaş ve ticaret üzerinden yaygınlaşır. Bu sayede yeni bilimsel ve felsefi sentezler oluşur.

Felsefe 800'lü yıllardan itibaren Doğu-İslam coğrafyasında yeniden canlanarak büyük filozofların yetişmesine yol açmıştır. Felsefenin asli köklerinin Sümer'de, Mısır ve Fenike'de bulunduğunu düşünen Farabî, "Felsefe yeniden anayurduna döndü," diyerek mutluluğunu ifade etmişti. Ancak Doğu-İslam uygarlığının 12. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden düşüşe geçmesinden sonra felsefe ve bilim daha büyük atılımlar yapabileceği Batı'ya, Endülüs, Sicilya ve Kudüs üzerinden geçerek önce Rönesans, ardından da Aydınlanma ve Sanayi Devrimi'ne yol açmıştır.

Rönesans'tan bu yana büyük gelişme kaydeden Batı toplumları, bir süre sonra yorgunluk belirtileri göstermiş ve kültürel yönden inişe geçmişlerdir. Önümüzdeki yüzyılda felsefenin ve bilimin veya yeni uygarlık atılımının Doğu Asya bölgesinde olacağını söylemek bir kehanet olmamalı.

Uygarlıkların çöküşü sanıldığı gibi birdenbire olmaz, hem uzun sürelidir hem de gelgitlerle belirlenir. Yeni uygarlıklar da birdenbire değil, yüzyılların mayalanma sürecinde ortaya çıkarlar. Hem Yunan-Roma uygarlığının (MÖ 800-400) hem Doğu-İslam uygarlığının (600-900) hem de Batı uygarlığının (1200-1500) mayalanma dönemi ortalama 300-500 yıl sürmüştür. Doğu Asyalı halkların kamucu yönetim anlayışı ve kolektif yaşam tarzı, Korona sürecinde de görüldüğü gibi, gelecekte karşılaşılacak evrensel felaketleri önlemede belirleyici olacaktır. Birçok insan, Çin'in bugünkü yönetimine ve bu yönetimin benimsediği ideolojiye uzak olmaktan dolayı, Çin merkezli uygarlık atılımının farkında değildir. Bu konudaki dar görüşlülüğün yanılgısı zaman içinde görülecektir. İdeolojilerin ve siyasi yönelimlerin etkisi, ancak birkaç kuşak sonra fark edilir. Çin'in yeni bir uygarlık kültürü yaratıp yaratamayacağını henüz tam olarak bilmiyoruz, fakat bunun ilk belirtileri şimdiden görülebilmektedir.

Unutmayalım ki Aydınlanma (18. yüzyıl) ikliminin ortaya çıkardığı yeni düşünce akımları, yeni insan tipi, yeni yaşam tarzı, arzulanan siyasi ve toplumsal yapılar da ilk anda insanlara yabancı, sarsıcı, korkunç görünmüştü. Kapitalizm geçmişte bütün kurum ve ilişkileri tepetaklak ederken, katı olan her şeyi sarsıp akışkan hâle getirirken, insanların büyük çoğunluğu bu gelişmeyi endişeyle karşılamıştı. Hatta bu gelişmenin gelecekteki kıyametin habercisi olduğunu iddia edenler de çıkmıştı. Köylüler sömürülüyor, baskı görüyor ve aşağılanıyorlardı, ancak onlar yüzyıllar boyunca başka bir şey görmedikleri için yine de feodal beylerin merhametine ve kilisenin dogmalarına sımsıkı bağlı kalmayı tercih ediyorlardı. Aydınlanma düşüncesi, köylülerle inançlı insanların kilise ve toprak ağalarına bağlılıklarını ya da güvenlerini sorguladıkça, yeni kuşaklar da adım adım yeni anlayışları benimsemeye başlamışlardır. Yani toplumların bilinçleri ve yaşam tarzları birdenbire değişmemekte, yeni anlayışlar, kuşaklar boyunca verilen mücadelelerin ve yaşanan birçok acının sonucunda benimsenmektedir. Bu yüzden günümüzde karşılaştığımız birçok önyargının gelecekte yok olup gideceğinden emin olabiliriz.

Nasıl ki yazı, birbirinden bağımsız olarak dünyanın birkaç bölgesinde (Sümer, Mısır, Çin, Latin Amerika) icat edilmişse, felsefe de milattan önceki binli yıllarda Güney Asya, Doğu Asya ve Akdeniz havzasında ortaya çıkmıştı. Elimizde buna ilişkin çok sayıda yazılı metin bulunmaktadır. Felsefi düşünce ve akımlar, tarihte tekrar eden "özgün Rönesanslar" üzerinden yeni felsefi sentezler yaratmışlardır. Felsefeciler bu dönemi Eksen Çağı (MÖ 1000-500)

olarak görmektedirler. İleriki sayfalarda hem Hint hem de Çin felsefesinin önemli eserlerinden örnekler vereceğiz, ancak şunu söylemeliyiz ki Yunan felsefesinin özgünlüğü tartışılmamakla birlikte, birkaç bölüm önce de ifade edildiği gibi kökeninde İran (Zerdüşt öğretisi), Mezopotamya (Sümer-Fenike düşüncesi) ve Mısır'ın düşünce kültürünün bulunduğu çok açıktır.

Felsefe Bir Yunan İcadı mı?

Kısacası felsefe hem bir "Yunan mucizesi" değildir hem de Yunan bilimiyle felsefesinin kökeni Mısır ve Fenike'ye dayanmaktadır. Felsefenin bir "Yunan mucizesi" olduğu tezi 18. yüzyılın sonlarından itibaren, esas olarak sömürgeci girişimlerden sonra Batı'da oluşturulmuş, sonra da bu anlayış Batı'nın dünya hâkimiyetiyle birlikte bütün kültür coğrafyalarında kökleşmiştir.

Bugün Batı veya Doğu'daki birçok felsefeci hâlâ felsefenin Yunan'da başladığına ilişkin tezleri kanıtlamak için bin dereden su getirmektedir.

Bu tezleri esas olarak şu gerekçelere dayandırmaktadırlar:

- *Philosophia* (felsefe) Yunanca bir terim olduğu için felsefe de orada başlamış olmalıdır.

- Yunan filozoflar felsefeyi kendi özgün kültürel kaynaklarına dayanarak yaratmışlardır.

- Doğu kavimlerinin düşünce sistemleri mitolojik aşamanın ötesine geçememiştir. İlk kez Yunan filozoflar, mitolojik imgelerden ve ilahiyattan koparak aklı (logos) ve mantığı esas alan açıklamalarda bulunmuşlardır.

- Evrenin oluşumuna ilişkin tasavvurlar ilk kez Yunanlarda mitolojik söylenceler üzerinden değil, mantıklı soru ve açıklamalar üzerinden yapılmıştır.

- Felsefi düşünce ancak özgür ortamlarda yapılabilen bir düşünsel etkinliktir. Doğu'nun despotik rejimleri felsefenin ortaya çıkmasına izin vermemiştir.

- Felsefe yapmak, kavramlar icat etmek ve kavramlarla düşünmektir. İmgeden kavrama geçiş ilk kez Yunanlarda görülmüştür.

Şimdi bu tezleri tek tek ele alalım.

Bir kavram ilk kez bir dilde ortaya çıktı diye o kavramın ifade ettiği olgunun da ilk kez o dilin konuşulduğu ülkede ortaya çıktığını ileri sürmek, derin ve kapsayıcı düşünmesi gereken felsefecilere yakışmayan bir argümandır.

Bugün dünyada konuşulan dillerin sayısı binin üzerindedir. Her dilde mutlaka "Tanrı"yı ifade eden bir kavram vardır, ancak dünyada en çok kullanılan dillerdeki kavram, tektanrıcı dinlerin en çok taraftar bulduğu dillerdir. Peki, tanrı fikrinin ilk kez bu dilleri konuşan kavimlerde ortaya

çıktığını iddia edebilir miyiz? Tanrı düşüncesi ne Yahudilere ne Hıristiyanlara ne de Müslümanlara ait bir kavramdır. Hatta tanrı fikri, tektanrıcı dinlerden çok önce ortaya çıktığı için tektanrıcı kültürlerin tanrı kavramı (Yahweh, God, Allah) henüz çok yenidir.

Sanskritçede felsefeye karşılık gelen terim "darsana"dır ve ilk yazılı metinlerde de yer almaktadır. Fakat dünyada "darsana" terimi değil de "philosophia" yaygınlık kazanmıştır. Çünkü bu terimi önce dünya tarihini 500 yıl belirleyen Doğu-İslam kavimleri benimseyerek yaygınlaştırmış, sonra da Batılı Hıristiyan halklar, Müslümanlardan öğrendikleri Yunan felsefesini kendi kültürlerinin temel kaynağı olarak görmüşlerdir.

"Philo-Sophia" felsefe demektir. "Philo" dostluk ve sevgi beslemek anlamına gelir. "Sophia" ise bir önceki bölümde değindiğimiz gibi Mısır'da bilgelik tanrıçasının adıdır. Dolayısıyla Yunanların felsefe kavramını kendi özgün kaynaklarına dayanarak icat ettikleri iddiasının temelsiz bir varsayım olduğunu görüyoruz. Herodotos, Hekataios, Platon, Sicilyalı Diodoros, Pausanias, Plutarkhos ve daha birçok Yunan düşünür, tarihçi ve filozof hiçbir komplekse kapılmadan Yunanların hem bilim hem de mitoloji ve felsefe alanında Mısır'ın kültürel mirasından önemli ölçüde yararlandıklarını belirtmişlerdir.

Mısır MÖ 2000-800 yılları arasında neredeyse bütün Akdeniz havzasına hâkimdi ve birçok yerde koloni de kurmuştu. Sonraki yüzyıllarda Roma'ya kök söktürecek olan Kartaca da bir Mısır kolonisiydi. Mısır yasaları sonraki yüzyıllarda Kartaca üzerinden Roma'ya aktarılmıştır. Yunanistan üzerinde çok etkili olan Girit-Minos uygarlığının geçmişinde de Mısır kültürünün derin izleri bulunmaktadır.*

Bu soruna dünya çapında bir Aristoteles uzmanı olan ve Aristoteles'in *Metafizik* kitabını Fransızcaya çevirmekle kalmayan, aynı zamanda bütün Aristoteles şerhlerini inceleyerek kitaba uzun ve ayrıntılı açıklamalar ekleyen Jules Tricot da eğilmiştir. Tricot, Yunan biliminin ve felsefesinin Doğu-Mısır kaynaklı olduğundan emindir:

> "Yunan biliminin ve felsefesinin oluşumu üzerinde Doğu'nun etkisine gelince, bu çok tartışmalı bir sorundur ve burada ona ancak çok kısa bir biçimde temas edebiliriz. Şunu söylemekle yetinelim ki son elli yılın arkeolojik keşifleri ve filolojinin kaydettiği ilerlemeler, artık eskiden olduğu gibi *Yunanlarda bilimsel düşüncenin mutlak orijinalliğinin*

* Elmar Holenstein, *Felsefe Atlası*, s.86.

> *ve Yunan mucizesinin kendiliğinden ortaya çıkışını savunmaya imkân vermemektedir.* Bugün artık Mısır uygarlığı gibi Ortadoğu'nun eski uygarlıklarının (Hititler, Babilliler, Asurlular vb.) 6. yüzyıl düşünürlerine, hiç olmazsa üzerlerinde dehalarını uygulayacakları bol miktarda malzemeyi vermiş olduğu kesin olarak tespit edilmiştir…
> Doğa biliminden ayırt edilmesi güç olan asıl anlamında felsefe de artık *Yunanların yerli ürünü değildir.*"*

Tam da burada bir not daha düşelim. Yunan filozofları hakkındaki bilgilerimizin temel kaynağı antikçağ yazarı Diogenes Laertios'tur. Yazar, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı kitabının hemen girişinde şunları yazmıştır:

> "Bazıları felsefe araştırmalarının barbarlarda [Yunan kavimleri dışındaki toplumlarda] başladığını söylerler. Nitekim Aristoteles'in *Magikon*'da, Sotion'un da *Filozoflar Zinciri* adlı eserinin 23. kitabında belirttiğine göre, ilk felsefeciler Perslerde Maglar, Babillilerde ya da Asurlularda Khaldaialılar, Hintlilerde "Çıplak Bilgeler", Keltlerde ve Galatlarda da Dryidlerle Semnotheolar olmuş. Ayrıca Fenike'de Okhos, Trakya'da Zamolksis, Libya'da da Atlas varmış. Mısırlılarda da felsefeyi başlatanın Nil'in oğlu Hepaistos† olduğunu söylerler: Onlarda felsefenin başında rahiplerle biliciler varmış…"‡

Aslına bakılırsa, bilim ve felsefenin bir "Yunan mucizesi" olduğu tezi 18. yüzyılın sonlarında Batılı yazarlarca üretilmiş, bu kavram özellikle Ernest Renan'ın *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* kitabından sonra yerleşik hâle gelmiştir.§ Asya ve Afrika'da sömürgecilik seferine çıkan Batılı devletler, sömürgeci çabalarını "barbar kavimlerin uygarlaştırılması" gerekçesiyle meşru göstermeye çalışmışlardır. Batı Avrupalı düşünür ve yazarlar, yüz yıl boyunca kendi uygarlıklarının kökeninin Yahudi-Hıristiyan ve Yunan kültürüne dayandığını işlemiş, zihinlere kazımıştır.

Ne yazık ki Batı'daki felsefe tarihçileri Hindistan ve Çin'in gelişmiş felsefe

---

* Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul içinde J. Tricot, "Giriş", s.79-80.
† Hepaistos, aynı zamanda Yunan ilahiyatında işçilik ve beceriklilik tanrısıdır.
‡ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, YKY, İstanbul, s.13.
§ Bkz. Ernest Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (Çocukluk ve Gençlik Anıları), Paris, 1883, s.59. Ayrıca bkz. Helmut Heit, *Der Ursprungsmythos der Vernunft, Zur philosophiehistorischen Genealogie des griechischen Wunders* (Aklın Mitsel Kökeni, Yunan Mucizesinin Felsefi-Tarihsel Soykütüğü Üzerine), Bd.7, Contradictio, Königshausen-Neumann, 2007, s.17.

birikiminin farkına varacak kadar ne ilgiye ne de bilgiye sahiplerdi. 1830'lardan itibaren bazı Avrupalı filozofların Hint ve Çin felsefesinin önemine ilişkin bazı kısa incelemeler yazdıklarını görüyoruz. Fakat bunlar, derinlemesine bir araştırmanın sonucu olarak değil, çok yüzeysel ve ilk elde okunarak çevrilmiş metinlerin aktarılmasıyla ortaya çıkmıştır.

1930'ların başlarında çözülen Sümer tabletleriyle elde kalan çok az sayıdaki Mısır hiyeroglifleri ve papirüsler, önemli bilgilere sahip olup tarihi yeniden düşünmemizi sağlamıştır.

Hindistan'da İndus ve Ganj nehirleri kıyılarında kurulmuş olan uygarlıkların kalıntıları da 1930'lu yıllarda keşfedilmiştir.

Aynı şekilde Çin'de, Sarı Irmak boylarında kurulmuş ve geçmişi MÖ 3000'li yıllara kadar giden uygarlıkların arkeolojik kalıntıları 1976'da keşfedilmiştir. Bu keşif bilim ve felsefenin kökenine ilişkin yeni tartışmalar başlatmıştır. Hem Hindistan hem de Çin felsefesinin akılcı (rasyonalist) gelenekleri vardır. Her iki uygarlığın matematik, astronomi, tıp, dilbilim ve mantık gibi önemli disiplinlere ilişkin çalışmalarının bulunduğunu, yine her iki halka ait filozofların evren, tanrı, doğa yasaları, neden-sonuç ilişkisi gibi, ahlak ve siyaset hakkında sorular sorduklarını ve bunlara sistematik yanıtlar vermeye çalıştıklarını da görüyoruz.*

Felsefeci Karl Jaspers, Doğu toplumlarının felsefe ve başka alanlardaki etkilerini şu sözlerle açıklamaktadır:

> "Bu [merkez] eksenin MÖ 500 yıllarında, yani MÖ 800-200 yılları arasında yaşanan tinsel sürece tekabül ettiği düşünülebilir. Tarihte yaşanan en etkili dönüm noktası bu dönem içinde yer alır. Buna kısaca Eksen Çağ denmesi uygun olacaktır. Bu zaman diliminde olağanüstü şeyler yaşanır. Çin'de Konfüçyüs ve Laozi felsefelerini oluşturmakta, Çin felsefesi çeşitli boyutlarıyla çiçek açmakta ve Me Ti, Çuang Tse, Li Tse ve sayısız başka düşünürler yaşamaktadır.
>
> "Hindistan'da Upanişadlar ortaya çıkmış, Buda yaşamış ve tıpkı Çin'deki gibi septisizmden materyalizme, sofistlerden nihilizme kadar tüm felsefi öğretiler geliştirilmiştir... Yunanistan'da ise Homeros, filozof Parmenides, Heraklitos, Platon ile tragedya yazarları olan Tukididis ve Arşimet görülmüştür. Burada salt adlarıyla anılmış olan bu akımlar, adı geçen Eksen Çağ'ı kapsayan süreçte yüzyıl içinde, birbirinden

* Gavin Flood, "Doğu'da Din Felsefesi", *Din Felsefesi/Klasik ve Güncel Meseleler*, çev. Aydın Çavdar, Ayrıntı Yayınları, s.341.

> habersiz olarak ve üç ayrı merkezde, yani Doğu ile Batı'da ayrılmış Batı topraklarından, Hindistan'da, Çin'de serpilmiştir... Mitolojik Çağ bütün olağanlığı ve huzuruyla sona ermişti. Yunan, Hint ve Çin filozoflarının yanı sıra kendi tanrısının peygamberi olan Buda da öğretileriyle mitolojik değildi."*

Doğu halklarının aksine, Yunan filozoflarının mitolojik söylence ve imgelerin ötesine geçtiği, felsefi kavramlar yaratarak düşünceyi ilerlettikleri ve sistemli sorular sorarak yanıtlar aradıkları tezi de kısmen doğrudur. Yunan felsefesinin ve özellikle Platon'la başlayan, sonra Aristoteles'le devam eden felsefi öğretilerdeki derinliğin kalite farkı hiçbir şekilde tartışılamaz, ancak buradan hareketle Yunan filozoflarının mitolojiden ayrışmış pürüpak bir akli düşünceye sahip oldukları tezi doğru değildir ki Sokrates öncesi felsefesinde uzman olan Wilhelm Capelle şöyle demektedir:

> "[Yunan felsefesinin mitolojiden kurtulup saf akla ulaştığı tezi doğru değildir.] Çünkü akılcılığa Homeros'un destanlarında rastladığımız gibi, mitolojik düşüncenin dogmalarına Platon'da ve hatta Aristoteles'te bile yer yer rastlamak mümkündür."†

Ayrıca mitolojik düşüncenin ötesine geçen felsefi bakış ve kavramların, Hint ve Çin felsefesinde de yer aldığına ilişkin kanıtları ilerleyen sayfalarda göreceğiz.

Öte yandan Yunan filozoflarının mitolojik söylencelere ve imgelere başvurmadıkları iddiası ne Sokrates ne Platon ve hatta ne de Aristoteles açısından doğrudur. Platon'un *Kritias* ve *Timaos* kitaplarında yer alan Atlantis söylencesi baştan aşağı Mısır kaynaklı mitolojik söylencelere dayanır. Evrenin oluşumuna ilişkin açıklamaların neredeyse tamamı mitolojik efsanelerle örülüdür. Filozoflar içinde en gerçekçi olan ve ayakları yere basan Aristoteles'in *Metafizik*'inde bile Yunan mitolojisinin derin izlerini görmek mümkündür. Yunan mitolojisindeki çoktanrıcılığı eleştiren Aristoteles, insan imgeli tanrı kavramının "kitleleri ikna etmek ve insanların yasalara ve kamu çıkarına hizmet etmelerini sağlamak amacıyla" icat edildiğini vurgular. Ancak ona göre düşünceyi bozan bu eklenti temizlendiğinde, tanrı imgesi de hakiki konumuna kavuşmuş olacaktır:

---

* Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Schwabe Verlag, Basel, 2017, s.17-18.
† Wilhelm Capelle, *Die Vorsokratiker*, Kröner Verlag, Stuttgart, s.6.

> "En uzak atalarımızdan kalan ve bir efsane şeklinde daha sonraki kuşaklara aktarılmış olan bir gelenek [tanrıbilim] bize ilk tözlerin tanrılar olduklarını ve tanrısal olanın tüm doğayı içine aldığını söylemektedir. Bu geleneğin geri kalan kısmı, daha sonraları efsane biçimi altında kitleleri ikna edip yasalara ve kamu çıkarına hizmet ettirmek amacıyla eklenmiştir. Böylece tanrılara insan biçimi verilmiş veya hayvanlara benzer olarak temsil edilmişler ve onlara bu türden her çeşit belirlenimler eklenmiştir. Başlangıç temeli bu eklentilerden temizlendiğinde ve bu başlangıç, yalnız başına, yani ilk tözlerin tanrılar oldukları şeklinde ele alındığında, bu görüşün gerçekten tanrısal bir ifade olduğu düşünülmektedir."*

Yunan düşünürlerinin tanrı düşüncesi konusunda bir uzman olan Werner Jaeger, ilahiyata felsefede yer veren ilk düşünürlerin Platon ve Aristoteles olduğunu belirtir:

> "Theologos, theologia, theologein, theologikos (teolog, teoloji, teolojiyle uğraşmak ve teolojik) sözcükleri, Platon ve Aristoteles'in felsefi dilinde yaratıldı. Teoloji sözcüğünü ilk kullanan Platon'du ve anlaşılıyor ki bu fikrin yaratıcısı da oydu. [Yunan filozoflar] tanrıların temsilini felsefi hakikat seviyesine yükseltmek için yeni bir kavram yarattılar..."†

Yine Tricot'ya göre Aristoteles mitolojideki tanrı imgesine felsefe ve düşüncede şöyle yer vermişti:

> "İlkin evreni hareketsiz kalarak hareket ettirici olan tanrı, ikinci olarak tanrı tarafından hareket ettirilen akıllar. Üçüncü olarak da insan aklının (veya onun faal öğesinin) bireyin ölümünden sonra herhangi bir bedenden bağımsız var olma yeteneği..."‡

Öte yandan Aristoteles, Yunan filozoflarının görüşlerini incelerken, tanrılara inanmadığı için Hippon'un görüşlerini tartışmaya değer bulmaz, çünkü ona göre felsefeci felsefe yapmaya, ilk hareket ettiricinin bilgisine sahip olmakla (yani tanrıya inanmakla) başlar.§

---

* Aristoteles, *Metafizik*, çev. A. Arslan, s.518.
† Werner Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, çev. Güneş Ayas, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011, s.18.
‡ Aristoteles, *Metafizik*, s.46.
§ Aristoteles, *Metafizik*, s.92.

İlk Yunan felsefecilerden başlamak üzere varlığın ilk kaynağı ve nedenine ilişkin tezler şu şekildedir:

MÖ 6. Yüzyıl - Thales'e göre her şeyin kaynağı "su"dur ve her şeyin ardında bir tanrı vardır.

MÖ 6-5. Yüzyıl - Metapontlu Hippasos'a ve Heraklitos'a göre her şeyin kaynağı "ateş"tir.

MÖ 6. Yüzyıl - Parmenides'e göre varlık "aşk"tan doğmuştur.

MÖ 5. Yüzyıl - Anaksagoras'a göre varlığın temeli "nous"tur (akıl).

MÖ 5. Yüzyıl - Empedokles'e göre varlık dört elementtir (su, ateş, hava, toprak).

MÖ 5. Yüzyıl - Demokritos'a göre varlığın en küçük birimi "atom"dur.

MÖ 4. Yüzyıl - Platon'a göre varlık tanrısal "idealar"dır.

MÖ 4. Yüzyıl - Aristoteles'e göreyse her şeyin sebebi "hareketsiz hareket ettirici" olan ilahi güçtür.

Kitabın ilerleyen bölümlerinde hem Hint hem de Çinli filozofların eserlerinden vereceğimiz örneklerle, onların evren, toplum ve bilgi konusundaki düşünsel derinliklerinin ve felsefi kavrayışlarının Yunan filozoflarından hiç de aşağı kalır yanı olmadığını göreceğiz; tabii yaşadıkları erken dönemleri dikkate almak koşuluyla. Yunan felsefesinin biricikliği meselesinde yukarıda sıraladığımız gerekçelerden bazılarını, örneğin felsefenin ancak özgür ortamlarda yapılabileceği tezini bu kitabın bir önceki bölümünde tartışmıştık.

"Kim demiş öbür dünyanın var olduğunu?
Kim, ruhun öbür dünyada özgürleşeceğini söyleyebilir ki?"
Hint Bilgeliği

FELSEFENİN HİNT, ÇİN VE YUNAN'DAKİ KÖKENİ

Felsefe Nerede ve Nasıl Ortaya Çıktı?

Bu kitap, baştan sona bir felsefe tarihi kitabı değildir. Ancak bu kitapta, felsefenin birbirinden bağımsız bir şekilde üç coğrafyada nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığına ilişkin bilgiler vermeyi de gerekli görüyoruz. Felsefenin ilk kez nerede ve nasıl ortaya çıktığını anlamak için Hint, Çin ve Yunan felsefesinin ilk metinlerini birbiriyle karşılaştırmak, sonra yeniden felsefenin temel kavramlarına, alt disiplinlerine ve günümüze kadar gelen belli bazı akımlarına göz atmak yararlı olabilir.

Kuşkusuz bazı halklar, sadece verimli topraklara sahip oldukları için değil, ama aynı zamanda ticareti canlı ve sürekli kılan, halklar arasında bilim, fikir ve inanç etkileşimini kolaylaştıran ırmak ve nehir ulaşımına sahip oldukları için de uygarlık yaratabilmişlerdi.*

Uygarlıkların ve sonrasında felsefenin ortaya çıkışını mümkün kılan tarihsel koşullar, esas olarak Hint'te İndus ve Ganj, Çin'de Sarı Irmak, Mısır'da Nil, Mezopotamya'da ise Dicle ve Fırat nehirleri kıyılarında oluşmuştu.

Kısacası felsefe, kent devrimlerinin ilk kez gerçekleştiği coğrafyada boy vermişti.

Felsefenin yazıya dökülmüş ilk ürünlerine (varlığın kökeni, evrenin meydana gelişi, doğa yasaları, toplumsal ahlak ilkeleri, siyaset ve hukuk sistemleri vb. soru ve yanıtlar) Sümer'de, Mısır'da, Hint'te, Çin'de ve Yunan'da rastlıyoruz.

İnsanlığın ilk yazılı metinleri Sümerlere aittir. Sümer toplumunun kendi içinde farklılaşarak sınıflara bölünmesini ve sonraki gelişimini bir önceki bölümde genel hatlarıyla ortaya koymuştuk.

Mevcut yazılı kaynaklar, ilk ciddi ve sistemli felsefi metinlerin MÖ 1500-500'lü yıllarda Hindistan'da ortaya çıktığını göstermektedir ki bunlara genel

* Adam Smith, *Der Wohlstand der Nationen*, Verlag Zweitausendeins, Frankfurt, 2009, s.67.

olarak *Vedalar* ve *Upanişadlar* denmektedir.* Yine aynı dönemde Mısır'da kaleme alınan benzer metinlerden bazılarına bir önceki bölümde değinmiştik. Çin'in uygarlık birikimi, Mısır ve Hindistan'la karşılaştırıldığında hiç de yabana atılacak türden değildir. Çin'de felsefi düşüncenin daha geç bir dönemde, MÖ 7. yüzyıldan sonra ortaya çıktığını saptıyoruz. Çin'in devlet geleneği 5 bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Felsefi birikimse 2500 yıl boyunca kesintisiz olarak devam etmiştir.

Yunan uygarlığının felsefi ve bilimsel birikimi hakkında yeterince bilgiye sahip olunduğu ve bu konuda herhangi bir tartışma bulunmadığı için bunun üzerine çok fazla şey söylemeye gerek yoktur.

* Bu terimlerin anlamları ve örnek metinler için bkz. Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler/Felsefenin Şafağı*, c.1.

Hindistan'ın Uygarlık Birikimi

Batılı ülkeler genelde kültürel köklerini Yahudilik, Hıristiyanlık, Yunan ve Roma kültür geleneğine dayandırırlar. Kısa bir süre öncesine kadar da genel olarak insanlığın uygarlık birikiminin esas olarak bu geleneğe ait olduğunu vurgularlardı. Bu görüş, iki yüzyıl boyunca dünyanın birçok bölgesinde hâkim görüş olarak da benimsenmiştir. Dolayısıyla yeryüzünde bilim ve felsefe dünyası genel olarak bu tezlerle uyumlu düşünmeyi "bilimsel" ve "akıllıca" bulmuştur. Aslında Batı, bu tezle hem Batılı toplumların dışında kalan halkları küçümseyip aşağılamış hem de uygarlık kurma yeteneğinin sadece Batılı toplumlara has bir özellik olduğunu ileri sürmüş olmaktadır.

Ancak bu tezleri temellendiren argümanlar, 20. yüzyılın başlarından itibaren birer birer çökmeye başlamıştı. 19. yüzyılın sonlarından itibaren bilim dünyasını derinden etkileyecek önemli gelişmeler yaşanmıştı.

Önce Mısır hiyeroglifleri, ardından da Sümer tabletleri çözülerek tarihin bilinmeyen önemli bir evresi aydınlatılmıştı. Ardından da Sanskritçede "ırmak" anlamına gelen İndus'un batı yakasında, Harappa ve Mohenco-daro bölgesindeki kazılarda, geçmişi 5000 yıl öncesine giden kadim bir kültürün kalıntıları bütün görkemiyle gün yüzüne çıkarılmıştı. Birkaç on yıl sonra da Çin'de yapılan arkeolojik kazılar, Çin tarihinin ve uygarlık birikiminin 5000 yıl öncesine götürülmesi gerektiğini kanıtlanmıştı.

1930'lu yıllarda Hindistanlı arkeologlar, öylesine üst üste yığılmış değil, düzenli, planlı, geniş caddeler üzerine kurulmuş ve birkaç katlı evlerden oluşan bir kentsel uygarlığın kalıntılarını ortaya çıkarmışlardı. Şehir hem kanalizasyon sistemine hem de hareketli bir kalabalığı kucaklayacak kadar geniş bir pazar meydanına sahipti. Ayrıca geniş oda ve salonları olan, hatta atık su sistemi bile mevcut evler bulunmuştu.

Kentin aynı zamanda topluma hizmet eden büyük bir tahıl deposunun yanı sıra geniş bir hamamı da mevcuttu ki bu da kentin hem yüksek refah düzeyini ortaya koymaktaydı hem de bir devlet aygıtının (profesyonel bir yönetici-ruhban-askeri sınıf) varlığını kanıtlamaktaydı.

Bilim dünyası şaşkınlık içinde kalmıştı. Kazılarda, birbirinden farklı figür ve renklerle süslenmiş çömleklere, oyun zarlarına, satranç figürlerine, bakır sikkelere, yetenekli bir marangozun elinden çıkmış mobilyalara, deri kakmalı, taş ve bakırdan yapılmış kesici uçlara sahip silahlara, tunçla kaplanmış araba tekerleklerine, küpelere, kolyelere, oyuncaklara, bronzdan yapılmış çeşitli at arabası modellerine ve en önemlisi de kadim Mısır'dan bildiğimiz resimli yazıya (hiyeroglif) rastlanmıştır.

Hindistan'ın, insanlığın bilinen ilk kent devlet geleneğine sahip Sümerlerle doğrudan ve yoğun bir ticari faaliyet içinde olduğu da çok önceden kanıtlanmıştı. Sümerlerin Hindistan, Afganistan ve Kuzey Kafkasya'dan kereste, inşaat malzemesi, süs eşyası, lacivert taşı, kirişlerde kullanılacak taş bloklar ve o günün en ucuz üretici gücü olan çok sayıda köle satın aldıklarını biliyoruz. Ayrıca her iki ülke arasında zanaatkârların gidip geldiklerini, bunun yanı sıra ticari faaliyet üzerinden becerikli ustaların, teknik araçların, dinlerin ve siyasi anlayışların da değiş tokuş edildiğini tarihsel kayıtlardan görüyoruz. Örneğin, çizimi Sümer sanatçılarına ait olan bir tablette, Hint dinine mensup bir bilgenin ibadet edişini (meditasyon) tasvir eden resimler bulunmuştur.*

Tarihçiler bu dönemi, taş ve tuncun etkin bir şekilde kullanıldığı bir geçiş dönemi olarak görmektedirler. Peki, sözkonusu yapılarla nesneler hangi döneme tarihlendirilmiş ve bu keşif tarih bilimi açısından neyi ifade etmektedir? Kazıları yöneten İngiliz arkeolog Sir John Marshall'a kulak verelim:

> "Sözkonusu kalıntılar, Sind (Pakistan) bölgesinde ileri derecede gelişmiş bir şehir hayatının varlığına işaret etmektedir ki kalıntıların kökeni en az MÖ 4000-3000 yıl öncesine kadar gider. Evlerde banyolar göze çarpmakta, bahçede su kuyuları görülmektedir; ciddi ve düzgün sulama sistemine sahip olmaları, onların yüksek toplumsal düzeylerini ortaya koymaktadır. Bu hâliyle kent, Sümer'de görülen kentlerin düzeyine eşittir, hatta Mısır ve Babil'den çok daha ileridir. Sümer'in Ur kentinde ortaya çıkarılan evlerin yapısı Mohenco-daro'da çıkarılanların düzeyine erişemez."

Felsefenin ortaya çıkabilmesi için belli bazı koşulların oluşmasının zorunluluğuna vurgu yapmıştık. Özellikle sınıflaşmada ileri bir aşamaya varamamış, kentler ve devletler kuramamış, kavimler arası yoğun bir ticaretin ifadesi olan yazılı kültüre geçememiş kavimler felsefede ilerleyememektedir. Yazı, hem kavimlerin ekonomik, siyasi ve askeri örgütlenmesinin hem de soyutlamada çok yüksek bir düzeye ulaşıldığının ifadesidir. Bu düzeye ulaşamayan kavimler, destanlara, masallara, ağıtlara, dini inançlara, tapınaklara ve hatta belli bir devlet örgütlenmesine de sahip olabilmekte fakat felsefe alanında gelişememektedirler.

Hindistan'da devletlerin oluşumu ve yıkılışlarının tarihi genel anlamda üç aşamadan geçmişti. Birinci aşama, kökeni MÖ 2000'li yıllara kadar giden ilk tip (Ganj tipi) devletler aşamasıydı. Bunlar genel olarak bağımsız devletlerdi.

* Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, çev. M. Tunçay-A. Şenel, Alan Yayıncılık, İstanbul, s.119.

Bu devletler, henüz bilinmeyen bir nedenle (muhtemelen iklim koşulları) yok olup gitmişlerdi. Ancak ikinci aşamada, çöken devletlerin yerlerinde yaklaşık olarak MÖ 8.-5. yüzyıldan itibaren yirmiye yakın yeni devlet (prenslikler) kurulmuştu. Bu dönemde demir cevheri işlenerek hem üretim aracı hem de silah olarak kullanılmıştır. Sonraki süreçte bu devletler ülke hâkimiyetini ele geçirmek için kendi aralarında şiddetli bir savaşa tutuşmuşlardı ki bu savaşlar da MÖ 3. yüzyıla kadar aralıksız devam etmiştir. Felsefe okullarının gelişme kaydettiği esas dönem de budur. Üçüncü aşamada ise Magadha İmparatorluğu sözkonusu prensliklerin birçoğunu mağlup ederek kendi egemenliği altında birleştirmişti. Ancak Büyük İskender'in MÖ 325'te Hintli kavimleri kolaylıkla alt edebilmesinin tayin edici nedenlerinden biri de Hintlilerin kendi aralarında bölünmüş olması ve birbiriyle savaşan devletlerin varlığıdır.

Felsefeciler arasında Hintlilerin özgün bir felsefeye sahip olup olmadıkları konusu bundan iki yüz yıl önce de tartışılmıştır. Sanskritçenin çözülmesiyle birlikte Batı dillerine çevrilen birçok Hint felsefe metni, Arthur Schopenhauer gibi Avrupalı düşünürlerin bazılarını derinden etkilemişti. Hatta bir ara Hint felsefesi Avrupa'da moda hâline de gelmişti.

Tarih, gramer, masal, matematik, astronomi, mantık, fizik, savaş ve siyaset teorisine dair özgün metinleri bulunan Hintlilerin felsefeye ilişkin metinlere yer vermemesi şaşırtıcı olurdu. Yazıya geçirilen metinlerin önemli bir kısmı zaman içinde kaybolmakla birlikte yine de elimizde *Vedalar*'dan, *Upanişadlar*'dan ve *Mahabharata* gibi kahramanlık destanlarından oluşan muazzam bir külliyat mevcuttur.

Eski kavimlerde zaman kavramı muğlaktır. Metinlerin hangi döneme ait oldukları veya bunların ne zaman yazıya geçirildikleri konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak metinlerde bahsedilen konulardan ve kullanılan kavramlardan hareketle mevcut siyasi örgütlenmenin düzeyine veya toplumsal koşullarına ilişkin tahminlerde bulunmak mümkün olmaktadır. Uzmanlara göre sözkonusu metinler yaklaşık olarak MÖ 1500-1000'li yıllarda üretilmişlerdir. MÖ 900-200'e gelindiğindeyse artık birbirlerinin tezlerini sorgulayan ve tartışan felsefi akımların varlığına tanık oluyoruz. Hint felsefi metinlerinin ele aldığı konular, Çin ve Yunan'da ortaya çıkan felsefi konularla birebir aynıdır: Varlık ve evrenin oluşumu, ölüm ve öbür dünya, doğa olaylarının neden meydana geldiği konusu, beden-ruh ilişkisi vb. konular.

Hint felsefesinin önemli metinleri yüzyıllar boyunca elden ele dolaşmıştır. En eski metinlerden olan Upanişadlar'ın bazılarının adları şöyledir: İsâ, Kena, Taittiriya, Svetasvatara, Chandogya, Brhadaranyaka ve Katha.

Hint Felsefesi

MÖ 8. yüzyıl, Kuzey Hindistan'da Khandala Vadisi...

Üstat Dhaumya, derslerini dışarıda gezinerek vermeyi âdet edinmişti. Öğrencilerini her gün okuldan çıkarır, onları yeşil vadinin kıvrımlı patikalarında dolaştırarak erdemli insan tipinin nasıl olması gerektiğini doğadan örneklerle anlatırdı. Aylardan temmuzdu ve öğrencileriyle gezintiye çıkmıştı ki ünlü Muson yağmurları da birden bastırmıştı. Öğrencisi Aruni'ye okulun gelir kaynağı olan ekinlerin zarar görmemesi için tedbir almasını buyurmuştu. Henüz gençliğinin baharında olan Aruni, başta pirinç tarlasının etrafına geniş bir set çekerek yağmur suyunun yanlardan akıp gitmesini sağlamıştı, ancak yağmur şiddetlendikçe set de parçalanmış, azgın sular pirinç filizlerini önüne katıp götürmüştü. Artık gücü tükenmekte olan Aruni, çareyi akan suyun önüne yatarak suyun akış yönünü değiştirmekte bulmuştu. Böylece Aruni, mahsulün daha fazla zarar görmesini engellemişti. Fakat yağmur suyu da azalmak bilmiyordu, hâliyle Aruni saatlerce olduğu yerden kalkamamıştı.

Akşam yemeğinde hazır bulunmayınca herkes Aruni'yi merak etmişti, çünkü henüz ortalıkta yoktur. Bunun üzerine üstat Dhuamya, Aruni'yi bulmak için tarlaları tek tek dolaşmaya başlamıştı ki öğrenciler onu bulduklarında gözlerine inanamamışlardı. Aruni yerde ve suyun içinde kımıldamadan yatmaktaydı. Öğrencisinin aklına ve görev bilincine hayran kalan hocası, "Bundan böyle sana Aruni Uddalaka diyeceğim," demişti. "Uddalaka" Sanskritçe "üstat" ve "bilge" demekti. O günden sonra Pançalalı Aruni'nin adı Uddalaka Aruni olmuştu.

Yıllar sonra filozof Aruni yüzlerce öğrenci yetiştirecek, Hindistan'da çok önem verilen kurban törenlerini yönetecek ve saygınlığından dolayı "Vajaşravaş" yani "hocaların hocası" unvanıyla onurlandırılacaktı.

Hegel, Alman Hindolog Walter Ruben ve Hint felsefe profesörü Scharfstein'e göre Aruni Uddalaka, Hindistan'ın ilk filozofudur.

Batı Hindistan'da (Khandala) doğan Uddalaka'nın sonradan Svetaketu adında bir de oğlu olacaktır. Svetaketu olgunluk yaşlarında önemli devlet görevleri üstlenmekle kalmayacak, kadınlarından aynı anda birden fazla evlilik yapmasına sebep olan Hint geleneğine de son verecektir.

Uddalaka'nın felsefi görüşleri *Vedalar ve Upinaşadlar*'da dağınık bir şekilde yer alır. Özellikle *Brihadaranyaka Upanişad* veya *Khandogya Upanişad* adı verilen metinlerde sıklıkla ondan bahsedilir. Bu metinler Hint *Vedalar*'ının en eski örnekleridir. Hegel'in de ifade ettiği gibi bu metinler hem idealist hem de tanrıtanımaz materyalist filozofların felsefi görüşlerini bir arada içermektedirler.

Hint felsefi metinleri yüzyıllar içinde üst üste ve iç içe derlendikleri için karmaşık bir görüntü verirler. Hangi metnin hangi filozofa ait olduğu da çoğunlukla belirsizdir. Fakat yine de aktarılan bazı bölümlerden öğretinin kime ait olduğu saptanabilmektedir.

Aruni Uddalaka'nın ünü o kadar yayılmış ki gençler ondan ders almak için Hindistan'ın en ücra köşelerinden gelirlermiş. En ünlü öğrencisi ise oğlu Svetekatu ve sonra da Yaynavalkaya'dır. Felsefe okulunu önce Yaynavalkaya, sonra onun karısı Maitreyi ve ondan sonra da Videka Kralı Yanaka yönetmiştir.

Sanskritçede "Upanişad" gizli öğreti demektir. Kelime anlamı ise "diz dibinde öğrenilen öğreti"dir. Bir bakıma, sonradan İslami gelenekten de (İhvan-ı Safa Kardeşliği) bildiğimiz gizli öğretinin (felsefe) "el verme" yöntemiyle ustadan çırağa geçen usulüdür. Hintliler felsefeye "darsana" der ve kökenini de Uddalaka'ya dayandırırlar.

Sorgulamalar ve Şüphenin Doğuşu

Yazılı metinlerde MÖ 800'lerden itibaren Hint bilgelerinin tanrılarına olan sonsuz sadakatlerinde bir tereddüt yaşadıklarını ve geleneksel öğretilere şüphelerin arttığını görmekteyiz. Bu tarihten itibaren sadece tanrıların varlığına ilişkin şüpheler ifade edilmemekte, aynı zamanda halkın içinde bulunduğu sefalet ve tevekkül kültürünün bir ifadesi olan çilecilik de eleştirilmektedir.

Hint felsefesinde ilk şüphe "ölümden sonraki varlık" sorununda ortaya çıkmıştır. Mısır yazınından da bildiğimiz "ölüm" ve "öte dünya" sorununun Hint felsefesinde de sıklıkla tartışıldığını saptıyoruz.

Bazı yeni *Vedalar*'da ölümden sonra bedene eşlik eden ruhların özgürleşerek ölümsüzlüğe kavuşacağına ilişkin inanç şüpheyle karşlandığı için ironiyle eleştirilmiştir:

"Kim demiş öbür dünyanın var olduğunu?
Kim, ruhun öbür dünyada özgürleşeceğini söyleyebilir ki?"

Bir ilahide ise şöyle seslenilmektedir:

"Yaşadığımız sürece mutluyuz!
Neticede hiç kimse de ölümden muaf değildir;
Fakat insan öldüğünde,
Bedeni toprağa karıştığında,
Nasıl yeniden geri dönebilecektir ki?"

İlk şüphenin ifade edildiği bir başka dize şöyledir:

> "Çıplaklıktan, çaresizlikten ve yoksulluktan [kaderciliğe itiraz] harap oldum.
> Aklım sürekli kovalanan bir kuş gibi bir oraya bir buraya konmaktadır [kuşkuculuk]."

Bu dizelerden de anlaşılacağı gibi, insanlar o güne kadar sorulmamış sorularla kaderlerini, geleneksel inanç ve anlayışlarını şüphe üzerinden sorgulamışlardır.

Hint metinlerinde ilk kez tanrıların sonsuz kudretine olan güven sarsılmakla kalmamakta, mantıklı sorularla genel şüphe de ifade edilmektedir. Bu düşünceler aynı zamanda "ruhgöçü" anlayışını da tartışmaya açmaktadır. Bu inanışa göre, yeni bir bedende ortaya çıkan kimliğimizi ve kaderimizi önceki hayatımızdaki eylemlerimizle biz belirleriz. O hâlde soru şudur: Eğer inançta bir sarsılma yoksa, bireyin kendisi tarafından belirlenen benliğe ve yazgıya neden itiraz edilmektedir? Demek ki kader konusu da artık tartışmalı hâle gelmiştir. Yani itiraz ve şüpheyle başlayan bir düşünsel özgürleşme, özgür bilincin ifadesi olan bir uyanışla karşı karşıyayız. Uddalaka'nın *tat tvam asi* ilkesi, yani *Kendin ol!* anlayışı tam da buna işaret etmektedir.

Mitolojiden Kopuş

Hint mitolojisinin ilk metinlerinde ateşin bulunması (Agni) veya teknolojik aletlerin icadı gibi durumlar tanrılara isnat edilmekteydi. Ancak MÖ 8. yüzyıldan itibaren, özellikle de *Upanişadlar*'da, mitolojik dayanaklardan [doğa olaylarının sorgulanmasıyla] kopuşla, tanrıların yetenekli insan imgesinden yaratıldığı şeklindeki ya da bugün ateizm olarak yorumlanabilecek düşüncelerle sıklıkla karşılaşıyoruz:

Örnek 1:

> "Kozmosun kaynağı nedir?
> Brahma (tanrı) mı?
> Nereden geliyoruz?
> Nasıl yaşıyoruz?
> Nihayetinde nerede huzura kavuşacağız?
> Haz ve çile üzerinden yönlendirildiğimiz
> İkiliği düzenleyen irade hangisidir?
> Zaman, doğa, zorunluluk, tesadüfler;

Elementler, enerji ve zekâ;
Bunların hiçbirinin ilk neden olması mümkün değildir.
Bunların tek amacı,
Benlik'e yardımcı olmak; haz ve çilenin üstesinden gelme arzusudur."
(Shvetashvatara-Upanişad)

Şu dizeler felsefi şüpheyi açıktan ortaya koyarlar:
Örnek 2:

"Kim varlığın nereden geldiğini bilebilir ki?
Tanrılar ondan [varlık] sonra var oldular.
Kim onun [varlık] nereden geldiğini bilebilir ki?"

Kurban törenlerini eleştiren bir dize de şöyledir:
Örnek 3:

"Eğer Antyeshti geleneğine göre kurbanlar cennete ulaşacaksa,
O hâlde rahipler neden kendi babalarını kurban etmiyorlar?"

Ölü yemeği geleneği ise şöyle eleştirilmektedir:
Örnek 4:

"Eğer Sraddha [ölünün ardından verilen yemek] öleni mutlu ediyorsa,
O zaman insanların yanlarında azık taşımasına gerek yok.
Eğer biri bedeninden ayrılıp bir başka dünyaya gidiyorsa,
Neden mateme boğduğu ailesinin yanına yeniden dönmüyor?
Sanırız bütün bu kural ve gelenekleri icat eden din adamlarının esas amacı,
Kendi geçimlerini sağlama arzusudur..."

Sonraki dönemde bazı filozoflar mitolojik söylenceler içeren *Vedalar* hakkında öyle değerlendirmelerde bulunurlar ki bu görüşler âdeta ateizme işaret eder:
Örnek 5:

"[Dini törenler ve dualar] ahmakların, sahtekârların ve şeytanların icatlarından başka şeyler değildir."

Teşbihte hata olmaz, *Upanişadlar*'ı İslam düşüncesindeki kelam tartışmalarına da benzetebiliriz. Metinlerde ifade edildiği gibi, amaç, inancı

akıl ve mantık üzerinden yeniden inşa etmek veya doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktır.

Örnek 6:

> "Yaratımdan önce ne vardı?
> Su mu vardı?
> Onu bir tek Tanrı bilir
> Yoksa o da mı bilmiyordu?"

Bu dizelerde de görüldüğü gibi, *Vedalar*'ın temsil ettiği tanrısal vahiy sorgulanmakta, evren ve varlık sorunu, akıl ve sorgulama üzerinden tartışmaya açılmaktadır. Eski filozofların doğa olaylarına ilişkin varsayım veya çıkarımları isabetli olmayabilir, fakat onlar, varlık sorununu neden-sonuç ilişkisi üzerinden tartışıp sorular sorarak hem tanrısal vahyi tartışmaya açmış hem de doğa yasalarının nedenini tanrısallıkta görmemişlerdir.

Varlığın Kaynağı Üzerine

Nasıl ki Yunan felsefesinin ilk soruları, evrenin oluşumuna ve varlığın kaynağına ilişkinse, Hintli filozoflar da benzer sorularla varlığın kaynağını merak etmişlerdir. Hint felsefesinin temel sorularından biri evrenin varoluşuna ilişkindir. Bazı filozoflar evrenin kökenini suya, bazılarıysa dört elemente (su, hava, ateş, toprak) dayandırmışlardır. Hatta bazıları dört elementin yanına ışığı, uzamı ve zamanı da eklemişlerdir.

Örneğin, *Chandogya* şunları vurgular:

> "Birincisi, hava gerçekten her şeyi içine alan ve kapsayıcı olan yegâne elementtir. Çünkü ateş söndüğünde havaya dönüşür; güneş de batarken tıpkı ayın batışındaki gibi havaya dönüşmektedir. İkincisi, su da buharlaşırken havaya dönüşmektedir; yani hava her şeyi kapsamakta ve özümsemektedir. Tanrılara ilişkin söylenebilecek şeyler de bu kadardır..."

Brhadaranyaka-Upanişad'daki bir dörtlük her şeyin sebebinin ve kökeninin su olduğunu şu sözlerle belirtmektedir:

> "Bilincin bütünü ruhtur ki o, sözkonusu elementlerden [su, toprak, ateş, hava] meydana gelmekte ve sonra yeniden onlara dönmektedir. İnsan öldüğünde bilinç de kalmaz."

Samkhya düşünce okuluna ilk dönemlerde önderlik eden *Bilge Kapila* evrenin oluşumunu tanrısallıkla ilişkilendirmediği gibi doğa yasalarını da şöyle açıklar:

> "Evren, tanrılardan bağımsızdır. Evren, doğa yasaları çerçevesinde değişip dönüşerek varlık hâline gelmektedir."

Bu okula sonraki süreçte önderlik eden filozof *Pancasikha* ise beden-ruh ikiliğini şöyle yorumlar:

> "Bedenden bağımsız bir ruh yoktur; her şey temel elementlerin bileşimi ve bunların kombinasyonlarının ürünü olarak meydana gelmektedir... Ölümden sonra ne bilincin ne de ruhun varlığı mümkündür."

Svabhara-Veda'da ise maddenin hareketini ve evrenin oluşumunu şöyle yorumlamaktadır:

> "Her şey, canlı veya cansız her şey kendi iç doğasından hareketle varlık göstermekte veya varlığını sonlandırmaktadır. Evren ya sözkonusu beş elementten ya da tek bir ana elementten meydana gelmiştir."

Hint felsefesinde materyalist anlayışı temsil eden *Charvaka* (Dört Element Öğretisi) okulunun tezlerine göre maddenin tanrıyla herhangi bir ilişkisi yoktur:

> "Maddeden oluşan dünyanın gerisinde ne tanrısal bir ruh ne de tanrısal bir irade bulunmaktadır. Her şey dört elementin [ateş, hava, su, toprak] eseridir."

Brihaspati ise bu görüşleri kısaca şöyle ifade eder:
"Yaşam maddeden meydana gelmiştir."

Varlık, Bilgi ve Mantık

Hint felsefesinin bir diğer temel sorunu da evren ve başlangıçta neyin var olduğu konusudur.

Felsefeciler "Başlangıçta varlık mı yoksa hiçlik mi vardı?" sorusuyla

varoluşun kökenini sorgulamışlardır. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu soruya "tanrıların mı yoksa başka bir gücün mü yanıt verebileceği" konusu da eklenerek sürekli gündeme gelmektedir. "Bunu tanrılar mı bilir, yoksa onlar da mı bilemez?" diyerek vahiy ve tanrısal iradenin şüpheyle karşılandığına az önce tanık olmuştuk.

Hindistan'da gerçek anlamda felsefenin temellerini atan Aruni Uddalaka (MÖ 8. yüzyıl) "Bazıları varlığın hiçlikten meydana geldiğini iddia etmektedir. Halbuki hiçlikten varlık doğmaz; varlık ancak varlıktan meydana gelebilir," demiştir. Uddalaka'ya göre "varlık, varlığın sonucudur".* Bu saptama, o gün açısından çok önemli ve tarihsel bir saptamadır.

Oğluyla sohbet eden Uddalaka tanrısallığa ilişkin ilk şüpheyi şöyle ifade etmektedir:

> "Başlangıçta sadece varlık vardı varlık, ey oğul!
> Dünyaydı o, ikinci bir şey yokken tek başınaydı o.
> Bazıları şöyle demektedir: 'Başlangıçta hiçlik vardı, sadece o tekti ve onun bir ikincisi yoktu.
> Bu hiçlikten de varlık meydana geldi.'
> Ama bu nasıl olabilir ki, sevgili oğul?
> Hiçlikten nasıl varlık meydana gelebilir ki?"

Ya da şu saptama:

> "Aslında başlangıçta var olan sadece oydu [evren-dünya], tek başınaydı ve ikinci bir şey yoktu."†

Uddalaka, eski *Vedalar*'da da dile gelen yüzeysel mitolojik nefes-rüzgâr betimlemesinin ötesine geçerek nesnel gerçeklik ve mantıklı açıklamalar temelinde felsefe yapmaya başlamıştır. Çünkü o, doğa olaylarını gözlemlemekle kalmamakta, aynı zamanda olgulara maddesel bir nedensellik de atfetmekteydi.

Upanişadlar'da ölüm, yaşam ve yaşamın amacı şöyle sorularla irdelenir:

> "Ölüm anında olan nedir?
> Elimi hareket ettiren nedir?
> Gözlerimi gördüren, zihnimi düşündüren nedir?
> Yaşamın bir amacı ve anlamı var mıdır,
> Yoksa bizi tesadüfler mi yönlendirmektedir?"

---

* Walter Ruben, *Geschichte der indischen Philosophie*, Akademi Verlag, Berlin, 1971, s.89/89.
† Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.1, s.69-70.

Görüldüğü gibi felsefe şüpheyle başlar. Bunlar, salt varlık felsefesinin ya da bilgi kuramının değil, aynı zamanda bilim felsefesinin de ilk sorularıdır.

Sonraki süreçte Yunan felsefesinde de sıklıkla karşılaşacağımız gibi Uddalaka da tanrıları ve sıfatlarını akıl üzerinden, mantıklı açıklamalarla sorgulamaya çalışmıştır. Buradan hareketle de maddi olgular arasında bağlantılar kurmaya çalışmış ve Hint felsefesindeki materyalist anlayışı derinleştiren kavramlar türetmiştir.

Felsefe kavramlarla yapılır ve felsefeye kavramlar yaratılarak giriş yapılır. Uddalaka oğlu Svetaketu'ya soyutlamanın önemini, kavramların zihinde nasıl ortaya çıktığını şöyle anlatır:

> "Ey oğul, biliyorsun ki bir avuç çamurdan yapılmış her şey [çeşitli nesneler] seslerin yardımıyla, yani kelime ve konuşma [soyutlama ve kavram] yoluyla kavranmaktadır. Nitekim bu, sesin dönüşümüyle, kelimelerin [yeni kavramların] yaratılmasıyla ortaya çıkmaktadır ama o [başlangıçta] neydi, sadece bir avuç çamur."

Yine bir başka örnekte şöyle demektedir:

> "Ey oğul, küçük bir tırnak çakısından, demirden oluşan her şey yapılabilmektedir; bunlar seslerin değişimiyle kavramlara dönüşmektedirler; [ama o başlarda] sadece bir demir parçasıydı. İşte oğul, budur benim kastettiğim yöntem."

Nedensellik İlkesi

Sistematik bir şüphe ve sorgulamanın sonucunda oluşan *Upanişadlar* evrenin özünü, insanın kimliğini ve bilgimizin kaynağını da irdeler.

Örneğin, bir öğrencinin ustasına nedensellikle ilgili soruları şöyledir:

> "Zihnimizi düşünmeye sevk eden kimdir?
> Bedenimi cansuyuyla dolduran kimdir?
> Dilimi konuşturan kimdir?
> Kimdir o görünmez olan ki gözlerimle görmekte ve kulaklarımla duymaktadır?"

Üstadının yanıtı ise ilahi bir iradeyi yadsımaktadır:

"Duyan kulağın kendisidir;
Gözün gözüdür gören, zihnin zihnidir düşünen...
Gözlerimiz kendi başına görmez, dilimiz sözcükler yaratamaz;
Bu senden başka kimse değildir.
Bu, zihnini düşünceye sevk eden, fakat zihnin kendisi tarafından algılanamayan bu hakikat, hakikatin kendisidir ki bu da sensin!
Gözlerin görmesini sağlayan ama gözün kendisinin bilmediği hakikat kendisidir.
Bu kendisi ise senden başkası değildir..."

Hint felsefecileri, düşünsel etkinliklerini Sanskritçede rasyonel tasavvur, araştırma ve sorgulama anlamına gelen "darsana" terimiyle karşılamışlardır. Yine MÖ 7. yüzyılda etkin olan *Jaynavalkya* öğretisine göre "bazı insanlar bilgisizliklerinden dolayı Brahma'yı (kutsal ruh), akıl, zihin, arzular ve yeryüzünde gördüğümüz toprak, su, hava, uzam ve ateşle bir tutmaktadırlar".

Upanişadlar'da yer alan ve Hint felsefesinin ilk dönemlerine ilişkin önemli tartışmalara zemin sunan metinlerden biri de Nasadiya Sukta'dır (X.129.14).

Filozoflar varlığı sorgular, varlığın oluşumuna yönelik varsayımları inceler, doğa felsefesinin ilk temel sorularını sorar. Şüphe mutlaka olmalı ve hep ikna edici yanıtlar aranmalıdır:

"Bir zamanlar varlık yoktu, yokluk da yoktu. Hava boşluğu da yoktu ki onun üstünde gökyüzü de yoktu. Peki neydi harekete geçen? Kimin himayesindeydi o? Yoksa o, dipsiz kuyunun dibindeki su muydu?

"Bir zamanlar ölüm yoktu, ama ölümsüzlük de yoktu; gündüz ile gece arasında fark da yoktu. Nefes alıyordu [ruh vardı], kendi hâlinde öylesine ve ondan başka hiçbir şey yoktu.

"Başlangıçta karanlığı sarmalayan karanlık vardı; birbirinden farklı olmayan sudan başka bir şey yoktu. Karanlık ve boşluktu onu sarıp sarmalayan ki o, tek başınayken diyet ödeyerek kendini bir başkasında yeniden yarattı. İlk orada baş gösterdi arzu; düşüncenin tek varlığı olan ilk tohumu; çünkü varlığın yakınları, yürekte düşünerek araştırırken, kendilerini olmayan bir şeyde bilge olarak buldular.

"Sicim bir uçtan bir uca gerilmişti. Var mıydı alt tarafı, var mıydı üst tarafı? Ama yaratan bir güç ve her şeye gücü yeten bir şey vardı. Alt kısmı irade, üst kısmı ise rıza. Kim bilebilir bunu, kim burada vahyi duyurabilir, nereden kaynaklandı, neredir bu yaratılışın kökeni? Yaratıcı

olan Tanrılar, bizden yana taraf oluşturuyorlardı. Bunun nereden çıktığını kim bilebilir ki?

"Nereden çıktı bu yaratılış: İster kendini yaratırken ister yaratmamışken; onu göklerde himaye eden biliyordur mutlaka, yoksa o da mı bilmiyor?"

Bilginin Kaynağı ve Etik

Charvaka öğretisine göre bilgimizin yegâne kaynağı duyumsamadır. Buna göre eğer bilgi, duyumsama üzerinden edinilmişse o gerçek bilgidir. Duyumsanmadan oluşan algı ve sezgi yanıltıcı olabildiği için gerçeklikle örtüşmez. "Sadece duyumsama üzerinden edinilen algılar gerçekliğe dayanır. Algılanmayan şeyin varlığı yoktur."

Charvaka öğretisine göre ne tanrısal vahiy ne de tanrısal bir gelenek vardır.

Geleneksel Hint felsefesinde insan yaşamına dört amaç isnat edilmiştir.

Birincisi, insanın dahil olduğu sosyal sınıf ve katmanlara özgü ahlak ilkelerini yerine getirme sorumluluğu;

İkincisi, başta cinsellik olmak üzere yaşamda haz arayışı;

Üçüncüsü, zenginlik [bilgelik] sahibi olma arzusu;

Dördüncüsü ise kurtuluş veya özgürlük arayışıdır. Özgürlük arayışı, yüzyıllar içinde oluşmuş katı ve kısıtlayıcı geleneklerden kurtularak, kendi varlık koşullarını inşa etmek olarak anlaşılmaktadır.

"Seni en derinden harekete geçiren arzun neyse, sen O'sun;
Arzun neyse, iraden de odur;
İraden neyse, pratiğin de odur;
Pratiğin neyse, kaderin de odur."

Hint felsefesinin temel metinlerinden olan *Vedalar* ve *Upanişadlar*, tanrısal ilahiler içerebildiği gibi, çağdaş sayılabilecek sorgulamalara da girişebilmektedir. Antikçağ döneminde yaşamış bir filozofun *Vedalar* ve *Upanişadlar*'da yer alan bilim ve akıldışı ifadelere ilişkin değerlendirmesi şöyledir:

"*Vedalar* ve *Upanişadlar* kendini beğenmiş ahmakların eserleridir, düşünceler sadece sayıklama ve fantezidir, sözler hakikat dışıdır. İçinden güller açan sözlere aldanan halk, tanrılara sarılmakta, kafasında evliyalar yaratarak kutsal mabetler icat etmektedir. Halbuki Vişnu (Tanrı) ile herhangi bir köpek arasında hiçbir fark yoktur. İnsanın kendisi bu

dünyada mutlu olmalıdır. Benliğine iyi bakmalıdır. Bu dünyada mutlu olabilen, benliğine bakabilendir; bu kimse her iki dünyada da –hem burada hem de öbüründe– mutlu olur."

Çin Felsefesinin Tarihsel Koşulları

Çin uygarlığının ve felsefesinin yazgısı, birçok bakımdan Hint uygarlığı ve felsefesinin yazgısına benzer. Çin'in felsefi birikimi Batılı felsefeciler tarafından ya görmezden gelinmiş ya da yok sayılmıştır. Çin'in uygarlık ve devlet geleneği en az 5000 yıllık bir geçmişe sahiptir. Çinliler, Sümerlerden bağımsız olarak yazıyı keşfeden tek halktır. Bilimsel-teknolojik alandaki birçok buluşları, insanlık tarihinde tektir. Hindistan'la aynı dönemde pirinci ıslah eden Çin, birbirinden farklı dillere ve inançlara sahip kavimleri bağrında toplamıştır.

Büyük iktisat teorisyeni Adam Smith, 1776'da yazdığı *Ulusların Zenginliği* kitabında dünyanın en gelişkin ülkesinin Çin olduğunu ve eğer Çin'in, dışa kapalılığını terk ederek dünyaya açılırsa, muazzam verimli topraklarıyla, büyük ve çalışkan nüfusuyla, teknoloji ve imalat birikimiyle dünyanın tamamını besleyebilecek imkânlara sahip tek ülke olduğunu ileri sürmüştü. Tarım ve hayvancılık, sulama ve ulaşım, denizcilik, mühendislik, tıp ve eczacılık, pusula, barut, kâğıt, matbaa, porselen gibi alanlarda Çin yüzyıllar boyunca öncü ve rakipsizdi. 1840'ta İngilizler toplarının namlularını hükümdarın sarayına çevirdiklerinde Çin de öncü ve rakipsiz konumunu kaybetmişti. Bunu takip eden 70 yıl boyunca Çin hem teknolojik hem de kültürel açıdan çölleşerek geriye düşmüştü.

Çin Uygarlığının Kökeni

Avrupalı felsefeciler, 19. yüzyılda Hint felsefesine gösterdikleri kısa soluklu ilginin aynını Çin felsefesine de yöneltmişlerdi. Batılı filozoflar Laozi'nin, Konfüçyüs ve Me Ti'nin felsefi metinlerini keşfettiklerinde bunları hemen kendi dillerine çevirip yorumlamaya başlamışlardı. Ancak 1850'lere varıldığında bu merak tamamen söndü. Batı'nın Çin'e yeniden ilgi göstermesi için bir yüz yıl daha geçmesi gerekiyordu.

Önce 1930'larda, ama esas olarak 1976'da Çin'in bazı bölgelerinde yapılan kazı çalışmaları sırasında çok önemli bulgular keşfedildi. Hakkında yüzyıllardır efsaneler dolaşan Shang Hanedanı'nın (Sarı Hükümdar dönemi) başkenti Yan'ın kalıntıları 1976'da günışığına çıkarılmıştı. Kazılar derinleştirilip genişletildikçe Sarı Irmak'la Yangse Irmağı'nın oluşturduğu deltada en az 4000 yıllık bir uygarlığın kalıntıları ortaya çıkarıldı. Çinli arkeologlar üşenmemiş ve ortaya çıkarılan kentin, dönemin teknolojisi baz alınarak kaç insan gücüyle, kaç günde ve ne kadar malzeme kullanılarak inşa edildiğini de hesaplamışlardır. Sözkonusu kentin kurulabilmesi için 10.000 insan, 18 yıl boyunca ve her gün

12 saat çalışmış olmalıydı. Bu kentin kölelerin kol gücüne dayanılarak inşa edildiği çok açıktır. DNA analizleri, hanedan mezarlarında bulunan başları kesilmiş erkek bedenlerinin başka kavimlere ait köleler olduğunu ortaya koymuştur.

Geçmişi 6000 yıl öncesine kadar götürülebilen sözkonusu uygarlığın, MÖ 2000'li yıllarda nasıl yıkılıp gittiği hâlâ bir muammadır. Bir doğa felaketi, açlık, göç veya yıkıcı bir savaş buna sebep vermiş olabilir. Çin'in o dönemde yazıyı ve para yerine geçen deniz boncuklarını kullandığı (ticaret), teknolojik açıdan gelişkin bir toplum olduğu, bulunan araçlardan, ev eşyalarından, sanat eserlerinden, süslemelerden ve heykellerden anlaşılmaktadır.

Böylece Çin'in uygarlık geçmişinin Shang Hanedanı dönemine kadar götürülebileceği kesinleşmiş oldu. Shang Hanedanı anaerkil bir toplumdu ve animist* inanca sahipti. Ticaretin alabildiğine gelişkin ve kafa ile kol emeğinin ayrışmış olduğu bir devlet aygıtıyla karşı karşıya olduğumuz, bulgulardan görülebilmektedir.

Shang Hanedanı'nın yıkılışının ardından gelen Chou Hanedanı ise ataerkil bir yapıya sahipti. Chouların at üstünde yaşayan savaşçı bir kavim olduğu uzmanlarca tespit edilmektedir. Çinli tarihçilere göre Choular, MÖ 1100'de Orta Asya'dan gelip yeni Çin hanedanını oluşturmuş bir kavimdi. Yabancı tarihçilere göre de Choular Orta Asya kökenlidir. Böylece Choular, yerleşik ve üretken bir kavimken kendi iç çelişkileri nedeniyle yıkılma sürecine giren Çin uygarlığına barbarlık aşısı yapmıştır.

Savaşan Devletler Dönemi

MÖ 800-220 yılları arası dönem, Çin'in siyasi açıdan parçalanma dönemidir. Bu dönem tarihçiler tarafından "Savaşan Devletler Dönemi" olarak da adlandırılmaktadır. Çin felsefesinin ilk metinlerine de bu dönemde rastlıyoruz.

Onlarca dilin konuşulduğu, yüzlerce dini inancın ve dört farklı iklimin bir arada yaşandığı Çin'de, kuruluşundan itibaren "gökyüzü altında tek bir kral olmalıdır" anlayışı hâkimdi. Ancak ülke, MÖ 700'lü yıllarda önce ikiye, sonra dörde ve ardından da birbiriyle savaşan onlarca devlete bölününce bu anlayış da toptan çökmüş oldu.

Bölünmenin iki temel nedeni vardı:

* Animizm: Latince bir kelime olan *anima*'dan (can/ruh) türetilmiştir. Doğrudan bir inanç sistemini temsil etmese de dinle bağdaştırılan bir kuramdır. Animizme göre hem doğanın kendisi hem de içerdiği tüm "şey"ler birer ruha sahiptir.

Birincisi, sınırları aşırı bir şekilde genişleyen imparatorluk yönetimi, Orta Asya kavimlerinden sürekli paralı asker devşirmekteydi ki bunlar sonraki süreçte başına buyruk hareket ederek yönetime el koyacaklardı. İkincisi ise yoğun sömürünün sonucunda, açlık ve sefaletin neden olduğu köylü ve köle isyanlarının toplumsal istikrarı yok etmesidir.

Her ne kadar bu dönemde kavimler birbirini kırıp geçirmekteyse de kavimler arası yoğun rekabet birbirinden farklı düşünce ve felsefi okulların açılmasına da yol açmıştır. Çin'in felsefe ve siyaset teorisi açısından en verimli olduğu dönem, Savaşan Devletler Dönemi'dir.

Çin tarihinin bu dönemi, aynı zamanda felsefi açıdan "Yüz Düşünce Okulu" dönemi olarak da adlandırılmaktadır.

Tarihte birçok kez görüldüğü gibi, merkezi devletlerin parçalanması kimi zaman felsefenin gelişmesine katkıda da bulunabilmektedir. Örneğin, MÖ 5. ve 4. yüzyılda Yunanistan'da Peloponez Savaşı patlak verdiğinde bu durum felsefenin canlanmasına yol açmıştır. 10. yüzyılda parçalanan İslam imparatorluğu ile 18. ve 19. yüzyıldaki parçalı Almanya'nın toplumsal yapısı da düşünsel-felsefi gelişmeyi teşvik etmiştir.

"Yüz Düşünce Okulu" dönemi MÖ 220'de Qin Hanedanı'nın bütün kavimleri bir çatı altında birleştirmesiyle son bulmuştur. Uzun istikrar döneminin ardından Çin'in felsefi açıdan yeniden canlanabilmesi için birkaç yüz yıl daha beklemek gerekecektir. Birleşmenin en acı tarafı ise mühendislik ve tarımla ilgili olanlar dışındaki felsefi-siyasi metinlerin tamamının hükümdar fermanıyla yok edilmiş olmasıdır. Bu yok edişin acısı bugün hâlâ tarihsel kayıtların eksikliği açısından hissedilmektedir.

Çin'de İlk Felsefe

Çin'in ekonomik ve toplumsal dönüşümünün izdüşümü, düşünsel ve kültürel alanda kolaylıkla görülebilmektedir. Zamanın hükmü, toplumların içinde bulduğu derin krize uygun olarak, yeni iktidarları, yeni düşünürleri, yeni düşünce ve programları zorunlu hâle getirir.

Çin Savaşan Devletler Dönemi'nde sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve düşünsel açıdan da derin bir krize yuvarlanmıştı. Her kriz aynı zamanda yeni fikirlerin ve yeni kültürel geleneklerin ortaya çıkması demektir.

Çin mitolojisinin kökleri, "Beş Adil Hükümdar Çağı" olarak adlandırılan efsanevi bir döneme dayanır. Yazının, ailenin, müziğin, yemek çubuklarının ve daha birçok kültürel icadın adil hükümdarlar döneminde keşfedildiği

düşünülürdü. Çin devlet geleneğinin MÖ 6000'li yıllara kadar dayandığını düşünürsek, bütün bu icat ve uygulamaların Çin'de kent devriminin sonuçlarından başka bir şey olmadığını anlarız.

Çin felsefesini üç katmandan oluşan bir binaya benzetebiliriz. Temelini Laozi, Konfüçyüs ve Me Ti; hemen bir üst katmanını sofistler, legalistler ve Yin-Yang öğretisi; çatısını ise Çin felsefe tarihinin en önemli dönemi olarak kabul edilen "Yüz Düşünce Okulu" dönemi oluşturmaktaydı. Diğer bütün okul ve akımlar –ki bunlara modern akımlar da dahildir– sözkonusu eski okul ve akımların öğretilerinin bileşiminden meydana gelmişlerdir.

Çin, insanlık tarihinde en eski uygarlık birikimini kesintisiz olarak (devlet geleneği) devam ettiren ülkelerin başında gelir. Çin toplumu gelişimini, doğu ve güneyde deniz ve okyanuslarla, kuzey ve batıda sarp dağlar ve çöllerle sarılmış olarak uzun süre dünyanın geri kalanından soyutlanmış olarak sürdürebilmiştir. Çin'in birkaç bin yıl geriye giden kültürel başarı ve icatları birçok açıdan dünya tarihinde biriciktir.

Aynı şekilde Çin felsefesinin başlangıç evreleri de tektir. O döneme ait metinlerde, Yunan felsefesinden bildiğimiz bazı sorunların (evrenin yapısına ilişkin tasavvurlar, maddi varlığın kökeni, doğa yasaları, düşüncenin bilimi olarak mantık vb. konular) çok fazla ele alınmadığını görürüz. Bunun nedeni, Çin'in uygarlık birikiminin çok eski oluşunda saklıdır. Birkaç bin yıllık devlet geleneğine sahip Çinli düşünürler bu sorunları çok eski dönemlerde tartışmış ve bu konuları arkalarında bırakmış olmalıdırlar. Çinli düşünürleri daha çok devletlerin yapısı, toplumların düzeni, insan-insan ve insan-doğa ilişkileri hakkındaki sorunlar, yani siyaset felsefesi, din felsefesi ve etik gibi konular ilgilendirir. Eskiye dair metinlerin imha edilmesi de bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

Konfüçyüs Geleneği

Çin felsefesi ve siyaset tarihinin en etkin filozoflarından biri Konfüçyüs'tür. MÖ 551'de Lu eyaletinde doğan Konfüçyüs, henüz genç yaşlarındayken kendi evini bir okula dönüştürerek çevresindeki gençleri eğitmeye başlamıştır. Bir süre sonra yüzlerce genç ondan feyz almak üzere Lu eyaletine akın etmiştir. Konfüçyüs'ün, Çin'in diğer bölgelerinde çeşitli alanlarda görev alan üç bin kadar gencin eğitiminde etkili olduğu ileri sürülmektedir. Okulda tarih, müzik, edebiyat, retorik ve etik dersleri verilmekteydi.

Tarihte, yaşamında birçok kez hayal kırıklığı yaşamış, amaçlarına ulaşma konusunda hep başarısız olmuş, ancak ölümünden sonra bir o kadar

önemsenmiş ve öğretileri âdeta din mertebesine yükseltilmiş başka düşünür yok gibidir.

Toplumu eğitmek ve yönetmek için devlet yönetimine katılmanın tayin edici olduğunu düşünen Konfüçyüs, ya kendisine uygun bir makam önerilmemesinden ya da önerilerinin hükümdarlar tarafından kabul edilmemesinden dolayı ancak birkaç yıl adalet bakanlığı yapabilmiştir. Önemli yıllarını çeşitli eyaletleri gezerek, bilgi toplayarak ve deneyim kazanarak geçiren Konfüçyüs, devlette neden görev almadığını soranlara şöyle demiştir:

> "Bir insan herhangi bir makama sahip olmadığı için dertlenmemelidir; ama o makama layık olabilmek için hayatı dert edinmelidir. İnsan yeterince şöhret sahibi olmadığı için dertlenmemelidir; ancak şöhrete layık olabilmek için yeterince çaba göstermemesini dert edinmelidir."

Elli yaşındayken kendisine önerilen adalet bakanlığını kabul eden Konfüçyüs, göreve geldikten kısa bir süre sonra sadece rüşvet yiyici memurların değil, aynı zamanda vurguncu çetelerin ve yol kesen haydutların da korkulu rüyası olmuş, adil olmakla tanındığı gibi, halkın adalete güvenini de yeniden sağlamıştı. Bakanlıktan sonra çıktığı on üç yıllık seyahatten dönen Konfüçyüs, hayatının son yıllarını Çin'in bilinen en eski felsefe öğretilerini derlemekle ve görüşlerini yazmakla geçirdi. Kaleme aldığı beş kitaptan dördünün tamamının, beşincisinin ise kısmen ona ait olduğu belirtilmektedir.

Sözkonusu kitapların ilki ve en önemlisi olan *I King* (Dönüşümler Kitabı) Çin felsefesinin en eski öğretilerini içermektedir. Konfüçyüs'ün şerh ederek yeniden yayımladığı bu kitabın MÖ 3000'li yıllarda yaşadığı ileri sürülen efsanevi Sarı Hükümdar'ın öğretilerini içerdiği ileri sürülmektedir. İkinci kitap *Shi King* (İlahiler Kitabı) ise aralarında doğanın yasaları, ahlak ve siyasi düsturların bulunduğu yüze yakın ilahi içermektedir. Üçüncü Kitap *Shu King* (Belgeler Kitabı), iki bin yıllık Çin tarihi, gelenek ve yasalarının derlemesinden ibarettir. *Bahar ve Sonbahar Tutanakları* adlı dördüncü kitapsa bizzat Konfüçyüs'ün görüşlerinden oluşmaktadır. Bu kitapta Konfüçyüs, anayurdu Lu eyaletinin MÖ 722'den MÖ 480'e kadar olan tarihini yazmıştır. *Li King* (Kurallar Kitabı) ise en kapsamlı kitap olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu kitap, Konfüçyüs'ün ölümünden sonra onun felsefi öğretilerini derleyen öğrencileri tarafından yayımlanmıştır. Kitap, Çin gelenek ve kurallarının yanı sıra, siyasi tavır ve adabımuaşeret kurallarına ilişkin öğütler de içermektedir. Bunların dışında Konfüçyüs'ün konuşmalarını içeren dört kitap daha bulunmaktadır.

Konfüçyüs Öğretisi

Konfüçyüs'ün öğretilerinin temelinde doğrudan toplumsal-siyasal hayat ve ahlaki arınmaya yönelik kurallar bulunmaktadır. Konfüçyüs'ün ilke ve öğretilerini Çin'in siyasi açıdan kargaşa dönemi olarak adlandırılan Savaşan Devletler Dönemi'nin (MÖ 8. yüzyıldan itibaren) koşulları temelinde değerlendirmek gerekir.

Çinli düşünürlerin zihinlerini, katliamlardan bıkmış, birleşme sancıları çeken bir toplumun savaş ve huzur, kargaşa ve düzen, sömürü ve adalet, baskı ve merhamet, yozlaşma ve arınma, makam ve bilgelik arasındaki gerilim meşgul etmekteydi. Bu yüzden öğretiler, teorik olmaktan ziyade pratiğe, mitolojik olmaktan ziyade ayakları yere basan gerçekliğe, karmaşık olmaktan ziyade yalınlığa yöneliktir.

Konfüçyüs'ün düşüncelerinde ne Demokritos'un atom teorisine ne de Aristoteles'in metafiziğine rastlarız. Onun düşüncesinde mantık, etik ve siyasete ilişkin kapsamlı sistemler buluruz. Konfüçyüs'ün düşüncesinde, Platon veya Aristoteles'ten bildiğimiz akıl yürütmelere de rastlayamıyoruz, fakat o öğrencilerine pratik hayattan kopmadan mantıklı düşünme yöntemleri önermektedir.

Çinli düşünürler, kısmen Sokrates'in "ebelik" yöntemine benzer sorularla yeni soruların, verilen yanıtlarla yeni yanıtların tetiklendiği bir sistemde düşünürler. Ancak onlar bunu, soyut düşünceden ziyade, siyasi ve ahlaki sorunların ele alındığı kurallar alıştırması şeklinde yaparlar.

Çinli filozoflar eserlerinde metafiziğe çok az yer verirler. Bunun nedenini Çin toplumunun dini anlayışında ve toplumsal geleneklerinde aramak gerekir. Çinliler, tektanrılı dinlerdekine benzer şekilde, şahsileştirilmiş bir tanrıya inanmazlar ve hatta tanrının evreni yaratıp yaratmadığı konusunda da kesin bir kanaatte bulunmazlar. Çin toplumu dini geleneklerini, atalarının anılarını, onların eski gelenekleriyle saygınlıklarını korumak ve buna uygun davranmak olarak yaşar. Sözkonusu gelenek, yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik bir yapıda örgütlenmiş toplumsal bir düzene olan bağlılık ve huzur arayışıdır. Toplumun en tepesinde hükümdar, onun altında toplumsal gelenekleri temsil eden devlet bürokrasisi ve onun altında da köylü halk yer alır.

Hükümdarından sıradan köylüsüne kadar istisnasız her Çinli, toplumla birlikte vardır ve onun ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Bu açıdan Çinliler, bireysel düşünmeden ziyade toplumsal davranmaya yatkındırlar. Bu anlayış istisnasız herkese sorumluluk ve görev bilinci de yükler. Hükümdar, halka adil

davranmakla, onların refah, huzur ve mutluluğunu güvence altına almakla yükümlüdür. Sıradan köylülerse önce kendi aile büyüklerine ve sonra da hükümdara kadar uzanan hiyerarşik yapı içindeki konumlarına uygun bir şekilde sorumlu davranmalı ve görevlerini yerine getirmelidir. Toplumsal kuralların baskın olduğu Çin'de, filozofların düşüncelerini daha çok aile içindeki birey, toplum içindeki yönetici, kuralları temsil eden siyasi yapı, yasalar, gelenekler ve ahlaki ilkeler meşgul eder.

Doğru Kavramların Önemi

Konfüçyüs öğretisinde hükümdarlar ve egemen sınıflar önemli bir ayrıcalığa sahiplerdir, ancak bu hiçbir zaman hükümdarların keyfi şekilde hareket edebilecekleri anlamına gelmez. Hükümdarlar da kendi sorumluluklarını yerine getirdikleri ölçüde uyuma ve düzene katkıda bulunmuş olacaklardır. Onlar da göksel düzenin bir parçasıdır ve kendileri için biçilmiş görevle belirlenmişlerdir. Bu açıdan görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyen hükümdarların alaşağı edilmesi, bir ayaklanmayla yıkılması, tanrısal buyruğa göre olağandır.

Eğer herhangi bir iktidar yıkılmışsa, bunun en önemli nedeni kralın tanrısal buyruğa aykırı davranmış ve görevini kötüye kullanmış olmasıdır. Geleneksel anlayışa göre, tahtından edilen hükümdar ya sefih bir yaşama yönelmiştir ya da tebaasına zorbalık uygulayarak toplumsal kargaşaya neden olmuştur. Çinli filozoflara göre tahta oturan yeni hükümdarsa, sadece kendi özel yetenekleri veya tanrısal buyruk değil, çevresine topladığı yetkin danışmanlar (filozoflar), kudretli komutanlar ve halka hizmet ruhuyla dolu bakanlar sayesinde başarılı olmuştur. Bu yüzden Konfüçyüs öğretisinin temelini "düzen ve sorumluluk" bilinci oluşturur.

Konfüçyüs'ün ilkelerini en açık şekilde "Büyük Bilimler" adlı bölümde yer alan şu cümlelerde görürüz:

> "Eskiler [filozoflar], ülkede erdemi hâkim kılmak için önce devlet düzeninin yerinde olması gerektiğini öğütlemişlerdi; devlet düzeninin yerinde olması için de önce hane halkının kendi düzenine girmesi gerektiğini belirtmişlerdi; hane halkının düzene girmesi için de önce insanın kâmil insan olması gerektiğini söylemişlerdi; insanın kâmil olabilmesi için de önce kalbinin adaletle dolması gerektiğini belirtmişlerdi; kalbin adaletle dolması için de önce insanın düşüncelerinin hakikat

> içermesi gerektiğini buyurmuşlardı; düşüncelerinin hakikat içermesi için de insanın önce bilgilerini tamamlayarak mükemmelleşmesi gerektiğini vurgulamışlardı."

Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi, Konfüçyüs evrensel düzeni toplumsal ilişkilerle, devletin yapısıyla, insani arzularla, yasalar ve ahlaki kurallarla birlikte ele almaktadır. Bunları sürekli birbiriyle ilişkili, her an birbirlerini etkileyen gelişme ve süreçler olarak görmekteydi.

İnsan düşüncesi, kalpteki adalet duygusu ve sezgi, ahlaki öğreti ve aile yapısı, toplum ve devlet düzeni, ülke ve yeryüzünü dolduran diğer bütün varlıklar birbiriyle doğrudan bağlantılı, birbirinin varlığından sorumlu ve birbirine uyum sağlamış ilahi bir mekanizmaydı.

Hiyerarşi, düzen, kural, uyum, düşünce, görev ve sorumluluk bilinci ancak terimlerin doğru anlaşılmasıyla kavranabilirdi. İlahi düzenin sorunsuz işleyebilmesi için insanlar önce kavramları doğru anlamalıdırlar.

Konfüçyüs, önemli bir devlet görevine atandığında yapacağı ilk önemli işin ne olduğu sorulduğunda "kavramların doğru tanımlanması" yanıtını vermiştir. Bunun için de sürekli kamusal eğitimin önemini vurgulamış ve insanların belli bir eğitimden geçirilmesini önermiştir. Çin eğitim sisteminin kökleri Konfüçyüs'ün sözkonusu azimli çabasında yatmaktadır.

Laozi

Savaşan Devletler Dönemi'nde görüşleriyle ilgi odağı olan bir diğer filozofsa manda sırtında seyahat etmesiyle tanınan Laozi idi. O, Konfüçyüs'ten yaşça büyüktü, ama her iki düşünür de aynı dönemde yaşamış ve etkin olmuşlardı.

Laozi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz, ancak onun MÖ 600'lü yıllarda doğmuş olabileceği belirtilmektedir. Chou Hanedanı'na bağlı Li eyaletinin Ku kabasasında doğan Laozi'nin asıl adı Li Ri'dir. Fakat başarılarından dolayı ona Laozi, yani "Büyük Yaşlı Üstat" lakabı verilmiştir. Hayatının çoğunu bir devlet görevlisi olarak arşivde tarihsel kayıtlar tutarak geçirmiştir.

Onunla bir kez yüz yüze konuşma fırsatı bulduğunu belirten Konfüçyüs'ün öğrencilerine şunu dediği söylenmektedir:

> "Kuşların uçtuğunu biliyorum, balıkların yüzdüğünü, vahşi doğada yaşayan hayvanlarınsa koştuklarını biliyorum. Sonuçta vahşi hayvanları kementle, balıkları ağla, kuşları ise okla yakalayabilirsiniz. Ancak

rüzgâr ve bulutların üzerinde hareket eden ejderhaların nasıl göklere yükseldiklerini bilmiyorum. Bugün Laozi'yi gördüm ki sanırım o bir ejderhadır."

Laozi öğretisinin merkezinde "Tao" (ya da Dao) yani "yol" veya "akıl" kavramı yer alır. Tao, varlığın göksel (tanrısal) kaynağını ve yasalarını ifade etmektedir. Laozi'nin bu kavramını Hegel'in "evrensel tin" (Weltgeist) kavramına da benzetebiliriz. Tao da "Weltgeist" gibi toplumların tarih içindeki yolculuklarına yön verir. Laozi'ye göre Tao, evrenin varoluşunu düzenleyen bir ilkedir. İnsan Tao sayesinde doğa yasalarına, doğa da göksel yasalara uyum sağlar. Tao, mutlak varlık ve mutlak bilgidir. "O kendi kendisinin ölçüsüdür... O, bilinmezliğin bilinmesi olan en yüksek mertebedir ve işte bu Tao'dur." Onun ne olduğu ancak onun yasalarına uyularak kavranabilir. Doğanın yasaları ondan kaynaklanır, insanlar da doğa yasalarına uyum göstererek onu yaşamda uygulamış olurlar. Tao ölçüdür, zıtların birliğinden oluşan uyum ve sentezdir.

Özgürlükçü Toplum İdeali

Konfüçyüs'ün amacı insanın ruhsal dengesini bozan kaosu ortadan kaldırmak, aileye, topluma ve devlete "göksel düzeni" yeniden kazandırmaktı. Bu nedenle de küçüğün büyüğe, kadının erkeğe, köylünün toprak ağasına, toprak ağasının beyine ve hükümdarına katı itaatini öğütlemekteydi. Laozi ise ne toplumsal hiyerarşiden ne de insanı insana esir eden göksel bir düzenden yanaydı. Ona göre insanların kurtuluşu için çaba göstermek bile gereksizdi; en doğrusu, herkesin doğanın bağrında, kurallar olmadan özgür bir şekilde yaşamasıydı. Laozi'nin özlemini duyduğu toplum, herkesin kendi efendisi olduğu anarşi düzenidir. Toplum, özgür insanların (onun öğretisini takip eden insanların) çoğalmasıyla yeniden doğal düzenine kavuşacaktır. Laozi'yi okurken, "İnsanlar özgür doğarlar, fakat toplumlar onları zincire vurur," diyen Aydınlanma filozofu Rousseau'yu duyar gibi oluruz.

Savaşan Devletler Dönemi'nin en etkili felsefe akımlarından birinin kuruluşunu sağlayan Laozi, her alanda özgürlükçü anlayışları vaaz etmekteydi. Laozi'nin ahlaki ilkeleri oldukça basittir. Kâr hırsı yerine sade bir yaşam; kurnazlık, yapmacıklık ve açgözlülük yerine ölçülülük, cömertlik ve sadelik. Ona göre toplumda ne kadar çok yasak varsa insanlar o kadar aç kalır. Tao'nun olduğu yerde barış hüküm sürer çünkü bilge olan, silahlara ve savaşlara karşı olmak zorundadır. Üretim ürünleri ne kadar çok çeşitlenirse, toplumdaki

kargaşa da o derece artacaktır. Toplumda kurnazlık arttıkça aldatmanın yöntemlerinde de artış olur. Ne kadar çok yasa ilan edilir, ne kadar çok kararname yayınlanırsa, ülkede o kadar çok hırsız ve haydut türer. Bu yüzden mükemmel insan şöyle demelidir:

> "Etkin olmazsam halk doğru yolu kendiliğinden bulur. Sessizliği seversem halk da adaleti kendi başına yerine getirir. İş sahibi olmazsam halk da kendiliğinden varlıklı olur. Özel bir arzum olmazsa halk da kendiliğinden basitliği tercih eder."

Küçük Ülke

Tao öğretisinin esaslarına *Tao te-King* adlı kitabında yer veren Laozi'nin bunu nasıl yazdığı da ilginç bir anekdotla anlatılmaktadır. Yeterince ilgi görmemesine ve devlette önemli bir göreve getirilmemesine gücenen Laozi, ülkeyi terk etmek üzere sınır kapısına gelir. Onu sınır kapısında durduran muhafız, "Bizi çok değerli öğretilerinden mahrum bırakamazsın, onları yazıp bana teslim etmeden seni bu sınır kapısından geçirmem," demiş. O da bunun üzerine oturup bugün insanlara ilham kaynağı olan *Tao te-King* kitabını kaleme almış.

Taocular, iktidar gibi bütün yönetim organlarını ve kurallarını gereksiz görüyorlardı. Çünkü mal mülk hırsının kaynağı iktidar hırsıydı. Onlara göre ilk doğal koşullara dönüş, hiyerarşinin, gücün ve toplumsal farklılıkların olmadığı yere dönüştür.

Laozi'ye göre insanoğlu yeniden eskiye dönmeli ve sadece birkaç yüz insanın yaşayabileceği küçük köyler inşa etmeliydi. Kendi kendine yetecek hâlde yaşayan bu insanlar, mal ve mülk hırsına da kapılmayacaklardı. Dolayısıyla insanlar ne silahlara ihtiyaç duyacak ne de baskı ve sömürüye başvuracaklardı.

Laozi'nin ütopik düşü şöyledir:

> **Küçük Ülke**
> Küçük bir ülke yaratın, hem de nüfusu çok az olsun;
> Üretilen malların miktarı ihtiyacın on katını, yüz katını bulsun.
> Bırakın insanlar hayatlarını anlamlı kılsın ki
> Uzak diyarlara göç etmesin.
> Vasıtalar olsun, gemiler de olsun;
> Ama onlara hiç kimse binmesin.

Zırhlılar olsun, silahlar da olsun;
Ama hiç kimse onları kullanmaya fırsat bulamasın.
Bırakın insanlar yeniden ağlarını örsün;
Yediklerinin tadı damaklarında kalsın;
Üstlerine başlarına çeki düzen versin, güzelleşsinler;
Evler neşeyle dolup taşsın.
Bırakın insanlar gelenekleriyle mutlu olsun.
Komşu ülkelerin uzaklığı görüş mesafesinde olsun ki
Köpeklerin havlaması, horozların ötüşü duyulabilsin.
Ama insanlar hayatlarının sonuna kadar
Ülke sınırlarının öte yanına adım atmamış olsun.*

Yüz Düşünce Okulu

Çin'in yazın tarihi hem çok uzun tarihsel bir dönemi kapsar hem de içinde geniş bir kültürel yelpaze barındırır. MÖ 7. yüzyıldan itibaren basım tekniklerine sahip olan Çin, MS 12. yüzyıla girildiğinde toplam 3400 yazara ait yüz binlerce cilt esere sahipti.† Eserlerin birçoğu devlet ve saray arşivi olmakla birlikte, bunlar arasında çok sayıda siyasi, felsefi ve askeri (strateji) öğreti de mevcuttu...

Yüz Düşünce Okulu döneminde ortaya çıkan felsefi akımların kendi aralarında yürüttükleri tartışmaların temel konusu insan doğası ve toplumların ahlaki değerlerinin kaynağının ne olduğuna ilişkindi. Bu sorunun yanıtı onlar açısından bellidir: Karşılıklı saygı, fedakârlık, iyilik, erdem ve itaat. Çin felsefesinde insanın doğuştan "iyi" veya "kötü" olduğu tartışması, insanoğlunun toplum içindeki konumuyla; iş, çevre, aile, kavim ve devlet ilişkileriyle birlikte ele alınmaktadır.

Çin felsefesinin en eski eserlerinden olan *I King* (*Dönüşümler Kitabı*) evrenin çeşitli elementlerden oluştuğunu belirtir. Bunlar, toprak, gökyüzü, ateş, su, deniz, rüzgâr, dağ ve yıldırımdır.‡ Eserdeki görüşlere göre dünyadaki her şey, hareket ve değişim hâlindedir. Çekme ve itme hareketiyle iki kozmik güç [Yin-Yang] çarpışmaktadır ki bunlardan biri aydınlığın, diğeri ise karanlığın temsilcisidirler. Dolayısıyla maddenin hareketi ve dönüşümünün sebebi, tanrısal irade değil, maddenin ve elementlerin doğasındaki çelişmelerdir. Bu görüşün temelinde yatan diyalektik bakış açısı çok belirgindir.

* *Laotse*, (Haz.) Lin Yutang, Fischer Bücherei, s.199.
† Ernst Schwarz, *Der Ruf der Phönixflöte, Klassische chinesische Prosa*, c.1, 4. basım, Rütten & Loening, Berlin, 1988, s.5.
‡ Bu elementler, sözkonusu kitabın çeşitli sayfalarına serpiştirilmiştir.

Savaş Karşıtı Me Ti

Yüz Düşünce Okulu döneminin bir başka önemli düşünürü ise Me Ti'dir. Felsefesini, bir bakıma Konfüçyüs'e karşı konumlandırmıştır. MÖ 470-391 yılları arasında yaşamış filozof Me Ti, savunduğu evrensel insan sevgisi, savaş karşıtlığı ve barış düşüyle dünyanın birçok düşünce akımını da derinden etkilemiştir. Me Ti'nin felsefi ilkeleri çok basittir: "Daima toplumsal yararı gözetin, kötülükle mücadele edin!" *Mohizm* olarak bilinen bu öğreti, toplumsal yararı her şeyin üstünde tutar.

Me Ti, toplumsal yarar kavramını şöyle tanımlar:

> "Eski hükümdarlar [efsanevi beş hükümdar] devleti yönetirken iki ilkeye sımsıkı sarılırlardı: Ülkenin refaha kavuşturulması ve nüfusun çoğalması. Her teorik ve pratik tedbir, bu ilkeler ışığında ülkenin zenginliğini ve nüfusun çoğalmasını sağlayıp sağlamadıkları açısından değerlendirilir."

Savaşlar hem zenginliği yok eder hem de insan yaşamını yok ederek nüfusu azaltır. Bu nedenle Me Ti ve yandaşları daima savaş karşıtı olmakla kalmamış, silahsızlanma kampanyaları da yürütmüşlerdir. Konfüçyüs'ün aksine Me Ti müzik ve sanatı yönetici sınıflar açısından yararlı bulmaz. Çünkü yönetici sınıflar müzik ve sanata yöneldikçe eğlenceye dalacak ve böylece çalışan halktan daha çok vergi isteyeceklerdir. Müzik insanları eğlendirerek mutlu ettiği için onları çalışmaktan da alıkoymaktadır. Onlara göre yönetici sınıfların değil, çalışan halkın müziğe yönelmesi yararlıdır.

Me Ti'ye göre her felsefi öğreti üç temel varsayıma uygun düşmelidir: Gerekçelendirilmiş temele sahip olmak, eleştirel sınavdan başarıyla geçmek ve pratik açıdan uygulanabilir olmak.

Me Ti, Konfüçyüs'ün sürekli vurguladığı aile ve aşirete bağlılık duygusunu dar bir bakış açısının ürünü olması nedeniyle eleştirir. Ona göre insan sevgisi aileyi, kavmi ve hatta devlet sınırlarını aşarak bütün insanlığı kucaklayan bir ülküye dönüşmelidir. Batı'da çoğunlukla İsa'ya benzetilen Me Ti'nin en büyük özlemi herkesin eşit olduğu evrensel bir toplum yaratmaktı:

> "Büyük Dava (Da) hüküm sürerken dünya herkesin ortak malıydı. Yetenekli ve becerikli olanları yönetici yapıyorlardı; herkes doğruyu söyler ve birliği gözetirdi...

> "Yaşlılar huzur içinde son günlerini beklerlerdi; güçlü olanların işi ve gücü olurdu; yaşlılar, çocuklar ve bakıma muhtaç olan yetim ve dulların bir bakıcısı olurdu. İsrafa izin verilmezdi, ama kimse de mal mülk edinme hırsına kapılmazdı. Herkes gücünün yettiği kadar işe sarılırdı, ama kimse kendi hesabına çalışmazdı. Hile ve aldatma son bulmuştu, çünkü bunlara ihtiyaç yoktu. Hırsız, yankesici, katil ve saldırgan yoktu. Evlerin kapıları vardı, ama onları hiç kimse kapatmazdı. Zaman, büyük uyum (Da-tong) dünyasının zamanıydı."*

Menzius

Konfüçyüs'ten itibaren Çin felsefesinin en temel sorunlarından biri insan etkinliğinin hangi amaca hizmet etmesi gerektiğidir. Konfüçyüs'ün bir takipçisi olmakla birlikte ondan farklı bir sistem kurmayı amaçlayan Menzius, MÖ 371-289 yılları arasında yaşamıştı. Menzius'a göre insan davranışı pragmatist yarar ilkesine göre belirlenemez. Hocasının kuramını psikolojik yönden geliştiren Menzius, yaşadığı süre boyunca hükümdarlara danışmanlık yapmasıyla da tanınmıştır. Menzius'un insanlar hakkındaki görüşleri net ve kısadır: "İnsan iyidir." Ona göre insanın karakteri, suyun hep aşağıya doğru akması gibi, iyiliğe doğru akmaktadır. İnsanın iyiliği bilmek ve doğru yolu bulmak konusunda doğuştan gelen bir sezgisi vardır. Önemli olan bunu keşfetmek ve güçlendirmektir. Laozi'nin aksine, doğruyu bulmak için doğa yasalarını incelemeye gerek yoktur, hatta eski bilgelerin yaşamlarını örnek almak bile gereksizdir, çünkü uyumlu yaşamın ilkelerini her insan kendi içinde taşır.

Me Ti ve öğrencileri toplumsal sorunları aşabilmek için kullanılacak yöntem ve araçların neler olması gerektiğini tartışırken, Menzius bu türden soruları bütünüyle reddeder. Ona göre yararcı bir ilkeden hareket ederek "iyi"nin ne olduğu sormak ve buna yanıt aramak beyhude bir çabadır:

> "Her kim ki horozun ilk ötüşüyle birlikte neyin insan için yararlı olup olmayacağını sormadan, iyilik yapmak amacıyla güne başlarsa o Hükümdar Shun'un iyi bir öğrencisidir. Her kim ki horozun ilk ötüşüyle birlikte yarar ilkesini gözeterek güne başlarsa o, Haydut Ch'ih'nin bir dostudur. Peki, Shun ile Ch'ih'in arasındaki farkı bilmek istiyor musunuz? İyi ile yararlılık ilkesi arasındaki farktan başka bir şey değildir."†

---

* Mo Ti, *Solidarität und allgemeine Menschenliebe*, Diederichs Ver., Düsseldorf, 1975, s.27-28.

† Meng-tiu, 7A, 25, Akt. Peter Weber-Schäfer, "Mencius", *Chinesisches Altertum Konfuzianische Klassik* içinde, s.85.

Yunan Felsefesinin Tarihsel Koşulları

Doğu Akdeniz'de yerleşik olan Babil, Fenike ve Mısır devletleri MÖ 1500'lü yıllardan itibaren çöküş sürecine girmişlerdi. Mezopotamya, Fenike ve Mısır'ın yarattıkları kültürel birikim (matematik, tıp, astronomi, felsefe) İspanya'dan Sicilya'ya, Fas'tan Girit'e, Sparta'dan Miletos'a kadar Akdeniz ve Ege'nin kıyılarına yayılmıştı. Eski birikim yüzyıllar içinde yerleşik kavim ve kent devletlerinin ortak malı hâline gelmişti.

Bu kültürel birikim MÖ 800'lü yıllardan itibaren önce Batı Anadolu kıyılarında (Selçuk, Milet, Bodrum) ardından da İtalya ve Yunanistan'da yeni bir uygarlığın mayalanmasına yol açmıştı. Anadolu'da yerleşik Hititler gibi Truva'nın da artık yıldızı sönmeye başlamıştı ve barbar Yunan kavimlerinin yağmasıyla onlar da son nefeslerini vermişlerdi.

Büyük ozan Homeros, Truva'nın yağmalanışını *İlyada* adlı eserinde destansı bir dille anlatır. Aynı dönemlerde Yunanların diğer büyük ozanı Hesiodos da iki önemli eseriyle (*Günler ve İşler*, *Theogonia*) Yunan kavimlerinin mitolojilerini ve inanç sistemlerini inşa etmiş, onlara etrafında birleşebilecekleri ideolojik bir altyapı sunmuştu.

Yunanlar bir deniz kavmidir. Fenikelilerin ticaret ve denizcilik mirasını onlar devralmışlardı. Yunan kavimlerinin diğer bütün uygarlıklardan en önemli farkı köle ticaretini ve köle emeğini doğrudan doğruya üretimde yoğun bir şekilde kullanmalarıdır. Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve Çin'de de kölelik sistemi vardı, fakat bu ülkelerde köleler esas olarak ev işlerinde, tapınakların yapımında, bağ ve bahçe işleri gibi hizmet alanlarında kullanılmaktaydılar. Kölecilik Yunanistan'da ilk kez üretimde (ekin tarlalarında, bağlarda, zeytinliklerde, inşaat işlerinde, madenlerde, atölyelerde, gemilerde, taşımacılıkta) bütün yönleriyle değerlendirilmiş ve böylece tarihte köleciliğe yeni bir boyut kazandırılmıştı. Kölecilik sistemi, bir bakıma Yunanistan'ın sanayi devrimiydi. Köle emeğine dayanan yoğun üretim, ticaret ve denizcilikle birleştirilerek muazzam bir ekonomik gelişme kaydedilmişti. Ekonomik gelişme özgür yurttaşlar açısından refah ve zenginlik demekti.

Tarıma dayalı eski kavimler daha çok iç pazara yönelik üretim yapmaktaydılar. Yunanistan da önemli oranda tarıma bağımlıydı, fakat ticaret ilk kez "küreselleşmenin" yaşanmasına ve doğmasına yol açmıştı.

Denizcilik demek, hareketli limanlar, olağanüstü para sirkülasyonu, yeteneklerin, bilimsel buluşların, düşüncelerin ve hatta tanrıların (inanç sistemlerinin) değiş tokuş edilmesi, meraka ve özgür bir karaktere sahip olmak,

serüvencilik ve girişimcilik ruhu, yeni fikirlere açıklık, bilim ve düşüncede derinleşme arzusu demekti.

Yunan felsefesinin ilk kez Miletos'ta, tüccar bir aileye mensup ve anne tarafından Fenikeli olan Thales'le başlaması hiç de tesadüf olmasa gerektir. Yeni ve özgürlükçü bir sınıfın doğmasıyla birlikte Yunan kavimleri de kökten değişime uğramıştı. MÖ 6. yüzyıldan itibaren ne Homeros'un eserlerinde bahsettiği barbar ve savaşçı Yunanlar ne de Hesiodos'un övgüyle bahsettiği temiz ve naif köylü toplumu kalmıştı.

Yunan kavimlerinin önemli özelliklerinden biri, tarihlerinin hiçbir döneminde Sümer, Mısır ve Hindistan'dan bildiğimiz ruhban bir sınıf tarafından yönetilmemiş olmalarıdır. Onların Delphi'de yerleşik bir kâhinleri vardı ki arada bir krallar, senatörler ve komutanlar herhangi bir yasa çıkarmadan veya savaş kararı almadan önce gidip ona danışır, öğütlerini dinlerlerdi. Fakat Yunan toplumu hiçbir zaman siyasi veya dini açıdan etkin olan bir biliciye ya da rahipler sınıfına sahip olmamıştı. Kuşkusuz, Yunanlar da dindardı, ancak inançları hiçbir zaman toplumsal yapı ve düşünceyi doğrudan belirlememişti. Filozof Sokrates, toplumun ahlaki ilkelerini tanrılar öyle istedi diye değil, toplumun çürümesine yol açtığı için eleştirmişti.

Genel olarak tarih sahnesine sonradan giren önder kavimler, kültürel açıdan ilk başlarda birikimsiz ve barbardırlar, fakat hırslı ve öğrenmeye açık oldukları için sentez yaratmakta da başarılıdırlar. Bu yüzden onlar, eskilerine oranla çok daha yüksek bir uygarlık birikimi yaratırlar. Yunanların bilim ve felsefeye getirdikleri yenilikler de bu yüzden çağlarüstü bir anlam kazanmıştır. Bilim ve düşünce alanındaki yeniliklerini eski uygar kavimlerin birikimiyle kıyaslarsak Yunanların her alanda çıtayı belirgin bir şekilde yükselttiklerini söyleyebiliriz.

Sümerlerin, Hintlilerin ve Mısırlıların destanlarıyla ilahilerinin tarihsel önemini unutmamakla birlikte, başta Gılgamış olmak üzere eskilerin yarattığı hiçbir destan Homeros'un *İlyada*'sı kadar derinlikli ve canlı değildir, hiçbiri onun gibi yeni soluk içermez.

Yunan düşünce ve metinlerinin temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Yunan metinlerinin dilsel kıvraklığı ve canlı retoriği tartışmasız yenidir.
- Yunanların teorik sorunları ele alışlarındaki derinlik ve kurdukları mantık sistemleri yenidir.
- Yunanların bilim ve felsefe alanındaki soyutlamaları daha derinlikli; kategorileri ve kavramları daha isabetlidir.

- Yunanların bilinçleri daha keskin ve iradeleri daha belirgindir.
- Yunanların mitolojik düşünceden kopma girişimleri daha kararlıdır.
- Öz-bilincin yansıtılmasının sanatsal araçları olan tiyatro ve temsili gösteriler (komedya ve tragedya) esas olarak Yunan icadıdır.
- Yunanların siyasal özgürlük bilinci, merak ettikleri konuların çeşitliliği, şüphecilikteki sınır tanımazlıkları, doğa olaylarına mantıklı açıklama getirme çabaları eskiye göre çok ileri düzeydedir.

Bu koşulların biçimlendirdiği Yunan düşüncesi ve felsefesi, en kalın hatlarıyla iki farklı döneme ayrılabilir. İlki, Batı Anadolu kökenlidir ve bu dönem felsefe tarihinde "ilkçağ materyalizmi" ya da "doğa felsefesi" olarak adlandırılmaktadır.* Bu dönemde yaşamış düşünür ve filozofların en önemli özelliği doğa olaylarını ve yasalarını, insanın ahlaki yapısını incelemeleridir. Dönemin düşünürleri doğa ve evreninin oluşumunu naif ve fantastik betimlemelerle açıklamaya çalışmışlardır.

İkinci dönemin düşünür ve filozofları ise esas olarak Güney İtalya ve Yunanistan anakarasında etkin olmuşlardır. Yunan düşüncesinin ilk oluşum sürecini MÖ 800-500 olarak belirleyebiliriz. Zirvesini Atinalı Perikles'in (MÖ 6. yüzyıl) belirlediği bu dönem, Yunanistan'ın "altın çağı" olarak da bilinir ve bilimde, siyasette, felsefeyle edebiyatta bir aydınlanma dönemidir. Dönemi sona erdirense MÖ 5. yüzyılda patlak veren ve neredeyse yüz yıl süren Peloponez Savaşı'dır. Makedonyalı Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümüyle birlikte Yunan uygarlığı da son demlerini yaşar. Bu noktadan itibaren Yunan'ın kültür mirası Roma'ya geçer.

Yunanların felsefe ve bilim araştırmalarının birinci dönemi filozof Thales'le başlar, Demokritos'la son bulur. İkinci dönemse Sokrates'le başlar ve Aristoteles'le son bulur. Her yeni uygarlık yükselişe birdenbire geçmez, aynı şekilde çöküşü de birden gelmez. Uygarlıklar yükseliş ve çöküşe, ön ve artçı dalgalarıyla geçerler.

Batı Anadolu'da Doğa Felsefesi

MÖ 6. yüzyılda Anadolu'nun batı ve güney sahil kentlerinde, yani Homeros'un *İlyada* destanında da değindiği hareketli şehirlerde yoğun ticaret ve para sirkülasyonu sayesinde toplumsal açıdan köklü bir dönüşüm yaşanmıştı. Özgür kentlerin varlıklarını esas olarak ticaret belirlemekteydi. Bu

* Georges Cogniot, *İlkçağ Materyalizmi (Yunan-Roma)*, (çev. Sevim Belli), Anadolu Yayınları, Ankara, 1968; George Thomson, *Die ersten Philosophen*, Akademie Ver., Berlin, 1968; *Griechische Atomisten/ Texte und Kommentare zum materialistischen Denken der Antike*, Philipp Reclam Ver., Leipzig, 1977; Hans Joachim Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie Bd. 1*, Fischer Verlag, Frankfurt, 1976.

yüzden tüccarların ve aydınlanmış seyyahların toplum içindeki etkileri yıldan yıla artmıştı. Yükselen yeni sınıfa mensup aydınlar, gezi ve seyahatler sayesinde yeni bilgilerle, yeni kültürlerle, yeni düşüncelerle ve yeni teknolojilerle tanışmaktaydılar. Bu aydınlar zengin ailelere mensup, edebiyata, bilime, siyasete ve felsefeye yoğun ilgi gösteren insanlardı. Doğa olaylarının nedenlerini merak ediyor, eski açıklamaları yetersiz buluyor ve mantıklı açıklamalarda bulunmaya çabalıyorlardı. Onlara göre gerçeklikle uyumlu olmayan mitolojik açıklamalar insanları ikna etmeye yetmezdi. Bu yüzden bu açıklamaları şüpheyle karşılıyor, doğanın ve varlığın tek bir kaynaktan ya da birkaç elementten meydana gelebileceğini ileri sürüyorlardı. Onlar zamanla doğa olaylarını ve toplumsal gelişmeleri bilimsel ve felsefi boyutuyla ele alan daha ileri açıklamalara yönelmişlerdi.

Geçimini ticaretle sağlayan Miletoslu Thales ve matematikçi Samoslu Pisagor sözkonusu dönemin en saygın isimleriydi. Thales esas olarak Miletos'ta etkin olmuştu, Pisagor ise siyasi nedenlerden dolayı anayurdunu terk ederek Güney İtalya'ya yerleşmişti. Aktarıldığına göre "philosophia" kavramını ilk kez kullanan ve kendini de filozof olarak tanımlayan düşünür Pisagor'dur.

Thales, Pisagor, Heraklitos

Eskiden bilim ve felsefe alanında yoğun bir çaba gösterene "bilge" denirmiş, fakat sonraki süreçte bu kavramın yerini filozof alacaktır. Zamanla bilim ve felsefeyle yoğun bir uğraş içinde olan insanlara, "bilgeliği bağrına basan" anlamına gelen "filozof" tanımı uygun görülmüştür. Felsefe tarihinde Thales, Solon, Periandros, Kleobulos, Kheilon, Bias, Pittakos, İskit Anakarsis, Khenaili Mison, Siroslu Ferekidis, Giritli Epimenides gibi isimler "bilge" olarak anılmaktadır. Diogenes Laertios, Thales'e bilge dendiğini, Yunanistan'da felsefeyi başlatanların Anaksimandros ve Pisagor olduğunu kitabında belirtmektedir.

Thales, Yunan filozoflarına ilişkin bilgimizin temel kaynağı olan Diogenes Laertios'a göre Fenike'den göç etmiş bir aileye mensuptu ve yine Platon'un verdiği bir başka bilgiye göre o, dönemin yedi bilgesinden biriydi. Thales, Fenikelilerden öğrendiği astronomi ve geometri sayesinde yıldızların ve gezegenlerin konumlarını hesaplamayı biliyordu.

Thales'e göre her nesnenin ardında tanrısal bir ruh vardı. Ruhun ölümsüz olduğu fikrini de Yunanlara ilk öğreten oydu. Pamphile, onun Mısırlılardan geometriyi öğrenip, çember içine bir dik üçgen çizdiğini belirtmektedir. Plutarkhos'a göreyse "her şeyin sudan kaynaklandığını" ileri süren Thales'ti.

Thales'in "Akıllıca konuşmak, çok konuşmak değildir," dediği aktarılmaktadır.

Ona göre:

> "Varlıkların en iyisi tanrıdır, çünkü o yaratılmamıştır. En güzel şey evrendir, çünkü o tanrının eseridir. En büyük şey yeryüzüdür, çünkü her şeyi içine alabilen odur. En hızlı şey akıldır, çünkü her yerde o dolaşır. En güçlü şey zorunluluktur, çünkü her şeyi o alt eder. En bilge şey zamandır, çünkü her şeyi o ortaya çıkarır."

Ölümle yaşam arasında hiçbir farkın olmadığını söyleyen de oydu. "İnsanın gözetmesi gereken en iyi ve en doğru yaşam tarzı nedir?" sorusunu "Başkalarında kınadığımız şeyi yapmamamızdır," şeklinde yanıtlamıştı.

Dünyanın kökenini suya dayandıran Thales, bu açıklamasıyla evrenin ve varlığın kökenini tek bir elemente indirgeyen atomculara önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

Diogenes Laertios'un verdiği bilgilere göre Samoslu Pisagor, Lesbos adasına gelip bir süre dayısının yanında kalmış, sonra rahiplere hediye etmek üzere temin ettiği üç gümüş kupayla birlikte Mısır yolculuğuna çıkmıştı. Bilgiye susamış meraklı bir genç olan Pisagor, Akdeniz'in kıyı kentlerini dolaşarak yabancı kavimlerden bilgiler derledi. Mısır'da uzun yıllar kalan Pisagor, önce onların dilini sonra da Kaldealılara ve Maglara uğrayarak onların dinlerini öğrendi. Fenike, Mısır ve Girit'teyse felsefe, ilahiyat ve matematik dersleri almıştı. Hint kökenli ruhgöçü düşüncesini de gezdiği ülkelerden o getirdi. Pisagor'un devlet, doğa ve eğitim üzerine kaleme aldığı birçok kitabı vardı, ancak bunların tamamı kaybolmuştur.

Sokrates öncesi doğa felsefenin üç önemli ismini saymak gerekseydi, Thales, Pisagor ve Efesoslu Heraklitos'un (MÖ 550-480) adını vermek gerekirdi.

Heraklitos, bütün varlıkların temelinde ateşin bulunduğunu, ateşin dışındaki diğer şeylerinse onun bir dönüşümünden ibaret olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre ateşten kaynaklanan her şey, eninde sonunda yeniden kendi temel kaynağı olan ateşe dönecekti. O, maddenin dönüşüm sürecini zıtların birliğinden kaynaklanan bir mücadele olarak görürdü. Her şey karşıtların çatışmasıyla meydana gelmekte ve evrendeki her şey de ırmak gibi sürekli başkalaşarak değişmekteydi. Heraklitos'a göre dönüşüm, hareketin temel yasasıdır. Ona göre dünya tektir ve bir benzeri yoktur. Hareketi ateşle kıyaslayan Heraklitos, değişimi yukarı ve aşağıya doğru inen bir yola benzetirdi.

Atomcuların Felsefeye Etkisi

Heraklitos'un hareket ve dönüşüm ilkesini takip eden atomcular, maddeyi sürekli bir başka şeye dönüşen ve hatta biçimsel açıdan yok olan bir varlık olarak tasvir etmişlerdir. Ancak maddenin atom olarak adlandırdıkları en küçük parçasının kesinlikle yok olmadığını ve sabit bir yapıda kaldığını da varsayıyorlardı. Bu akımın fikir babası Leukippos'tur, ancak bu görüş sonradan öğrencisi Demokritos'a atfedilmiştir.

Atomcuların en önemli kuramlarından biri de varlığa ilişkin olanıdır. Atomculara göre varlık, duyumsanabilen ve algılanabilen şeydir ki o, maddeden başka bir şey olamaz. Onlara göre dünya ve dünyayla birlikte gördüğümüz, algıladığımız ve duyumsadığımız her şeyin temelinde, algımızın dışında da yer alabilen madde bulunmaktadır.

Antikçağın doğa felsefecilerinin tayin edici önemi, onların şeylere veya olgulara ilişkin açıklamaları değil, sorunları kavramalarındaki, açıklamalarındaki ve varsayımlar oluşturmalarındaki derinlikleridir. Doğa felsefecilerinin ve özellikle de Epiküros'tan bu yana atomcu filozofların felsefe tarihine yaptıkları önemli bir katkı, dünyayı, olguları ve gelişmeleri tek bir kaynakta görmeleri, böylece varlığı tek bir şeye indirgemeleridir. Doğa filozoflarını önemli kılan, onların her şeyin kökeninde tek bir nedensellik arama çabasıdır. Bu tutum ve davranışlarını sadece doğa konusunda değil, aynı zamanda toplumsal birliğin temelini oluşturduğunu düşündükleri ahlak öğretisinde de sürdürmüşlerdi. Onlar araştırdıkları şeylerin kökeninde tek bir unsuru ve nedenselliği görene kadar rahat edemezlerdi. İndirgemeci değillerdi, fakat bilimsel açıdan tutarlı olmaya özen göstermekteydiler. Bu sayede felsefe, dünyayı bütünlüklü bir model olarak algılama anlayışını geliştirerek kökleştirmiştir.

Hint, Çin ve Yunan Koşullarının Karşılaştırılması

Hint, Çin ve Yunan felsefesinin ortaya çıktığı koşulları göz önüne getirdiğimizde ilginç benzerliklerle karşılaşırız.

Felsefe tarihçilerinin "eksen çağı" olarak adlandırdıkları ve kabaca MÖ 800-300 yıllarını kapsayan dönemde, tuhaf bir şekilde dünyanın birkaç bölgesinde birden, birbirinden bağımsız üç felsefi sistemin ortaya çıktığını saptıyoruz.

➢ Hindistan'da filozof Aruni Uddalaka (MÖ 800) ile başlayan süreç, filozof Charvaka'nın (MÖ 200) doğa felsefesiyle son bulur. Çin'de bilge Laozi (MÖ 600) ile başlayan süreç, Sun Kuang'ın (MÖ 250) pragmatizmiyle sona erer. Batı Anadolu ve Yunanistan'da filozof Thales'le (MÖ 7. yüzyıl) başlayan

felsefi-bilimsel süreç Aristoteles'le (ö. MÖ 323) birlikte son barutunu tüketmiş olur.

➢ Hindistan'ın birkaç verimli coğrafyasında, yaklaşık olarak MÖ 800-300 yılları arasında yirmiye yakın devletin kurulduğuna ve bu devletlerin bölge hâkimiyeti için birbiriyle kıyasıya savaştıklarına tanık oluyoruz. Aynı şekilde MÖ 800-200 yılları arasında Çin'de Chou Hanedanı'nın yıkılışıyla birlikte başlayan parçalanma süreci MÖ 221'de Çin'in yeniden birleşmesiyle son bulmuştu. Bu dönemi Çinliler "Savaşan Devletler Dönemi" olarak adlandırmaktadırlar. Bir Akdeniz kavmi olan Yunanların tarih sahnesine çıkışları ise MÖ 1000'li yıllara tekabül eder. Fakat devlet olarak örgütlenmeleri MÖ 800'lü yıllarda başlar. İlk andan itibaren devletlerin kuruluşuna savaşlar eşlik etmiştir. Sparta-Atina rekabeti MÖ 6. yüzyıldan Büyük İskender'in MÖ 338'de bütün Yunan kavimlerini tek bir çatı altında toplamasına kadar sürer. Arada barış görüşmelerinin de olduğu dönemleri saymazsak sadece Peloponez Savaşı bile neredeyse yüz yıl sürmüştür. Bu savaş Yunan kavimleri açısından tam bir yıkım olmuştur.

➢ Her üç coğrafyada da devletler ve kavimler arası rekabet ve bu rekabetin yol açtığı savaşlar toplumsal açıdan yıkıcı olmakla birlikte bilim, teknoloji ve felsefe alanında gözle görülür bir canlılık yaratmış, önemli ölçüde geliştirici bir rol oynamıştır. Rekabet ve savaşlar genel olarak bilimde gelişmeyi, teknolojide uzmanlaşmayı, düşüncede yaratıcılığı teşvik etmektedir. Siyasal rekabet zaman zaman ekonomik atılımlara da yol açabilmektedir. Rekabet, sınıflar arası gelir farkını derinleştirdiği için baskıyla sömürünün araç ve yöntemleri de çeşitlenmektedir.

➢ Hindistan'da, Çin'de ve Yunanistan'da felsefe, önce doğa felsefesi olarak başlamış, ardından felsefeye yeni bir ufuk kazandıran idealist akımların güçlenmesiyle kökleşmiştir. Yıkımlardan kısa bir süre önceyse felsefenin yeniden materyalist akımla zafer kazandığına tanıklık ederiz.

"Her felsefe gerçek zamanda ortaya çıkar.
Hiç kimse zamanının ötesine geçemez;
çünkü herkesin zamanı, zihninin ilkelerini içerir."
Hegel

FELSEFENİN ALT DİSİPLİNLERİ

Felsefe Ne İle İlgilidir?

Felsefenin ilgi alanına giremeyecek hiçbir konu yoktur.

Felsefi düşünce tahmin edilemeyecek kadar çeşitlilik gösteren evrensel ve toplumsal sorunları ele alabildiği için kapsayıcıdır. İnsana temas eden bütün sorunlar ve insan zihnini meşgul eden her türlü düşünsel-yaşamsal konu felsefenin inceleme alanına girer.

Aklımıza gelecek en küçük şeyden en büyüğüne, evrenin oluşumundan yeryüzünün gelişim seyrine, küçük büyük demeden her nesne, doğa, toplum ve insan hayatını ilgilendiren basit veya karmaşık sorunlar; özgürlük, hak, yasa, devlet, eşitlik, vicdan, sevgi, inanç, aşk, güzellik, ölüm, ölümsüzlük, yeme-içme kültürü, bilim, eğitim, sanat ve düşüncenin en kuramsal alanına kadar her sorun ve konu felsefenin ilgi alanına girer.

Felsefenin büyük soruları çoğunlukla toplumsal değerlerle ilgilidir ama aynı zamanda bu sorular hayatımızın anlamını belirleyecek kadar da etkindirler. Ezelden beri sorulan genel ve büyük soruların zaman ve mekâna bağlılıkları sözkonusu olamaz. Çünkü bu sorular evrenseldir, fakat bunların yanıtları zaman ve mekâna göre değişiklik gösterebilir.

Felsefe, varlık ve bilgi, varlık ve bilinç, varlık ve düşünce arasındaki ilişkileri incelemekle kalmaz, bu ilişkileri hem düzenler hem de ilkesel açıklamalarda bulunur.

Felsefenin incelediği sorunların ve konuların muhtevası zaman içinde değişiklik gösterdiği hâlde felsefeciler sıklıkla "Tarih acaba tekerrür mü

etmektedir? Felsefe neden hep aynı konu ve kavramlar etrafında dönüp dolaşmaktadır?" gibi sorularla muhatap olmaktadırlar. Halbuki varlık değiştikçe düşünce ve bilinç de genel olarak değiştiğinden aynı sorulara farklı yanıtlar aramak beklenebilir bir durumdur.

Felsefenin ilgilendiği konu ve kavramlar toplumların içinde bulundukları koşullar farklılaştığı için değişiklik gösterebilir. Ancak insanlığın bazı temel sorunları (özgürlük, hakikat, ahlak, eşitlik, bilgi, inanç, ölüm, sonsuzluk, iyilik, kötülük) yeni açıklamalar edinmek üzere yeniden döne döne gündeme gelebilmektedir. Bu yüzden birçok kavram, söz dizimi değişmese bile, felsefi açıdan yeni içerikler edinebilir. 2500 yıl önceki özgürlük, eşitlik, hak, iyilik ve kötülük kavramlarıyla bugünküler arasındaki fark büyüktür. Bu yüzden felsefe ilk anda hep aynı kavramlar etrafında dönüp dolaşıyormuş gibi bir izlenim verir. Sonuçta biz de sürekli değişiyoruz, ki hiçbirimiz 10-20 yıl önceki insanlar değiliz. İsmimiz değişmeden kalsa bile insani özelliklerimiz, karakterimiz, bilincimiz, davranışlarımız, inançlarımız, siyasi görüşlerimiz ve insani ilişkilerimiz temelde değişikliğe uğrayabilir. Kavramların muhtevaları değişir, çünkü toplumlar ve toplumlarla birlikte değerler de değişikliğe uğrar. Bu yüzden felsefeyi "toplumsal bilinç" olarak tarif ediyoruz.

Felsefe görünürde tek başına yapılır, fakat toplumun bağrında ve toplumsal bir amaçla yapılır.

Felsefe yapmanın temel amaçlarından biri bilgiye ulaşma arzusudur. Bilgiye ulaşmaksa dünyayı değiştirmenin ilk adımıdır. Her bilgi bizi öyle veya böyle değiştirir. Öyle ki sonuçta bizdeki her değişiklik doğal olarak dünyanın değişmesine yol açar.

Felsefede Ekoller ve Akımlar

Dünyadaki her insan biriciktir. Dolayısıyla her insan, her an, tekrarı mümkün olmayan özgün deneyimler yaşar. Üzerimize her an hücum eden yeni bilgi sinyalleri bizi sadece biçimsel olarak değil, zihinsel olarak da dönüştürür. Böylece, değişmiş bir bilinçle hayata farklı yaklaşırız. Dünyayı farklı perspektiflerden ele aldığımız için de felsefede tek bir bakış açısı olmaz. Felsefenin birçok farklı akım ve okullara ayrılmasının temel nedeni de budur.

Felsefede tek bir görüş, tez veya anlayış olmadığı için, ortaya çıktığı ilk andan itibaren birbiriyle yarışan farklı fikirlerin mücadele arenası olmuştur.

Felsefe genel hatlarıyla, idealizm, materyalizm, bilinemezcilik (agnostisizm), duyumsamacılık, şüphecilik (septisizm), varoluşçuluk (egzistansiyalizm),

ikicilik (düalizm), gerçekçilik (realizm), akılcılık (rasyonalizm), fırsatçılık, işlevselcilik, deneycilik (ampirizm), pozitivizm ve yararcılık gibi akımlara bölünmüştür.

Bilimsel tezler genel anlamda gözlem, deney ve mantıkla açıklanıp doğrulanırlar. Felsefi tezler ise kendi içinde tutarlı, bütünü kapsayıcı ve geneli gözetici mantıklı açıklamalarla gerekçelendirilmektedir. Fakat felsefi tezler sahibinin dünya görüşünü (ideoloji) yansıttığı için, doğa bilimlerinde aşina olduğumuz kesin verilerle kanıtlamadan ve ikna gücünden yoksundur. Bu yüzden çoğunlukla felsefi ekollerin tezleri karşıt tezlerle çarpışarak toplumsal iklim ve bilinçlerde değişiklik yaratarak kendilerini kabul ettirirler. Felsefede bir tezin genel olarak kabul görmesi, ona evrensel doğruların temsilciliğini bahşetmez. Sözkonusu tezler bir başka dönemde, yani koşulların değişmesiyle yeniden tartışmalı hâle gelebilir veya geçersiz sayılabilir.

Neyin doğru, neyin yanlış, neyin iyi, neyin kötü, neyin akla uygun ve neyin saçma olduğu her zaman görecelidir. Kavramların doğruluğu veya yanlışlığı zamanın ruhuna, kültürel iklime, toplumsal ihtiyaç ve koşullara göre değişir. Bir zamanlar doğru kabul edilen bir davranış veya kural, o günkü koşullara göre akla uygun olabilir, çünkü toplumsal açıdan geliştirici olmuş ve yararı görülmüştür. Fakat o kural, başka bir zaman ve koşulda toplumlarda çatışmaya ve yıkıma da neden olabilir. Dolayısıyla her tez kendi vakti, düşünsel iklimi ve koşulları içinde varlık bulma hakkı kazanır.

Her felsefeci belli bir toplumda yaşadığı, olaylardan etkilendiği, kültürel açıdan belli alışkanlıklara ve düşünce tarzına veya farklı ideolojik ve siyasi görüşe sahip olduğu için, felsefenin "doğru", "gerçek", "iyi", "güzel", "kötü", "akla uygun" gibi kavramlarına farklı açılardan yaklaşıp farklı yanıtlar verebilir. Birbirinden farklı felsefi okulların ve akımların ortaya çıkmasının sebebi, işte bu kültürel, siyasi ve toplumsal zemindir. Nasıl ki toplumda her an bir insan ölmekte ve bir yenisi doğmaktaysa, fikirlerle tezler de her an ölür ve doğarlar.

İnsanlar yüzyıllardır tartışılmakta olan bu kavramlara yeni bir bakış açısıyla yaklaşıp onları yeniden anlamlandırarak yeni felsefi tez ve anlayışlar oluşturmaktadırlar. İnsanlar farklı hayatlar yaşar ve farklı anlayışlar edinirler; çünkü felsefe insana her an zihinsel aydınlanma sağlar.

Felsefeyle uğraşmak ve felsefe yapmak, bir bakıma insanın her an karşıt tezlerle karşı karşıya gelmesi ve bunları aklın süzgecinden geçirmesi demektir. Felsefe yapmak, insanın kendi siyasi ve felsefi rakiplerini tanıması, onların tezlerine karşı yeni argümanlar düşünmesidir. Yeni argümanlar düşünmekse

rakibin düşünce sahasına girmek ve onun neyi ve neden öyle düşündüğünü bilmekle mümkündür. Tabii bütün bunlar ancak tartışmada rahat ve açık olunduğunda verimli, yararlı sonuçlar verir.

Bu yüzden felsefe, tarihte birçok kez siyasi, dini, bilimsel, ekonomik, kültürel ve sanatsal mücadelenin kazanıldığı veya kaybedildiği arena olmuştur. Felsefe alanında galip gelen akımların durumu, oyunu rakibin sahasına yıkarak baskı kuran başarılı takımların durumuna benzer. Hatta bunu bir ülkenin başkentini ele geçirmek olarak da görebiliriz. Herhangi bir tez toplumda bir kabul görünce, hayatın belli başlı alanlarını da ister istemez belirlemeye başlar. Belirleyemediği alanlarınsa yaşamsal-varlık zeminini ortadan kaldırarak zaman içinde yok olmasını sağlar.

Ülkelerin ve çağların kaderini belirleyen siyasal ve kültürel süreçler çoğunlukla felsefe alanında kazanılan zaferlerle belirlenir. Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinde yaşananlar bunun en bariz göstergeleridir. Demek ki felsefe, sadece felsefecilere bırakılamayacak kadar tarihsel önemde olan bir düşünsel alandır.

Madde mi Bilinç mi?

Felsefenin en temel tartışma konularından biri, maddenin mi bilinci, yoksa bilincin mi maddi koşulları belirlediği tartışmasıdır. Birbirlerinden farklı konumlar edinmekle birlikte felsefede ortaya çıkan akımların tamamı bu konuyu kendi aralarında tartışırlar ki bu yüzden felsefi ekoller genel hatlarıyla ikiye ayrılırlar. Bunlardan biri idealizm, diğeri ise materyalizmdir.

İdealizm teriminin kökeni Platon'un "idealar" kavramına dayanır. İdealizm de genel anlamda kendi içinde ikiye ayrılır. Bunlardan birincisine "nesnel idealizm", ikincisine ise "öznel idealizm" diyoruz. Nesnel idealizm bilgiyi, bilinci ve dünya görüşünü maddeden ve doğal koşullarından ayırarak onu öncelikli, temel ve belirleyici bir unsur olarak görür. Bir bakıma bilgiye, bilince ve dünya görüşüne tanrısallık atfeder. Bu anlayışa göre maddi dünyayı yaratan ve dolayısıyla onun ne olması gerektiğine karar veren bir tanrı iradesi, idea veya mutlak bilgi vardır. Bu anlayışa göre tanrı, idea ve mutlak bilgi esastır, gerçektir, belirleyici ve değişmezdir. Maddi dünya ise bunların bir yaratımıdır, dolayısıyla geçicidir ve ölümlü suretlerden ibarettir.

Nesnel idealizmin fikir babası Sokrates ve Platon'dur. Onlara göre maddi dünya, mutlak ideaların bir izdüşümünden başka bir şey değildi.

Öznel idealizm ise öznenin bilincini mutlaklaştırır ki sonuçta içinde yaşadığımız maddi dünyanın bilinçle değişikliğe uğradığını ileri sürer. Bu anlayışa

göre toplumlar yanlış bir felsefi yöne veya siyasi hatta girdikleri için yükselir veya çökerler. Dolayısıyla maddi dünyanın, öznenin bilincinde veya bilincine göre oluştuğunu düşünür ve maddi koşulların etkisini göz ardı ederler. Bu anlayışın en uç noktası ise "Maddi dünyanın gerçekliği yoktur, o sadece insanların kendi zihinlerinde yarattıkları ve anlamlandırdıkları olgulardır," düşüncesidir.

Materyalizm ise maddenin (varlığın) hem bilgi ve bilinçten hem de inanç ve dünya görüşünden öncelikli olduğu tezini öne sürer. Materyalizme göre bilgi, bilinç, inanç ve dünya görüşü, maddi dünyadan bağımsız olamaz. Maddi dünya nasıl biçimleniyorsa, bilinç, inanç ve dünya görüşleri de ona göre biçimlenmektedir. Materyalizme göre varlık ve varlığın koşulları irademizden bağımsız bir şekilde oluşur; evren herhangi bir dışsal gücün etkisiyle değil, zorunlu olan kendi içsel hareketiyle oluşmuştur. Yani var oluş sebebi kendindendir. Materyalizme göre yeryüzünde karşılaştığımız her olay ve olgu, varlığın (madde) kendi olağan koşullarının ürünü olarak ortaya çıkar ve kendi iç yasalarını takip eder. Dolayısıyla doğada iyi ve kötü yoktur, sadece doğal zorunluluklar vardır. Kavramların ezeli ve ebedi anlamları da yoktur. Bunlara anlamlarını veren biz insanlarız. Materyalistlere göre insanın ve toplumların yaşadıkları sorunların temelinde varlığın kendisi ve varlığın hareketinden kaynaklanan koşullar bulunur. İnsan zihninde oluşan bilgi, inanç, bilinç, tasavvurlar, görüş ve kararlar, maddi dünyanın zihinlere yansımasıdır. Materyalizmin bilinen ilk fikir babaları Hintli filozof Uddalaka, Çinli filozof Me Ti, Parmenides, Heraklitos, Empedokles ve özellikle de atom kuramının babası Demokritos'tur.

Sanıldığı gibi her felsefi ekol ve akım saf ve pür olarak ortaya çıkmaz. Bir bakıma her felsefi akım, karşıt akımın siyam ikizi olarak ortaya çıkar. Bu yüzden her akım, karşıt akımları içererek varlık gösterir. Felsefi akımlar, genellikle birbirinin tamamlanmamış karşıtları olarak ortaya çıkar. İdealist akımın bağrında materyalist eğilimler, materyalist akımların bağrında da idealist eğilimler bulunur. Felsefe tarihi, bu iki akımın birbirini sürekli ve durmaksızın var ve yok etme mücadelesinin tarihidir. Yeni bir akım yükselirken ilk önce karşıt akımın argümanlardan oluşan düşünsel sahasını işgal eder, fakat karşıt sahayı işgal ederken rakibinin özelliklerini de (argüman) kısmen özümsemiş olur.

Felsefenin İlk Soruları

Önceki bölümlerde felsefenin önce merak ama esas olarak şüpheyle başladığından söz etmiştik. Toplumlar katmanlaştıkça, üretim ve bilim alanı çeşitlendikçe felsefe de kendi içinde birçok katmana ayrışmıştır. Felsefe, görmediği dünyayı duyu organları üzerinden bilen beyin gibidir. O, doğrudan

bağlantı içinde olduğu alt disiplinler üzerinden kendi genel kavramlarını, tezlerini, açıklamalarını ve ilkelerini oluşturur. Felsefecilerin sorduğu soruları ve ele aldıkları konuların tamamını burada saymamız mümkün değil, fakat bunları belli başlıklar altında toplayabiliriz.

Her şeyden önce insan "Bu nedir?" sorusuyla aydınlanmanın eşiğine adım atmıştır. Felsefeci bu soruyla birlikte hem bilginin hem de varlık felsefesinin alanına doğrudan girmiş olur.

İlk felsefecilerin sorduğu sorular naiftir, fakat bu sorular o dönem açısından tarihsel önemdedir, çünkü onlar düşüncenin ilerlemesini sağlayan ilk sorulardır. Peki, bunlar nasıl sorulardı?

Bunlar güneşin nasıl ısıtıp enerji verdiğini, suyun canlıya nasıl can kattığını, havanın nasıl yaşam olduğunu, varlığın ölümle neden çürüyüp gittiğini, gündüzün ve gecenin nasıl oluştuğunu merak ettiren ve şüphe duydurtan sorulardı. İnsanlar durmadan "Bu nedir?", "Bu neden var?", "Bu nasıl meydana geldi?", "Ölümden sonra ne var?" ve benzeri sorular sormuşlardır.

Bu soruları "Evren nedir?", "Bilgi nedir?", "İnsan nedir?", "Toplum nedir?" gibi daha kapsamlı sorular takip etmiş, ardından "Neyi ne kadar bilebilirim?", "Ne yapmalıyım?" ve "Bu doğru mu?" ya da "Buna inanmalı mıyım?" gibi etik ve pratik felsefe alanına giren sorular gelmiştir.

Aynı zamanda bu soruların arka planında "Benimle o bilginin, toplumla o bilginin ilişkisi nedir?" gibi daha derin anlamı olan merak soruları da gizlidir.

Bilgi, varlık ve toplumsal değerlere (etik) ilişkin sorularla birlikte felsefenin üç temel alanına yönelmiş oluyoruz. Bildikten, yaptıktan ve doğruluğuna kanaat getirdikten sonra ilk soruları ikinci sorular kümesi takip eder ki bunlar da "Bildiklerim, yaptıklarım ve edindiğim kimlik doğru mu?" sorularıdır.

Bu sorular (sorgu, şüphe ve akla başvurma) felsefecinin hakiki sorularıdır ki böylece gerçek anlamda felsefenin de alanına girilmiş olunur. Bu sorulara yanıt veren her insan felsefeye adım atmış sayılır. Eğer felsefe bize bildiklerimizin doğru, yaptıklarımızın yerinde, inandıklarımızınsa akla ve mantığa uygun olup olmadığını tartıştırmıyor, edindiğimiz kimlik ve siyasi görüşleri sorgulatmıyorsa felsefe yapmıyoruz demektir. Bu sorular ekseninde neyin iyi, neyin kötü, neyin doğru, neyin yanlış, neyin mantıklı, neyin hurafe olduğunu tartışabiliriz. Ancak evrenin kendisinde iyi veya kötü, doğru veya yanlış, kesin veya uydurma olan hiçbir şey yoktur. Evrenin kendi zorunlu yasaları vardır ve biz insanlar bu yasaları kavramak için onlara kendi perspektifimizden anlamlar yükleriz ki felsefe de zaten budur.

Felsefenin Alanları

Evrende gördüğümüz, dokunduğumuz, kokusunu aldığımız ve tattığımız en somut nesneden, duyumsanması mümkün olmayan, fakat zihinlerimizde oluşan en soyut kavramlara, nedenlere ve sebeplere ilişkin sorunlar kümesi, varlık felsefesinin alanına girer ki buna *metafizik* de denmektedir. Varlık felsefesiyle metafiziğin ilgi alanına giren sorunlar önemli ölçüde örtüşmektedir.

Felsefenin bir alt dalı olan mantık bilimi ise gerçeklik sorununa ilişkin doğru düşünme ve kanıtlamanın yöntem ve yasalarını oluşturur.

Etik alanı davranış ve ahlaki değerlerle ilgilidir.

Bilgi felsefesi, bilgi ve bilmenin kaynağını, bilmenin yöntemlerini ve sınırlarını inceler.

Estetik, güzellik sorununu ve nesnelerin insanda yarattığı duygusal izlenimlerin yasalarını ele alır.

Siyaset felsefesi, toplumsal yaşam ve yönetimle ilgili sorunları inceleyip bunlara ilişkin ilkeler oluşturur.

Din felsefesi, din ve inanç sorunlarını, inanmanın anlamını ve gerekçelerini mantık çerçevesinde inceler.

Ayrıca felsefenin sanat felsefesi, hukuk felsefesi, eğitim felsefesi, devlet felsefesi ve dil felsefesi gibi başka özgün alanları da bulunmaktır.

Felsefe, az önce değindiğimiz gibi, bir bakıma beyin gibi hareket eder ve tek tek disiplinlerden edindiği bilgileri sentezleyerek anlamlandırır. Bir bakıma alt disiplinlerin sınırlarında varlık gösterir. Kuşkusuz, sanat ve siyaset teorisi gibi belli bazı disiplinlerin etkin oldukları ve inceledikleri konuların sınırlılıkları vardır. Sonuçta sanat sanatın, siyaset siyasetin, ilahiyatsa ilahiyatın sorunlarını esas alır. Felsefe ise bütün bu alt disiplinlerin alanında ama hepsinin üstünde, genel toparlayıcı, bütünleştirici bir bakış açısıyla hareket eder ve kavramlara anlam verici bir rol oynar.

Dolayısıyla her disiplinin yöntem ve araştırmalarının sonuçları felsefenin de ilgi alanına girer. Felsefe herhangi bir konuyu incelerken sözkonusu disiplinlerin yöntemlerini ve elde ettikleri sonuçları belli bir amaç ve hedefe uygun olarak değerlendirmeye tabi tutabilir. Örneğin, fizikçi atomu parçalar fakat atom bombasının yapılıp yapılmaması gerektiğine o değil, siyasetçi karar verir. Felsefe ise bu kararın ilke düzeyinde doğruluğunu sorgular ve tartışır. Atom bombasının yapılıp yapılmamasıyla ilgili fizikçi de fikir beyan edebilir, fakat böyle bir durumda biliminsanı, mesleki sıfatının ötesine geçerek felsefe de yapmış olur.

Felsefe, mevcut olandan ziyade olması gerekenle ilgilenir. Mevcut olanı baz alır, fakat esasen olması gerekeni, ideal olanı düşünerek (sınıf, etnik köken, inanç ve siyasi anlayıştan hareketle) ilkeler belirler.

O hâlde şu sorular sorulabilir:

Felsefenin düşünme yöntemi diğer disiplinlerin düşünme yönteminden nasıl ayrışır?

Bir arkadaşımın sorusuyla devam edersek, bir tartışmanın "felsefi" olabilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerekir?

Felsefi tartışmalar neden çoğunlukla siyasi ya da dini tartışmalara dönüşmektedir?

Felsefenin yöntemleri bilimin yöntemlerinden nasıl farklılaşır?

Felsefe yapmak için sorgulama ve eleştirel düşünce yeterli midir?

Her konu felsefi açıdan ele alınabilir mi?

Felsefi yaklaşım olmadan düşünemez miyiz?

Sorular çok, peki ya yanıtlar? Bu soruların yanıtlarını birazdan inceleyeceğimiz alt disiplinlerde vermeyi umuyoruz.

"Bilgi kuramı, tam da gerçeklik hakkındaki şüpheyle başlar."
Ludwig Wittgenstein

BİLGİNİN FELSEFESİ

Bilgi Felsefesi Nedir?

Bilginin, düşüncenin ve varlığın yapısını ve yasalarını kavramanın yöntemine genel olarak "bilgi felsefesi" ya da felsefenin alışılmış ifadesiyle "epistemoloji" diyoruz. "Epistemoloji" kavramı son yıllarda daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Felsefenin temel kavramlarından biri hâline gelen *episteme,* Yunancada bilgi, bilme ve bilim demektir. "Logos"tan (akıl, mantık, yöntem vb. anlamlarda) türetilmiş olan "logia" ise 16. yüzyıldan bu yana "bilimsel disiplin" anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla *epistemoloji* bilgi ve bilme çabasının bilimi anlamına gelmektedir.

Felsefe ansiklopedileri 1900'lerin başından itibaren epistemoloji terimine kapsamlı bir bölüm ayırmaya başlamışlardır. Kavrama James Mark Baldwin'in *Dictionary of Philosophy and Psychology*'sinde genişçe yer verilmiştir. Sonra 1906'da André Lalande'nin *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*'sinde daha da önemsenerek incelenmiştir.

Ansiklopedilerde epistemoloji kavramı, genelde iki anlamda yer alır: Klasik anlamda, "bilginin ve düşüncesinin yapısını bilimsel açıdan inceleyen felsefe dalı" ve yeni anlamda ise "doğanın, bilginin ve inancın sınırlarının incelenmesi" olarak kullanılmaktadır.

Yeni dönemde felsefe bölümlerinde epistemolojinin kökeni Platon ve Aristoteles'e kadar götürülmektedir. İngiliz filozof Bertrand Russell ise bilgi felsefesine "bilimsel mantığın incelenmesinin bilimi" anlamını yüklemiştir. A. Lalande ise epistemolojiye bilgi felsefesinin bir yan dalı olarak yer vermektedir. Fransız filozoflar epistemolojiye dar anlamda bilimsel bilginin ya da bilimsel incelemenin kuramı olarak, Anglosaksonlar ise daha çok mantığın bilimi olarak başvurmaktadırlar.

Epistemoloji ne yazık ki günümüzde sıklıkla bilginin ve bilme eyleminin toplumsal işlevi göz ardı edilerek informatik ve matematik disiplinleri gibi ele

alınmaya başlanmıştır. Bu yüzden son yıllarda felsefenin toplumsal işlevi mantık formüllerine, teknik kanıtlamaya ve zekâ oyunlarına indirgenmiştir. Günümüzün birçok felsefecisinin sorunu, felsefeyi toplumsal sorunlardan soyutlanmış teknik bir kavram tartışmasına indirgemiş olmasıdır. Bazı felsefeciler yüzlerini felsefenin esas alanı olan toplumsal sorun ve konulara değil, daha çok belli bazı bilimsel tez ve inanç sistemlerine dönmüşlerdir. Felsefe salt kanıtlama veya akıl oyunu değildir. Bu türden elit ve teknik bilgiler gerektiren bir felsefenin itici, soğutucu ve uzaklaştırıcı olacağı çok açıktır.

Bilgi Felsefesinin Temel Soruları

Bilgi felsefesinin, felsefenin en eski ve en temel alanlarından biri olduğunu söylemiştik. Bilginin ve bilmenin kaynağının ne olduğu ya da bilginin zihnimizde nasıl bilince dönüştüğü sorusu filozofları daima ilgilendirmiştir.

Bilgi felsefesinin temel soruları şunlardır:

Bilgi ve bilgilenmenin kaynağı nedir?

Neden bilmek isteriz?

Bilmenin amacı ve hedefi nedir?

Bilginin niteliği nedir?

Algısal bilgi nedir?

Mantıksal bilgi ne zaman oluşur?

Göreceli ve mutlak bilgi var mıdır?

Doğru bilgi nedir?

Bilme eyleminde özne-nesne ilişkisi temelde nasıl işler?

Bilgi ve hakikat aynı mıdır?

Bilmenin özgün tarz ve yöntemleri var mıdır?

Bilme eylemi evreni, dünyayı, toplumları ve insanı belli bir görüş açısından algılayıp kavrama yöntemidir. Her bakış açısı kendi içinde belli bir felsefi konuma, siyasi görüşe veya inanç sistemine sahiptir. Herkes bilgiyi bulunduğu konuma göre merak eder ve bilme işlemine girişir. Bilgi felsefesi yöntem, kural ve ilkeleriyle bilimin bütün dalları üzerinde etkide bulunur.

Bilgi felsefesinin yaşadığımız dünya, toplum ve hayatla doğrudan ilişkisi vardır.

İnsanlık tarihi ve düşünce hayatı, filozofların bilgi edinmek için sordukları sorular ve gösterdikleri çabalar sayesinde ilerleme kaydetmiştir. Bilgi felsefesinde sorulan soruların kategorilerini ise kısaca şöyle tasnif edebiliriz: Birinci kategoride evrenle ilgili soru ve sorunlar yer alır. İkinci kategoride tanrının varlığı ve yokluğu

sorunu bulunur. Üçüncü kategoride dünyanın ne olduğu, dördüncü kategoride madde ve hareketin yapısının ne olduğu, beşinci kategoride insanın varlığının anlamı, ölüm ve sonrası; altıncı kategoride bilgimizin kaynağı ve bilincimizin nasıl oluştuğu, yedinci kategoride nesnelerin, insanların ve toplumların nasıl değiştiği, sekizinci kategoride insan pratiğinin ve onun değiştirici gücünün ne anlama geldiği soruları bulunmaktadır.

Bir süredir araştırma şirketleri, parti ve çeşitli kuruluşlar, hem toplumun temel ihtiyaçlarını bilmek hem de geleceğe dönük tahminlerde bulunabilmek için bilgi felsefesinin yardımına başvurmaktadırlar. Bilgi olmadan insan bir adım dahi atamamaktadır.

En ilkel hayvanlar bile yaşamlarını devam ettirebilmek ve özellikle de besin kaynaklarına ulaşabilmek için çevreleriyle sürekli içgüdüsel bir bilgi alışverişinde bulunurlar. Hayvanlar doğadan kaynaklanan tehlikelerden korunmak için duyu organları üzerinden doğrudan bilgi edinirler. Bu organlar (göz, kulak, burun, ten, damak) üzerinde hissedilen en hafif etki, mevcut durumda bir değişiklik yaratır. Bu değişiklik iki yönlüdür: Bir anda hem dış dünya hem de değişikliği algılayan (bilgi) öznenin kendisi değişmiştir. Her etki canlılarda merak duygusunun yanı sıra ağrı, sıcaklık ve soğukluk, denge, hareket, güç ve kuvvet, taşıma ve dayanma, iğrenme, hoşlanma, bağlanma ve uzaklaşma hissi yaratır. Bütün bu durumların hepsi duyu organları üzerinden edindiğimiz bilgiler temelinde gerçekleşir.

Bilgi Nedir?

Genel anlamda bilgiyi "insanın hayatı düzenlemek için ihtiyaç duyduğu veri" olarak tanımlayabiliriz. Bilgi, bizi çevreleyen nesnelerden zihinlerimize yansıyan göreceli gerçekliktir. Bir diğer tanımıyla bilgi, özne ile nesneler dünyası arasındaki ilişkiden doğan artı değerdir.

Bilginin hem nesnel gerçeklikle doğrudan bir ilişkisi vardır hem de ancak toplumsal pratikle edinilebilmektedir.

Bilgi, evrendeki konumumuzu daha iyi kavramamızı sağlar, toplumsal hayatımızı daha iyi düzenlememize yardımcı olur, siyasi ve felsefi yönelimlerimizi daha sağlıklı belirlememize katkıda bulunur, yaşamda isabetli kararlar alabilmemize zemin yaratır.

Bilgi öylesine önemlidir ki Arşimet bunu, "Bana bir dayanak noktası gösterin, dünyayı yerinden oynatayım," diyerek belirtmiştir. Dayanak noktası bilgidir. Kant, "Bana maddeyi verin, size yeni bir dünya yaratayım," derken de aslında bilgiye yönelik arzuyu ifade etmektedir.

Modern tarihimizin bilgiye dayalı en önemli gelişmesi Kopernik'in yeni evren teorisidir. Dünya merkezli evren modelinden güneş merkezli evren modeline geçiş bilgi sayesinde olmuştur. Bilgi bakış açımızı değiştirmede tayin edici bir rol oynar. Bilgi sayesinde insanın evrendeki konumu yeniden belirlenmiştir.

Bilginin doğasının ne olduğu sorunu bugün hâlâ felsefeciler arasında bir tartışma konusudur.

Platon'a göre bilgi "doğruluğu gerekçelendirilmiş ve faydalı olan görüş"tür. İnsan doğru bildiğine ikna olur. Neticede insan akla, doğru ile yanlışı ayırt edebildiği için sahiptir. Bilgiye nasıl ulaştığımız sorusunu ise Platon "idealar dünyasından hatırlamak" şeklinde yanıtlamıştı.

Sokrates, "Bildiğim tek şey bilmediğimi bilmektir," derken hem bilginin sınırsızlığını vurgulamış hem de insanları, bilgi ve düşüncelerini doğru gerekçelerle sistemleştirmeye yönlendirmiştir. Platon'a göre bilgi kuramının temeli sorularla gerçeği bulmaya dayanır. Hegel'e göreyse bilgi *Evrensel Tin*'in tarihteki yolculuğunda kendi bilincine varmasıdır.

Duyu organlarımız –biz fark etmeden– saniyede binlerce yeni bilgiyi işlenmek üzere beynimize göndermektedir. Maruz kaldığımız bu bilgi fırtınasının etkisini çoğunlukla bizzat fark etmeyiz. Biz uykudayken bile beyin tıkır tıkır çalışmaya devam eder. Beyin eksik, ham ve algısal bilgileri toplayarak bunları milyonlarca yeni ve eski bilgiyle harmanlar, onları yeniden işlemden geçirir ve hayatımızı düzenlememiz için sistemli bilgiye dönüştürür. Yaşamak bir yönüyle bilgileri düzenlemek ve organize etmektir de diyebiliriz. Kuşkusuz, bugün birçok insan ihtiyaç duymadığımız bilgilerin peşinden koştuğumuzu da iddia edecektir ve bu iddia çoğumuza da doğru gelir. Fakat bu, esasta doğru değildir. Bugünkü kaotik hayatımız bilincimizi o kadar karmaşık hâle getirmiştir ki hem bilginin gerçek kaynağının ne olduğunu hem de gerçekten hangi bilgiye ihtiyaç duyduğumuzu bilemeyecek durumdayız. Bugün edindiğimiz ve merak ettiğimiz birçok bilgi ile ihtiyaçlarımız arasında doğrudan bir bağ yokmuş gibi görünür, fakat sonuçta her bilgiye, üretim veya hayatı düzenlemek amacıyla ihtiyaç duyarız.

Bilgi hep eksiktir, nesneldir ve tarafsızdır. Eksik olduğu için de merak duygumuz hiçbir zaman son bulup doyuma ulaşmaz. Eksik bilgi bir yapbozun son parçası gibidir.

Bilgi nesnel olduğu için somut ve hamdır, yani işlenmemiştir ve bu sebepledir ki ona olan ilgimizin devam etmesini sağlar.

Bilgi tarafsızdır, tarafsız olduğu için de henüz özümsenmemiştir ve bu yüzden herhangi birine ait değildir. Bir şeyi özümsemek, onu sahiplenmek, işlemek ve kullanmaktır. Yani o birininken bir başkasının değildir. Tarafsız

bilgi ise herhangi birine ait olmadığı için her zaman şüpheyle karşılanır ve merakı yeniden tetikler. Fakat kullanılan her bilgi o an itibariyle nesnelliğini ve tarafsızlığını yitirir.

Bilginin eksik, nesnel ve tarafsız olması olumsuz değil, aksine olması gereken, istenilen bir durumdur. Çevremizden edindiğimiz her bilginin doğasında eksiklik, nesnellik ve tarafsızlık vardır. Eksik, nesnel ve tarafsız olduğu için de ilk anda hem herkesin işine yarar hem de yaramaz.

Bilgi eksik olduğu için diğer bilgilerle buluşturularak tamamlanmalı, nesnel olduğu için özümsenerek işe yarar hâle getirilmeli, tarafsız olduğu için de belli bir argümanın parçası hâline getirilerek sahiplenilmelidir. Bir şeyi sahiplenmek onun bir tarafa ait olmasını sağlamaktır.

Eksik, nesnel ve tarafsız bilgi tıpkı tarladan yeni toplanmış ham pamuk gibidir. Aynı örnekten devam edersek: Pamuk ilk başta eksiktir, çünkü işlevsizdir, tek başınadır ve bütünün parçası olamamıştır. Pamuk işlenmeden işlevini yerine getiremez. Pamuk ilk başta nesneldir, çünkü herhangi bir işlem görmemiştir. Pamuk ilk başta tarafsızdır, çünkü herhangi biri onu bir giysi hâline getirerek sahiplenmemiştir. Pamuk toplanarak, temizlenerek, boyanarak, iplik hâline getirilerek, dokunup desenli kumaşa dönüştürülerek ihtiyacı karşılamaya başlar. Ancak bu işlemlerden sonra giysi yapılacak hâle gelmiştir ki üzerimize giyindiğimiz mintan oluncaya kadar tarafsızdır ve bize ait değildir. Bilgi de öyledir. Kullandığımız anda, irademizden bağımsız olarak taraflıdır, çünkü o bilgi bir yerde işe yararken, belli ve taraf olan bir argümanın parçası hâline gelmiştir.

Teorik ve Pratik Bilgi

Bilgilerimiz genelde iki katmanlıdır. Birinci katmanda pratik bilgiler bulunur. Bunlar herhangi bir sorgulamaya ihtiyaç duyulmayan, günübirlik, çoğunlukla duyumsamaya, algıya veya sağduyuya dayanan somut bilgilerdir. Kolaylıkla çözümlenebilen veriler içeren bu tür bilgiler yüzeysel, basit, sistemsiz ve doğrulanmamışlardır, ayrıca özgün bir yöntemle de elde edilmemişlerdir. Kısacası bu tür bilgilerimiz hamdır ve henüz mantık aşamasından geçirilerek işlenmemişlerdir.

Felsefenin konusu olan teorik veya bilimsel bilgiyse, evren, doğa ve toplumsal koşullardan elde ettiğimiz sistemli ve mantıklı bilgilerdir. Bu türden bilgiler belli kavramlara karşılık gelir, mantık içerir ve mantıkla belirlenir; kendi içinde tutarlı, sistemlidirler ve araştırmayla sorgulamanın sonucunda elde edilmişlerdir. Bu bilgiler çoğunlukla akla dayalı argümanlarla gerekçelendirilmiş ve kanıtlanarak

doğrulanmışlardır. Kuşkusuz, doğrulanan bilgiler de her zaman eksiktir ve bu yüzden her bilgi aynı zamanda görecelidir.

Düşündüğümüz her şey sonuçta duyumsamaya dayanır. Varlık denen her olgu, madde, uzam ve zaman boyutlarında algılanabilmektedir. Her nesne maddeden oluştuğuna göre belli bir mekân işgal eder ve belli bir zaman aralığında varlık gösterir. Bir şeyi algılayabilmemiz için üç unsurun (madde, mekân ve zaman) yan yana gelmesi gerekir. Bunlardan birinin eksikliği algılamayı sorunlu hâle getirir.*

Bugün hâlâ felsefecilerin ve beyin uzmanlarının en çok ilgilendikleri konu beynimizin bilgiyi nasıl işlediğidir. Bu konuya ilerleyen bölümlerde etraflıca değineceğiz.

İnsan, yapısı gereği bilinmez olana merak salar. Bilinmez olansa her zaman bilgidir. Bilgi, belli bir amaçla ihtiyaç duyduğumuz somut veridir. Bilgi, merak duygumuzu sürekli kışkırtan ve elde etmek istediğimiz veridir. Merak, fırlattığımız mızraksa, bilgi vurmak istediğimiz hedeftir. Hayvanlar da merak eder, ancak onların merak duygusu biz insanlara göre hem çok sınırlı ve doğrudandır hem de anlık ve hedefsizdir.

Bilgiye Neden İhtiyaç Duyarız?

"Bilgi veridir" demiştik, fakat aynı zamanda her an ihtiyaç duyduğumuz ve hayatımıza yön veren zihinsel enerjidir. Hayatımızın her anı duyumlar üzerinden şekillendiği için bilgiye de her an ihtiyaç duyarız. Görmeden, duymadan, koku almadan, ısı ve basıncı tenimizde hissetmeden bir adım dahi atamayız. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in üçüncü cildinde yer verdiğimiz Julien Offray de La Mettrie, "ruhun ölümsüzlüğü" fikrini çürütmek için *Ruhun Doğal Tarihi* adlı kitabında bir deney tasarlar. Bu deneye göre bir insan yavrusu, bebeklikten itibaren hiçbir sesin ve gürültünün ulaşamayacağı, sadece çok az bir ışığın sızabildiği karanlık bir mağarada hapis tutulacaktır. Kırk yıl sonra o insan dışarı çıkarıldığında, onun en basit soruya bile yanıt verebilecek kadar zihinsel gelişme göstermediği şaşkınlıkla görülecektir; ne konuşabilir, ne düşünebilir ne de sorulan en basit soruya yanıt verebilir. Zihni açıdan iki yaşındaki bir çocuktan bile geri olacaktır.

Le Mettrie'nin tasarladığı bu deneyi günümüzün beyin uzmanları da yaptıkları deneylerle doğrulamaktadırlar. Hindistan'da bir ormanlık alanda bulunan 12-14 yaşlarında iki kardeşin hiçbir insani özellik göstermedikleri

* Heinz Haber, *Gefangen in Raum und Zeit*, s.44-45.

şaşkınlıkla görülmüş ve bu çocukları topluma kazanma girişimleri ne yazık ki hep büyük sorunlar yaratmıştır.

Birinci bölümde bahsettiğimiz gibi, geçen yüzyılın 80'li yıllarında Romanya'da ebeveynleri tarafından yetiştirme yurduna bırakılan bebekler, bakımlarını üstlenecek kadar yeterli kadronun istihdam edilmemesinden dolayı yıllarca mazgallı kafeslerde kapalı tutulmuşlar. Sadece en zorunlu ihtiyaçları gideriliyormuş. Kurumu ziyaret eden yabancı kuruluşlar, çocukların en temel insani davranışlara bile sahip olmadıklarını, konuşma yetilerinin aşırı derecede geri ve zekâlarınınsa oldukça düşük seviyede olduğunu şaşkınlıkla saptamışlar. Kurumdan alınarak bakıcı ailelere teslim edilen bu çocuklar, ne yazık ki ileriki yaşlarda da ciddi toplumsal sorunlar yaşamışlar. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, birincisi, insanın insan olabilmesi için mutlaka toplumsal hayata karışması gerekmektedir. İkincisi, insan en temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bile bilgi edinme süreçlerine, yani pratik hayata katılabilmelidir. Aksi takdirde zihinsel açıdan da gelişememektedir. Yani, La Mettrie'nin de vurguladığı gibi, insan, duyumsadıklarıyla insandır.

Nasıl Bilgi Ediniriz?

Bilgilerimiz ilk anda dış dünyanın duyu organlarımız üzerinde yarattığı etkiyle, sonrasındaysa zihnimizde algı ve sezgi olarak ortaya çıkar. Ancak bu bilgiler henüz zihinsel işlemden geçmedikleri için ham ve yüzeysel, dolayısıyla yanıltıcıdırlar. Ancak düşüncede sentezlenerek kavramlaştırılır ve sistemli hâle getirilirlerse mantıklı bilgi olarak kabul görebilirler. İnsanlar işyerinden, aileden, toplumdan, gezip gördükleri ülkelerden, okudukları kitaplardan ve izledikleri televizyonlardan çok şey öğrenir. İnsan, öğrendiklerinden hareketle evrenin yapısına ve dünyanın meydana gelişine, ölüme, siyasete, felsefeye, sanata, dine ve daha başka insani ilişkilerden kaynaklanan konulara yönelik sorular da sorar. Zihnimize yerleşen bu dağınık, düzensiz bilgilerin zamanla ve deneyimle sistemleştiklerini, birbirine yakın olanların bir kümede toplandıklarını, belli bazı kavramlar altında işlem gördüklerini saptarız. Bu gelişme, insanın sistemleşmiş bilgilere ulaşma sürecidir ki bu kendiliğinden olmaz; bunun için belli bir pratik çaba gereklidir.

Sistemleşmiş bilgi, henüz doğrulanmış bilgi demek değildir. Doğrulanmış bilgi, belli bazı koşulların gerçekliğiyle uyumlu olan, mantık, deney ve gözlemle kanıtlanmış bilgidir.

Felsefeciler, bilginin nasıl elde edildiği ya da bilgi kaynağının ne olduğu konusunda ayrışırlar.

Filozof ve düşünürler genelde bilginin dört yoldan elde edildiğini ileri sürerler. Birincisine göre, nesnenin bilgisi doğrudan duyu organları üzerinde etkide bulunur ve bu ham bilgi işlenmek üzere zihinsel aşamaya geçer. Bu tezi savunan akıma duyumsamacı ekol (ampirizm) diyoruz. İkinci ekol, bilginin aklın işletilmesiyle elde edildiğini ileri sürer ki bu akıma akılcılık (rasyonalizm) diyoruz. Üçüncü ekol, bilgilerin kaynağını dış nesnelerde görür, fakat bunların zihinde işlenmesinin sebebini ise tanrının iradesiyle açıklar. Tanrı, insanlara bahşettiği akıl yoluyla bilgiyi keşfetme ve işleme imkânı da vermiştir. Bunları tanrısal akılcı akımın (öznel idealist) bir türevi olarak da görebiliriz. Dördüncü ekolse, bilgiyi tanrısal vahiy yoluyla ya da tanrının kalbe indirdiği sezgi yoluyla edindiğimizi ileri sürmektedir. Bu yöntemi esas olarak dindar ilahiyatçılar ve dindar felsefeciler savunmaktadırlar. Örneğin, Farabî veya İbn Rüşd gibi bazı filozoflar, duyumsama yoluyla elde edilen bilginin vahiy yoluyla elde edilmiş bilgiye eşit ve hatta bazen üstte olduğunu belirtmişlerdir.

Görüldüğü gibi, insanın bilgiyi nasıl edindiği sorunu felsefenin en tartışmalı alanlarından biridir. Vahiy yoluyla veya sezgi yoluyla edinilmiş bilgilerin hem doğruluğunun sağlamasını yapmamız mümkün değildir hem de bunlar ancak istisnai durumlar için sözkonusu olabilirler ki bu konuyu ne bilim ne de felsefe çözebilir. Eğer doğruluğu kanıtlanamayan vahiy ve "kalbe inen" sezgisel bilgiyi bir kenara bırakırsak, tartışmamız gereken esas sorun, bilginin zihnimizde doğuştan mı var olduğu, yoksa duyumsama yoluyla zaman içinde mi elde edildiğidir.

Algısal Bilgi

Bilgi konusunda kafa karışıklığını gidermek için bir kez daha vurgulamakta yarar görüyoruz: İnsanı bilgiye yönlendiren temel dürtü, bilgiye olan ihtiyaçtır. Önceki bölümlerde sıklıkla vurguladığımız gibi, bilgi olmadan hayatımızı bir an bile düzenleyemeyiz. Öte yandan insan bilgiye esas olarak üretim pratiği üzerinden ulaşır. Birazdan bu konulara etraflıca değineceğiz.

Bilgi genel anlamda iki kategoriye ayrılır: Algısal bilgi ve mantıksal bilgi. Algısal bilgi tikel, somut ve yüzeyseldir. Mantıksal bilgi ise tümel, soyut ve derindir.

Şimdi bunları inceleyelim.

Algısal bilgi, kesintisiz bir şekilde duyu organları üzerinden edindiğimiz milyonlarca bilgiden oluşur. Bu tür bilgiyi göz, kulak, ten, damak ve burun üzerinden ediniriz. Bu duyumsamalar bize nesnelerin sadece kısmi bilgilerini,

yani yüzeysel ve henüz zihinde işlemden geçerek mantıksal aşamaya geçmemiş bilgileri verebilirler. Bu yüzden bu türden bilgiler yanıltıcı ve güvenilmezdir. Her sabah doğuşuna şahit olduğumuz güneşin büyüklüğünün aslında gördüğümüzden çok daha büyük olduğunu deneyimden, bilimsel veriler üzerinden biliyoruz. Suya batırdığımız çubuğun suda kırılmış hâlini görürüz, fakat bu kırılmanın suyun yoğunluğu ve ışığın kırılmasıyla alakalı olduğunu deneyimle biliriz. Bir otomobilden ya da trenden dışarı baktığımızda hareket edenin biz değil, çevremizdeki ağaç ve tepeler olduğu hissine birçoğumuz kapılmışızdır. Hızla dönen bir daireye baktığımızda, onun bir noktadan sonra sanki geriye doğru hareket ettiğini sanırız. Ya da bizden uzaklaşan bir cankurtaranın siren sesinden onun bize doğru yaklaştığını sanabiliriz. Bunlar çok basit gözlemlerle bizi yanıltabilecek durumlardır. Canlılarla yaşadığımız deneyimlerimizse bizi öylesine şaşırtır ve yanıltır ki hayret ederiz. Hangimiz kendini reklamların aldatıcı vaatlerinden, içi boş parti sloganlarından, siyasetçilerin yalanlarından, işverenin tutulmayan sözünden, dost bildiklerimizin hilesinden kurtarabiliyor ki? Milyonlarca insan her gün ve her an işittiklerinin, gördüklerinin kurbanı olmuyor mu?

Bazen de sabah kalktığımızda havanın güneşli ve açık olduğunu görür ve birkaç saat sonra yakalanacağımız fırtınadan habersiz bir şekilde balığa çıkarız. Sonu felaketle sonuçlanacak basit bir yanılma durumuyla karşı karşıyayızdır. Henüz taşın ne olduğunu bilmeyen bir insanın yaklaşan yırtıcı bir hayvana ne atacağını bilmemesi gibi... Ya da taşın yırtıcı hayvanı kaçıracağını biliriz, ama kurumuş bir toprak veya ağaç kabuğunun baş yarmadığını onu fırlattıktan sonra anlarız. Atılan nesne henüz havadayken dağılıp gidince onun ne olduğunu da keşfetmiş oluruz. Çeşitli türden taşları, toprak parçasını veya ağaç kabuğunu renk, ağırlık, yoğunluk ve hacimleriyle kıyaslamadan kesin bilgi sahibi olamayız. Kısacası bu türden bilgilere –ki internet üzerinden okuduklarımızı veya televizyonlardan gördüklerimizi de bunlara ekleyebiliriz– algısal bilgi diyoruz. Bu bilgilerin yanlış olduğunu hiç kimse ileri süremez. Hatta bu bilgilerin sonradan yaşadıklarımızdan hareketle doğru olduğunu da saptayabiliriz, fakat buna rağmen bu bilgiler, doğruluğu henüz kanıtlanmadığı için güvenilmez bilgilerdir. Bunlara kısaca algısal bilgi diyoruz.

Algısal Bilgiden Mantıksal Bilgiye

Yaşadığımız sürece görmek, tatmak, duymak, hissetmek, kısacası yaşamak suretiyle yeni bilgiler ediniriz. Algıladığımız her yeni bilgi zihnimizde var

olan eski bilgilere eklenerek bir bütünsellik oluşturur. İnsan, hayatını bilgiye dayandırarak düzenler, fakat bu bilgilerin doğruluğundan ancak deney ve gözlemle kanıtlanmışlarsa emin olabilir. Kuşkusuz, algısal bilgiler baştan da doğru olabilir, fakat bu türden bilgiler deneyimden, gözlemsel süreçten, özellikle akıl süzgecinden geçmedikleri için hayatımızı ve geleceğimizi emin bir şekilde onların üzerine inşa edemeyiz.

Mantıksal bilgilerse salt dışsal bir aktarım veya gözleme dayanmaz. Bizzat yaşadığımız deneyim ve pratikleri aklın süzgecinden geçirir ve kavramsallaştırırsak gerçek bilgilere ulaşırız. Bilimsel bilgiler teori, ilke veya önerme olarak da tanımlanmaktadır.

Algısal bilgilerin bir kısmı bizim kendi deneyimlerimizin ürünleri olmadıkları için (inanç, okuma, anlatım, nasihat, duyum) hiçbir şekilde bütünüyle bize ait olamazlar. Gerçi hayatımız boyunca edindiğimiz bilgilerin birçoğunu dışsal (öğretim, kulaktan, okuyarak) aktarımla edinsek de bu bilgilerin hayatın kritik anlarında işe yaramadıklarını deneyimle öğreniriz. Bu yüzden her bilgi kendi pratiğimizde sınanarak kavranırsa o bilgi gerçek bilgi olur. Algısal bilgi dış dünyanın bilgisidir, fakat henüz özne bunu kendi bilincine yansıtmadığı için ham ve sığdır.

Bir ziraat mühendisinin toprağa dokunmamış, bir veterinerin bir ineği doğurtmamış ya da bir biyoloğun mikroskobun altında bir hücreyi incelememiş olduğunu düşünebilir miyiz?

Sözümona kişisel gelişimcilerin oradan buradan devşirdikleri özdeyiş ve tavsiyelerle sırf ceplerini doldurmak için yazdıkları kitaplardaki hiçbir hayat deneyiminden süzülüp gelmeyen yüzeysel bilgileri ya da ücretli seanslarda ve seminerlerde anlattıkları hap tarzı bilgileri düşünün. Bunların hiçbiri gerçek hayatta işe yaramaz. Bu bilgilerin bazen doğru olduğunu veya bir an için işe yaradığını da sanabiliriz, fakat bu, ormanda karşılaştığınız bir aslanın sizi tesadüf eseri parçalamaması gibidir. Her insan kendi özgün deneyimiyle bilgeleşir. Kuşkusuz, uzmanlardan, psikologlardan veya son yıllarda sıklıkla karşılaştığımız psiko-felsefecilerden bazı bilgiler edinebiliriz, fakat bu tarz hazır bilgilerin mutlaka sınanmaya ve somut durum karşısında kendilerini kanıtlamaya ihtiyacı vardır.

Her bilgi, insanın (öznenin) içinde bulunduğu maddi dünyayı bizzat değiştirdiğinde kendisini ona teslim eder. Bilginin kaynağı insanın bizzat kendi pratiğidir. Pratik derken, hayatımızı gerçekleştirme (toplumsal) pratiğinden bahsediyoruz. Bugünkü karmaşıklaşmış yaşantımızda edindiğimiz bilgilerin

üretimle, hayatımızı kazanmakla ilgili olmadığı sanılabilir, fakat bu büyük bir yanılgıdır.

İsterseniz, zaman makinesinin ibresini biraz geriye alıp kitabın başında bahsettiğimiz iki ayak üzerine dikilmiş ve ilk taş baltasını yapan insanı birlikte yeniden izleyelim.

Taş Balta Neden Var?

Taş balta deyince ne anlıyoruz? Taş balta, taşınabilecek kadar hafif, bir taşa, kemiğe veya oduna vurulduğunda o nesneyi kırabilecek kadar da sert ve yoğun bir alettir. Bir tarafı yontularak keskin hâle getirilmiş taşın, kemik veya odundan yapılmış bir de sapı vardır.

İnsanlar ilk aletlerini yapmaya başladıklarında kültürel açıdan muazzam bir devrim yaşamışlardı. Taş baltanın icadı, son beş bin yılda yaşadığımız teknolojik devrimlerle karşılaştırıldığında çok daha önemli bir devrimdir. İnsanlar o taş baltayı milyonlarca yıllık üretim faaliyetinin sonunda icat etmişlerdir.

O günün üretim faaliyeti avlanmak ve bitki toplamaktan ibaretti. İnsan, tıpkı hayvanlar gibi hayatta kalmak için yaşamaktaydı. Eğer biri 20-30 yıllık yaşam süresini kazasız belasız atlatıp, ardında türü ve soyu devam ettirecek döller bırakmışsa, hayatını anlamlı kılmış sayılırdı. Eğer onu erken yaşta talihsiz bir kaza veya bir salgın hastalık yaşamdan koparmışsa, ardında döller bile bırakamamışsa vay onun hâline, demek ki hayatını anlamlandırma fırsatı bile bulamamış.

Alaska'da yaşayan somon balıklarını herkes bilir. Peki, onların nasıl döllendiklerini biliyor muyuz?

Somonlar, arkalarında türlerini devam ettirecek yumurtalar bırakabilmek için binlerce kilometre katederek doğdukları tatlı su kaynaklarına geri dönerler. Somonlar yön bulma içgüdüleri sayesinde okyanusları, denizleri aşarlar ve ardından da tatlı su derelerini takip ederek aylarca süren bir yolculuktan sonra doğdukları yere ulaşırlar. Tabii eğer bu süreçte daha büyük balıklara, pençe vuruşu yapmak üzere kenarda pusuya yatmış ayılara, ağlarını geniş atmış balıkçılara ve türlü türlü yırtıcı kuşla hayvana yem olmamışlarsa. O buz gibi soğuk suların duru kaynağına vardıklarında coşkulu bir karnaval eşliğinde yumurtalarını döller ve bütün güçlerini tükettikleri için de orada son nefeslerini verirler. Bütün bu serüvenin kodları, türlerini devam ettirebilmeleri için genlerine işlenmiştir. İşte biz de bir zamanlar böyleydik.

İnsan da hayatta kalmak ve ardında türünü devam ettirecek döller bırakmak için kodlanmıştır. Günümüzün kültürel açıdan değişmiş insanını iki milyon yıl önce ayağa dikilip ilk kez alet yapan insanlarla karşılaştırmamalıyız. İnsanın kendi eseri olan kültür, onun hem yaşamını hem de düşünme biçimini temelden değişikliğe uğratmıştır.

Peki, insan taş baltayı neden icat etti?

Üretim yapabilmek ve hayatta kalabilmek için. İnsanın temel işlevi avlanmak ve çiftleşerek türünü devam ettirmekle sınırlıydı. Taş balta, insanın şaheseriydi, çünkü onun sayesinde hem daha kolay avlanabiliyor hem de kendini düşmanlarından koruyabiliyordu. Taş balta, insanın kollarını uzatmış, pençelerini güçlendirmiş, dişlerini keskinleştirmiş, tırnaklarını katbekat güçlü kılmıştı. Taş balta insanın gücüne her açıdan güç katmıştı.

İsterseniz şimdi o ilk taş baltayı üreten insanın başında durup onu nasıl ürettiğine bakalım…

İnsan önce bir taş buldu ve sonra onu ortasından delip, deliğinden bir odun geçirdi…

Öyle mi acaba?

5000 yıllık teknolojik devrimin yanında taş balta ne ki, değil mi? Hiç de öyle değil. Taş balta henüz taş balta olmadan önce insan da insan değildi.

İnsan taş baltayla birlikte insan oldu.

Peki nasıl?

İnsan her şeyi doğadan gördü ve öğrendi. Düşmandan korunmak için eline geçirdiği ilk nesneyi kullanmanın ne olduğunu deneyimle öğrenmişti. Zamanla kullanılan nesnenin etki gücünü de deneyimledi, fakat hangi nesnenin daha çok etkide bulunacağını henüz bilmiyordu. Çünkü ne odunun ne de taşın doğası ve bilgisine vâkıftı. Deneye deneye taşların ve odunların sertlik açısından birbirinden farklı olduğunu anladı. Bunu anlamak için taşları ve odunları başka nesnelere çarparak karşılaştırdı. Taş ve odunun kırılmayıp karşı nesneyi kırdıklarını gördükçe o taşların ve odunların işe yarar olduğunu kavradı. Her nesnenin kırılışında taşın ve odunun kırma gücünü test etti.

Şimdi önce taşa yoğunlaşalım…

Balta yapmak için kullanacağı taşın da kırılması, daha doğrusu yontulabilir olması gerekliydi. Zamanla hangi taşın yoğun, sert ve dolayısıyla işe yarar olduğunu binlerce kez deneyerek keşfetti. Ömrü taş baltayı üretmeye yetmeyenler, bildiklerini çocuklarına aktardılar, böylece bilgi kaybolmadı. Her denemede bilgiler algısal bilgiden mantıksal bilgiye doğru ilerledi.

İnsan beyni, bilgileri hafızada toplayarak ve onları birbiriyle eşleştirerek, aralarında bağlantılar kurarak bilgi kümeleri yaratmaktadır. Beyin, birbirine benzeyen bilgi türlerini bir kümede toplarken aslında onları işlemden de geçirmektedir. Kümeler hâlinde toplanmış bilgi, deneyimle kanıtlanmış ve aklın süzgecinden geçirilmiş mantıksal bilgidir. Yani tikel bilgiden tümele ulaşılmıştır.

Yontanın Yontulması

Taşın sertliğini anladık, fakat o henüz balta olamadı veya yanımızda taşınacak hâlde değil. İnsan ikinci adımda önce sözkonusu taşı bir sopaya bağlamak için çareler düşünecektir. Bunun için de muhtemelen ağaç liflerinden veya köklerinden iplik eğirecek, onunla da sopa ve taşı birbirine bağlayacaktır. İkinci adım derken de yine binlerce denemeden bahsediyoruz. Şimdi de taş baltanın her savruluşunda, sahibinin vuruş gücünü, baltanın savrulma hızını ve ağırlığını taşıyabilecek kadar sert bir odun parçası bulunmalıdır. Yumuşak değil sert, güzel değil, kaba ve sağlam bir odun parçası...

Peki bunu nereden bulacağız? Odunla ilgili ne biliyoruz ki? Hiçbir şey. Bu noktada insan odun parçasını bulduktan sonra onu o taşa uygun hâle getirme işiyle karşı karşıyadır. Ve böylece insan ağaç açısından yeniden başa döner. İlk sert taşı bulma aşamasında değiliz, çünkü artık yeterince deneyim sahibiyiz. Sertliğin ne olduğunu deneyimle öğrenmiştik. Her vuruş bize yeni bir deneyim ve bilgi kazandırmıştı. Kırma ve kırılmanın etkisini, vuruş açısının nasıl olması ve alttaki taşın nasıl sabitlenmesi gerektiğini adım adım her vuruşta edindiğimiz deneyim sayesinde öğrendik. Belki binlerce kez vurduk ve bu arada elimizi parçaladık. Ya da taş oyuktan fırladı ve bir yerimizi kırdı. Hatta küçük bir odun parçası fırlayıp gözümüze isabet etti. Ancak deneyimi deneyimle birleştirerek her adımda bilgimizi çoğaltmasını bildik ve neticede bir taş ustası olduk.

Ancak odunların doğasını hâlâ bilmiyoruz. Şimdi aynı işlemi odunları tek tek elden geçirerek yapmalıyız. Gerçi taştan edindiğimiz bir deneyimimiz var, ancak onu oduna birebir aktaramayız, çünkü nesnelerin doğası farklı. Nesnelerin farklı özelliklere sahip olduğunu bu arada öğrenmiş oluyoruz. Oldukça sert bir odun parçası bulduk, fakat onu yontup taşa nasıl uyduracağımızı bilmiyoruz. Taşı kırmayı ve törpülemeyi biliyoruz, fakat odun yontmayı bilmiyoruz. Bunun için de yıllarca uğraşmalıyız, çünkü elimizde bir kullanma kılavuzu yok.

İnsan adım adım çeşitli taşlardan bir keski düşünmelidir. Bu keskiyle odunu yontmalıdır. İnsanın kafasına her yontuşunda bir şey dank etmektedir.

Odunun bilgisi... Odunu her yontuşunda onun sertliğini ve ne tür bir bitkiden olduğunu da keşfetmektedir. Keşfetmek, sonsuz sayıda seçenek içinde özellikle bir şeyin işlevsel olduğunu fark etmektir. Yüzlerce odun türü içinde özellikle birini alıp seçmek, muazzam bir keşif ve bilgelik sürecidir.

Aslında insan, ağacı her yontuşunda odundan kopan talaşla birlikte bilgi yontmaktadır. O bilgiler görünmez bir uçuşla duyu organlarımız üzerinden beynimize ulaşmaktadır.

Nihayet odunu taşa binbir zahmetle uydurduk. Ancak o odun eski odun mudur? Hayır, değildir! Eğer o odun, taşa sabitlediğimiz bir sapsa, o zaman artık o, odun da değildir. O, değişikliğe uğrayarak bir baltaya sap olmuştur. O sap eski odun değildir ki adının değişmesinden de bellidir. Böylece insan, yonttuğu odunun bilgisine (sertliği, yaşı, boyu, hangi bölgede ve hangi ortamda yetiştiği vs.) ulaşmıştır. Buraya kadar herhangi bir sorun yok, çünkü 19. yüzyılda bazı filozoflar (Aydınlanmacılar, Hegel, Feuerbach vb.) bu süreci bilgiye ulaşmanın temel yöntemi olarak saptamışlardı. Ancak bu bakış açısı hep tek taraflıydı, çünkü sadece nesnenin değişimini dikkate almaktaydı.

Ancak şimdi bir adım daha ilerlememiz lazım. Dikkat edersek odunu yontma sürecinde sadece odun değil, insan da yontulmuştur. Yani insan da odundan sap üretebilen bir balta sapı ustası olmuştur. Artık içinde yaşadığı topluluğun sıradan bir bireyi değil, balta sapı üretebilen bir ustadır. Yani insan, üretimin her aşamasında bir nesneyi dönüştürürken, yani nesnenin bilgisiyle donanırken ve bilgilerini bütünleştirirken aynı zamanda mantıksal bilgiye sahip olmakta, böylece kendisi de değişerek dönüşmektedir.

Bu kitabın ilerleyen bölümlerinde soyutlamanın ve kavramın ne olduğuna ve nasıl oluştuğuna ayrıntısıyla değineceğiz. Fakat tam da burada şunu vurgulamalıyız: İnsan bu süreçte sadece odundan sap üretmez, aynı zamanda kavram da üretmiş olur. Odun, oldu şimdi sap. Eskiden odun vardı, ama "sap" diye bir kavram yoktu, ancak şimdi var. Eskiden taş vardı, ama "taş balta" yoktu, ancak şimdi var. Eskiden avcı vardı, ama şimdi bir de taş ustası var. Yani üretim faaliyetinin her aşaması, insana bedensel beceri ve nesnel bilgi kazandırmakla kalmayıp zihinsel yeteneğinin yanı sıra konuşma dilini ve kavram seçeneklerini de çoğaltmaktadır.

Eskiden taş fırlatabilen vahşi insan vardı, ama taş balta yapabilen usta yoktu; ancak şimdi hem gerçekte hem de dilde kavram olarak var. Yani insan, ürettiği her yeni nesneyle birlikte hem yeni bir kavram üretmekte hem de üretim sürecinde kendini nitelik olarak geliştirdiği için, kendini yeni yetenekleriyle ifade eden bir kavram da üretmektedir.

Taş + Odun ⇨ Taş balta. Üçüncü bir kavram yaratılmış oldu.

İnsan + Taş + Odun ⇨ Taş balta ustası. Dördüncü bir kavram daha yaratılmış oldu. Demek ki insanın konuşma dilinde yetkinleşmesi de bizzat onun üretim sürecindeki (sadece bedensel işten bahsetmiyoruz) deneyimiyle olmaktadır.

Hem özne-nesne hem de nesne-nesne ilişkisinde (değişim ve dönüşümünde) her zaman üretim aracı rol oynamaktadır. Peki, ilişki nedir? İlişki iki farklı şeyin bir noktada buluşmasıdır, sürtünmesidir, çarpışmasıdır, çatışmasıdır veya uyumlu hâle gelmesidir, birlikte iş görmesidir, birlikte üretim sürecine katılmasıdır. Bir insanla ilişkide olmak saydıklarımızın hepsi veya bazılarıdır, ama her şeyden öte, insanın mutlaka değişmesidir. Bağlantı ve ilişkide olan her şey, istisnasız olarak değişmekte ve dönüşmektedir. "İlişkideyim ama değişmiyorum," diyen, "Ben varım ama yaşamıyorum," demiş olur. Dolayısıyla eğer üretimde bulunulmazsa sadece nesneler ve insanlar olduğu gibi kalmaz, aynı zamanda kavram da üretilemez.

İlk taşın ve odunun yontulması, insanlaşmamızın anahtarıdır. Çünkü biz insanlar herhangi bir şeyi yontarken (değiştirerek) aslında kendimizi yontmuş (değiştirmiş) oluyoruz. Demek ki bilgi sahibi olmak için önce bir şeyi değiştirmek gerekiyor. Bilgi sahibi olmak ancak bir şeyi değiştirmekle mümkün olabilmektedir. Dönüştürürken sadece karşıtımız, yani nesnemiz (insan da olabilir) değil, aynı zamanda biz de dönüşmüş oluyoruz. İşte bu süreç, maddenin diyalektik yapısını ortaya koyar. İnsan bir nesneyi dönüştürürken dönüşmektedir, ama o nesne de bizi bizzat kendimizin olan değiştirme eylemiyle dönüştürmüş olmaktadır. Her dönüşüm, içinde yeni bir dönüşümün tohumunu taşır. Nesnenin bilgisini onu dönüştürerek ediniriz ve o bilgiyi yeni bir şeyi dönüştürmekte kullanırız. Bilgiyi her kullanışımızda da yeniden dönüşürüz. Bu sonsuza kadar böyle devam eder...

Şimdi taş baltanın yapılma sürecini genelleştirerek insanlık tarihinin bütün üretim aşamalarına yayabiliriz.

Avlanırken, ok ve mızrak fırlatırken, ev ve konut inşa ederken, savaşırken, hayvanları evcilleştirirken, çiftleşirken, bitkileri ıslah ederken, kentler kurup surlarla çevirirken, devlet ve ordular kurup zayıf kavimlerin tepesine çökerken, yazıyı, matematiği, geometriyi, mühendislik bilimlerini bulup geliştirirken, sanatla uğraşırken, inançlarımızı icra ederken, felsefe yaparken, kitap yazarken, düşünürken, düşünmenin yöntemlerini öğrenirken, yolculuk yaparken ve insanları eğitirken hep o ilk taş baltanın değişme sürecinde ortaya çıkan bilgi edinme sürecini yaşarız. Bunun büyük bir kısmını fark etmeyiz, çünkü

hayatımız artık bilginin kaynağını kavrayamayacağımız kadar karmaşık hâle gelmiştir. Fakat bütün bu sürecin düğümünü, işlerin, düşüncelerin, yaşananların birbiriyle olan derin ve kopmaz ilişkisini felsefe sayesinde çözebiliriz.

Aydınlanmanın Diyalektiği

Bilgi, özne-nesne arasındaki ilişkidir veya ilişkinin artı değeridir. Bilgiye ihtiyaç duyulduğu için başvurulmaktadır. Peki, ihtiyaç nedir? İhtiyaç, insanların yeteneklerini bir nesnede yoğunlaşmış bilgiyle buluşturan çöpçatandır. Nesne (balta, giysi, av, mülk, para, telefon, bilgisayar, kitap) kendimizi onda var ettiğimiz, kendimizi onda yeniden ürettiğimiz parçamızdır, ürettiklerimizdir, eşimizdir, rakibimizdir, düşmanımız ve ikizimizdir. Nesne olmasaydı biz bir hiç olurduk.

Demek ki insan, hayatını devam ettirebilmek için yarattığı nesneleri ve aletleri, onları işleyerek tanımakta ve böylece mantıksal bilgiye ulaşmaktadır.

Mantıksal bilgi, birbirine benzeyen bilgilerin ortak bir kavramda birleşerek bilinçte yeni bir düşünce olarak ortaya çıkmasıdır. Mantıksal bilgi, bir şeylerin kafamıza dank etmesidir.

Kısacası insan, bilgiye ancak bir şeyi dönüştürerek sahip olmaktadır.

Ancak işin çetrefilli kısmı tam da bu noktada başlayacak…

Buradaki felsefi bakış açısı şudur: Özne, hem nesnenin gerçek bilgisine hem de kendi bilincine bizzat kendi pratiği içinde varmaktadır. Her yeni bilgi aynı zamanda insanın kendi pratiği içinde aydınlanması demektir. Aydınlanmaksa, insanın evren, dünya ve toplum hakkındaki gerçek bilgiye, yani bizzat kendi bilincine varması demektir.

İnsan bir nesneyi değiştirirken, o nesnede kendi varlığını ve gerçekliğini keşfetmiş olmaktadır. Peki, bu nasıl olur? İnsan her yeni yontma pratiğinde aynı zamanda kendini yeniden yarattığı için, o nesnedeki değişiklik sayesinde kendi yeteneklerini veya yeteneksizliğini keşfetmekte ve böylece yeni bir bilinç kazanmaktadır. Yani insan, her yeni bilgiyle kendi bilincini ve yeteneklerini düzenlemektedir. İnsan kendi aydınlanmasını bizzat kendi pratiğiyle sağlar. İçinde yaşadığı dünyayı, çevreyi ve toplumu dönüştürmeden onun hakkında bilgiye sahip olamamakta, yani aydınlanamamaktadır.

Aydınlanmak, insanoğlunun kendi dünyasını, içinde bulunduğu toplumsal ve kişisel konumunu kavraması ve değiştirmesi değil midir? O hâlde aydınlanmak isteyen her insan, bizzat kendi emeği ve pratiği olan bir aydınlanma-aydınlatma faaliyeti içinde olmalıdır.

Örneğin, günümüzde siyasete ilgi duyan sıradan bir insanı ele alalım.

İçinde bulunduğumuz şu kriz günlerinde, kozmopolit düşünceyle, bireycilikle, dincilikle, gerici ideoloji ve bölücülükle mücadele etmek isteyen bir insanın, bir başka insanı aydınlatmadan aydınlanması mümkün müdür? Pratik öylesine değiştirici ve dönüştürücü ki insan bir başkasını aydınlatırken aslında kendisi aydınlanmaktadır.

Toplum içinde yaşayan insanlar, zincirleme bir şekilde en yakınındakini aydınlatırken aslında kendilerini de aydınlatırlar. Bir insana içinde bulunduğu toplumsal ve siyasi koşulları kavratırken, aslında bir odun parçasından balta sapı üretmiş oluruz. Fakat bu arada biz de bir "kalas" olmaktan kurtuluyoruz. Basit bir odun parçası nitelikli bir nesneye (balta sapı) dönüşürken, onu işleyen "kalas" da basit bir insandan nitelikli (balta yapmasını bilen) bir insana dönüşmüş olmaktadır.

Demek ki aydınlanma faaliyetinin ikili bir yönü var. Hem bir nesnenin bilgisine sahip olabilmek için onu değiştirip dönüştürmek durumundayız hem de biz değişip dönüşmekte ve kendimiz hakkındaki bilgiye sahip olmaktayız. Bu işlem birbirini tetikleyen, kesintisiz bir süreçtir. "Bilgi sahibi olmak bir şeyi değiştirmektir" demiştik. Bir insanı aydınlatmak da aydınlatanın bizzat kendisinin aydınlanmasıdır.

Peki, bu nasıl olmaktadır?

Gerici düşünce ve ideolojinin etkisi altındaki bir insanı aydınlatmak ve onu dönüştürmek istediğimizde ne yaparız? Ona, hep doğru bildiklerinin aslında yanlış, yaptıklarının toplum açısından zararlı, inandıklarınınsa aslında hurafelerle dolu hikâyeler olduğunu hayatından örnekler vererek anlatırız. Yani onun yanlış düşüncelerini çürütür, alışkanlıklarını değiştirmeye teşvik eder, önyargılarını kırar ve ona bir başka dünyanın mümkün olduğunu gösteririz. Bütün bunlar aydınlatma faaliyetidir. Yani insan denen bir nesneyi yontarak değiştirmektir. Şimdi ikinci kısma geçiyoruz: O kişiyi aydınlatmadan önce onun önyargılarını bilmek, kafasındaki hurafeleri tanımak, bunlara neden inandığını bilmek isteriz. Bunun için araştırma yaparız, görüş ve inançlarına karşı yeni argümanlar geliştiririz, somut bilgiler sunarak eski görüşlerinden kurtulmasını sağlarız. Tabii en önemlisi de yaşamımızla ona örnek oluruz. Bu süreçte ne oldu? Bir başkasını aydınlatmak (yontmak) isterken insan önce kendisi araştırma yapmak zorunda kaldı, yani kitaplar okuyarak bilgiler edindi. Karşıtını ikna etmek için onun bildiklerini bilmesi ve araştırması gerekti. Onunla tartışırken yeni argümanlar geliştirdi. Ona hatalarını göstermek için kendi fikirlerini sistemleştirdi.

Tartışmak, yeni bilgiler edinmek, yeni argümanlar geliştirmek ve sistemli düşünmek... Bunların hepsi aslında felsefe yapmaktır. İnsan sorgularken

neyi sorguladığını öğrendi. İnsan fikir tartışmasına girerken önce araştırdı ve bilmediklerini öğrendi. İnsan sistemli düşünmeye başlarken notlar aldı, okudu, araştırdı ve eski hâlinden uzaklaşıp yeni bir insan oldu. Yani aydınlatanın bizzat kendisi de aydınlanmış oldu. Demek ki bilgiye ihtiyaç duyan insan, aslında bir başkasını dönüştüren insandır. Bir başkasını dönüştürmeye tenezzül etmeyen insansa mağarasına kapanan insandır.

Çocukların ufku yaşadıkları çevreyle, sıradan insanların ufku ise gördükleri ve duyduklarıyla sınırlıdır. Ancak aydınlanmış insanların ufku sınırsızdır. Öncüler, yani taş ve odun yontucuları, aydınlanmış insanların arasından çıkar. Onlar meraklı ve azimli, korkusuz ve yaratıcıdırlar...

Ne yazık ki bu bakış açısını kavrayamayan birçok insan, insanların ve toplumların neden değiştiğini, aydınlanmış toplumların neden gerilediğini, bir zamanlar uygarlık yaratmış halkların neden yeniden barbarlaştığını bir türlü anlayamamaktadır. Aydınlanmış toplumların veya uygarlık yaratmış kavimlerin neden gerilediklerini ilerleyen bölümlerde özellikle inceleyeceğiz.

Antikçağda Bilgi Felsefesi

Felsefenin bir bakıma bilgi felsefesiyle başladığını ya da bilgi kuramının, felsefenin en eski sorularına yanıtlar ararken oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden bu bölümde bilgi kuramının felsefe tarihinde nasıl ele alındığını özetlemek yerinde olacaktır.

Bilgi felsefesine ilişkin öncü, naif tezlere ilk çağlardan itibaren rastlıyoruz. Nesnenin bilgisinin nasıl edinildiği ya da bilginin özne üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu konusu binlerce yıl önce fark edilmişti. Fakat bu etkinin nasıl gerçekleştiği sorunu bir türlü çözülemiyordu. Yapılan açıklamalar da çoğunlukla spekülasyon düzeyindeydi. Bazı filozoflar nesnenin bir imgesinin ortamda yayılarak veya havada uçarak özneye ulaştığını ve bu imgenin öznede bilgiye dönüştüğünü sanıyorlardı. Sonraki süreçte bazı filozoflar, nesneden ayrılan imgelerin kendi damgalarını insan ruhuna vurarak bilgi aktardıklarını ileri sürecekti. Bu görüşün temelinde nesnelerin de bir ruha sahip oldukları düşüncesi yatmaktaydı. Şaman büyücüler, karmaşık ritüellerle ortaya koydukları pratiklerinde, sözkonusu nesnelerin ruhlarına etkide bulunarak ve belki onların öfkelerini dindirerek veya rızalarını alarak maddi dünyayı yönlendirebileceklerini düşünmüşlerdi.

Dünyayı Değiştiren Düşünürler'de yer verdiğimiz birçok filozof, bilginin ve düşünmenin doğasına ilişkin önemli tezler ileri sürmüştür. Bu bölümde

Hint felsefesinden başlayarak filozofların bilgi kuramı hakkındaki görüşlerini özetlemeyi yararlı buluyoruz. Daha derin okumalar için *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'e bakmanızı öneririm.

Hintli filozof Aruni Uddalaka'ya göre bilgi, nesnenin özünden yaratılan kavramlardır; yani bilgi sahibi olmak, maddenin çeşitli niteliklerini ifade eden kavramları bilmektir. Yine Yunan felsefesinde Parmenides, Heraklitos, Empedokles, özellikle de Demokritos maddenin ve bilginin ne olduğuna ilişkin çeşitli tezler ileri sürmüşlerdir. Parmenides'e göre bilgi ve düşünme eylemi, bedendeki bazı maddelerin birbirine karışmasından kaynaklanmaktadır. Parmenides düşünme eylemini insanın temel niteliklerinden biri olarak görmüştü.

Heraklitos ise duyumsama ile düşünme eyleminin ortak bir süreç olduğunu vurgulamıştı. Filozof Empedokles, tendeki gözenekler ile bedenimizde oluşan sıvılar arasında bir ilişki görmüş ve bunu da duyumsal algılara bağlamıştı. Ona göre dış dünyaya duyarlı organlar, gözle görülmeyen gözenekler üzerinden sıvılar (örneğin ter ve gözyaşı) üretmekteydi. Demokritos'un bilgi kuramı ise antikçağ materyalist felsefesinin zirvesiydi. Ona göre şeyler, parçalanmayan ve ezeli olan atomların birleşmesi ve ayrışmasıyla oluşmaktadır. Her varlığın bilgisi, onun kendi atom yapısı üzerinden algılanabilmektedir. Demokritos'a göre varlığın gerçek bilgisine düşünce üzerinden, maddenin atom yapısı hakkındaki bilgiye ise duyu organları üzerinden ulaşılabilmektedir. Demokritos algının atomlara dokunmakla oluştuğundan emindi. Ona göre şeyler, duyu organları üzerinde formlarının damgasını vuran sinyaller göndererek etkide bulunmaktadırlar.

Platon'da Bilgi Kuramı

İdealist bilgi felsefesinin teorik altyapısını en açık ve anlaşılır şekilde filozof Platon oluşturmuştu. Özellikle *Phaidon*, *Theaetetus* ve *Devlet* adlı eserlerinde bu konuya etraflıca değinmiştir.

Platon'un nesnel-idealist bilgi kuramı önemli ölçüde mitolojik-dini anlayışa dayanır. Filozofa göre varlığın hakikatinin kökeni, ezeli ve bozunmayan tanrısal idealardadır. Ezeli ideaların bilgisine sahip olan ruh, insanlaşma aşamasında maddeye karıştığı için bütün bildiklerini de unutmuştur. Ancak ruh, duyumsamanın (eylemin) ve diyalektik düşünme yönteminin yardımıyla kavramların bilgisini yeniden hatırlamaktadır. Aslında insanlar, nesnelerin bilgisini öğrenmekten ziyade tanrısal bilgileri ruh üzerinden yeniden hatırlamaktadırlar. Bu yüzden zihinlere bilgi olarak yansıyan imge, tanrısal

ideaların taklitleridir. Bütün bu sürecin gerçekleşebilmesi için de ruhun önce bedenin etkisinden kurtulması gerekir, çünkü beden, ruhun algısını bulanıklaştırmaktadır.

> "Bilgiyi doğmadan önce edindiğimizi ve doğarken yitirdiğimizi varsayalım. Devamında duyularımızın yardımıyla, daha önceden bildiklerimizi yeniden elde edersek 'öğrenmek' adını verdiğimiz şey bize ait olan bilginin tekrar kazanımı olmaz mı? Buna 'yeniden anımsamak' dersek doğru adlandırmış olmaz mıyız?"*

Platon'a göre insan bilgi edindikçe kavramların formlarını da hatırlamış olmaktadır; bilgi ancak kavramsal bilgi olarak kavranabilir. Filozof, soyut kavramların dışında gündelik bilgi ile idealar arasında yer alan matematiksel kavramları da bilgi olarak kabul etmekteydi. Platon görüşlerini *Sokrates'in Savunması* adlı eserinde şöyle ortaya koymaktadır:

> "Ruh o hâlde gerçeğe ne zaman ulaşabilir? Neticede ruh, bir şeyi beden aracılığıyla incelemeye giriştiğinde, bedenin onu yanıltacağı kesindir... Bu durumda ruh, varlıkların gerçek özü hakkında sadece düşünce yoluyla [nesneyle buluşmadan] bilgi edinebilir, öyle değil mi?
> "İşitme ve görme duyuları, acılar ve hazlar onu rahatsız etmediği sürece ruh daha iyi düşünür. Bedeni hiç dikkate almadan ve olabildiğince onunla iletişime geçmeden, hatta ona hiç temas etmeden tamamen kendi içine çekilerek varlıklar hakkında bilgilere ulaşır...
> O hâlde filozofun ruhu, bedeni açıkça hor görür, ondan uzaklaşmaya çalışır ve kendisiyle baş başa kalmak ister."†

Platon, yine aynı yerde şöyle devam eder:

> "O hâlde varlıkları tanımak için –mümkün olduğunca– sadece düşüncesini kullanan ve düşünce sürecine görme duyusunu karıştırmayan, düşünme yetisini desteklemek için herhangi bir duyusuna başvurmayan kişi, en arı bilgiye ulaşır... Bedenimiz var olduğu ve ruhumuz onun gibi kötülükle yoğrulmuş hâlde bulunduğu sürece, hiçbir şekilde arzuladığımız, gerçek adını verdiğimiz şeye bizi tatmin edecek kadar sahip olmayacağız..."‡

---

* Platon, *Sokrates'in Savunması -Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon-*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.115
† Platon, *age*, s.98.
‡ Platon, *age*, s.99-100.

Aristoteles'in Bilgi Kuramı

Bilgi felsefesi hakkında çığır açıcı açıklamalarda bulunan filozof Aristoteles, Platon'un gerçek dünyadan kopuk ve her türlü maddi bağlantıdan bağımsız, mutlaklaştırılmış idealar dünyasını eleştirmiştir. Aristoteles *Metafizik* adlı eserinde bilginin kaynağının duyu organlarına yansıyan nesnel gerçeklikte aranması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Aristoteles, tümeller ile tikeller, öz ve biçim arasındaki ilişkiyi doğru kavrayamamıştır. Platon'un tümeller anlayışını eleştiren Aristoteles, tümeli tikelde arama yoluna gitmiştir. Aristoteles'e göre ezeli olan form, maddeden önceliklidir ve bu yüzden maddenin yapı ve hareketini o belirlemektedir. Bu düşüncenin kısmen Platon'un idealar kuramını andırdığı çok açıktır.

Aristoteles'e göre insanın formu onun ruhudur. Bedenden bağımsız olan ruh, algılama ve düşünme yeteneğiyle, şeylerin nitelikleri hakkındaki bilgiye sahip olmaktadır.

Bedenden bağımsız ruh tasavvuru, maddeye ve harekete yön veren form gibi anlayışlarına rağmen Aristoteles, bilgi kuramı alanında nesnel gerçekçi öğretisiyle yüzyıllarca felsefi gelişmeyi etkilemiştir. Aristoteles'e göre ruh, gerçekliğe ulaşmak için şeyler [madde] ile duyular ve düşünme organı arasında sistemli bir bütünlük oluşturmaktadır. Algılanan bilginin doğruluğu nesnel gerçeklikle üst üste geldiğinde kanıtlanmış olmaktadır. Filozofa göre bilginin doğruluğunun kanıtı, idealist felsefecilerin iddialarının aksine, en son tahlilde nesnel gerçeklik olmaktadır. Bir yargı ve inanç, maddi gerçeklikle bağlantılı olduğunda doğrudur; gerçeklikle bağlantısı kopuk olduğu anda doğruluğu da tartışmalı hâle gelir. Bu görüşlerden de anlaşılacağı gibi, Aristoteles, bilginin doğruluğu konusunda nihai merci olarak nesnel gerçekliği görmektedir.

İslam Felsefesi ve Bilginin Kaynağı Sorunu

Yüzyıllar sonra Aristoteles'in öğretisinden önemli derecede etkilenecek olan Doğu-İslam felsefesi (Meşşaîlik) bilgi kuramı alanında önemli çıkarımlarda bulunacaktır. Örneğin, ilk Arap filozofu el-Kindî (800-873) şöyle der:

> "...Duyu algılarımız, zaman kavramı ve herhangi bir güçlük olmaksızın duyu organının nesne ile doğrudan ilişkisi sonucu meydana gelir. Bunun sebebi özne ve nesne ilişkisinin süreksizliği, nesnelerin akılcılığı ve hareket türlerinden birinin etkisiyle her an değişikliğe uğramasıdır... Duyu algıları tasarlama gücünden oluşur, tasarlama gücü de onları hafızaya ulaştırır. Böylece duyu algıları canlının zihninde (nefs) kavram

> olarak yer alır. Her ne kadar bunlar akli kavram olmaktan uzak ve onun verileri gibi değişmez değillerse de özne-nesne ilişkisi sonucu algılandıkları için gerçekten duyu organına bağımlıdırlar. Duyu algılarına konu teşkil edenlerin hepsi daima madde ve her zaman cisim durumundadırlar."*

İslam felsefesinde doğacı akımın önemli temsilcilerinden olan filozof Ebubekir er-Râzî (854-925) ise duyumsama ve akıl ilişkisini şöyle değerlendirir:

> "Kendi hayat düzeyimizi yükselten ve güzelleştiren her şeyi akılla elde ettik. Ayrıca isteklerimize ve amacımıza da onunla ulaşırız. Yine akıl sayesinde gemi yapım sanatını, onu kullanmayı, böylece denizaşırı ülkelere ulaşmayı öğrendik. Bedenimiz için çok yararlı olan tıbbı ve bize yararı dokunan daha birçok sanatı akılla elde ettik. Bizim açımızdan karmaşık ve bizden uzak gizli kapaklı olayları yine akıl sayesinde anladık. Yeryüzünün ve gökkürelerinin şeklini, güneşin, ayın ve öteki yıldızların büyüklüğünü, boyut ve hareketlerini akılla kavradık."†

Endülüslü filozof İbn Rüşd (1126-1198) ise duyumsama ve bilgi arasındaki ilişkiyi şöyle görür:

> "Bütün bunlardan sonra Ebu Hamid'in [Gazalî] Meşşaî filozoflarına [Aristotelesçi Müslüman filozoflar] karşı, onları 'Allah'ın ayrıntıları bilemeyeceği' şeklindeki isnadıyla haksızlık ettiği sonucuna varıyoruz. Onların söyledikleri şudur: Allah bunları bilir, fakat bizim onlar hakkındaki bilgimiz gibi bilmez. Çünkü bilgimizin kaynağı nesnenin bilgisidir ve bu bilgi nesnenin varlığıyla oluşmuştur ve [dolayısıyla bilgimiz de] onun değişikliğe uğramasıyla değişikliğe uğramaktadır. Allah'ın varlığa ilişkin bilgisi ise bunu aşan ve onun ötesinde bir olgudur; neticede [bilgi] varlık olan bilinenin [zihne] yansımasıdır."‡

Modern Dönemde Bilgi Felsefesi

Modern çağda yeniden bilginin kaynağı sorununa eğilen ilk filozoflardan olan Francis Bacon (1561-1626), bilgilerimizin kaynağının duyumsama, gözlem ve bilimsel deneyler olduğunu vurgulamıştır. Bacon'a göre:

* *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.5, s.162.
† *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.5, s.207.
‡ *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.5, s.408.

> "Bilginin doğruluğundan emin olmak için duyumsamanın sebebinden emin olmak gerekir. Bunun için de zihinsel spekülasyondan uzak durup akla duyumsama üzerinden edinilmiş bilgilerin gerçekliğini test edebileceği bir yol açmak gerekir."

Modern ampirizmin fikir babası olarak bilinen İngiliz filozofa göre:

> "Bilgiden emin olabilmek için duyumsamaları tikel olarak ele almak, algısal bilgiyi deney ve gözlemle karşılaştırmak, bu yolu adım adım üst bir aşamaya yükselterek tümel tezlere (genelleme) ulaşmak gerekir... Gerçeği araştırmanın ve keşfetmenin sadece iki yolu vardır. Bunlardan biri bizi duyulardan ve tekil olgulardan genel kurallara götürür ki bu en yüksek ve tartışma götürmez kurallardan da daha orta ölçekli kurallar oluşturulur. Şimdi artık bu yöntem geçerlidir. Öbüründe ise basit ve tekil olandan hareket edilir, adım adım yükseğe ve zirveye doğru tırmanılır ve ondan sonra genel ilkeler oluşturulur; bu yol en hakiki olan, ancak neredeyse hiç gidilmeyen yoldur."

Duyumsamacılık ve John Locke

Bacon'dan sonra John Locke (1632-1704) bilgi felsefesine özel olarak eğilip bu alanı felsefenin özgün ve bağımsız bir disiplini hâline getirmiştir. Locke'un amacı insan düşüncesinde ortaya çıkan bilginin kaynağını, doğruluğunu ve düşünce üzerindeki etkisini etraflı bir şekilde incelemek, felsefede duyumsamacılık olarak bilinen tezlerini kanıtlamaktır. Locke, o güne kadar felsefede yaygın olarak kabul gören "bilginin doğuştan zihinde var olduğu" tezinin yanlışlığını argümanlarla kanıtlayarak ortaya koymuştur. Locke'a göre insan zihni doğuşta "tabula rasa", yani beyaz sayfadır. Locke'a göre bilgimizin kaynağı doğrudan duyu organları üzerinden edindiklerimizdir. Locke, bilginin düşünce aşamasında ikiye ayrıldığını, bunlardan birincisinin doğrudan duyumsamadan, diğerininse içsel algıdan (sezgi) kaynaklandığını ileri sürmüştür. Locke, insan düşüncesinin temel kaynağının zihinsel işlem olduğunu iddia ederek insan pratiğinin işlevini kavrayamamıştır. Ancak Locke'un tezleri bilgi kuramı açısından bir devrim olarak algılanmıştır.

Descartes'ta Bilgi Kuramı

Modern doğa biliminin ve felsefede rasyonalizmin babası olarak bilinen René Descartes (1596-1650), bilgi kuramını genelde iki farklı yöntemle ele

almayı savunur. Fransız filozofa göre başta fizik olmak üzere doğa bilimleri alanında bilgi sorunu mekanik biliminin, düşünsel alanla ilgili olanlarınsa zihinsel işlemin yasalarıyla (rasyonalizm) çözülmesi gerekir.

Descartes'ın amacı tıpkı mekanik biliminde olduğu gibi doğru ve kanıtlanabilen bilgileri elde etmenin genel yöntemini keşfetmekti. Ona göre, mekanik biliminin kural ve yöntemlerini takip eden herkes bilginin doğruluğunu kanıtlayabilirdi. Bunun için de dört kural önermekteydi:

- Sadece apaçık ve her türlü şüpheden arınmış olan bilgilerin doğruluğuna güvenilmelidir.
- Her türlü zorlu sorunu çözmek için önce sorunu kendi içinde parçalara ayrıştırmalı, sonra da en küçüğünden başlamak üzere problemi çözmeye girişmelidir.
- Sorunu çözerken daima en basit ve en kolay olanından başlamalıdır.
- Her alanda genel ve kapsayıcı sıralamalardan oluşan planlar oluşturulmalıdır.

Descartes'ın problem çözme yöntemi geometrinin yasalarından esinlenmiştir. Bir nesne hakkında bilgiye sahip olmak, onu en basit parçalarına ayrıştırmak ve sonradan yeniden inşa etmektir (tikelden tümele). Günümüz mühendislik biliminin çalışma ve problem çözme yöntemi tamamen Descartes'ın yöntemine dayanmaktadır. Descartes'ın yönteminin püf noktası, sorunu çözerken daima en basit parçasından başlamayı önermesidir. Descartes'a göre en basit unsurların bilgisi, aklın süzgecinden geçirilerek yaratıcı bir sezgiyle kavranabilir. Buradan hareketle de tümel ilkeler oluşturulabilir. Filozofa göre bilgi edinmenin en basit yöntemi sezgidir ki böylece bilgi, aklın karmaşık işlemiyle doğrulanmış ve güvence altına alınmış olur. Sezgi ve tümdengelim birbirini bütünler. Descartes'a göre duyumsamaya dayanan deneyim, henüz akla başvurulmadığı için yanıltıcı olabilir. Fakat duyumlar aklın hükmüne yardımcı olabilirler.

Maddi hayatın gerçekliğiyle bilginin doğruluğunun örtüşme sürecini karmaşık bir yöntemle anlatmaya çalışan Descartes, önce Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya girişir. Bu aşamada duyumsal deneyimlerin de doğru bilgi içerdiğini, çünkü Tanrı'nın kullarını yanıltmak gibi bir amaç taşımayacağını belirtir. Böylece duyumsamalar üzerinden edinilmiş bilgilerin (sezgi) apriori* kanıtlanmış olduğunu ileri sürer.

* (Fel.) Önsel, deneyden önce olan.

Baruch Spinoza

Descartes'ın düalizmini kendi içinde bölünmez olan tek bir tözün varlığı düşüncesiyle aşmayı deneyen Baruch Spinoza (1632-1677), varlığın kendinden hareketle ve kendini kapsayan bir hâlde bulunduğunu ileri sürer.

Tözü, Tanrı ve doğayla eşdeğer tutan Spinoza'ya göre sonsuz varlık hem genleşme hem de düşünme niteliklerine sahiptir. Şeyler (töz), yapı itibariyle formlar şeklinde meydana gelirler. Maddi nesneler bir bakıma varlığın genleşme niteliğinin, düşüncelerse düşünme niteliğinin hâllerinin ifadesidir. Bunlar (genleşme ve düşünmenin niteliği) üst üste çakışırlar, çünkü her ikisi de ortak bir sebepten kaynaklanırlar. Hollandalı panteist filozofa göre bilmek, şeylerin suretlerini veya yansımalarını ya da şeylerin düşüncedeki kural ve düzenlerini bilmektir. "Düşüncelerin düzeni ve bağlantıları, şeylerin düzeni ve bağlantılarıyla aynıdır." Düşünceler şeylerle uyumlu olduğu için de gerçek ve doğrudurlar.

Spinoza'ya göre bilginin genel anlamda üç türü bulunmaktadır: Birincisi, kulaktan dolma veya okuma gibi pratiklerle edinilirler ki bu türden bilgiler güvenilmezdirler. İnsanın yanılgısının esas kaynağı bu türden bilgilerdir. İkinci tür bilgilerin ilkesi akla dayanır ve güvenilirdir. Üçüncü tür bilgi ise sezgi ve algıdan kaynaklanan bilgilerdir ki en doğru bilgiler ikinci ve üçüncü türlerdir.

G. Wilhelm Leibniz

Hem John Locke'un hem de Descartes'ın tezlerini yeterince açıklayıcı bulmayan Alman filozof G. Wilhelm Leibniz (1646-1716), insanın doğuştan zihinsel idealara sahip olmadığını, bilgisinin kaynağının duyumsamalar olduğunu, fakat insanın zihninde doğuştan gelen imgesel ilkeler bulunduğunu ileri sürmüştür.

Descartes'ın sisteminde Tanrı her etkinliğe müdahale ederken, Leibniz'in tanrısı bu sorunu en baştan beden-ruh ikiliğini uyumlu hâle getirerek çözmüştür. Bu sayede bilgi ile nesne arasındaki ilişki çatışma üzerine kurulmamış, bir saat uyumluluğuyla belirlenmiştir.

David Hume

Bilgi felsefesi alanındaki görüşleriyle öne çıkan bir diğer filozofsa David Hume'dur (1711-1776). Hume, bilince ilişkin her şeyin kaynağının deneyim olduğunu, fakat deneyimleri düşünme ve algı olarak ikiye ayırmak gerektiğini belirtmiştir. Doğrudan olgulardan kaynaklanan algılar insan

üzerinde güçlü etkiler yaratırlar. Düşünce ve görüş ise esas olarak algıların zihindeki izdüşümleridir ki bu yüzden zayıf ve daha az etkileyicidirler. Dolayısıyla doğrudan algılar temelinde oluştukları için düşüncelere karşılık gelen kavramların anlamlarının olması gerekir. Yani kavramların temelindeki algıyı saptayabilmek mümkün olmalıdır. Eğer bu saptanamıyorsa, o zaman kullanılan kavramlar harf ve hecelerin öylesine yan yana gelmesiyle oluşan anlamsız ifadeler olacaktır.

Hume'a göre matematiğin ve mantığın duyusal deneyimlere ihtiyacı yoktur. Bunlar tamamen insan zihninin ürünleridir. Bu yüzden en güvenilir bilgiler bu iki alandan edindiğimiz bilgilerdir.

Immanuel Kant

John Locke'tan sonra bilgi kuramı alanında en etkili tezler Immanuel Kant'a (1724-1804) aittir. Kant'ın bilgi kuramı felsefede bir devrim olarak nitelendirilmiştir. Kant, bilgi kuramı konusundaki görüşlerini *Saf Aklın Eleştirisi* ve *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena* adlı eserlerinde ortaya koymuştur.

Kant'a göre nesnel dünya, insan bilincinden bağımsız olarak "kendinde şey" olarak vardır. Duyu organlarımız üzerinde etkide bulunan nesnel dünya "kendinde şey" durumuyla zihinde sezgiler oluşturmaktadır. Nesneleri algılamamızın sebebi bu etkilerdir. Ancak sözkonusu sezgiler kavramsal düşünme aşamasından geçmeden çok şey ifade etmezler çünkü "kördürler". Dolayısıyla düşünceyi oluşturan bütün bilgiler, duyumsamanın sonucundaki sezgiler ve akılsal işlemden geçmiş bilgilerdir.

John Locke ampirik duyumsamalar ile algı arasında bir örtüşme görürken, Kant hem ampirik duyumsamada hem de düşüncede birbirinden farklı iki saf ve ampirik sezgiden bahseder. Saf sezgi sadece sezgi formlarını, ampirik sezgi ise sadece duyumsanan maddeyi içerir. Saf kavramlar düşünce formlarıdır, kavramların ampirik muhtevası ise sezgilerden kaynaklanır. Sezgi ve düşüncenin ampirik elementlerinin kaynağı en nihayetinde "kendinde şeyler"dir. Saf elementler ise doğrudan insan zihninin ürünleridir. Birinciler aposteriori bilgiler, ikincilerse apriori çıkarımlardır. Kant'ın diğer ampirist görüşlerden temel farkı, onun duyumsal sezgilere varsayımsal bilgiler (apriori), sonradan oluşan düşünceye ise ampirik sezgiler katmasıdır. Kant'a göre sezgisel duyumsamalar sadece kaba maddeyi algılatırlar. Fakat bu algıya varsayımsal bilgiler (apriori) eklenir, üstüne bir de mantıkla işlenerek düzen ve anlam

kazanırlar. Böylece bilgi edinme süreci de tamamlanmış olur. Duyumsal sezgiler sadece formal duygular yaratır, ancak nesneye tekabül eden kavramsa ancak sınırın ötesine geçerek aşkınlık boyutunda birleştirildiğinde gerçekleşmiş olur. Dolayısıyla zihinsel düzenek, duyumsamadan çok daha fazla işlev üstlenmiş olur.

Kant'ın sistemine göre insan, akılsal işlemle sınırı aşmakta ve nesneye kavramsal anlam yüklemektedir. Kant'a kadarki süreçte bilginin nesneden özneye yansıtıldığı varsayılıyordu, ancak Kant "Kopernik bakış açısıyla" felsefede devrim yaratmış ve böylece nesnelerin bilgisinin kavramlarıyla insan zihninde oluşturulan kavramların uyuşması sağlanmıştır. Kant'a kadar duyumsamanın hizmetçisi olan akılsal işlem, ilk kez duyumsamalardan edinilen sezgisel bilgilere hükmeder hâle gelmiştir. Nesneden özneye yansıma, özneden nesneye yansımaya dönüşmüştür.

Kant'ın görüşlerindeki zayıflık, onun duyumsamadan bağımsız (apriori) bir şekilde kategorik yetiler atfettiği zihinsel alanın sonuçta hiçbir zaman bilinemeyecek aşkın bir alan hâline gelmesidir. Kant'a göre kategorilere tohum hâlinde sahip olan insan zihni deneyimle gelişme göstermektedir. Bu bakış açısıyla düşünme ve pratik ilişkisi birbirinden bağımsızlaşarak kopmaktadır.

G.W. Friedrich Hegel

G.W. Friedrich Hegel (1770-1831) bilgi felsefesi alanındaki diyalektik çözümlemesiyle felsefede özgün bir konuma sahiptir. Hegel'e göre Evrensel Tin (Weltgeist) ya da "Mutlak İde" hem kendi gerçek özünün hem de evrenin yaratıcısıdır. Yani yaratanın yaratırken aynı zamanda kendisini de yaratması durumuyla karşı karşıyayız ki bu bakış açısı çok özgün ve yenidir. Hegel'e kadar filozoflar, kutsal aklı ya da Tanrı'yı mükemmel ve sadece yaratıcı olarak algılamışlardı, Hegel'deyse yaratırken yaratıcının bizzat kendisini yarattığı ve yaratırken de kendi bilincine vardığı düşüncesiyle karşı karşıyayız.

Hegel'in felsefi sisteminde varlık ve düşünce birbiriyle örtüşür, çünkü baştan itibaren evrenin oluşumu, tinin varlıktan (maddeden) aşama aşama gelişerek yeniden "Mutlak İde"ye varma sürecidir. Sözkonusu gelişme kavramsal (düşünce) düzlemde gerçekleşir; tinin gelişme aşamaları hem kendinin belirlenimidir hem de olgularda somutlaşmasıdır ki bu aynı zamanda tinin aşama aşama kendi bilincine varmasıdır. Hegel'in sisteminde varlık ve düşünce gibi akla gelebilecek her şey kesintisiz bir şekilde, kendi içinde çelişmelerini çöze çöze süreç içinde gelişir.

Hegel'e göre varlık ve düşünce birbiriyle örtüştükleri için tinin gelişme süreci de genel anlamda felsefi kuramdır, diyalektiktir, bilgi teorisidir ve mantıktır. Bu yüzden Hegel, öğretisinde özgün bir bilgi kuramına yer vermez. Çünkü tinin diyalektik gelişim süreci aynı zamanda bilgi felsefesinin kendisidir. Hegel'in kuramını kavramak için onun "evrensel tin"den bahsettiği her yere insan ve tarihsel özneyi koymak yeterli olabilir. Bu durumda bilginin bilince nasıl yansıdığı konusu da açıklık kazanmış olur. Hegel'le birlikte felsefe ilk kez evrensel, toplumsal ve insani gelişmenin bütününü ortak bir gelişme yasasında ele almış olmaktadır. Diyalektik yöntemle varlığın kendi bütünselliği içinde, ortak bir hareket ve birbiriyle bağlantılı dönüşüm sürecinin sonucu olarak meydana geldiği anlaşılmıştır.

Hegel'e göre bilgi, sonuçlanmış veri değil, tarihsel koşullara göre sürekli değişen düşüncedir. Hegel ayrıca Kant'ın "kendinde şey"inin bilinemezciliğini de eleştirerek bilinçlerin aydınlanmasını sağlamıştır. Ona göre "kendinde şeyler" (*ding an sich*) kavramı tek taraflı ve abartılarak düşünülmüş bir kavramdır.

Hegel'e göre varlığın bilgisi, insanın bakış açısına kapalı olmasından değil, sürecin henüz tamamlanmamış olmasından dolayı "eksiktir". Tamamlanmamış süreçlerin bilgisinden haberdar olma arzusu, geleceği kesin bilme arzusundan başka bir şey değildir. Bu da hiçbir zaman mümkün değildir. Bu yüzden Hegel'e göre, Minerva'nın Baykuşu, günbatımından sonra (alacakaranlıkta), yani işlem tamamlandıktan sonra uçuşa başlar. Maddenin bilgisi diyalektik süreçte, yani kesintisiz bir özne-nesne yansıması sürecinde elde edilebilir ki bu bilgi her zaman görecelidir. Maddenin aşılamayan öte yanından bahsetmek, bilgi sorununu gizemli hâle getirmektir.

Hegel'e göre kavramlar, iddia edildiği gibi salt düşünsel yaratımlar değildir. Kavramlar, nesnel gerçeklikten çıkar ve aynı zamanda gerçekliği kendilerinde temsil eder. Tikelden tümele, tümelden de tikele yönelerek ilerleyen bilgi süreci (Mutlak Bilgi), diyalektik bir bakış açısıyla sonsuza kadar sürdürülmüş olur. Her yeni aşamada bilgi daha da yetkinleşmiş olarak kendini açığa vurur.

Hegel, kavramların yaratımını üç aşamada düşünür: Yaşam, bilme eylemi ve "Mutlak İde". Yaşamla birlikte bilme sürecine pratiği de katmış olur. Her ne kadar sözkonusu pratik salt kavramsal pratik olarak düşünülse de bu anlayış felsefeyi bir adım daha ileri taşımıştır. Tam da bu açıdan Karl Marx, Hegel'in diyalektik yöntemini "ayaklarının üzerine dikerek" sürecin gerçek anlamda maddi dünyayı kapsaması gerektiğini vurgulamıştır.

Ludwig Feuerbach

Bilgi felsefesi alanında Hegel'in bakış açısını bir adım ileriye taşıyan Ludwig Feuerbach (1804-1874) 19. yüzyılın en etkin İncil ve din eleştirmenlerinin başında gelirdi. Feuerbach materyalist ve duyumsamacı tezleriyle Fransız ve İngiliz filozoflarının ötesine geçmişti. Hegel'in düşünce ve varlığın kimliği hakkındaki tezlerini derinden inceleyen Alman filozofa göre, Hegel'in "Weltgeist" ve "Mutlak Tin" kavramları sonuçta teolojik kavramlardı ve bu yüzden gerçekliğin kavranmasını gölgelemekteydi.

Feuerbach, nesnel varlığın nesnel gerçeklikten farklı olmadığını ve dolayısıyla nesnel gerçekliğin bilgisinin de ancak duyumsamalar üzerinden bilinebileceğini ileri sürmüştü. Nesnel gerçeklik zihnin içindekiler değil, zihnin dışındakilerdi. Zihnin dışında yer alan maddi gerçeklik olmadan ne düşünce üretebilir ne de herhangi bir bilgi elde edilebilirdi. Neticede bilginin doğruluğunun yegâne kanıtı maddi dünyanın varlığıdır. Maddi gerçeklik, doğanın bizden sakladığı aşkın varlık değil, aksine, gözümüze soktuğu maddi olgulardır.

İnsanın algıladığı varlık, bilgilerin doğruluğunun mantıksal kanıtlarıdır. İnsanın maddeyi kavrayabilmesi için yeterince duyu organlarına sahip olmadığı ve bu yüzden bilgisinin hep eksik kaldığı tezinin spekülasyondan öte bir şey olmadığını ileri süren Feuerbach, insanın, maddenin bilgisini edinebilmek için çok daha fazla duyu organına sahip olmasının da gerekmediğini vurguluyordu. Asıl eksiklik duyu organı değil, doğru bir felsefeye (dünya görüşüne) sahip olmamaktır.

Feuerbach'a göre bilgi, kişisel bir çabanın sonucunda değil, toplumsal faaliyetin ürünü olarak elde edilebilir. Böylece bilgi edinme sürecini bireysellikten kurtararak toplumsallaştırmıştır. Çünkü bilgi, sadece teknik bir veri değil, aynı zamanda anlamlandırılmış üretim faaliyetiyle yaratılan veridir.

Marx'ta Bilgi Kuramı

Feuerbach, bilginin kaynağını duyumsama olarak görmekle birlikte, bilgi edinme sürecini zihinsel etkinlikle sınırlayan görüşleri de eleştirmiştir. Ona göre bilgi, insan pratiğinin bir ürünüdür, ancak Feuerbach özne-nesne ilişkisini diyalektik yöntemle kavrayamadığı için değişim ve dönüşümü tek yönlü, nesnenin dönüşümü olarak düşünmüştür. Halbuki sonradan Karl Marx'ın (1818-1893) "Feuerbach Üzerine Tezler"de haklı olarak göstereceği

gibi, değişim ve dönüşüm iki yönlüdür. Hem nesne hem de nesnede değişiklik yarattığı için özne değişip dönüşmektedir. Daha doğrusu insan değişmek ve dönüşmek için nesneyi değiştirip dönüştürmektedir.

Karl Marx ilkgençlik yazılarında felsefenin bilgi kuramına özel bir önem atfetmiştir. Çünkü felsefe bir bakıma bilgi teorisidir. Marx'a göre insan bilincini değiştiren unsur, doğrudan doğruya insanın kendi üretim faaliyeti içindeki etkinliğidir. İnsan üretirken aslında kendini yeniden yaratmaktadır. Marx, insanın bilincinin her daim toplumsal üretim sürecinde şekillendiğini ve bunun da toplumsal-tarihsel koşullara denk geldiğini ifade etmiştir. İnsanın bilincini belirleyen unsur, onun zihinsel faaliyeti değil, aksine, içinde yaşadığı ve kendinin de biçimlendirdiği toplumsal koşullardır. Dolayısıyla bilgi, ne salt dışsal bir aktarım (öğrenim, okuma, duyma vb.) ne de kişisel zihinsel etkinliktir; fakat bütün bunları da kapsayan ve insanın dönüşümünde tayin edici bir rol oynayan insanın toplumsal pratiğidir. Bu anlayıştan hareketle Marx, Hegel'in diyalektik yöntemi ile Feuerbach'ın yeni materyalist kuramını bir sentezle birleştirmiştir. Bu ilkeyi de "diyalektik ve tarihsel materyalizm" olarak adlandırmıştır.

Marx ve Friedrich Engels'in birlikte geliştirdikleri diyalektik materyalist ilke, sadece gerçekliğin bilgisinin elde edilmesinin asli yönteminin değil, aynı zamanda tarih biliminin, doğal bilimlerinin, insanın düşünsel gelişim yasalarının kavranmasını da kolaylaştırmaktadır. Marksist bilgi kuramı, sonsuz sayıdaki tikel varlıktan elde edilen bilgileri diyalektik yöntemle birbiriyle ilişkilendirmekte, her aşamada sentezler kurarak tümele yansıtmaktadır. Marksist bilgi teorisinde tikel ve tümel ilkeler birbirinden kopuk süreçler olarak değil, her aşamada birbirini belirleyerek bütünleştiren yapılar olarak düşünülmektedir. Neticede bu yöntem, doğanın ve zihnin işleyişinde ortaya çıkan en karmaşık ilişkileri kavramada kolaylıklar sağlamaktadır.

"Maddesel olmayan ruh fikrini hayal etmek kolay olsa da
bu kavramı nörobilimsel kanıtlarla uzlaştırmak güçtür…
Dolayısıyla zihinsel olanın fiziksel olandan ayrılabileceği görüşü
temelde sorunludur."
Nörolog David Eagleman

NASIL DÜŞÜNÜRÜZ?

Beynimiz Nasıl Çalışır?

İnsanlar geçimlerini sağlayabilmek ve hayatlarını düzenleyebilmek için bedensel ve zihinsel yeteneklerine başvururlar. Bunlar ne türden yetenekler olurlarsa olsun, mutlaka belli bir düzende, belli bir kuralda, belli bir sıralamada ve beyinde nöral ağlara kazınmış alışkanlıklar şeklinde ortaya çıkarlar.

İnsanın diğer canlılardan temel farkı, çok üst seviycde olaylar kurgulayabilme ve düşünceler geliştirebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Kuşkusuz, hayvanlar da temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belli bir seviyede düşünür ve davranış tarzı ortaya koyarlar. Ancak onların düşünme seviyesi insanın düşünme seviyesinin çok çok altındadır. Hayvanların bizi şaşırtan birçok davranışı vardır ki bunlar da çoğunlukla içgüdüseldir. İnsanın da bazı davranışları içgüdüseldir, ancak içgüdünün ötesine geçen çok yüksek düzeyde ve karmaşık konulara ilişkin düşünme yeteneği sadece insana has bir niteliktir. Gerçek anlamda düşünme (merak etme, nedensellikleri araştırma ve ihtiyaçlara göre çözümler arama) eylemi, sadece insan tarafından ortaya konabilir ve bu özelliği çoğunlukla yaşam boyu devam eder.

Nasıl ki canlı varlıklar ilk hücreden evrimleşerek günümüze kadar gelebilmişlerse, insanın düşünme yeteneği de duyumsama, gözlem, deneyim ve karmaşık zihinsel işlemlerle adım adım gelişmiştir ki bunun zirvesi de bilim ve felsefe yapabilme yeteneğidir.

Düşüncenin yapıtaşı olan bilgi, tıpkı bir tohumun toprağa tutunarak kökleşmesi gibi, beynimizin nöron ağlarına tutunarak bilinçte kökleşmeye başlar. Sonra da gözlem ve pratikle çoğalarak binbir çeşit bilimsel tez ve kurgusal fanteziye dönüşür.

En basit düşüncenin bile oluşabilmesi için üç temel unsur gereklidir:

- Düşünceyi "aklımıza getirecek" koşullar ki bu esas olarak toplumsal ihtiyaçtır.

➢ Düşünceyi yaratacak toplumsal ilişkiler ki bu esas olarak kültürel gelişmişliktir.

➢ Düşünceyi yaratacak irade ki bu da esas olarak bilinç ve ideolojik motivasyondur.

Gerek bütün olarak toplumlar, gerekse tek tek insanlar bu üç unsurun yan yana gelmesiyle düşünce alanında önemli gelişmeler kaydederler. Düşüncede gelişme kaydetmek, yenilikler icat etmek ve kültürel alanda atılımlar gerçekleştirmektir.

İlk bölümde insanın nasıl âciz ve eksik olarak doğduğuna kısaca değinmiştik. İnsan yavrusu diğer canlılardan farklı olarak bakıma muhtaç doğar. Yürümesi, konuşabilmesi ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için en az birkaç yılın geçmesi gerekir.

İnsanın doğum koşulları ve sonraki gelişme süreci ilk başta bir dezavantaj gibi gözükse de aslında bu ona diğer hayvanlarla kıyaslandığında muazzam bir avantaj sağlar. Nedenine gelince: Yine ilk bölümde bahsettiğimiz gibi, insanın doğumu, ancak gelişimini tamamlamamış bir iskelet yapısı ve kafatasıyla mümkündür. Çocuk, yaşama adım atar atmaz sadece bu organlar gelişme kaydetmezler, uzaya fırlatılan uyduların enerji panellerini açması gibi beyin de nöron ağlarını hızla çoğaltır.

Hayvanların çoğu gelişimlerini esas olarak tamamlamış olarak doğarlar. Onların ne tür hayvan olacakları veya ne tür davranış gösterecekleri genetik kodlarda belirlenmiştir. Buna neticede içgüdüsel davranış diyoruz. Bu sayede somon balıkları binlerce kilometre uzaklıktaki okyanuslara açılabilmekte ve yumurtalarını döllemek için doğdukları o soğuk tatlı su kaynaklarına yeniden dönebilmektedirler. Yine bu sayede bazı kuşlar on binlerce kilometre uzağa göç ettikten sonra eski yuvalarına yol bulma yetenekleri sayesinde dönebilmektedirler. Örümcekler bu sayede yeryüzündeki en yetenekli mimarlara taş çıkaracak derecede özgün ağlar örebilmektedirler...

Kuşkusuz insan da kodlanmış bir beyin yapısıyla doğar. Bebekler memeye sabırsızca saldırırken âdeta sütün kokusunu alırlar, sesleri anında tanırlar, koku alma duyuları daha keskindir ve yüzleri çok erken bir tarihte fark ederler. Ancak insanın beyin yapısı hayvanınkinden temelde farklıdır.

Yaşam bizim açımızdan bir bakıma eksik beynimizin tamamlanması sürecidir. İnsanın beyin yapısı, filozof John Locke'un ifadesiyle "hızla yazılmayı bekleyen beyaz bir sayfa" gibidir. İlk günden itibaren karalanması için herhangi birinin bir şey yapmasına gerek bile yoktur. Beyin nöronları milyonlarca bilgiyi saniyeyle ölçülebilecek bir hızda dış dünyadan (duyu organları üzerinden)

âdeta emer ve işlenmek üzere hafızaya kaydeder. Hafızanın genişlemesi, aslında yeni nöron ağlarının oluşması demektir.

Bir bebeğin beyin yapısı ilk günde beyaz bir sayfayken iki yıl gibi kısa bir süre sonra basbayağı karalanmış ve âdeta bir örümcek ağı kadar sıkılaşıp karmaşıklaşmış olur. İki yaşındaki bir bebeğin beyin sinapslarının yetişkin bir insanın beyin sinapslarından birkaç kat fazla olduğu kanıtlanmıştır. Nedeni çok basittir: Beyin, olgunlaşma sürecinde "Bir gün lazım olabilir" mantığıyla hemen her şeyi kaydettiği için ağ sayısı yetişkinlerinkinden fazladır. Beyin, sonradan ayıklamak üzere her şeyi nöron ağlarına kaydetmektedir.

Beyindeki yoğun ve karmaşık ağlar onlu yaşlardan itibaren adım adım seyrelir. Bu gelişme aynı zamanda insanın kimliğinin de olgunlaşma sürecidir. Ağlar seyrekleşip kalıcı hâle gelirken kimlik de oturmaya başlar. Bunu kurutulmaya bırakılmış bir meyveye benzetebiliriz. Yaşken hacmi büyük ve yumuşaktır, kuruyunca hem özlü hem de serttir. İnsanın beyin yapısı yüzlerce yıl içinde inşa edilen bir kentin yapısına benzetilebilir. Tek fark, insan beyninin çok belirgin ve dominant bir bulvara sahip olmamasıdır. Yaşla birlikte nöron ağlarının sayısı seyrekleşirken, kimlik de bu arada inşa edilmiş olmaktadır.

Beyin ağlarının neredeyse yarısı ellili yaşlardan itibaren ayıklanmış olur. Ancak zihinsel gelişme hiçbir zaman durmaz. İlgi, merak, çalışma alanı, araştırma disiplininin özgünlüğü, düşünsel yoğunlaşma gibi etkenler, beynin gelişimini kesintisiz olarak devam ettirir. Fakat işletilmeyen beyin, bilgi tüketimine dayanan yaşam tarzı, yalnızlık, depresyon, üzüntü, başarısızlık hissi, kaygı ve daha bir sürü etmen beynimizin hızla "kendi içine çökmesine" yol açabilir. Kuşkusuz, yaşlanan bir terzinin görme yetisi zamanla zayıflar, fakat onun diktiği kıyafetin niteliği de artarak gelişebilir. Günde sekiz saat televizyonun karşısında ya da bilgisayarın başında oturup oyun oynayan veya sosyal medya bağımlısı olan bir insanın beyin ağlarının zamanla orasından burasından dağılacağı ve ayrık otlarıyla kapanmış su kanallarına benzeyeceği çok açıktır. Beynimiz, eğer biyolojik bir arıza sözkonusu değilse, nasıl yaşıyorsak öyle biçimlenmektedir. Bir insan vücudunun her yedi yılda bir tamamen yenilendiğini, eski hücrelerin yerini yenilerin aldığını ve bu arada hiçbir zihinsel kayba uğramadığımızı düşünebiliyor muyuz?

Beynin gelişimi, içine doğduğumuz ailenin yapısına, edindiğimiz çevreye, sahip olduğumuz mesleğe, bağrında yaşadığımız toplumsal-kültürel yapıya göre biçimlenmektedir. Beynimizin temel yapısını biz belirlemiyoruz, fakat gelişim sürecini, ilerleyen süreçte aldığımız kararlarla, yaşam tarzımızla, tercih ve seçimlerimizle biz belirliyoruz. Yaşadığımız her olay, yaptığımız her yeni

pratik, okuduğumuz her kitap, izlediğimiz her film, somut durumlarda aldığımız her tavır, benimsediğimiz inanç ve değerler sistemi nöral ağlara nakış gibi işlenip bizi biz yapar. Beyin uzmanları bazı hastalıkların veya beyin yapılarının (sara, sinestezi) insanlara belli bazı özellikler kazandırdığını ya da onları belli bazı davranışlara meyilli hâle getirdiğini belirtmektedirler. Fakat bunun dışındaki özellikler ve davranış normları tamamen içinde yaşadığımız kültürel iklim tarafından belirlenir.

Beyin deyip geçmeyelim. Kendini kapkaranlık bir kutu içine hapsetmiş jölemsi bir maddeden bahsediyoruz. Görmüyor, duymuyor, tat ve koku almıyor, ama görmemizi, duymamızı, tat ve koku almamızı o sağlıyor. Bunların hepsi duyu organları üzerinden gerçekleşmektedir. Biyolojik yapımızın yönünü, dış dünyanın bilgisini elektrokimyasal sinyallere dönüştürerek o belirlemektedir. Sayılamayacak kadar çok rengi algılayabilen gözün ağ tabakası, kulaklardaki tüyler ve ses dalgalarını algılayan ağlar, tenimizdeki reseptörler, tat ve koku almamızı sağlayan molekül avcıları... Bunlar beynin kullandığı bazı önemli araçlardır.

İki bin yıl önce filozoflar, dış nesnelerden yüzümüze doğru uçan imajların yüzümüze kendi imgelerinin damgalarını vurduklarını düşünüyorlardı. Aslında pek de yabana atılacak bir fikir değil, fakat aslında işleyiş çok daha karmaşık ve farklıdır. Dış ortamdan gelen görüntü, ses, ısı, tat ve koku sinyalleri, beyinde saniyenin milyonda biri hızda mikro düzlemde elektrokimyasal maddelere dönüştürülerek bilincimizde muazzam görüntü ve duygulardan oluşan bütünlüklü bir tablonun yaratılmasını sağlamaktadır. Bunların hepsini ve çok daha fazlasını beyin yapmaktadır, fakat bunu tam olarak nasıl yaptığını ya da milyonlarca ağın birbiriyle hangi düzlemde ve hangi amaçla iletişimde olduğunu henüz nörologlar da çözememiştir. Çünkü bütün bu işlemler tek bir alanda veya merkezde değil, milyarlarca nöronun ve ağın ortak çabasının sonucunda gerçekleşmektedir. Bu işleme son yıllarda *bağlantısallık* adı da verilmektedir.

Beynin bütün bu işlemleri biyolojik düzlemde hangi amacı takip ederek yaptığını bilmiyoruz, ancak düşüncenin nasıl oluştuğunu aşağı yukarı tahmin edebiliyoruz.

Kültürel Yapının Etkisi

Daha önceki bölümlerde bilginin kaynağını ve nasıl meydana geldiğini incelemiştik. İnsanın bilgi kaynağı esas olarak duyumsanan dış dünyadır.

Doğanın bağrında yaşayan insan hem onun bir parçasıdır hem de onun sırlarına vâkıf olacak kadar kendini onun dışında konumlandıran bir varlıktır. Doğanın açıklığa kavuşturduğumuz her bir sırrı aynı zamanda bizim kendi sırrımızdır. Doğaya, dış dünyaya ve nesnelere her bakış, her dokunuş, her tadış aynı zamanda kendi iç dünyamıza bir bakış ve dokunuştur. Doğada keşfettiğimiz her yeni bilgi, aynı zamanda kendimizin bilgisidir. Aslında hafızamıza kaydettiğimiz her yeni bilgiyle kendimizi yeniden biçimlendirmiş ve yaratmış oluyoruz.

Beynin bilgileri nasıl işleyerek bütünsel hâle getirdiğini tam olarak bilmiyoruz, fakat bilgiyi nasıl edindiğimizi ve bilginin bizde ne yarattığını biliyoruz. Beynimizin çalışma tarzını henüz tam olarak bilmesek de kavramları nasıl oluşturduğumuzu ve düşüncelerimizi nasıl anlamlı hâle getirdiğimizi biliyoruz.

Müslüman, Hıristiyan veya Musevi bir çevrede doğup büyümüşsek genelde onlar gibi yaşar ve onlar gibi düşünürüz. Siyasi bir çevrede doğup büyümüşsek yine o çevre gibi yaşar ve o çevre gibi düşünürüz. Belli bir sınıfın (aristokrat, burjuva, emekçi, köle) bağrına doğmuşsak genelde o sınıfın mensupları gibi yaşar ve düşünürüz. Demek ki beynimiz, kendi başına ve "kimliğimizden" bağımsız düşünceler oluşturmamaktadır. Hatta şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Beynimizin ürettiği tasavvurlar, planlar, düşünceler ve anlamlandırdığı kavramlar, içinde yaşadığımız çevreye, sosyalleşmemizin yoğunluğuna ve kimliğimizi belirleyen toplumsal pratiğimize bağlı olarak üretilmektedir. Beynin üretme yöntemini bilemesek de ürettiği düşüncelerin bir sır olmadığını veya bunları tesadüfen üretmediğini biliyoruz. Hatta duyumsadığımız dış dünyanın dışında herhangi bir bilinç de oluşturmamaktadır. Gördüğümüz rüyaların, romanlara aktardığımız ilginç öykülerin, ürettiğimiz fantastik masalların, aldığımız siyasi tavırların, benimsediğimiz değerlerin ve felsefi ilkelerimizin tamamının kökeninde, bizzat gördüklerimiz, işittiklerimiz ve dokunduklarımız vardır. Bir beyin uzmanı olan David Eagleman'ın da vurguladığı gibi, *kültür, beynimizdeki mikroskobik ayrıntıları biçimlendirir. Nöral açıdan bakıldığında kim olduğunuz, nerede bulunmuş ve neler yapmış olduğunuza bağlıdır. Beyniniz yorulmak bilmeden biçim değiştirir ve sahip olduğunuz devreler sistemini sürekli olarak yeniden kurar.* Deneyimlerimizin benzersiz olmasından dolayı beynin nöral ağ yapısı ve örüntüsü de benzersizdir. "Düşünce ve düşlerimiz, anılarımız ve deneyimlerimizin tümü bu nörol dokudan doğar."

Sınırlarda Yapılan Keşifler

İnsanın düşünce yapısını belirleyen dört kaynağı şöyle sıralayabiliriz:

- Genlere kazınmış ve doğumla birlikte harekete geçen kodlarımız.
- Duyu organları üzerinden edinilen dış dünyanın bilgisi.
- Beynin dışsal bilgileri işlerken, kendi iç bakışı ve karmaşık nöron ağları sayesinde sonsuz sayıdaki düşünce kombinasyonlarıyla kişiye özel bilinç oluşturabilme yeteneği.
- Beynin trilyonlarca bilgiyi işleyerek var olmayanı düşündürtme veya yok olanı varmış gibi gösterme yeteneği.

Genlerimize kazınmış kodların neler olabileceğine bir bebeğin davranışlarından hareketle değinmiştik. Bu kodlar üzerinde hiçbir kişisel tasarrufumuz yoktur. Bunları ne var ne de yok edebiliriz. Ancak bunların üzerine yeni bilgiler ekleyerek beynimizin yeni ve benzersiz kombinasyonlarla düşünce üretmesini sağlayabiliriz.

Bir önceki bölümde bilginin kaynağına ilişkin düşüncelerimizi taş balta örneğinde anlatmıştık. Şimdi bilginin nasıl düşünce ve bilince dönüştüğünü inceleyelim.

İhtiyaçtan hareketle merak eden ve belli bir bilginin peşine düşen insan, aradığı yanıtları bulabilmek için önce sorular sorar. Ancak insan çoğunlukla bilginin peşinde heyecanla sürdürdüğü takipten kafasını kaldırınca elinde yanıtlardan ziyade yeni sorular bulur ki bu da felsefedir.

Felsefe yapınca sorularımız da daha bilinçli bir hâle gelir. Öyle bir soru sormalıyız ki onun yanıtlar seçeneği de olabilsin. Öyle bir soru sormalıyız ki yanıtlanması kolay olmasın, ama bizi araştırmalara sevk etsin. Öyle bir soru sormalıyız ki nesneyi değil, kendimizi ameliyat masasına yatırmış gibi hissedebilelim. Kendimiz hakkında öyle bir soru sormalıyız ki, sosyal konumumuzu, toplumsal ilişkimizi, doğamızı, çevremizi, dostluklarımızı, çalışma hayatımızı ve öğrendiklerimizi yeni baştan düşünebilelim.

İnsan, dış dünyadaki nesnelerin bilgisine sahip olurken, aslında kendisini bilmekte ve tanımaktadır. İnsanın bilgi edinmesi, aslında insanın zihnindeki kendi düşünceleriyle karşılaşmasıdır. Bunu, insanın haberdar olmadığı tek yumurta ikiziyle karşılaşmasına benzetebiliriz. İnsanın dış dünyayı değiştirerek bilgiye ulaşması, aslında kendi bilgisinin bilincine varmasıdır ki dönüştürme işleminin amacı bu olmasa bile sonucu budur.

Yeni bir bilgiyle hem kendimizi keşfetmiş oluruz hem de hayatımıza farklı bir yön veririz. Başka düşünen başka davranır, çünkü düşünmek hayatı farklı anlamlandırmaktır. Farklı anlamlandırmaksa şüphe etmek ve tartışmak,

sorgulamak ve değiştirmektir. Dünyayı değiştirmek, insanın kendisini değiştirmesiyle başa baş gider.

Soru sormayı bırakan düşünmeyi de bırakmış olur. Çünkü biz sadece düşündüğümüz için sorular sormayız, sorular sorduğumuz için düşünmüş oluruz. Düşünmek soru sormaktır ve bu belli kültürel kodlarla belirlenmiş bir insan açısından cesaret ister. Olur ki bazen sorularımız, içinden çıkamayacağımız karmaşık durumlara yol açabilir ya da her yeni adımla önümüze yeni çelişki ve sorular çıkarabilir. Çoğunlukla bu durumlarda düşünce dünyamızın sınırlarına da varmış oluruz. İşler o zaman sadece karmaşıklaşmakla kalmaz, aynı zamanda birçok insan açısından heyecanlı bir serüvene de dönüşebilir.

Zihinsel sınırlar en ilginç ve en heyecan veren alanlardır. Keşifler çoğunlukla düşüncenin sınır boylarında yapılır. Çünkü bu sınırlar aynı zamanda tabuların, kültürel alışkanlıkların, inançların ve ezberlerin sınırlarıdır. Doğru bildiklerimizle buralarda yüzleşiriz, yaratıcılığımız buralarda boy verir, keşifler buralarda yapılır, düşünsel hazineler buralarda gömülüdür.

Sınırların ötesine korkusuzca adım atmak cesaret ister, ama atılan her adım aynı zamanda felsefeye giriştir. Adımlar sayesinde bize yıllardır güven telkin eden geleneklerin zincirlerinden kurtulur ve yeni düşünsel dünyalar keşfederiz. Bizi özgür kılan ilk düşünsel adım, sınırlarda yaptığımız keşifler sayesinde olur. Sınırın keşfi, yeni bir bilgi edinmektir, yeni bir tez düşünmek, yeni bir ilke oluşturmak ve bir bakıma düşünsel anlamda özgürleşmektir.

İnsan, kafasında en radikal, en ideal ve en sınırda olanı yazarak düşünür. Radikal, ideal ve sınırlarda dolaşan düşünceler aynı zamanda mevcut toplumda sınırlandırılmış, tabulaştırılmış ve kültürel geleneklerden oluşturulmuş düşüncelerdir. Sınırlar aşılmasaydı evrenin sonsuzluğu tasavvur edilebilir miydi? Ya da atomun derinliklerine göz atabilir miydik? Sınırları aşmak cesaret ister, çünkü bu aynı zamanda kendimizle bir hesaplaşmadır. Sınırların ötesine geçtiğimizde, bizi yıllardır korkutan ve içimizde saklı tuttuğumuz gulyabanilerin, devlerin, canavarların, hayaletlerin, cinlerin ve ilahlaştırdığımız düşünsel putların olmadıklarını görürüz. Bunların bir anda hiçbir işe yaramadığını, düşüncemizin önündeki engeller, prangalar, ağırlıklar ve zincirler olduklarını anlarız. Sınırın hemen öbür tarafında "Felsefe dünyasına hoş geldiniz!" yazar.

Yetenekteki Zenginlik

Bilgi, sadece maddi dünyaya ilişkin somut veri değildir, aynı zamanda ve özellikle ne istediğimizin, ne düşündüğümüzün, ne olduğumuzun, neye inandığımızın, neyi yapabildiğimizin ve neyi amaçladığımızın da bilgisidir.

Bir meyvenin tadının nasıl olduğunu onu ısırdığımızda anlarız, ama aslında bununla neyi sevip neyi sevmediğimizi de öğrenmiş oluruz. Bir kitabı bitirip arkamıza yaslandığımızda, aslında kendi duygu ve düşüncelerimizi de yeniden keşfetmiş oluruz. Okumakta olduğumuz kitapta geçen bir sahne, hafızamızın derinliklerinde gömülü olan ve bizi yıllardır rahatsız veya mutlu eden bir anımızı hatırlatabilir. Okuduğumuz satırlar, bir anda yıllar önce yaşadığımız bir olayı zihnimizde yeniden yaşamamıza neden olur. Bu sayede yıllarca çözememiş olduğumuz bir sorunu, yeni bir bilinç ve olgunlukla ele alırız. Böylece hem kendi dünyamız hakkında bilgiye ulaşmış hem de bu sayede yeni bir bilinç kazanmış oluruz. Okuduğumuz bir satırlık bir bilgi kendimizi keşfetmemizi sağlayabilmektedir. Zihinsel bir yolculuk olan psikolojik tedavi, hafızamızda gömülü bilgiyi yeniden ve yeni bir bilinçle keşfetmek değil midir?

Bir önceki bölümde bahsettiğimiz odun yontma işleminde sadece ağacın sert mi yoksa yumuşak mı olduğunu keşfetmiş olmuyoruz, aynı zamanda özellikle kas yapımızı, ellerimizi, gözlerimizi, kulaklarımızı, parmak uçlarımızdaki sinir dokularını da keşfetmiş oluyoruz. Yaptığımız her hareketle, hem bütün bu saydığımız ve sayamadığımız diğer organlarımızın yeteneklerini keşfetmiş hem de bunları ortak bir amaç için koordine etmeyi öğrenmiş oluyoruz. Çoğunlukla sanılır ki insan dış dünyanın bilgisinin peşinde koşar ve o bilgileri öğrenmek için çaba harcar. Hayır, insan bilgiye, kendini insan olarak gerçekleştirmek, kendini bir toplumda var etmek ve kendini özgün bir varlık olarak inşa etmek için başvurur. Bütün bu işlemlere insanın kendi yeteneklerini ve kendi değerini keşfetmesi için başvurulur. Her işlemle yeteneklerimiz gelişir, her işlemle bilgisel değerimiz artar ve bize bunları keşfettirir. Her keşif yeni yeteneklere, her yeni yetenek yeni keşiflere yol açar ki bu da kesintisiz olarak sonsuza kadar böyle devam eder.

Beyin bu sürecin önemli bir kısmını, enerjiden tasarruf ettirmek için, bize hissettirmeden yapar. Her işlemi bilinçle yapsaydık, hiçbir şey yapamaz hâle gelirdik. Yeni şeylere yoğunlaşabilmek için yaptıklarımızın çoğunluğunu otomatik pilot yardımıyla yapmak zorundayız. Bir kez otomobil veya bisiklet sürmeyi öğrenmişsek, bir dahaki sefere bunları hiç "düşünmeden" yapabiliriz. Aksamadan pedal çevirmek, hâl ve duruma göre direksiyonu kesintisiz idare etmek, yolu gözlemlemek, çevreyi kontrol edip doğal çeşitliliği fark etmek ve hatta bu arada biriyle sohbet etmek veya hayaller kurmak bu sayede mümkün olmaktadır. Bunları tek tek bilinçlice yapsaydık, birkaç metre

bile ilerleyemezdik. Konuşmak ve düşünmek de öyledir. Bu pratiklerin hepsini bize, deneyimle elde ettiğimiz her yeni bilgiyi zihnimize kazıyan ve pratikle çoğalan milyarlarca bilgiyi koordine eden beyin kazandırır. Bilgi edinmek sonuçta kendi içimize bakarak yeni yetenekler kazanmaktır veya yeteneklerimizin zenginleşmesini sağlamaktır.

Düşünce Nasıl Oluşur?

İnsan, nesnelerin bilgisini, onları değişikliğe uğratarak edinir. Bu arada onları görmüş, duymuş, dokunarak hissetmiş ve tatmış da olur. Fakat insan, hiçbir nesnenin bilgisine gerçek anlamda bütünüyle vâkıf olamaz. Bilincimizin dışında her zaman nesneye ait "artık" bir bilgi kalır. Görmek için görülecek bir şeyin, duymak için duyulacak bir şeyin, hissetmek için hissedilecek bir şeyin olması gerekir. Aynı şey düşünce için de geçerlidir. Düşünmek için düşünülecek bir şeyin olması gerekir. Dolayısıyla gördüğümüz, duyduğumuz, hissettiğimiz ve düşündüğümüz her şey, her zaman bilincimizin dışında kalan bir "artık" bilgiyle varlıktır ve bunu bize açık etmez. Bu çaresizlik durumunun mevcut yeteneklerimizin sınırlılığıyla bir ilgisi yoktur, bunun esas nedeni, maddenin sürekli hareket hâlinde olması ve bilginin zihnimize değişiklikler gerçekleştikten sonra yansımasıdır. Hareket ve bilgiyi zamanda durduramayacağımız için zihnimize yansıyan bilgi de her zaman eski ve eksik bilgi olarak kalacaktır. Birçok insan bu "artık" bilginin varlığı nedeniyle büyücülüğe, falcılığa, kâhinliğe, görücülüğe soyunur veya başvurur.

Fakat beynimiz olağanüstü bir yapıya sahip olduğu için bilincimize yansıması gereken bu "eksiklik durumunu" düşüncelerimizde bütünlemeye ve gidermeye de çalışır. Bu yüzden nesneler dünyasını "çifter görürüz". Biri her an duyumsadığımız (gerçekten gördüğümüz, duyduğumuz ve tattığımız) dış dünyanın gerçek hâli, diğeri ise iç dünyamızdaki (zihnimizdeki) tasavvur edilmiş imgesel hâli. Dış dünyanın yapısının iç dünyamızdakinden farklı olduğunu kolaylıkla anlayabiliriz. Dış dünyanın iç dünyamıza, olduğu gibi, bütün renkliliği ve çeşitliliğiyle "sığması" mümkün değildir. Örneğin, bir ormanda gözümüzün algıladığı birbirinden farklı milyonlarca renk tonunun ya da kulağımıza çalınan milyonlarca farklı ses dalgasının olduğu gibi zihnimize "girmesi" mümkün değildir. Beyin, dış dünyayı kavrayabilmemiz için bize kolaylıklar yaratır. Bunun için yaşadıklarımızı, gördüklerimizi, duyduklarımızı ve tattıklarımızı kesitlere böler, süreci kısaltır, nitelikleri basitleştirerek kavramlara dönüştürür.

Peki, bunu nasıl yapar? Beyin, doğanın bütün bu farklılıklarını, tonlamalarını ve çeşitliliklerini bir bütün olarak kavrayabilmemiz için onları genelleyerek soyut kavramlara ve genel formlara dönüştürür. Yani insan beyni, dünyayı kavrayabilmek için pratik dünyayla düşünsel dünyayı, zihinle bedeni, duyumsanan nesnelerle yansıttıkları algıları bütünleyerek bir tabloda birleştirir. Böylece bedensel olan zihinsel olana, zihinsel olan da bedensel olana dönüşmüş olur. Sonuçta hem dünyayı zihnimizde hem zihnimizi dünyada hem de kendimizi zihnimizde yeniden yaratarak kavramış oluruz.

Örneğin, rüya görürüz, ama sonra rüya olmasına rağmen bütün bedenimizin gördüğümüz rüyadan etkilenmiş olduğunu fark ederiz ya da zihnimizde öyle hayaller kurar, öyle projeler düşünürüz ki aslında hiçbirinin gerçekle ilgisi olmaz. Bazen bir ses, bir renk ve bir koku bir anda zihnimizde bambaşka bir dünya kurabilir bize. Demek ki gördüklerimizi, işittiklerimizi ve tadını aldıklarımızı aslında görmüyor, işitmiyor ve tatmıyoruz; onların üzerimizde yarattıkları etkileri göreceli olarak duyumsuyoruz. Bu yüzden nesnelerin bize görünmeyen, duyulmayan ve tadılmayan yönlerinin olduğunu düşünmenin anlamı yoktur, öyle ki pratiğimizin zamansal-mekânsal sınırlılığından kaynaklanan algı eksikliğimiz her zaman olacaktır.

Bilinçteki her "varlık" sonuçta nesne-özne ilişkisinin somut bir ürünüdür. Duyumsadığımız her varlık, zihnimizde ya genel bir kavramın oluşumuna katkıda bulunur ya da var olan bir kavrama denk gelir. Dolayısıyla her zihinsel genelleme hem tikel olanın özümsenmesi hem de düşüncenin bir sıçrama yaşamasıdır. Düşünme de sonuçta yaptığımız diğer işler gibi bedensel bir etkinliktir, ancak onun işlediği malzeme ve ürünü maddi değildir. Düşünmenin malzemesi ve ürünü bilgidir.

Düşünmek bir bakıma aynada beliren surete bakmak gibidir. Aynanın karşısına neyi koyarsak onu görürüz. Zihnimizde de neyi tasavvur edersek onun suretini "görürüz". Teorik olarak evreni aynamıza yansıtabiliriz, fakat aynamız her zaman bizim maddi dünyamızla sınırlıdır. Maddeyi yansıtabiliriz, fakat onu hareket ettiremeyiz. Maddeyi sadece kendi eylemimizle ya da başkalarını etkileyerek hareket ettirebiliriz. Bu açıdan bakınca düşüncelerimiz sonsuz miktardaki maddenin zihindeki yansımasından ibarettir.

Bazen düşüncemizde neyin gerçek neyin gerçekdışı olduğunu bilemeyiz. Bu yüzden bazı insanlar zihinlerinde canlandırdıkları tasavvurların kendilerine ait olmadığını, bunun ilahi bir güç veya ruh tarafından kalplerine akıtılarak sezdirildiğini ileri sürerler. Bu yüzden geçmiş yüzyıllarda (hatta bugün bile)

rüyaların insanlara bilgi aktarılan mecralar olduğu sanılırdı. Hükümdarların rüya tabircileri, görülen rüyaları yorumlayarak alınması gereken tedbirleri veya yapılması gereken işleri tavsiye ederlerdi. Hatta insanlar bugün bile düşünce ile duygunun birbirinden farklı şeyler olduğunu sanmaktadırlar. Bazıları düşünceyi düşmanca, duyguları ise insanca bulurken, bazıları da duyguları tehlikeli ama düşünceyi yararlı bulmaktadır. Halbuki beynimiz, biz bilincinde olmadan, sürekli "bizden habersiz" bir şekilde milyonlarca izlenim ve algıyı, hayatımızı bir gün kolaylaştırabilir veya kritik bir karar aşamasında yararlı olabilir diye, hafızaya önceden kaydetmektedir. Sonra da bu izlenimler zihinde ya rüya olarak belirir ya duygu-düşünce olarak ortaya çıkar ya da fantezi olarak düşünülürler. Fakat ne düşünce duygudan ayrı bir şeydir ne de duygu düşünceden. Sonuçta her düşünce duygunun, her duygu da düşüncenin bir başka ifadesinden öte bir şey değildir. Neticede biz insanları özgün ve biricik kılan, pratiğimizin yanı sıra duygu ve düşüncelerimizin biricik olmasıdır.

Düşüncenin Ütopik Unsuru

İnsan beyni düşünceyi fotosenteze benzer bir şekilde, bilgiyi elementlerine ayrıştırarak üretir. Her düşünce genelde birbiriyle bağlantılı üç temel unsurdan oluşur. Birinci kısım, dış dünyaya ait oldukça somut ve basit *algısal* bilgidir. İkinci kısım, geçmiş deneyimlerin verileriyle harmanlanan ve hafızada oluşmuş *mantıksal* bilgidir. Üçüncü kısımsa geleceğe dönük ve somut bir amaca yönelik düşünülmüş *namevcut* bilgidir. Bu üç unsur birbirini tren kompartımanlarında olduğu gibi birbirinden kopuk bir şekilde takip etmezler. Bu, her an ve her aşamada iç içe ve milyonlarca ağın birbiriyle bağlantılı olduğu bir süreç olarak düşünülmelidir. Ya da aralarına elek gerilmiş üç havuz gibi de düşünebiliriz. Bu sürecin oluşumuna sayılamayacak kadar çok sayıda nöron ağının (sinaps) saniyeler içinde katkıda bulunduğunu da unutmamalıyız.

Maddi dünyadan edindiğimiz her kavram ve her düşünce hem şimdiki zamanı temsil eder hem de kendi içinde gelecekteki muhtemel durumu içerir. Nesneleri ve kavramları düşünürken onları gelecekteki hâlleriyle birlikte tasavvur ederiz. Biz bir şey düşündüğümüzde, zihnimiz düşündüklerimizin bir an sonraki sonuçlarını çoktan hesaplamış ve yapmamız gereken tercihleri olasılıklar dizgesi olarak hazırlamıştır. Yani henüz mevcut olmayan gelecekteki bilgi (olasılık olarak düşünülmüş bilgi) düşüncemizde çoktan yer edinmiş ve gerçeklikte sınanmak üzere düşünce sistemimize girmiştir.

Namevcut bilgi, düşünme sürecinin en can alıcı kısmını oluşturur, çünkü düşüncemizin dinamizmini ve yönünü o belirler, barutu ateşleyecek kıvılcımı da o taşır. İnsan düşüncesi her zaman geleceğe dönük bir tasavvurla şekillenerek ortaya çıkar. Konu ve sorun ne olursa olsun, düşünürken her daim bir an sonrasını tasavvur etmek, biçimlendirmek ya da farklılaştırmak için düşünürüz. Namevcut bilgi geleceğe dönüktür, ütopiktir, henüz gerçekleşmemiştir, fakat arzulanan durumun motivasyonunu (bilgi) içerdiği için (tasavvur) insanın pratiğine de o yön verir. İnsanı harekete geçiren, ona gelecekte bir amaç edindiren odur.

Ütopik düşünce, henüz gerçekleşmemiş olan arzu hâlindeki düşüncedir. Düşüncenin küçük ama önemli unsuru olan bu kısım, insanın gelecekteki ihtiyaçlarını, siyasal ve felsefi hedeflerini, kültürel arzularını ve projelerini ifade eder. Düşünceye dinamizm katan, fikirsel anlamda artı değer yaratmayı teşvik eden kısım, işte bu kısımdır. Düşüncemiz, bir yönüyle, sanki biz onu düşünmemişiz de o kendini gerçekleştirsin diye bizi yaratmış gibi bir durum ortaya çıkarır. Düşüncedeki ütopik unsur, kendini gelecekte, bizim üzerimizden inşa eder ve çoğaltır. Yeni kavramlar ve soyutlamalar da bu sayede ortaya çıkar.

Nasıl ki canlı varlıkların temel yapıtaşı hücreyse ve hiçbir canlı hücrelik aşamasından geçmeden herhangi bir karmaşık yapı edinemiyorsa, düşünce de en basit ve somut sözcükten hareketle geleceği ifade eden, gerçek hayatta olmayan, ama zihinde canlandırılan karmaşık fanteziler ve muazzam dünyalar ortaya koyan ütopik kısmı içermeden var olamıyor.

"Ben" Duygusu

İnsanlar düşünmeye, muhtemelen ilk andan itibaren kendilerine felsefenin önemli sorularından olan "Ben neyim?", "Ben kimim?" sorularını sorarak başlamışlardır. Varlığımızın biyolojik düzeyinden zihinsel derinliklerine yapacağımız ilginç yolculuğun ilk duraklarını kuşkusuz bilinç ve benlik duygusu oluşturacaktır. Bu soruların yanıtları bugün herkesin kişisel dönüşümü ve aydınlanması açısından da çok önemlidir. Sanırım Yunus Emre de "İlim kendin bilmektir," derken bu sorunun önemine işaret etmişti.

Nörobilimcilere göre "ben" duygusunun merkezi beyindir. Düşünce ve "ben" duygusu tamamen beyindeki nöronların, sinir hücrelerinin ve moleküllerin ürettiği bir ürün olarak ortaya çıkar. Ancak "ben" algısı yaşadıklarımıza göre biçimlenen öznel bir duygudur. Her insan dünyayla tıpkı parmak izleri gibi farklı ve biricik bir ilişki içinde olur. Her basit ilişki her insanda farklı ve

benzersiz bir algı yaratır ve her insan bu benzersiz algıdan benzersiz anlamlar çıkarır. Dolayısıyla beyinle bilinç arasında kopmaz bir bağ vardır.

Beyinde toplanan bilgiler ile bilincin oluşumunda doğrudan bir bağ vardır. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in üçüncü cildinde görüşlerine yer verdiğimiz filozof ve hekim La Mettrie, insanın ruh hâlini, bilincini ve düşüncelerini onun içinde bulunduğu koşulların belirlediğini bizzat kendi deneyiminden hareketle aktarmıştı. Hasta bir insanın ruh hâli ve bilinci, sağlıklı bir insanınkinden farklıdır. Yoksul ve sıkıntılarla boğuşan bir insanın ruh hâli ve bilinci, varlıklı ve nispeten sorunsuz yaşayan bir insanınkinden farklı biçimlenmektedir. Belli bazı ilaçların insanların bilinçlerinde değişiklikler yarattığı tıp dünyasının raporlarında kayıtlıdır. Kısacası, fiziksel ve biyolojik durumlar zihinlerde ve bilinçlerde farklılaşmaya yol açmaktadır.

İnsanın benlik duygusu milyonlarca algısal bilgi ve bunlara eklenen içsel bilgilerin sentezinden oluştuğuna göre, her benlik bilinci de baştan itibaren farklı ve benzersiz şekillenir. Hiç kimse bir başkasına benzemez ve bu yüzden her kişi "kendinde şey"dir ve özeldir.

Bizi farklı kılan algı ise iki aşamada oluşur. Birinci aşama dış dünyanın duyumsanmasıdır; yani herkesin birbirinden farklı koşullarda ve durumlarda duyumsadığı özne-dünya-evren-çevre ilişkisi. Diğeri ise bütün bu ilişki ağının üzerinde şekillenen bireysel düşüncedir.

Düşüncenin oluşmasını sağlayan üç unsur ise –birazdan değineceğimiz gibi– dış dünyanın duyumsanmasına, hafızaya kaydedilen kavramsallaştırılmış bilgilere ve geleceğe ilişkin yeni tasavvurlara dayanır. Benlik duygusu, sanıldığı gibi bitmiş ve kesinleşmiş bir yapı değildir, aksine, yaşadıklarımız (bilinç öncesi veya bilinçaltı izlenimler) ve düşündüklerimizle sürekli yenilenebilen bir bilinç hâlidir. Bu yüzen David Hume benliği bir "algılar demetine" benzetmiştir.

Bilincin Oluşumu

Bilinç nedir? Bilinç, kelimenin gerçek anlamında varlığın kendi konumunun farkına varmasıdır. Fakat bir de öz-bilinç vardır ki bu bilme eylemi diğer bütün bilme eylemlerinden farklıdır. Bilen, bu bilme eyleminde dış dünyaya ilişkin bilgiye değil, kendi hakkındaki bilgiye erişir, yani kendi bilincinde olur. Bilme eylemi içinde en zorlu süreç insanın kendi bilincinde olmasıdır. Buna öz-bilinç diyoruz. Descartes bunu "Düşünüyorum, öyleyse varım!" şeklinde ifade etmişti. Bu bilinç, hem insanın kendi varlığından hiçbir şekilde şüphe duymamasıdır hem de kendi varlığının bilgisine ulaşması ya da

insanın kendini bilmesidir. İnsan "Kendimden şüphe duyuyorum," dediğinde, kendi varlığının bilincinde olmadığını da belirtmiş olur. Bilinç veya öz-bilinç insanın kendi varlığının bilgisine sahip olmasıdır. Fakat bu tam olarak nedir?

Kitabın bir önceki bölümünde taş baltayı örnek vererek nesnenin bilgisine nasıl ulaştığımızı ve onun bilgisine sahip olmanın bilinç açısından ne anlama geldiğini incelemiştik.

Bir şeyin bilgisine varmak demek hem o şeyde değişiklik yapmak hem de o şeyi öznenin ihtiyacına uygun hâle getirmektir. Peki, bir şeyi öznenin ihtiyacına uygun hâle getirmek nedir? Nesneyi, öznenin hayatının bir parçası hâline getirmektir. Bir nesneyi öznenin hayatının parçası hâline getirmekse onun bir ihtiyaca yanıt vermesi, hayatın parçası olarak ne işe yaradığının bilinmesi, yeteneklerinin neler olduğunun kavranması, ne zaman ve nasıl kullanılacağının bilinmesidir. Şimdi bunu insanın kendisine uygulayalım: İnsanın kendini bilmesi, bir başka nesnede olduğu gibi, çalışma hayatında, siyasi ve toplumsal hayatta ne işe yaradığını bilmesi, yeteneklerini kavraması, kendi ihtiyaçlarının bilincinde olması, istek ve arzularının neler olduğundan emin olması, beceri ve yeteneklerinden haberdar olması, güçlü ve zayıf yanlarını bilmesi, toplumsal hayatta nasıl bir işlev üstlenmesi gerektiğini kavramış olması, kısacası zaman ve mekân denen aralıkta nasıl davranması ve varlık göstermesi gerektiğinin bilincinde olmasıdır.

Yunus Emre bunu şöyle tarif eder:

> "İlim, ilim bilmektir,
> İlim kendin bilmektir
> Sen kendini bilmezsin
> Ya nice okumaktır."

Bilinç, zihinde tasavvur edilen, farkına varılan, algılayarak kavranılan düşüncelerin (nesnelerin) kavramsallaştırılmasıdır. İnsanın dış dünya hakkındaki değil, kendisi hakkındaki son bilgiye (bilince) ulaşmasıdır. Bir şeyin bilincindeysek, o şeyi kafamızda enine boyuna tartmış ve ne olduğu konusunda bir karara varmışızdır demektir. Öz-bilinç ise insanın kendisinden emin olması ve kendiyle ilgili karara varmasıdır.

"Bilinci yaratan organın beyin olduğu kesindir, fakat bunun beyinde tam olarak nasıl oluştuğunu henüz bilmiyoruz" demiştik. Ya da en azından "bilincin beynin bir merkezinde üretilmediğini, oluşma sürecinde milyonlarca nöron

ağ katmanlarının alt-üst, eski-yeni demeden aktif rol aldıklarını" söylemiştik. Nörolog Profesör Türker Kılıç, bilinci yaratan nöral ağ katmanlarının yapısını şöyle tarif etmektedir:

> "Bütünsellik örneğinde bir inorganik evren var ve bu paradigmanın kendini oluşturan bir (kimyasal, fizik vb.) enformasyon ağı mevcut. Bu alt evren kendini oluşturan bir bilgi yapılanması ile bir üst paradigmayı, organik evreni; organik evren ayrı bir enformasyon paradigması ile var olup moleküler evreni; moleküler evren kendi paradigması içinde yeniden yapılanarak hücresel dünyayı oluşturuyor. Bu hücreler, eğer bilgi işlemekte gelişmiş nöronlarsa, bu ilişkiler ağı da bir nöronal-ağ kuruyor. Nöronal ilişkiler kümesi genişleyip yetkinleşerek beyin denilen, enformasyon işlemede uzmanlaşmış organı oluşturuyor. Artık 1500 gram ağırlığındaki, 100 milyar nörondan (daha doğru sayı yaklaşık 86 milyar) oluşan beyin adı verdiğimiz organın esas olarak bilgi işlemek konusunda uzmanlaştığını... bir beyin-zihin arayüzü oluşturduğunu biliyoruz... 100 milyar nörondan her birinin 10-15 bin başka nöronla oluşturduğu 100 trilyon bağlantısallığın yarattığı bilgi akış biçimlerinin modellemesini yapmaktaki niceliksel yetersizlik. Nöronal ağın temel karmaşıklığı her bir nöronun aynı anda tek değil, 5-10 ayrı karar sürecine katkı sağlıyor olması ve bu süreçler içinde kararın 0 ya da 1 şeklinde değil, 0,1-0,9 gibi zaman bağımlı da değişebilen niceliklerle olabilmesidir..."*

Çizilen bu tablo, beynimizin içindeki karmaşıklığı ortaya koyması bakımından ilginçtir. Filozof Leibniz'in "monade modeli" de kısmen buna benzer. Şimdi beynin bütün bu karmaşıklığına bir de bilincimizin oluşmasına katkıda bulunan dış dünyanın karmaşıklığını eklemeliyiz.

Kendi dışımıza çıktığımızda çevreyi görürüz; sonra bütün yeryüzünü, uzayı, güneş sistemini, galaksileri ve sonsuzlukla ifade edilen bütün evreni. Bu süreci bir de kendi bedenimizden hareketle hücre yapımıza ve oradan da atomlara kadar takip edebilirsek, iç ve dış dünyanın karmaşıklığı bütün çıplaklığıyla önümüze serilebilir.

Bilincin oluşmasında beyindeki hangi biyolojik süreçlerin devrede olduğunu tam olarak bilmesek de hangi etmen ve durumların etkide

* Türker Kılıç, *Yeni Bilim: Bağlantısallık, Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, Ayrıntı Yayınları, s.17-19.

bulunduğunu deneyimle saptayabiliyoruz. Bilinç beynimize kök salarken, aynı zamanda yaşadıklarımızla uyumlu bir şekilde benliğimizi de adım adım inşa etmektedir. Bilgi, düşünüldüğü andan itibaren öz-bilince dönüşür. Öz-bilincin oluşabilmesi için düşüncenin arzu ve istek içermesi gerekmektedir. Arzu ise yoksunluk duygusudur; yani mevcut durumun yadsınması, kendi çelişkileri üzerinden dönüştürülmesi ve geleceğin inşa edilmesi demektir.

Beynimize yeni koşulların verilerini içeren bilgiler gelmediğinde, eski bilgilerimiz de tıpkı termodinamiğin ikinci yasasındaki (entropi) gibi zamanla düzensizleşerek dağılmaya başlar. Bu, aynı zamanda bilincimizin gerilemesi ve dumura uğraması demektir. Her yeni deneyimle kazandığımız bilgi, bilincimizi geliştirerek yeniden şekillenmesini sağlar.

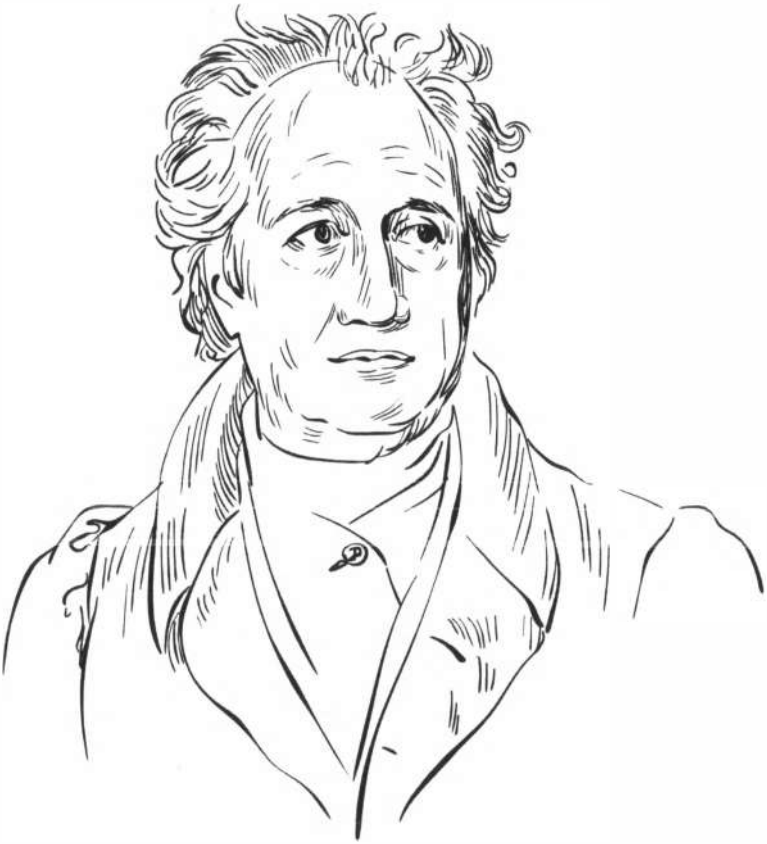
Bilinç, bir an bile durmaksızın kendini yeni bilgilerle besleyerek inşa etmek durumundadır. Bilincimiz yenilenmeden bir gün bile yapamayız. Bilinç, insanın anlık değişen koşullara anlık pratikle karşılık vermesidir. Sürekli yenilenmek durumunda olan hücrelerin kendilerini her an kopyalayarak çoğaltması gibi, bilincimiz de kendini sürekli yeni bilgilerle besleyerek bize değişken ve yeni bir bilinç kazandırır. Althusser'in bilinç tanımı şöyledir:

> "İnsanlarda bulunan, gerçeklikten gelen algıları toplayıp koruma ve gerektiğinde önceleme yeteneğine 'bilinç' adını veriyoruz."

Bilincin sonuçta bir düşünce-eylem, teori-pratik ilişkisi olduğu çok açıktır. İnsan kendisini ve çevresini tanırken veya algılayıp kavrarken, milyonlarca nöral ağın etkin olduğu bir araca başvurmaktadır. Bilinç, genel anlamda şeylerin farkında olmaktır, ama en çok da pratik hayat için çok katmanlı sonuçlar çıkarmaktır.

Doğanın enerji kaynağı güneştir. Bir bakıma canlıların hayatı fotosentezle başlar; sonra diğer canlılar güneş enerjisini birbiri üzerinden "emerek" yaşamlarını devam ettirirler.

Bilincimizin enerjisi ise bilgidir. İnsan bilgiyi, dünyayı ve kendini değiştirirken edinir, sonra da edindiği bilgiyi kendini ve dünyayı yeniden değiştirmek için kullanır. Kısacası insanın bilinci baştan bilgiyle beslenir, sonra oluşan yeni bilinçle dış dünya ve benlik değişikliğe uğratılır, ardından edinilen yeni bilgiyle bilinç daha üst bir aşamada yeniden inşa edilir. Bu süreç bir spirale benzer ve düzenli işleyen bir döngüyle yükselerek devam eder. Bütün bu süreçte bilincin oluşumuna aracılık eden şeyse, enerjisi bilgi olan düşüncedir.

"Soyutlamalar insan aklından beslenir ve
böylece insan aklı da eylem ve gözlem üzerinden
soyutlanmış olur."
Goethe

KAVRAM VE SOYUTLAMA

Felsefe ve Soyutlama

Evren, doğa ve hayat, sonsuz çokluk ve çeşitlilikten ibarettir. Duyu organlarımız doğanın çeşitliliğini bütün ayrıntılarıyla algılamaya programlanmıştır. Bu yüzden şeyleri mümkün olduğunca birbirinden ayrıştırarak, mutlak niceliği öne çıkararak ve onları en küçük birimlere ayrıştırarak algılar. Zihnimiz ise tam tersi bir işlemde bulunur. O, sonsuz miktardaki çokluğu ve çeşitliliği kucaklayamayacağı ve analiz edemeyeceği için algısal çokluğu ve çeşitliliği mutlak bir kavramda tekleştirmeye yönelir. Beynimizin önemli işlevlerinden olan soyutlama işlemi, bunu sadece bilgiyi kavrayabilmek ve düşünmeyi kolaylaştırmak açısından değil, aynı zamanda enerji tasarrufu açısından da yapar. Duyular ne kadar somutsa zihinsel kavrayış da tam tersi biçimde o kadar soyuttur. Duyular yanılmaya ne kadar açıksa zihinsel kavrayış da o kadar az yanılır. Duyular şeylerin niceliklerini öne çıkarırken, zihin nitelikleri öne çıkarır. Beynimiz bu işlemin çoğunluğunu biz işin bilincine varmadan otomatik pilot aracılığıyla yaparak âdeta düşüncemizi hazır hâle getirir. Eğer ağzımızdan çok seri bir şekilde anlamlı ve birbiriyle ilişkilendirilmiş sözcükler ve yüksek derecede soyutlanmış kavramlar dökülüyorsa, bunun nedeni, zihnimizin cümlelerimizi biz henüz onları sözcüklere dökmeden hazır hâle getirmesidir. Bütün bunlar olurken, gözlerimizin önünden akan binlerce görüntü, kulaklarımıza sızan binlerce ses, burnumuza hücum eden sayısız koku ve algı hafızamıza âdeta "kendiliğinden" kaydedilmektedir.

Doğanın canlı dünyası her zaman basitliği, düzenliliği ve kestirmeyi tercih eder. Bu yüzden zihnimiz, ayrıntıda boğulmamak, düzensizleşmemek ve mevcut canlı yapının çökmemesi için bilgi çokluğunu –ki bunlar esas olarak duyu organları üzerinden gelen algısal bilgilerdir– demetler hâline getirerek soyut kavramlara dönüştürür. Bilgiyi soyutlayıp kavramlara dönüştürmek

için beynimiz iki aşamalı işlemde bulunur. Birinci aşamada sayılamayacak kadar yoğun algısal (somut) bilgiyi tasnif edilmiş olarak hafızaya kaydeder ve sonra da ikinci aşamada birbiriyle bağlantılı olanları analize tabi tutarak "çokluk"tan "tek"likler üretir; yani onları kavramlaştırır. Algısal bilgiler somuttur, kavramlarsa soyut. Algısal bilgilerin hangi nesneden edinildiğini bilebiliriz. Soyut ve kavramsal bilgilerse doğrudan herhangi bir nesneyle ilişkilendiremeyeceği için bilinemezler. Algısal bilgiler tikeldir, soyutlanmış kavramlarsa genel.

Felsefenin görevi, yüksek derecede soyutlamada bulunmak, kavramlar ve öğretiler üretmektir. Nasıl ki kavramlar sayılamayacak kadar çok somut (algısal) bilgiden türetiliyorsa, öğretiler de kavramların birleştirilmesiyle oluşturulmaktadırlar.

Zihnimizin işleyişini günlük hayatta kullandığımız bir bilgisayarın çalışma sistemine de benzetebiliriz. Bilgisayarın bütün mevcut programlarını bir anda ve yoğun bir şekilde çalıştırdığımızda programların önce kasıldığına, sonra da işletim sisteminin çöktüğüne şahit oluruz. Bunun beynimiz açısından da geçerli olduğunu birçok insan yaşayarak öğrenmiştir. Bu nedenle zihnimiz, bilgi fırtınasını ve bilgi çokluğundan kaynaklanan "dağınıklığı" göğüsleyebilmek ve kendini düzenleyebilmek için, yukarıda bahsettiğimiz gibi iki turlu işlem yapar. Zihnin bu işlemine genel anlamda soyutlama diyoruz. Bunu da kavramlar üreterek yapmaktadır. Örneğin, yazı sistemini ele alalım. Yazı sistemi harflerden oluşan bir iletişim sistemidir. Harf, işaretleri ifade eden bir kavramdır. Harfler yan yana getirildiğinde buna sözcük diyoruz. Sözcük, harflerin demet hâline getirilmesini ifade eden ilk kavramdır. Sözcüklerin belli bir düzende ve anlamda yan yana getirilmesine ise cümle diyoruz. Cümle terimi de bir kavramdır. Aynı şekilde insan terimi de bir kavramdır. Buradaki amaç, iki ayak üzerinde yürüyen ve düşünen canlıyı hayvanlardan ayırmaktır. "Soyutlamak, düşünmeyi kolaylaştırmaktır" demiştik. Tanıdığımız insanlardan tek tek bahsederken onları isimleriyle anarız; örneğin Egemen, Canan, Deniz, Ali ve Leyla deriz. Fakat onların ortak niteliklerinden bahsetmek istediğimizde tek tek adlarını saymaz, hepsinin ortak özelliklerini ifade eden "insan" kavramını türetiriz. Egemen, Canan, Deniz, Ali ve Leyla'dan tek tek bahsetmemek ve hepsini her yeni olayda yeniden düşünmemek için onların ortak niteliklerini genel bir kavramda soyutlarız. Görüldüğü gibi amaç, insanlar arası iletişimi kolaylaştırarak zaman ve enerjiden tasarruf etmektir. Şimdi "insan" kavramını henüz bulamadığımızı düşünelim. İnsanların ortak

niteliklerini nasıl anlatabilirdik? Meramımızı aklımıza gelen tek tek bireylerden (Egemen, Canan, Deniz, Ali, Leyla) bahsederek anlatmaya çalışırdık. Bunun ne kadar yorucu ve imkânsız bir işlem olacağını düşünebiliyor muyuz?

Soyutlama, duyumsanan (algılanan) ve görünür kılınan varlıkların özleştirilmesidir. Bir varlığı özleştirmek, çokluğun ayrıntılarını "sıkıştırarak" onu tek bir tür adı altında toplamaktır. Bir türün ortak yanlarını birleştirmek, onu her açıdan yoğunlaştırmaktır. Yoğunlaştırmak ise varlığın kullanımını kolaylaştırmaktır. Soyutlamak, algısal bilgilerin özünü çıkarmaktır, yani onların özünü ortak bir kavramda birleştirmektir. Bir maddeyi yoğunlaştırırken onun hacmini ve ağırlığını azaltır, fakat etkisini artırırız. Şekerin özü, limonun özü, boyanın özü... Bilginin özü ise soyutlanmış kavramlardır.

Soyutlama, evrendeki, yeryüzündeki ve yaşamımızdaki varlıkları ve hatta kendimizi "gereksiz yüklerden", "bulanıklıklardan", "karmaşıklıklardan", "eksikliklerden" ve "anlaşılmazlıklardan" arındırmaktır. Bunu da varlıkları (türleri) "tek"te, "öz"de toplayarak, onları yalınlaştırarak, saydamlaştırarak ve anlaşılır kılarak yaparız.

Bir yönüyle soyutlama, çokluğun tekte "idealize" edilmesidir. İdealize etmek, herhangi bir türü en mükemmel kavramda birleştirmektir. Birine "İnsan ol önce," dediğimizde, insan kavramına yüklediğimiz bütün olumlu nitelikleri o şahısta görmeyi umduğumuzu ifade etmiş oluruz. Yani onu zihnimizde idealleştirdiğimiz niteliklerle (kavram) kıyaslarız.

En ideal ve mükemmel varlık nedir? Varlığı, aklı, iyilikleri ve güzellikleri atfettiğimiz Tanrı imgesi değil mi?

"Soyutlama, hayatı kolaylaştırmaktır" demiştik.

Peki, zihin bunu tam olarak neden ve nasıl yapar?

Bilgi çeşitliliğini tek bir kavramda toplayan zihnimiz, bununla hem bilgi bütünlüğünü kavramamızı kolaylaştırır hem de birçok alanla ilgili kılavuzlar oluşturmamızı sağlar. Yani biz kavramlar üretirken, sadece düşünmemizi kolaylaştırmayız, aynı zamanda zihinde idealize edilmiş kılavuzlar da oluştururuz. Öyle kavram deyip geçmeyelim. Eğer kavramlar üretemeseydik insan da olamazdık, çünkü sonuçta bizi biz yapan değerleri düşünemez, siyasal, felsefi ve bilimsel tezler oluşturamaz, kılavuzlara, ilke ve öğretilere de sahip olamazdık.

Bu kılavuzlar aynı zamanda bilimsel teorilerimizdir, siyasal programlarımızdır, felsefi ilkeler ve toplumsal-ahlaki değerlerimizdir. Büyük Patlama, evrim kuramı, mekanik bilimi, atom, cumhuriyet, monarşi,

diktatörlük, pragmatizm, metafizik, materyalizm, cesaret, özgürlük, iyilik, kardeşlik vb. soyutlanmış kavramlar bilim, siyaset, felsefe ve toplumsal-ahlaki değer ve yargıların oluşturulmasını sağlayan kavramlardır. Bu kavramlar tarihsel süreç içinde belli bazı bilgilerin, değer ve yargıların tek bir kavramda soyutlanmasıyla oluşmuşlardır. Demek ki soyutlama sadece düşüncenin basitleştirilmesi ve kolaylaştırılması değil, aynı zamanda hayata ilişkin değerler, yargılar ve kılavuzlar oluşturmanın da yöntemidir.

Şimdi yeniden bu bölümde kullandığımız bazı kavramları düşünürsek: Soyutlama, algılar, demet, mantıksal bilgi, kılavuz, yargı, değer, ideal imge, kavram gibi binbir çeşit algıyı tek bir kavramda özleştirip terimler üretirken, somut olguları tek tek analiz etmiş, birbirine benzeyen olgulardan edinilmiş bilgileri mengenede sıkıştırmış, elekte eleyerek sınıflandırmış, suyundan arındırarak süzmüş ve onların ortak niteliklerini bir kavramda yoğunlaştırmış oluyoruz.

Soyutlamada Yöntem

Buna felsefede soyutlama diyoruz. Soyutlama işleminden sonra paketlenmiş bilgiler, yani algısal bilgilerin ortak paydalarından oluşan kavramlar ve idealar elde ediyoruz. Şimdi türettiğimiz kavram, kılavuz, yargı ve öğretilerden hareketle yeniden pratiğe dönüp, duyularımız üzerinden algıladığımız her somut nesneyi ve bilgiyi daha önce soyutlayarak "idealleştirdiğimiz" (genelleştirme) kavram ve değerlerle kıyaslayarak ve onları elimizdeki kavramsal ölçülere tutarak yeniden çözümlemiş oluyoruz. Yani bu işlemle hem somut verileri kavramlarla kıyaslayarak analiz ediyoruz hem de elimizdeki kılavuz işlevi gören kavramı yeniden somut olgularda sınayarak onun pratikte işe yarayıp yaramadığını test etmiş oluyoruz. Tabii pratiği sadece bir nesneyi değiştirmek, yani bir iş yapmak olarak değil, aynı zamanda pratiği yapan insanın kendini dönüştürmesi olarak da kavramalıyız. Her pratikte üç şey değişir: İşlenen nesne, nesneyi işlediğimiz araç ve nesneyi işleyen öznenin kendisi. Eğer fikirleri nesne olarak kabul edersek, o zaman zihni de araç olarak düşünmemiz gerekir.

Demek ki her kavram, her somut durumda ikili bir işlemden geçmektedir. Hem somut verileri kavramlara başvurarak özümsemiş oluyoruz hem de ikinci işlemde kavramların, hayatın gerçekliğiyle uyuşup uyuşmadığını yeniden somut olaylarda test etmiş oluyoruz. Bunun bir adım ilerisi de şöyledir: Eğer elimizdeki kavramlar herhangi bir nedenle pratikle uyuşmaz ve işe

yaramazlarsa, o zaman sözkonusu kavramlar ya gözden geçirilip düzeltilirler veya onlara yeni anlamlar yüklenir.

Bir bakıma düşünce, somut olgunun soyut kavramın süzgecinden geçirilmesi ya da soyut kavramların somut olgularda test edilmesidir diyebiliriz.

İnsan soyutlayarak düşünür. Felsefi düşünce de soyutlamadır, ancak bunu kavramlar üzerinden yapar. Felsefe, şüphe, akıl-sorgulama ve kıyas temelli bir soruşturma etkinliğidir. Bu yüzden felsefenin soyutlamasıyla gündelik soyutlama arasında fark vardır.

Felsefede soyutlama, sistemleştirilmiş öğretiler ve tezler elde etmek için yapılır ve bu yüzden de yüksek düzeyde bir soyutlamadır. Sistem oluşturmak, soyutlanmış kavramların bütünlüklü olarak ifade edilmesidir. Düşünsel ve kavramsal bütünlük, zemindeki somuttan yüksekteki soyuta, yüksekteki soyuttan da yeniden zemindeki somuta inilerek sağlanmaktadır. Felsefede buna diyalektik yöntem denir. Hayatta her şey birbiriyle bağlantılıdır, her şey sürekli hareket hâlindedir ve içsel çelişkilerle yenilenmektedir. Dolayısıyla kavramlar da yeni çelişmeler ışığında sürekli yeni anlamlar kazanarak gelişmektedirler. Felsefe de bunu birbiriyle bağlantılı yöntem ve araçlarla yapar: Diyalektik yöntem, analitik yöntem, kıyaslama, tümdengelim ya da tümevarım yöntemi vb.

Somut olan şeyler, dokunulacak ve görülecek kadar hissedilebilen tikel şeylerdir. Soyut ise görülemeyecek ve dokunulamayacak kadar genel şeylerdir. Somut olanı duyu organlarımız üzerinden algılarken, soyut olanı ancak zihnimizle genelde kavrayabiliriz. Soyut olanla somut olan birbirinin ebedi rakibidirler bu yüzden onlar birbirinden beslenirler, çünkü varlıklarını karşıtlarına borçludurlar. Soyut olan somut olanı kendi mecrasına çekerek bir bakıma onu zihinde çözümlerken, somut olan da soyut olanı kendi mecrasına çekerek kendi zemininde yok etmeye uğraşır. İster soyut ister somut olsun, her işlem sonuçta yeni bir aşamada anlam kazanan yeni kavramın yaratılmasıyla sonuçlanır.

Her somut bilgi insanı dönüştürerek yeni bir insan hâline getirir. Böylece insan yeni bilgilerle donandığı için farklı bir kişilik kazanmıştır ve bu yüzden de o artık eski insan olmaktan çıkar. Bu arada değişip dönüşmenin ifadesi olarak da zihninde yeni bir soyut kavram üretmiştir. Her somut bilgiyle hem eldeki soyut kavram değişikliğe uğrar hem de insan bu süreçte değişerek yeni bir insan olur. Örneğin, karşıt cinsten birine âşık olduğumuzda, hem âşık olduğumuz insanı etkimizle dönüştürmüş oluruz hem kendimiz değişiriz hem

de zihnimizdeki aşk kavramı değişmiş olur. Aşk eylemiyle iki insan değişirken, onları birbirine bağlayan kavram da (aşk) değişikliğe uğramaktadır. Bir işlem ne kadar yoğunsa, yani soyutlama işlemi ne kadar faalse, soyut kavramın içeriği de o kadar isabetli olur. "Sırılsıklam âşık olmayan, Leyla ile Mecnun'un aşkını anlayabilir mi?" derken işlemin yoğun hâliyle soyutlamanın daha da yoğunlaştığını ifade etmiş oluyoruz.

Beynimiz soyutlama ve kavramlar üretme işlemine aslında dikkatini diğer alanlara yoğunlaştırmak için de başvurur. Bunu yapamasaydık delirirdik. İnsan soyutlarken hem kavram üretmiş hem de düşünmüş olmaktadır. Ya da düşünürken olguları soyutlamış ve kavram üretmiş olmaktadır. Örneğin, zihnimizde hiçbir kavram olmadan bir ormana bırakıldığımızı düşünelim. Milyonlarca etki bir anda gözlerimiz, tenimiz, burun deliklerimiz ve kulaklarımız üzerinden üzerimize çullanırdı. Milyonlarca tonda renk, yüzlerce ağaç türü, milyonlarca farklı ses tonu ve binlerce çeşit koku... Eğer bunları zihnimizde çok önceden sınıflandırıp kavramlara dönüştürmemiş olsaydık, o anda delirebilirdik. Bütün programları son hızda çalıştırılan bir bilgisayara ne olur? Her tarafından ısınır ve sonra da yanarak patlar. Aynı şeyle karşılaşmayalım diye beynimiz her sesi, rengi, kokuyu, dokuyu kodlayarak kaydeder ve zihnimizde binbir çeşit geçiş kapısı açarak algıyı kolaylaştırır. Yıllarca karanlık ve sessiz bir odada hapis tutulan bir insanı birdenbire İstanbul'un en işlek caddesi olan İstiklal Caddesi'nde yürütseydik, sanırım o insan birkaç dakika içinde delirme noktasına gelirdi. Çünkü gözleri binlerce renk tonunun, kulakları yüz binlerce farklı sesin, burnu binlerce kokunun anlık saldırısına uğradığı için hiçbir şey algılayamaz hâle gelir ve beyni iflas ederdi.

Bunlar olmasın diye insan beyni bilgileri tasnif ederek hayatı biçimlendirir ve bunu da soyutlama ve kavram üretme üzerinden yapar.

İnsan soyutlama yapamasaydı hayatını sürdüremezdi, çünkü algıladığı renklerin, sıcaklıkların, nesnelerin, kokuların ve seslerin ne kadar tehlikeli olup olmadıklarını da anlayamazdı. Yani soyutlama, sonsuz bilgi içeren evrenin zihinde işlenmesinden ve kavramsallaştırılmasından başka bir şey değildir. Bunun sonucunda sıcak, soğuk, ses, ışık, kırmızı, karanlık vb. niteliklere sahip olgular hakkında yargılar ediniriz.

"Soyutlama, somut olanın özümsenmesidir" demiştik. Yani gerçek bilginin olgulardan süzülerek damıtılmasıdır. İnsan zihni gerçeği binlerce somut veriyi damıtarak ortaya çıkarır, tıpkı demirin cüruftan eritilerek

çıkarılması gibi. Somut olan sonsuzdur. Sonsuzluğu kavrayamayacağı için bilincimiz elde ettiği bilgileri bir elekten geçirir, onları süzer ve ondan sonra gerçeği kendi özgün zihninde yeniden inşa eder. Bu yüzden herkesin gerçeği kendi gerçeğidir. Yani ne kadar insan varsa aslında o kadar gerçek vardır.

Ortak Yargı Nasıl Oluşur?

Peki, eğer herkesin kendi gerçeği varsa, neden insanlar aynı şeyleri savunur, aynı şeylere inanır, aynı şeyleri gördüğünü düşünür veya aynı şeyler için hayatlarını feda ederler?

Maddenin sonsuz hareketi evrende sonsuz seçenekler ortaya çıkarır. Hâliyle sonsuz seçenekler insan bilincine farklı anlam ve görüntülerle yansır. Bu yüzden bilinç, daima birbiriyle çatışan, birbirini alt eden, birbirinden doğan ve birbirini aşan imgeler tarafından belirlenir. İnsanlar da varlığın sonsuz seçeneklerinin birer timsalidir. İnsanlar doğal yetenekleri, farklı yapıları, ilgi alanları, çıkarları, toplumsal konumları, etnik kökenleri, dini inançları, içinde büyüdükleri kültürel çevreleri ve gelenekleri nedeniyle dış dünyayı farklı kavrarlar. Aynı konuya aynı bakış açısıyla yaklaşan iki insan yok gibidir. İnsanlar aynı şeyi savunabilir, aynı şeye inanabilir, fakat bunlar hep göreceli ve geçicidir. Bütün bunlardan dolayı insanlar farklı düşünür ve farklı beklentilere sahip olurlar.

İnsanlar, belli bir kültürel çevrenin kucağına doğar, fakat siyasi, dini, ideolojik konumlarını esas olarak kendileri belirlerler. İnsan, toplumsal bir varlıktır. Varlık olabilmek için herkes özel bir çaba göstermek zorundadır, yoksa toplumsallaşamaz. Bu süreçte herkes kendi varlığına, kendine benzeyen, kendisi gibi düşünen, kendisinin inandıklarına inanan insanlarla bir arada bulunarak anlam verir. Bazı insanlarla aynı şeylere inandığımızı, aynı şeyleri benimsediğimizi düşünürüz, çünkü yaşamda ihtiyaç duyduğumuz bilgiyi, her zaman tek başımıza elde edemeyiz. Hatta bilgilerimizin çoğu başkalarından edindiklerimizdir. Eğer bir konuda fikrimiz yoksa ya da bir konuda herhangi bir bilgiye sahip değilsek, o zaman başkasının bilgisine, kendimize uygun olduğu için başvurur ve benimseriz. Fakat biz daha çok bilgiye sahip oldukça, yani daha yüksek düzeyde bir zihinsel etkinliğe girdikçe, örneğin okudukça ve araştırdıkça daha hedefli düşünmeye, daha disiplinli hareket edip zihnimizdeki düşünceleri daha bir sistemli hâle getirmeye başlarız. Bu sayede daha yaratıcı fikirlere sahip olur ve eskiden bilgisine güvenip birlikte olmaktan mutlu olduğumuz insanları yetersiz bulur ve onlardan uzaklaşarak

bu kez başka insanlarla yan yana gelir ve onlarla ortak değer, yargı ve düşüncelere sahip oluruz. İnsan bilgide derinleştikçe, olayları daha hızlı ve daha derinden kavradıkça hayatını da daha isabetli anlamlandırmış olur. Bu işlem, yani soyutlama ve kavram geliştirme işlemi sonsuza kadar böyle devam eder.

Yargılar ve Değerler Nasıl Oluşur?

Her kavram kuşkusuz sadece belli koşullar içinde geçerli ve doğrudur. Her kavram, yargı ve toplumsal değer tarihsel koşullara göre anlam kazanır. Örneğin, özgürlük kavramı. Platon'un 2500 yıl önceki özgürlük kavramı ile bizim bugünkü özgürlük kavramımız farklıdır. Platon köleliği meşru sayarken, kölelerin özgür olmamasını da olağan karşılıyordu. İnsanlar kavramlara yeni anlamlar kazandırırken, onları, mevcut koşullarda ve hayatın somut pratiğinde yeniden değerlendirmiş olurlar.

Ahlaki yargı ve değerleri ifade eden kavramlar tek başlarına hiçbir şey ifade etmezler. Onları her durumda somut pratikte ve somut bir olayda yeniden anlamlandırmak gerekir. Bu yüzden kavramların içi hem dolu hem de boştur. İçleri dolu derken, o kavramların zihinlerimizde belli bazı anlamlara denk geldiğini, içleri boş derken de onların somut durumları açıklayamayacak kadar genel olduğunu ifade etmek istiyoruz. Kavramların her koşulda geçerli olan değişmez anlamları olamaz, onlara anlamlarını her somut durumda bizzat biz veririz. Başvurduğumuz bu kıstas ve ölçü, değerler ve yargılar için de sözkonusudur. Her an her şey değiştiği için, yargı, değer ve kavramların içeriği de değişmektedir. Kuşkusuz, yargı ve değerler kavramsal açıdan her an değişmezler ya da bu değişiklik bilince anında yansımaz. Toplumsal yargı ve değerler, halkların yaşam tarzlarına, benimsedikleri siyasi sistemlere veya pratiklerinde uyguladıkları inançlara göre değişirler. Toplumsal bir sistem değişirken, hangi inanç veya etnik yapıdan olursanız olun, değer yargılarınız da değişir. Bazı insanlar, özellikle de dindar olanlar, her koşulda ve her dönemde geçerli olan kutsal değerlerin ve kavramların olduğunu ileri sürerler. Bu iddia doğru olmadığı gibi mümkün de değildir. Bu tez doğru değildir, çünkü toplumlar her an değiştiği için değerlerimiz de zorunlu olarak değişikliğe uğrayacaktır.

Örneğin bazı dini cemaatler, kadınların eğitim görmesini, bir işte çalışmasını, evleneceği erkeği kendisinin seçmesini, erkeklerle aynı miras hakkına sahip olmasını hiç hoş karşılamazken, toplumda eğitim düzeyi

yükseldikçe ve medeni yasalar değiştikçe bu cemaatlerin değer yargıları da çözülmeye uğrar ve birkaç kuşak sonra o değer yargıları yok olup gider. Ya da birkaç kuşak birlikte yaşayan geleneksel ailelerde veya bazı dini gruplara mensup aşiretlerde her şeye hem ailenin en büyüğü karar verir hem de herkes istediği tarzda yaşayamaz. Fakat toplum geliştikçe onların değer yargıları da zorunlu olarak değişikliğe uğrar. Demek ki toplumların değer yargılarını belirleyen ne siyasal görüş ne dini inanç ne de etnik kökendir. Toplumların gelişmişlik düzeyine ve benimsedikleri değer yargılarına göre bireylerin, ailelerin ve grupların değer yargıları da zamanla değişikliğe uğrar. Hindistan'da inek kutsaldır. Eskiden Hindistanlı dul kadınlar ölen kocalarıyla birlikte yakılırlardı. Bugün ne kadınlar ölen kocalarıyla birlikte yakılmaktadırlar ne de herkes inekleri kutsal saymaktadır. Eskiden Yunanistan'da Spartalı gençler yiğitliklerini göstermek için geceleri hırsızlığa çıkarlardı. Bu olağandı ve toplum tarafından teşvik edilirdi. Fakat yakalandıklarında ağır cezaya çarptırılırlardı; hırsızlık yaptıkları için değil, yakalandıkları için. Bugünkü Yunanistan'da ise hırsızlık yapanlar ağır bir şekilde cezalandırılmaktadırlar; yakalandıkları için değil, hırsızlık yaptıkları için. Demek ki toplumlar değiştikçe değer yargıları da koşullarla birlikte değişmektedir. Aynı toplumda 2000 yıl aradan sonra farklı değer yargıları sözkonusudur. Bu sorunu ahlak felsefesi bölümünde yeniden ele almak üzere burada kesmeyi yararlı görüyoruz.

Kavramların değişikliğe uğramasına gelince: Örneğin, insan kavramını ele alalım. İnsan derken, sadece iki ayak üzerinde yürüyen, alet yapan ve düşünen insan mı kast edilmektedir? Kuşkusuz değil. "İnsan" kavramıyla, belli bazı toplumsal davranış ölçülerine uyan, toplumsal değerleri kendi şahsında uygulayan canlı varlık kast edilmektedir. 1500 yıl önceki değerlerle bugünkü değerler aynı mı? 1500 yıl önceki dünya koşulları var mı ki değer ve yargılar aynı kalsın? Dolayısıyla elimizde, içi herkes tarafından farklı anlamlarla doldurulabilecek bir insan kavramı kalmaktadır. 1500 yıl önce kadının, çocuğun, hayvanın veya doğanın hakları var mıydı? Hepsi erkeklerin merhametine, bilincine ve toplumsal rollerine göre belirleniyordu. 1500 yıl önce kölelik ve cariyelik vardı. Demek ki insan köle yapılabiliyormuş. İnsan alınıp satılabiliyormuş. 1500 yıl önce yabancı kavimlerin malına çökmeyen, onların birikimine el koymayan, onların topraklarını ele geçirmeyen, yani kendi topraklarını genişletmeyen hükümdarlar tahtlarını muhafaza edemezlerdi. Bugünse buna yeltenen Hitler'le kıyaslanmaktadır.

"Her hareket zamanda gerçekleşir ve
her hareketin mutlaka bir hedefi vardır."
Aristoteles

ZAMAN VE HAREKET

Zaman Nedir?

Bir önceki bölümde kavramların ve değer yargılarının zamanla değişmesi sorununa değinmişken, şimdi de bununla bağlantılı bir başka konuya, *tarihsellik* konusuna değinelim. Fakat önce "Varlık neden değişir?" ve "Zaman nedir?" sorularına yönelelim.

İstisnasız her şey zamanın hükmüne tabidir. "Zamandır, yaraları kapatan, acıları dindiren, umutları büyüten" deriz. Bütün canlılar, iklimsel, dönemsel ve anlık değişiklikleri hissedebilirler. Her canlı belli bir zaman kavramına sahiptir; fakat insanların zaman kavramıyla diğer canlıların zaman kavramı temelde farklıdır. Biz insanlar, bir olayı öncesi ve sonrasıyla birlikte değerlendirerek özgül bir zaman kavramı yarattık.

Kavramlar da zamanda oluşur. Zaman içinde oluşmayan hiçbir kavramın anlamı olamaz. Zaman, salt iki nokta arasında geçen süre değildir; zaman, varlığın (canlı ve cansız varlıkların, kavramların, düşüncelerin, kuramların, felsefenin) belli toplumsal koşullar içinde ete kemiğe bürünmesidir. Belli bir topraktan beslenmek, belli bir iplikten dokunmak gibidir. Zamanlar üstü kavramlar felsefenin konusudur, ancak zamansız kavram, bilimsel disiplinlerde içi boş bir çuvaldır.

Neredeyse bütün filozof ve düşünürler zamanın ne olabileceğine ilişkin kafa patlatıp çeşitli tanımlar geliştirmişlerdir. Zaman kavramı felsefeye olağanüstü bir boyut kazandırmıştır, çünkü zaman kavramıyla birlikte sonsuzluk, ebedilik, ezelilik, sınırsızlık ve varlık üzerine kafa yorulmuştur. Hegel'e göre "zaman kavramdır" ve "kavram zamanla birlikte vardır". Kant da üç aşağı beş yukarı böyle düşünmekteydi. Alman filozofa göre "kavramlar, olgular ve zaman özdeştir."

Görecelilik kuramının babası Einstein'e göreyse "Zaman, birbirini takip eden olayların belli bir çizelgede (sistemde) düşünülmesidir". Peki, bu tanım yeterli midir? Kanımca zaman, ne saatlerimizin gösterdiği saniye, dakika veya saat ne de takvimlerde takip ettiğimiz gün, ay veya yıllardır. Bunlar sadece ölçü birimleridir, fakat zamanın tarifi olamazlar.

İnsan açısından zaman, varlık bilincidir. Zaman, değişim sürecinin kavranmasıdır ve değişiklik tarihseldir. Ya da zaman, zihnimizin algıladığı tarihsel koşullardır, yani varlığın değişimidir. Zaman aralığı ise iki tarihsel olgu arasında geçen süreçtir. Öyleyse zamanı, mekânda cereyan eden tarihsel süreçler olarak da düşünebiliriz.

Eğer zaman, mekânsal anlamdaki hareket değilse zaman da yoktur. Hareket ve değişiklik, varlığın temel nitelikleridir. Dolayısıyla madde varsa hareket ve zaman da vardır. Saçlarımız ağarır, yüzümüzde kırışıklıklar oluşur, işte bu olay da hareketin işbaşında olduğunu ve zamanın aktığını gösterir.

Hareket Neden Var?

Heraklitos "Bir ırmakta iki kez yıkanılamaz," derken, kuşkusuz, maddenin daimi hareketine dikkat çekmek istemişti. Filozofa göre madde her an değişikliğe uğradığı için hareket etmektedir ya da hareket hâlinde olduğu için değişmektedir.

O hâlde hareket, maddede niceliksel-niteliksel değişimi yaratan temel unsurdur. Örneğin, güneş ve gölge bize zamanın aktığını, yani hareketin varlığını gösterir. Hareketin nedeni ise maddenin temel yapısından kaynaklanan iç ve dış etkidir. İçsel ve dışsal etki atomların hareketinden kaynaklanır. Bunu, maddenin koşullara göre biçim alması ya da varlık olabilmek için kendini bütünleme arzusu olarak da tarif edebiliriz. Madde, varlık olabilmek, yani kendini yapılandırabilmek için mevcut koşullara göre biçim alır. Bunun için de yapısında sürekli bir değişikliğe gider. Kuşkusuz bu hareket ve değişim, maddenin bilinçli iradesinden değil, varlığının yapısından kaynaklanır.

Maddenin yapısı, termodinamiğin ikinci yasasına (entropi) göre, evrende "düzensizlik" eğilimi göstermeye eğilimlidir. Yani madde, serbest hareketle birlikte düzenlilikten düzensizliğe doğru değişim gösterir. Sözkonusu düzensizliğin esas olarak bizim açımızdan düzensizlik olduğunu da eklemiş olalım, çünkü doğanın böyle bir algısı veya kavramı yoktur. Örneğin, bir suya iki farklı renkte boya damlatırsak, boya molekülleri kendilerine göre

öyle uyumlu bir biçimde dağılırlar ki iki renkten uyumlu yeni bir renk oluşur. Bu onların olağan hareketidir, yani renk molekülleri, suyun belli bir noktasında toplanmadan eşit bir şekilde suyun her yönüne dağılırlar. Onları yeniden belli bir noktada toplamak, yani düzenli hâle getirmek gerekseydi, bunun için özel bir çaba göstermek, yani renk moleküllerini süzecek özel bir filtreleme işlemine tabi tutmak gerekirdi.

Etrafımızda gördüğümüz her nesneyi biz insanlar ürettik; yapıları, yolları, meydanları biz yaptık. Üstümüzdeki giysileri, saç-sakal tıraşımızı, tırnağımızdaki ojeyi, krem sürerek elimizde yarattığımız doku yumuşaklığını da biz yarattık. Bunların hiçbirini yapmasaydık, madde kendine göre düzensiz bir dağılım gösterecekti. Biz hiçbir şey yapmasak ne Mısır piramitleri kalır ne inşa ettiğimiz devasa köprüler ne de binbir zahmetle döşediğimiz yollarımız. Hatta bedenimiz bile dağılıp gider. Bir süre sonra piramitler kuma karışır, köprüler sulara gömülür, yollarımız ise ayrık otlarından gözükmez olurlar. Yani bizim açımızdan düzensizlik, doğa açısından da düzenlilik baş gösterir.

Bu, istisnasız, evrendeki bütün maddeler için sözkonusudur. Kitabın ilk bölümünde evrenin bugünkü duruma gelebilmesi için 13 milyar yılın geçmesi gerektiğini belirtmiştik. Sadece enerjinin saydamlaşıp toz bulutu hâline gelmesi için bile birkaç milyar yılın geçmesi gerekmişti. Sümerlerin kurdukları ve yüz binlerce insanın ayak bastığı o canlı kentler, şu anda 50-60 metre yerin altında gömülü ve ufak ufak toz toprak olmaktadır. Eskiden Basra Körfezi 200 km daha gerideydi. Dicle ve Fırat'ın sürükleyip getirdiği alüvyonlu topraklar, neredeyse denizin içinde Konya Ovası kadar büyük bir yeni kara yarattı. Hollanda halkı toprağını kaybetmemek için her gün denize karşı setler oluşturmaktadır. Hiçbir şey yapılmamış olsa, belki yüz yıl sonra Hollanda deniz tarafından yutulmuş olacaktır. Yani değişim ve hareket, maddenin temel niteliklerinin başında gelir.

Bahsi geçen bu değişim ve dönüşüm sadece cansız dünya için değil, biz insanların kurdukları toplumlar, devletler, cemaatler, partiler, ideolojiler ve inançlar için de geçerlidir. Her şey hareket hâlinde olduğuna göre, değişen şeylerin zihnimizdeki izdüşümleri de değişecektir. Koşulların değişmesiyle gördüğümüz rüyalar bile değişmektedir...

İnsan, her şeyi zaman kavramı ekseninde görür, algılar ve anlamlandırır. İnsana göre mevcut olan, zamandaki eksik varlıktır. Mevcut olan, zamandaki mükemmel olanın eksik parçasıdır. Mükemmel olansa, henüz zamanın içinde devinmekte ve bizim onu yaratmamızı beklemektedir. Bu yüzden hem

zamana vurgunuzdur, çünkü bizi gelecekte yaratacak olan odur, ama hem de ondan korkarız, çünkü bizi hiç yaşamamışız gibi yok edecek olan da odur.

Tarihsellik ve Çelişme

Boşlukta değişim olmaz, her değişim sonuçta herhangi bir durumun, belli bir zaman aralığında olumlu ya da olumsuz yönde değişmesidir.

Neyin olumlu neyin olumsuz yönde değiştiğini ise herkes kendi bilincine göre değerlendirmektedir. İnsanlar, yaşadıkları ve tanık oldukları her değişikliği birbirinden farklı şekilde değerlendirmektedirler ki bu da gayet doğaldır, ancak geçmişte kalan değişikliklerin, dönemin koşullarının gözden kaçırılmaması şartıyla.

Tarihte cereyan etmiş her değişiklik, toplumların aldıkları kararlardan, yönlendikleri istikametten, ekonomik ve siyasal paradigmalarından kaynaklanır. Toplumların geçmişlerinde yaşanan her değişiklik ya belli bazı zorlamalarla ya da yaratılan siyasal hareketlerle veya mevcut koşulların değiştirilmesiyle meydana gelmektedir.

Değişiklikten hiçbir şey muaf değildir. Cansız nesneler, canlı varlıklar ve hatta ideolojiler, felsefi ilkeler, bilimsel tezler ve dinler bile değişmektedir. 1500 yıl önceki İslamla şimdiki İslam, 2000 yıl önceki Hıristiyanlıkla şimdiki Hıristiyanlık aynı mıdır? Toplumlar belli bir düzende var olabiliyor ve belli değerlere sahiplerse, bunun nedeni insanın özel çabası, harcadığı enerji ve ortaya koyduğu iradedir.

"Felsefe soyutlamadır ve kavramlarla düşünmektir" demiştik. O hâlde felsefe, aynı zamanda, somut olguların genelleştirilerek teorileştirilmesidir de. Her kavram, her değer ve her yargı kendi koşulları içinde anlam kazanır ve geçerli olur. Her kavram bir genellemedir, fakat her genelleme evrensel ilke değildir. 2+2=4 eder. Bu sonuç evrenin her yerinde geçerlidir, fakat su, evrenin her yerinde 100 derecede kaynamaz. Tarihsel-toplumsal olayların da kendi koşulları ve doğası vardır. Tarihsel ve toplumsal olaylarda genellemede bulunabiliriz, fakat bu genellemeleri bütün zamanlar için geçerli sayamayız.

"Bir toplum baskı altına alınırsa isyanlar patlak verir," önermesi genel anlamda doğrudur, fakat her toplumun isyan etme eşiği farklı olduğu için her toplum birbirinden farklı durum ve dönemlerde isyan eder ya da hiç etmez. Her toplumun isyan etme bilinci kendi kültürel geleneğinde şekillenir. Kavramlar, analizler ve teoriler genel sonuçlardır, fakat bunlar her koşulda geçerli görülmezler. Değer ve yargıların (kuram ve teorilerin) belli dönemlerde geçerli olabilmeleri için onların yeniden pratikte doğrulanmaları gerekir.

Buna genelde teorinin pratikte sınanması da diyoruz. Her teori ya da her ilke veya ahlaki kural ve yargı, ancak belli koşullarda geçerli olabilir ki buna da *tarihsellik* diyoruz.

Tarihsellik, esas anlamıyla Aydınlanma döneminde geliştirilmiş bir kavramdır. Sonra bu kavram özellikle Hegel tarafından geliştirilerek "tinin tarih içindeki yolculuğu" ilkesi hâline getirilmişti. Hegel, zamanı, insanı ve tarihi anlamanın temel kavramı hâline getirerek felsefeye muazzam bir ufuk kazandırmıştır. Hegel'e göre her olgu birbirinin varlık nedeni olan iki karşıt kutbun çatışması temelinde ortaya çıkar. Çatışma, *çelişkiden* kaynaklanır ve buna zıtların mücadelesi de denebilir. Çelişmenin bir tarafı üstün gelince çatışma geçici olarak son bulur (buna aynı zamanda çelişmenin çözülmesi diyoruz), fakat çatışma, yeni tarihsel koşullarda, başka aktörlerle devam eder. Her tarihsel olgu, kendi içinde tarihsel koşullardan kaynaklanan özgün çelişmeler taşır. Aslında her olgu, zıtların çatışması ve birliğidir. Çelişkinin iki tarafında yer alan güç ve kuvvetlerin diyalektik çatışması bir sentezle geçici olarak son bulur, fakat yeni durum yeni bir çelişme yaratır. Yeni olgular geçmiş olguların hem devamıdır hem de onların aşılması nedeniyle onların gelişmiş hâlidir. Çelişmeye taraf olan iki zıt kutup, içinde bulundukları tarihsel koşulların ürünü olarak ortaya çıkarlar. Taraflardan biri çelişmenin ileri ve devrimci yönünü, diğeri ise geri ve muhafazakâr yanını temsil eder. Tarihte görülen her olgu gibi her çelişmenin de belli bir ömrü vardır. Çelişmeler, tarihsel koşulların belli bir evresinde varlığını devam ettiremez hâle gelir, ancak kendi varlıklarını, kendi içlerinde yeni bir sentez yaratarak daha üst bir aşamada içerilmiş olarak devam ettirmeyi başarırlar.

Çelişmeler varlığın gelişmesinin sebebidir. Çelişmenin olmadığı yerde canlılık ve hareket de bitmiştir. İstisnasız her olgu, her düşünce, her insan, her toplum ve devlet kendi bağrında taşıdığı çelişmeler nedeniyle devinim kazanır. Devletler ve toplumlar kendi içlerindeki çelişmeler sayesinde kurulur veya yıkılırlar.

Felsefe bize çelişmeleri nasıl ele almamız gerektiğini kavratır; stratejiler düşündürtür, taktikler oluşturtur ve hangi çelişmenin önce ele alınması gerektiğini öğretir. Büyük İskender'in kendi ordusundan en az on kat daha büyük Pers ordusunu meydan muharebesinde birkaç kez yenilgiye uğratmasının nedeni, İskender'in Aristoteles'in öğrencisi olarak strateji ve taktik bilmesidir. İskender'in yabancısı olduğu topraklarda bu kadar büyük başarılara imza atmasının nedeni, felsefeyi pratiğe uygulamasındaki becerisindedir. Büyük İskender, felsefenin gücünü doğrudan savaş ve siyasetin

pratiğinde sınayan ilk hükümdar ve komutanlardan olmuştur. Çinli filozof ve ordu komutanı Sun Tzu ve Sun Bin, yazı ve eserleriyle savaş ve siyaset felsefesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Tarih içinde ortaya çıkan her gelişme kendi koşullarının ürünü olduğuna göre, tarihçinin veya felsefecinin görevi de genellemeler yaparken dönemin tarihsel koşullarını incelemektir. Dönemin koşullarını incelemeden oluşturulan teorik tezler ne bilimseldir ne de gerçekçi.

Tarihsel değerlendirmelerin nasıl yapılması gerektiğini bilgi kuramından hareketle de açıklayabiliriz. Her nesnenin bilgisinin onun işlenmesiyle elde edildiğini daha önce konuşmuştuk; o hâlde, tarihsel değerlendirmelerde bulunmadan önce sözkonusu nesnenin (konunun ve dönemin) incelenmesi veya işlenmesi gereklidir. Belli bir odun türünün bilgisine sahibiz diye bütün odun türlerinin aynı niteliklere sahip olduğunu iddia edebilir miyiz? Kuşkusuz edemeyiz. Genellemede bulunabiliriz, fakat ceviz, ardıç, kavak, çam ve dut ağaçlarının sertliklerinin birbirinden çok farklı olduğunu da bilmeliyiz. Demek ki her tarihsel olgu, o dönemin kendi koşulları içinde incelenirse gerçek bilgiye ulaşılabilir.

Eğer Hindistan'ın 2000 yıl önceki toplumsal koşullarını incelememişsek, Hintlilerin günümüzdeki gelenekleri hakkında ahkâm kesemeyiz. Ya da bugünkü koşulları biliyoruz diye 2000 yıl öncesi hakkında bir yargıya varabilir miyiz? Kuşkusuz, varamayız. 1500 yıl önceki Arap kavimlerinin içinde bulundukları toplumsal koşulları yeterince bilmiyorsak, İslamın o günkü tarihsel koşullarda nasıl ve neden ortaya çıktığını da anlamlandıramayız. 1923'te Cumhuriyet'in hangi koşullarda kurulduğundan habersizsek, bugünden, o günkü karar ve düzenlemeler hakkında hüküm vermek bilimsel olabilir mi?

Bilim, bir bakıma ölçü koymak veya belirlenmiş ölçüye uymak demektir. İster doğa ister toplum isterse fen bilimleri olsun, bir konuyu incelerken bizi gerçeğe yaklaştıran yöntem, bilimsel ölçünün kullanıldığı yöntemlerdir. Ölçü, aynı zamanda bilgidir ve en çok da tarihsel bilgidir. Eğer tarihsel koşulların bilgisine sahip değilsek, o zaman elimizde hiçbir ölçü yoktur demektir. Ölçümüz yoksa yolda bile düzgün yürüyemeyiz. Ölçüsüzce yapılan her davranış, her pratik, her değerlendirme saçmalıkla sonuçlanır. Eğer tarihsel ve bilimsel hükümlerde bulunurken elimizde herhangi bir bilimsel ölçü yoksa, o zaman yaptığımız iş bilim değil, önyargıdan kaynaklanan inanç olur.

Eğer halkların veya kişilerin içinde yaşadıkları tarihsel koşulları incelemeden onların icraatlarını, kuramlarını, kavramlarını veya ilkelerini reddediyorsak, o zaman akılsızlık yapıyoruzdur. O zaman itham etmeden önce bilimsel ve felsefi ölçüler edinmeliyiz. Edinmezsek de o zaman kullandığımız tek ölçü kendi

inançlarımız olur ve inançlar her zaman doğrulukları kanıtlanmamış bilgilere dayanır.

Dolayısıyla ölçüsüzlük bilim dışılık demektir. Elinde bilimsel ölçü olan insansa, olayları ve icraatları kendi tarihsel koşulları içinde değerlendirir. Bunu yapabilenler, o günkü kural, ilke ve eylemlerin günümüze neden uygulanamayacağını ya da neden uygulanabileceğini kanıtlarıyla, argüman ve gerekçeleriyle birlikte ortaya koyabilir. Bugünden bakarak geçmişi yerin dibine batırmamamız gerektiği gibi, göklere de çıkarmamalıyız.

Beşeri bilimlerde ölçüsüzlük zihinsel bir hastalıktır. Bu hastalık nedeniyle de iyi, kötü, yararlı, zararlı, güzel, çirkin, doğru, yanlış, ilericilik, gericilik gibi kavramlar bilimsel ölçütlerle değil, keyfi değerlendirmelerle yapılmakta ve yanlış sonuçlar çıkarılmaktadır.

Tarihten bir örnek vermek gerekirse: Büyük İskender MÖ 330'larda Asya seferine çıktığında birçok zalimliklere imza atmıştı. Kentleri ve mabetleri yerle bir etmekle kalmamış, yüz binlerce insanı katlederek servetlerine el koymuştu. Şimdi böyle bakınca Büyük İskender, tarihin en merhametsiz, zalim ve yıkıcı hükümdarı olur. Ama bu bakış açısı tek yanlıdır. Olaya şöyle de bakılabilir: Kendi içinde küçük devletçiklere bölünmüş ve sürekli birbiriyle savaşarak insani birikimleri berhava eden Yunan devletleri bir yanda, Asya halklarının alınterine el koyarak büyük servetler edinmiş, ama kendi içinde hiçbir ilerleme kaydedemeyen ve çürümekte olan Pers İmparatorluğu diğer yanda. Tarih âdeta yüzyıllardır yerinde saymaktaydı. Duraklama hem Batı'da hem de Doğu'da halkların çürümesine yol açıyorken, Büyük İskender, iki olumsuzluktan olumlu bir şey yaratarak Doğulu ve Batılı kavimlerin siyasal ve kültürel mirasını bir potada birleştirmiştir. Böylece tarihsel durağanlığı aşarak tarihe yeniden akabileceği bir mecra göstermiştir.

Çoğunlukla şöyle bir yanlışa düşülmektedir: Geçmiş olaylar hakkında olumlu bir değerlendirme yapılırken, sanki o günkü yapılan işler ve alınan kararlar olduğu gibi günümüze de aktarılsın deniyormuş gibi algılanmaktadır. Aristoteles'in evren modelini bugünden eleştirebiliriz, fakat o modelin o dönemde felsefede muazzam düşünsel gelişmelere yol açtığını da hesaba katmalıyız. Adam Smith'in iktisat kuramını bugünden bakınca eleştirebiliriz, fakat o kuramın 18. yüzyılda hem iktisat hem siyaset teorisinde birçok çığır açtığını da bilmeliyiz. Hegel'in "tinin görüngüsü" kuramını idealist bir bakış açısıyla temellendirildiği için eleştirebiliriz, ancak genel anlamda tarihsel-toplumsal gelişmelerin ancak bu kuram sayesinde düzgün bir şekilde kavranabildiğini de unutmamalıyız.

Felsefe yapmak, bir bakıma tarih felsefesine sahip olmaktır; daha doğrusu olguları kendi tarihselliği içinde değerlendirmesini bilmektir. Tarihsel bakışın dışına çıkıldığında ise hiçbir filozof anlaşılamaz. Düşünceler belli tarihsel koşulların ürünü olarak ortaya çıkarlar. Platon'un yaşadığı toplumsal koşulları bilmeden onun ortaya attığı hiçbir kavram da tam olarak anlaşılamaz. Felsefe yapmak, geçmişi bugüne ve bugünü de geleceğe bağlamaktır. Tarihsel bakış açısı bize toplumların nasıl kurulduğunu, hangi koşullarda şekillendiğini, filozofların neden belli konulara ve kavramlara yoğunlaşırken bazı konu ve kavramları ihmal ettiklerini öğretir.

Sorgu, Eleştiri ve Ötekinin Önemi

Düşünmek aslında bir başka açıdan şüphe duymak ve sorgulamaktır. Eleştirmek de düşünmek...

Düşünmek, boşlukta salınan ve birbiriyle bağlantısı olmayan sözcüklerin bir araya getirilmesi değildir. Kuşkusuz, birbiriyle alakasız anlık algıların anlamsızca ifade edilmesi de değildir. Düşünmek, sorgulanmış bir sorunun farkında olmak ya da herhangi bir konuda fikir sahibi olarak sorunlara kafa yormak ve mevcut durumu eleştirmektir. Genelde insanlar dış nesneleri bilir, fakat kendilerini bilmezler. İnsan çoğunlukla dış konulara ve nesnelere odaklanır, ama kendi konumunu düşünmez. Aslında her sorgu ve eleştiri, insanın kendi bilgisinin doğruluğunu sorgulaması ve eleştirmesidir. Eleştiri ve sorgu, insanın kendine dışarıdan bakmasıdır. Yani insanın kendi düşüncesine, kendi düşünme yöntemine ve kendi değerlerine eleştirel yaklaşmasıdır.

Eğer düşünmek, herhangi bir tez ortaya atmaksa, o zaman mevcut tezleri gözden geçirmek, onların doğruluğunu sorgulamak ve eleştiriye tabi tutmaktır. Felsefenin temel yöntemlerinden olan sağlıklı şüphe duymak, sorgulamak ve eleştirmek, toplumların sorun ve çelişmelerinin farkına varmak demektir.

Eğer düşünülen şey herhangi bir fikirse, o zaman toplumsal bir çelişmeye de parmak basılmıştır. Eleştiri, hayatın her alanında baş gösteren, ekonomik, siyasal, toplumsal, ahlaksal, hukuksal, bilimsel ve felsefi sorunlara dikkat çekmek, sorunların ve çelişmelerin doğasını açığa çıkarmak, sorun ve çelişmelerin giderilmesi için tutarlı ve yararlı düşünceler (öneriler) geliştirmektir.

Eleştiri, felsefi yöntemin vazgeçilmez araçlarındandır, çünkü öncesinden sorgulamayı ve mantıklı bağlantılar kurmayı zorunlu kılar. Eleştirideki amaç, toplumdaki çatışma noktalarına, yani uyumsuzluklara dikkat çekmek ve toplumsal ve insani gelişmenin önündeki tıkanıklığın giderilmesine katkıda

bulunmaktır. Eleştiri, gelişmenin hangi yönde olması gerektiğini işaret ediyorsa anlamlıdır. Eleştirmek için eleştirmek ya da salt negatif tavırla itiraz etmek felsefenin yöntemi olamaz, fakat psikolojik bir sorunun varlığına işaret eder.

Bir düşünce ortaya atmak, aynı zamanda mevcut bir düşünceyi sorgulamak ve eleştirmektir. Eleştiri yapabilmek için belli bir birikime sahip olmak gerekir. Dolayısıyla her düşüncenin bir yönüyle bir başka düşüncenin –hatta kendi düşüncemizin de– eleştirisi olduğunu söyleyebiliriz. Düşünceye eleştiri üzerinden yapılan katkı, aynı zamanda eski düşüncenin yeni bir sentezle aşılmasıdır.

Farklılıklar, toplumsal çelişmenin temelini oluşturur. Sonsuz hareket ve sonsuz seçenek her zaman sonsuz farklılık yaratır. Farklılıklar, konumların belirlenmesinde temel işlev gören unsurlardır. Farklılıklar, varlığı ve bütünlüğü bitiren zararlı unsurlar değil, aksine, varlığın bütünlüğünü sağlayan yararlı parçalardır. Farklılıklar her zaman canlılığın ve hareketin işaretleridir. Bilinç ise bütünlüğün farklılıklarda kavranmasıdır. Farklılıklar sonsuz sayıdaki pikselse, bilinç sonsuzluğun sadece küçük bir kısmından oluşan bir fotoğraftır. Farklılık, insanların birbirinin zenginliğinden ve sonsuz bilgisinden beslenmesidir. Düşünceye dinamizm katan farklılıklardır. Farklılığı yok eden, kendini de yok etmiş olur. Bütünsellik, farklılık temelinde meydana gelir. Toplum, birey, siyasal partiler, orkestra, üretim ve diğer her şey, kendini farklılığının zenginliğinde bulur, gerçekleştirir ve böylece bütünler. Farklılık, zıtların ve çelişmelerin bir başka ifadesidir. Biz bizsek, öteki de her zaman bizim eksik yanımızdır.

Eleştiri, ötekine ait olan herhangi bir görüşün yerin dibine batırılması değildir, ötekinin sağlıklı bir tarzda gözden geçirilmesi, eksiğinin ya da fazlalığının gösterilmesidir. Felsefeci bunu, ilgi alanına giren düşünce ve tezleri irdeleyerek, sorgulayarak ve eleştiriye tabi tutarak yapmalıdır.

Felsefi eleştiri, ilke ve tezlerle ifade edilen bilgilerin sorgulanmasıdır. Bilginin sorgulanması ise eleştirilen tezlerdeki bilgilerin gerçeklikle olan ilişkisinin veya doğruluğunun ölçülmesidir. Her bilgi hem mantıksal açıdan tutarlı olmalı hem de pratiğin sınavından geçerek doğrulanmalıdır. Bir şeyin doğruluğunu saptamak, aslında o şeyde ifade edilen bilgilerin tarihsel koşullarını sorgulamaktır ki felsefenin esas işlevi de budur. Örneğin, "insanlar eşit haklara sahiptir" tezinin doğruluğu, birkaç açıdan sorgulanabilir ki bu da bizi içinde yaşadığımız toplumsal koşulları sorgulamaya götürür.

Felsefi anlayış ve yaklaşımın toplumda yaygınlaşması, insanların içinde yaşadıkları toplumsal koşulların bilincine varması demektir. Dolayısıyla bu, sözkonusu koşulları eleştiriye tabi tutmak, eğitim ve öğretim üzerinden edinilmiş

önermeleri ve önyargıları sorgulamak, gelenek ve göreneklerden hareketle edinilmiş alışkanlıkları ve tabuları gözden geçirmek ve Kant'ın ifadesiyle söylersek, insanların aklını kullanmaya cesaret etmesi demektir.

Eleştiri tek taraflı değil, çift yönlüdür. Eleştirmek koşulların bilincine varmaksa eğer, bu en başta insanın kendi konumunu gözden geçirmesi için gereklidir. Felsefeci kendisini her açıdan eleştiriye tabi tutmasını bilendir. Eleştiri yapmak aynı zamanda başkasının eleştirisine de tahammül etmektir. Her bilinç sıçraması, aynı zamanda kendimiz hakkındaki kanaatimizin gözden geçirilmesiyle olmaktadır. Buna da özeleştiri diyoruz. Özeleştiri, insanın kendi içine bakması ya da aynadaki suretine bir başkasının gözüyle bakmasıdır.

Eleştiri ve sorgulamayla bağlantılı olan bir başka felsefi yöntemse şüpheciliktir. Şüphe duymak, genelde sağlıklı bir yaklaşımdır, çünkü şüphe, varlığından şüphe duyulacak bir şeyin var olması demektir. Ancak kronik şüphecilik, sağlıklı olmaktan ziyade zarar vericidir. Sağlıklı şüphecilik iyimserliktir, kronik şüphecilikse karamsarlıktan kaynaklanır.

Şüphe duyarız, çünkü duyu organlarımızın yanılabileceğini biliriz. Şüphe duyarız, çünkü çevremiz felsefi, siyasi, kültürel dogmalarla çevrilidir. Bu yüzden şüphecilik ya da kuşkuculuk, algısal ve doğruluğu kanıtlanmamış bilgilere güvenmemeyi öğütler.

Felsefede kuşkuculuk, varlık hakkındaki sorularla başlar. "Bu doğru mu?", "Bu gerçek mi?" veya "Bildiklerimizden emin miyiz?" soruları aynı zamanda felsefenin temel sorularındandır. Kuşkucu yaklaşım "bilgi felsefesi"nin alanına giren özgün bir disiplindir.

Tarihteki ilk kuşkucu kayıtlar, MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Leontinoili Gorgias'a aittir. Gorgias *Varolmayan Üzerine* ve *Doğa Üzerine* adlı yapıtlarında belki de aşırı kuşkuculukla alay etmek için "Varlık yoktur, varsa bile onu bilmemiz mümkün değildir," diyerek kuşkuculuğu en uç noktaya götürmüştür.

Gorgias "bilginin bilinip bilinemeyeceği" sorusunu sormuş ve karşılığında üç tez ortaya atmıştır:

- Varlık yoktur (ya da hiçbir şey yoktur)

- Varlık varsa bile onu insanların bilmesi mümkün değildir (kendi hâlindedir ve bize kapalıdır)

- Varsa o şey ve eğer o şeyi bilmek mümkün olabilseydi, bu kez de onu bir başkasına anlatmak veya kavratmak mümkün olmazdı.

Antikçağın bir başka kuşkucu filozofu ise Piron'du (Pyrrhon, MÖ 360-272). Piron "insanın hiçbir şey bilemeyeceğini", çünkü maddenin sürekli değişim ve

dönüşüm hâlinde olduğunu ve dolayısıyla bildiğimizi sandığımız bilgilerin de her an eskidiğini ileri sürmüştü. Bu görüşlerde doğru yanlar olmakla birlikte, insanın hiçbir şey bilemeyeceği tezlerine de katılmak mümkün değildir.

Fransız filozof René Descartes her felsefecinin elden bırakmaması gereken yöntemin en başta kuşkuculuk olduğunu vurguladıktan sonra "Düşünüyorum, o hâlde varım!" saptamasıyla modern bilimin temel yaklaşımını ortaya atar. Aslında Descartes'ın bu saptaması "her şeyin bir yanılsama olduğu, gördüğümüzü, tattığımızı ve dokunduğumuzu sandığımız şeylerin, zihnimizin bilincimizde yarattığı bir izlenim olduğunu ve dolayısıyla bilginin hiçbir şekilde bilinemeyeceği" şeklindeki radikal kuşkuculuğa yöneltilmiş önemli bir eleştiridir.

"Saf varlıkla saf hiçlik aynı şeydir."
Hegel

VARLIK FELSEFESİ

Varlık Nedir?

Varlık kavramı, insanların üstüne kafa patlattığı en eski kavramlardan biridir. Binlerce yıldır insanlar "Varlık nedir?" diye döne döne sormaktadır. Çünkü evreni ve evrenle birlikte insanı hem tanımlamaya hem de anlamlandırmaya çalışıyoruz. Peki, yanıtını bulabildiler mi? Kesinlikle hayır! Hatta soru günden güne daha da karmaşık hâle geldi.

"Varlık nedir?" sorusu felsefenin de en temel sorularından biridir. Peki, felsefeciler, insanların on binlerce yıldır bulamadıkları sorunun yanıtını neden döne döne ararlar? Çünkü her yeni soru, evrene ve varlığa yeni bir bakış açısıyla ve bilinçle yaklaşmamızı sağlar da ondan.

Varlıkla ilgili her yeni soru aslında doğrudan kendimizle ilgili bir sorudur. "Biz kimiz?" ve "Ne olmak istiyoruz?" soruları insanlığın da ezeli sorularıdır. Aslında bu sorular varoluşumuzu anlamlandırma çabasının ifadesidir. Felsefeci, her eski soruyu gündeme taşırken aslında yeni anlamlar aramaktadır.

İnsanlar eski sorulara, yeni durumlara yanıt bulamadığında veya yanıtlanmış eski sorulara yeni yanıtlar bulabileceğini umarak geri dönerler. Her yeni yanıtlama girişimi, aynı zamanda hayatın ezeli sorularının bir kez daha yeniden kavranmasıdır. Felsefe de bunun için var.

"Varlık nedir?" sorusuyla başlayan sorular kümesi felsefenin en eski disiplinlerinden biri olan *varlık felsefesi* adı altında toplanmıştır.

Peki varlık nedir?

Varlık, zamandaki varoluştur. Varlık, varlık olma potansiyelidir. Kısacası varlık iki şeydir: O, hem her an gördüğümüz, duyumsadığımız, sınırsız ve sonsuz nesneler dünyasını yaratan ana malzemedir hem de göremediğimiz, duyumsayamadığımız ve mevcut olanın ötesindeki imkân, mümkün olan, tahayyül edilebilen fakat henüz gerçekleşmemiş olan potansiyeldir.

Varlık, zamandaki değişim, zihindeki tahayyüldür. O varoluştur ve zamanın içinde gerçekleşen şeylerin toplamıdır. O, zamanın içinde henüz gerçekleşememiş muhtemel olandır. Yani, henüz gerçekleşmemiş olmakla birlikte, gerçekleşme potansiyeli taşıyan zihindeki tahayyüldür.

Varlık, zamanın içindeki harekettir. Ona dokunabiliriz, fakat dokunmak istediğimizde o çoktan yok olmuştur bile. Onu gördüğümüzü sanır ve sabitlemek isteriz, fakat o çoktan gözden uzaklaşmıştır bile.

Varlık, zamanda değişmekte olan bilgidir. Bu yüzden filozoflar, binlerce yıldır sorulan "Varlık nedir?" sorusunu tarih sahnesinden çekilirken birbirine devrederler.

"Varlık nedir?" sorusunun yanıtı, varoluşun çözümlenmesiyle verilebilir. Çünkü varlık, varoluştadır. "Varlık nedir?" sorusunun yanıtı, çocukken altından geçmeye çalıştığımız, ama biz koştukça bizden daha çok uzaklaşan gökkuşağındadır. Biz koştukça o da bizden uzaklaşır, fakat o, enerjimizi ateşleyen ve merak duygumuzu kışkırtan görkeminden hiçbir şey kaybetmezken, bizi de yaşlandırmış olur.

"Varlık" kavramı tek başına anlamsızdır. Çünkü varlık, zamandaki varoluştur. Varlık, bilinenin ve bilinmeyenin, mevcut olanın ve henüz gerçekleşmemiş olanın bütünüdür. Bir bakıma o sonsuzluktur, ucu gözükmeyen deryadır, maddedir ve sınırsız evrendir.

Düşüncemizin temelini de varlık oluşturur. "Varlık nedir?" sorusu olmasaydı, düşünce de var olmazdı. Varlık sayesinde düşünür, planlar, tahayyül eder ve harekete geçeriz. Ve dolayısıyla kendimizi varlıkta gerçekleştiririz.

Varlık ile varoluş, zıtların kopmaz birliğini oluştururlar. Varoluşu bir ırmak, varlığı ise bir deniz gibi düşünebiliriz. Durmaksızın, birbiriyle kavgaya mı yoksa aşka mı tutuştukları belli olmayan iki deli dalga gibidirler. Hem birbirlerinin suyunu çoğaltan hem de birbirinden su çalan bir ikili. Irmak, yeni sularla gürleşmek, yatağını derinleştirmek ve denize gürül gürül akarak kendini denizde daha güçlü var etmek için çabalarken, deniz ise ilk fırsatta ırmağın sularını derinliğinde yok etmek için ürkütücü gürültüler koparmaktadır.

Varoluş duyumsanır, görülür ve bilinirken, varlık bilinemez. Ümitler ve kâbuslar, cesaret etmeler ve korkular varlığın bilinmezliğindedir, ama bütün bunlar onun bağrında hayat bulurlar. Varlık bilinemez olduğu için filozoflar onu çoğunlukla "ilk neden" olarak açıklama eğiliminde olmuşlardır. Aristoteles başyapıtı *Metafizik*'te felsefeyi "varlığın ilk nedenini bulma çabası" olarak tarif ederken, varlığı da "her şeyin üzerinde yer alan en genel kavram" olarak tanımlamıştı.

Hegel ise varlığı "belirlenmemiş olan, doğrudanı belirleyen" olarak tarif etmişti. Heidegger'e göre ise varlık "kavramlar içindeki en karanlık olanıdır". Ardından varlığın varoluş olarak tanımlanamayacağını belirten filozof, *Varlık ve Zaman* kitabında "varlığın ne varlıktan daha yüksek bir kavramla ne de ondan daha düşük bir kavramla açıklanabileceğini" vurgulamaktadır. Yani varlık ancak kendi kendiyle tanımlanabilir. Varoluşu ise Heidegger şöyle açıklar:

> "Konuştuğumuz, düşündüğümüz ve davranışımızı belirleyendir. Biz nasılsak ve neysek varoluş da odur."

Ontoloji

Varlık felsefesi yüzyıllar içinde felsefenin temel disiplinlerinden biri hâline gelmiştir. Başlarda "metafizik" olarak incelenen bu alan, zamanla Yunanca bir terim olan *ontoloji* kavramıyla yer değiştirmiştir.

Yunancada "onto" terimi "varlık" veya "var olmak" anlamına gelir. İlk kez Ruldolph Goclenius (1547-1628) metafizik disiplinini varlıkbilimden ayırarak *ontoloji* kavramını gündeme getirmiştir. Onu sonra teolog Johannes Clauberg (1622-1665) takip etmiş ve o günden bu yana da ontoloji kavramı felsefenin en önemli kavram ve disiplinlerinden biri olarak yerleşik hâle gelmiştir. Genel olarak ontoloji "varlığın kuramı" veya "varlık kuramının mantığı" olarak da tanımlanmaktadır.

Diyalektik materyalizm (Marksizm) dışındaki bütün felsefi akımlar, ontoloji kavramını önemser ve buna ilişkin çeşitli önermelerde bulunurlar. Marksistlerse varlık kavramını madde ve hareketle özdeşleştirerek onu diyalektik materyalist yöntemle ele alırlar.

Metafizik Nedir?

Kısacası ontolojiyi "varlık ya da var olmanın felsefesi, var olmaktan kaynaklanan sorun ve konuların felsefesi" olarak da tanımlayabiliriz. Buna rağmen birçok felsefeci bugün hâlâ "metafizik" kavramını kullanmayı tercih etmektedir.

Peki, metafizik nedir?

Yunanca bir terim olan metafizik "fizikten sonra gelen" ya da "fizik ötesi" anlamındadır. Genel olarak metafizik denince akla hiçbir şekilde kavranamayacak veya keşfedilemeyecek olanın bilgisi gelmektedir. Bu yüzden

birçok eski filozof metafiziği ya tanrının bilgisiyle ya da tanrısal hikmetle özdeşleştirmişlerdir. Aristoteles'le birlikte metafizik genel anlamda felsefede düşüncenin ve düşünmenin bilimi olarak kabul edilmiştir.

MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan dilbilimci Rodoslu Andronikos, arkadaşlarıyla birlikte Aristoteles'ten geri kalan elyazmalarını konularına göre sınıflandırarak yayıma hazırlamıştı. Maddeler dünyasıyla ilgili olanları *Physika* adı altında derledikten sonra, geri kalan kısımları fizikten artakaldıkları için "fizikten sonra" anlamına gelen *Metafizik* başlığı altında yayımlamışlardır. Ancak bazı Aristoteles uzmanları Andronikos'un sözkonusu eserleri derlediğine yönelik bilgilerin şüpheyle karşılanması gerektiğini belirtmektedirler. Fakat her ne olursa olsun, metafizik kavramı, Aristoteles onu hiç kullanmadığı hâlde yüzyıllar içinde felsefenin temel kavramlarından biri hâline gelebilmiştir.

Metafizik, Aristoteles'in en önemli başyapıtıdır. Fizik bilimsel alandır, metafizik ise doğrudan bilimle ilişkili olmayan "varlık"ın alanıdır. Sonuçta metafiziğin ya da varlık felsefesinin, gördüğümüz, duyumsadığımız, var olduğundan emin olduğumuz şeylerin nedenini, özünü, anlamını ve neticesini soruşturduğunu söyleyebiliriz. İnsan sadece gördüklerini ve duyumsadıklarını değil, gördüklerinin ve duyumsadıklarının ardında başka bir varlığın olup olmadığını da hep merak etmiştir. Maddenin arkasında tahayyül edilen o kudret bazen "varlığın ruhu", bazen de tanrısal irade olarak görülmüştür.

Belirsizlik, biz insanların en büyük kâbusudur. "Ölümden sonra ne var?" sorusu, gözümüze kaçmış bir kıymık gibi bizi aralıksız rahatsız eder.

Evren sonsuz mu? Eğer sonsuzsa, sonsuz mekân nasıldır? Eğer sonluysa, sınır neresidir ve o nerede bitmektedir? Göğün katmanları var mıdır?

Ruh var mıdır? Varsa bedenleri terk ettikten sonra nereye çekilmektedir? Ruh ve beden ikiliği niye var?

Acaba şeylerin bize göründüklerinden farklı olan bir başka gerçek özleri var mıdır? Peki, gerçeklik nedir? Gerçek var mıdır, yoksa bu zihinsel bir kurgu mudur? Zihinsel veya ruhsal gerçeklik fiziksel dünyadan mı kaynaklanır, yoksa tersi mi doğrudur? Gerçeklik tek midir yoksa çok mudur?

Her şeyin temelinde ortak bir maddenin olduğu doğru mudur?

İnsan özgür müdür? İnsanın özgür iradesi var mıdır? Eylemlerimizden biz mi sorumluyuz, yoksa biz sadece beynimizin bilinçsiz bir aracı mıyız? Meydana gelen şeyler önceden belirlenmekte midir?

Evrenin olmama ihtimali var mıdır? Birlik mi yoksa çokluk mu daha temeldir?

Tanrı var mı ve tanrı fikri nasıl oluştu? Tanrı nedir? Tanrı varlık mıdır? Zihin, ruh ve beden ayrı şeyler midir?

Zaman varlık mıdır? Veya yüzyıllar boyunca felsefecilerin tartıştığı "aklın ilkelerinin doğuştan mı var olduğu, yoksa sonradan mı edinildiği" sorusu.

Görüldüğü gibi metafiziğin sorduğu sorular birkaç bin yıldır zihnimizi meşgul eden temel konularla ilgilidir. Genel anlamda felsefeciler veya filozoflar metafiziğe veya ontolojiye farklı yaklaşır ve varlık kavramını da farklı anlamlandırırlar. Bu konuda ortak bir anlayışa ulaşan da olmamıştır ki felsefi yaklaşım da en belirgin hâliyle bu konuda ortaya çıkar.

İnsan bu ve benzer soruları hep bilmek istemiştir ki ayrıca gelecekte nelerin olacağını da merak etmiştir. Yeniden yeryüzündeki hayata karışmayı, sevdikleriyle karşılaşmayı ve etkin olmayı kim istemez ki?

Gelecekteki belirsizliği kavramak için sorduğumuz sorulardan biri "Varlık ile varoluşu nasıl bağlantılı hâle getirebiliriz?" sorusudur. Birçok filozofun düşündüğü gibi varoluş şimdiyse, varlık nedir? Fakat insan bu sorulara elle tutulur bir yanıt bulamadığında zihnindeki bilgi boşluklarını hayallerle, tahayyül edilmiş varlıklarla, ütopyalarla, tasarılarla, efsane ve masallarla, dogma ve tabularla doldurmuştur.

Metafizik ya da varlık felsefesi, hangi şekilde meydana gelirse gelsin, bütünü, yani var olan her şeyi birbiriyle ilişkilendirerek ele alır ve varlığın temel doğası hakkında kesin sonuçlar edinmeye çalışır.

Metafizikçilerin önemli sorularından birkaçı: Varlık var da neden hiçlik yoktur? Varlıktan önce ne vardı? Varlık hiçliğe dönüşür mü? "Varlık"ı varlık hâline getiren koşullar var mı? Gerçeklik ile varlık ilişkisini nasıl ele almak gerekir? Bunlar sonsuz ve sonuçsuz tartışma alanlarıdır. Peki, bunları neden döne döne yeniden tartışırız? Yeni bir şey bulacağımızdan değil, fakat bu tartışmalar üzerinden kendi hayatımızı düzenlediğimizi, gerçekleştirdiğimizi ve anlamlandırdığımızı biliyoruz da ondan.

Metafizik genelde ikiye ayrılır:

- Genel metafizik ki buna ontoloji diyoruz.

- Özel metafizik ki buna da teoloji (tanrı ve inançla ilgili sorular), psikoloji (ruh ve tinle ilgili sorular), kozmoloji (doğa felsefesi, bütün varlığın birbiriyle ilişkisini inceleyen alan) vs. diyoruz.

Aslında ontoloji kavramıyla felsefenin en soyut alanıyla karşı karşıyayız. Çünkü ontoloji varlığın en genel soru ve sorunlarına yönelir. Birçok filozof varlığa "töz" de der.

Metafizik, soru ve sorunları iki farklı yöntemle ele alır:

Tümelden hareket ederek (dedüktif = tümdengelim) bütünün varlığını somut olanda anlamlandırmak ister ⇨ İdea, Tanrı, monade, tin, irade vs.

Tikelden hareket ederek (endüktif = tümevarım) benzerleri ve türleri sınıflandırmak ve sonra da bunları genel bir kavramda soyutlayarak anlamlandırmak ister.

Varlık Hiçliğin Karşıtıdır

Varlık felsefesinde sıklıkla bahsi geçen "hiçlik" kavramı aslında zihinde denge unsuru olarak korunan, var kabul edilen bir kavramdır.

Var-lık ⇨ var-olabilme potansiyelidir ⇨ varoluş ise mevcut olandır.

Demek ki varlık henüz var olmayan, ancak varoluş potansiyeli taşıyandır. Varoluş ise gerçek ve mevcuttur.

Varoluşun karşıtı sadece tasavvur edilen "hiçlik"tir. Varlık soyuttur, bütündür, suretsizdir ve aslında ancak "varoluş"ta somutlanmaktadır.

Varlıktan varoluşa kadarki süreç, varlığın surete bürünme sürecidir. Ancak varlığın var-olabilmesi için nesneye veya nesne adayına iradi bir *müdahale zorunludur.*

Kısacası varlık felsefesi (ontoloji) varoluşla gerçeklik arasındaki ilişkiyi inceler. Yani varoluşun varlığın gerçekliğini yansıtıp yansıtmadığını bulmaya çalışır.

Aristoteles, gerçekliğin yapısının normal koşullarda duyumsama yoluyla saptanabileceğini ve aynı zamanda bunun dilsel formla da ifade edilebileceğini ileri sürmüştü. Bütün bu kuramsal farklılıkların temelinde yine bilgi kuramı, yani epistemolojinin yattığını da görüyoruz.

Bu yüzden idealizm akımı varoluşu içsel, nesneleri ise dışsal, yani zihinsel olanın görüngüsü olarak tarif eder.

Varlık olgusu öyle bir sorudur ki *sınırını her aştığımızda yeni bir sınırsızlıkla karşılaşıyoruz.* Bunu ummanın sonsuz dalgalarının içinde yüzmeye benzetebiliriz. Karaya varma arzusunu kuvvetle hissetmek fakat hiçbir zaman varamamak durumu gibi. Çünkü karaya varmak, aynı zamanda hareketsizlik ve yok oluştur. Yüzmenin son bulması, arayışın son bulması, insanın ölümüdür. Balığın karaya ulaşma arzusu yoktur, çünkü onun varoluşu dalgalarla var olmayla belirlenmiştir. Varoluş, ölümü değil, sonsuzluğun sınırına varmayı arzulamaktır. Evrenin ve maddenin en küçük birimine yolculuk da bu yüzden sonsuzdur. Bildiğimiz tek gerçeklik, arayışımızı sonsuzluk içinde devam ettireceğimizdir.

Fakat bu süreçte arayışımız bize aşamalar katettirerek çevremizle ve bizi var eden olgularla tanıştırır ve onlar hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Bilgi ise hayata müdahale demektir.

Varlıktaki Saflık

Varlık hiçbir zaman saf hâliyle bulunmaz. Saflık, varlık açısından yokluktur. Nesnenin oluşabilmesi için katışık olması, yani saflıktan sıyrılmış olması gerekir.

Altın, insan, madde, düşünce, demir ve bilumum nesneler... Hepsi saf hâliyle hiçbir şey ifade etmezler, kırılgandırlar, saf hâlleriyle işlevsizdirler, varlık gösteremezler. Onlar ideal durumda soyutturlar, mükemmeli temsil ederler, fakat gerçek hayatta yokturlar. Bunlar ancak gerçeklik hâline geldiklerinde varlık gösterebilirler. Fakat bu durumda da onlar kendileri değil, farklı bir varlıktırlar. Doğada her şey zıddıyla birlikte ortaya çıktığı için ancak katışık hâliyle işlevsel olabilir. Her şeyi var eden şey, hareketin temel unsuru olan zıtlıklar ve çelişkilerdir.

TARİHSEL AÇIDAN ONTOLOJİYE BAKIŞ

Antik Yunan

Baştan itibaren "varlık ve varoluş" sorunu filozofları ikiye ayırmıştı.

Heraklitos (MÖ 520-460)

"İstisnasız her şey hareket hâlindedir... Bir bütündür (her şeydir), bütün ise varoluşun tamamıdır (varlık olanların tamamıdır)"

(*Dünyayı Değiştiren Düşünürler,* c.1, s.131)

Parmenides (MÖ 520/515-460/455)

"Varlık nasıl meydana gelir ki? Eğer varlık meydana gelmişse, o zaman o herhangi bir zamanda meydana gelmiş olsa bile varlık olamaz. Böyle olsaydı meydana gelmek yok olur, tükenir ve kaybolurdu... O [varlık] başlangıcı ve sonu olmadan, durmaksızın muazzam güçlerin sınırları içinde hareketsiz tutulmaktadır. Aynı olan [varlık] aynı hâlde, kendi hâlinde ve temellerinin üzerinde heybetle durmaktadır... [Çünkü] varlık olarak yoksun [ihtiyacı yok] değildir, buna karşın hiçlik yoksunluktur."

(H.G. Gadamer, *Philosophisches Lesebuch,* Bd.1, s.23 vd.)

Leontinoili Gorgias (MÖ 5. yy)

- Varlık yoktur (ya da hiçbir şey yoktur)
- Varsa bile onu insanların bilmesi mümkün değildir (kendi hâlindedir ve bize kapalıdır)
- Varsa o şey ve eğer o şeyi bilmek mümkün olabilseydi, bu kez de onu bir başkasına anlatmak veya kavratmak mümkün olmazdı.

Platon (MÖ 428-347)

"Varoluş, oluş ve yokoluş sürecindeki varlıkla (idea) bağlantılıdır."

Platon'a göre "varlık ve başkalık" hem birbirine hem de başka şeylere karışabilir ⇨ diyalektik süreç.

Aristoteles (MÖ 384-322)

"Varlık ve hiçlik, şeylerin anlamı içeren işaretleri değildir; hatta varoluşunu kendi hâlinde çıplak olarak ifade etsek bile öyledir. Aksine, bu belli bir bağlantıyı, onsuz düşünülemeyecek bir bağlantıyı ifade etmektedir."

Aristoteles varlığa ilişkin farklı soruları şöyle sıralar:

"Bir şey nedir? ⇨ nesne, at, insan vb."

"Bir şey ne kadardır? ⇨ fiyat ve miktar vb."

"Bir şey nasıldır? ⇨ yakın niteliklere ilişkin bilgiler."

Bütün bu sorularda bir töz ve çeşitli durumları ve olasılıkları ifade eden kavramlar var. Töz, yakından tanımlanınca özne olur.

"Bir şey, bir şeye göre nasıldır? ⇨ büyüklük, küçüklük vb."

"Bir şey nerededir? ⇨ yerde, gökte vb."

Çin Felsefesinde Varlık Kavramı

Laozi (MÖ 6. yy)

"Doğanın konuşması duyulmaz/ Deli rüzgâr sabaha kadar sürmez/ Yağmur sağanağı bir gün bile dayanmaz/ Ama kimdir bu rüzgârı ve yağmuru yaratan?/ Yer ve Gök."

"Bir şey var ki, ondan kaos meydana geldi/ Gökten ve yerden önce de vardı/ Tek başına ve sessiz, sonsuz-uçsuz bucaksız/ Kendi başına ve başkalaşmadan/ Sürekli hareket hâlinde ve yılmadan/ Göklerin anası da diyebiliriz ona/ Adını bilmiyorum/ Ona Tao adını verdim./ Nitelemem gerektiği için de / Ona "yüce" diyorum/ Yüce, çünkü o sürekli akmaktadır."

(*Dünyayı Değiştiren Düşünürler,* c.1, s.109-110)

Hint Vedalarında Varlık Kavramı

"Babamızdır bizi peydahlayan ve düzen getiren/ Her yeri ve bütün dünyayı bilen/ Odur sadece tanrılara adları veren.../ Ona gelirken diğer yaratıklar feyz almak için."

"Ne var ki göğün öte yüzünde, dünyanın öte yüzünde/ Tanrılardan ve hayaletlerden de öte/ Hangi filizlerdi suyu ilk taşıyan/ Tanrıların suretiydi görmek için başında toplandıkları/ Sulardı ilk önce o filizi taşıyan [her şeyin kökeni su]/ Tanrıların başında toplandılar./ Doğmamışın göbeğinde bir şey asılı ki her şeyin kaynağı odur."

"O zamanlar [sadece] hiçlik değil, varlık da yoktu./ Ne havanın olduğu yer, ne gökyüzü ne de ondan daha ötesi vardı./ Ölüm yoktu o zamanlar, ölümsüzlük de; ne geceden ne de gündüzden bir haber vardı.../ Arzu, her şeyden öte başlangıçta gelişti./ Düşünürler, bilgeler varlıkla hiçliğin bağını kalpte ararken buldular."

(*Dünyayı Değiştiren Düşünürler,* c.1, s.58-62)

Modern Felsefede Ontoloji Kavramı

Gottfried Leibniz (1646-1716)

"[Ontoloji] olabildiği kadar genel düşünülebilen şeylerin genel bilimidir."

Christian Wolff (1679-1754)

Ontoloji, "varlığın genel bilimi olarak ilk felsefe".

Immanuel Kant (1724-1804)

Ontolojinin, aklın almadığına ve duyumsamanın kavrayabildiğinden daha ötesine sentezleme yoluyla ulaşmak istediğini belirterek, buna yönelik unvanı boş yere edinmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Kant'a göre ontoloji, bu işlere yeltenmeyle, sahneyi analitik mantığa terk etmektedir. Kant, ontoloji yerine "transzendental felsefe" adıyla yeni bir yaklaşım tarzı önermektedir. [Duyumsama + akıl] ⇨ [Gerçeklik - *ding an sich*].

G.W. Friedrich Hegel (1770-1831)

"Varlığın soyut belirleniminin öğretisi." (*Enzyklopädie*, §33)

Ludwig Feuerbach (1804-1872)

"Düşünce varlıktan çıkar, fakat varlık düşünceden çıkmaz. Varlık, kendisinden ve kendisi üzerinden varlık olur; varlığın sebebi kendisindedir."

Varlık sorunu etrafında felsefeye yeni bir soluk kazandırmaya çalışan iki örnek:

Heidegger (1889-1976)

En önemli kitapları: *Metafizik Nedir?* ile *Varlık ve Zaman*

"Varlık", en genel ve içi boş olan kavramlardandır. Bu hâliyle o, bütün tanımlara da karşı koymaktadır. Bu genel ve tanımlanamayan kavramın herhangi bir tanıma da ihtiyacı yoktur."

"Varlık kavramı, kavramlar içindeki en karanlık olanıdır" ⇨ karanlık madde.

"Varlık, var olan gibi bir şey değildir. Bu yüzden o, belli bir sınırda düşünmek kaydıyla varlık olanın belirlenimidir. Her soru bir arayıştır... Her soru, varlık olanın öyle ya da böyle hâline yönelik arayışın bilincine varılmasıdır."

Varlığa ilişkin soru, bir bakıma varlık olanın şeffaflaştırılması, soru soranın kendisinin varlığının bilincine varmasıdır.

"Felsefe bir yoldur; hem geçmişe bakışı özgürleştirir hem de geleceğe... Yolda olmak yetmez, aynı zamanda doğru yolda olmak da lazım. Hatta yolun neresinde olduğumuzu da iyi saptamamız lazımdır ki bunu da bize felsefe sağlar."

Varolanın ne olduğunu sorarken, sorumu varlık yönlendirmektedir. Varoluşun ne olduğunu çözümlerken bir yönüyle "belirsiz" olan varlığı da "dar anlamda" tanımlamış oluyorum. Kısacası varolan (varoluş), "varlık"ın duyumsanan hâlidir. Bütün varoluşlar varlıktadır.

Varlığın ne olduğunun sorusunun yanıtı, varolanın varlığının deşifre edilmesidir.

Varlık = geneldir; varolan ise somut.

Felsefe, varoluşun varlığına konum ve pozisyon almaktır (uygun davranmak).

Felsefe, "şüphenin onayı, kesinliğin (emin olma) olumlanmasıdır".

Felsefe, varoluşun varlığının sesine uygun olandır. ⇨ Hegel: "Gerçek olan akıllıdır, akıl gerçekliktir." Varlık, düşüncenin ürünü değildir. Aksine, daha çok düşünülen şeylerin esası varlığın bir olgusudur.

Jean-Paul Sartre (1905-1980)

Öncelikle varolandaki içi ve dışı karşı karşıya getiren o düalizmden kurtulmuş olduğumuz kesindir.

Burada doğallıkla şu çıkar: Olmak ve görünmek düalizmi felsefede yer alma hakkına bir daha sahip olamayacaktır... Çünkü bir varolanın varlığı, o varolan ne olarak görünüyorsa tam da odur."

"İnsan, boşluğa doğar, kimliğini kendisi yaratır. Varlığımızı bir kişiye dönüştüren kendi eylemlerimizdir."

Başlarda dinler, insanların birkaç koyun ya da birkaç altın çalmasını
engellemiş olabilirler. Fakat öyle bir zaman gelecektir ki
yüz binlerce insan, bu dinler yüzünden birbirinin boğazını kesecektir.
David Hume

DİN FELSEFESİ

Din Konusunda İki Yanlış

Felsefenin amacı, varlık, din ve bilim başta olmak üzere hayatın (sadece insan hayatı değil) ve düşüncenin her alanını akıl ve mantık açısından sorgulamak ve düşünceye genel ilkeler kazandırmaktır. Felsefe ve inancın veya felsefe ve ilahiyatın ilişkisi, sanıldığının aksine, ne başlangıçta ne de sonraki dönemlerde hiçbir zaman kopuk olmamıştır. *Philosophia* ile *Theosophia* düşüncede hep çatışmalı, ama daima iç içe olmuşlardır.

Felsefenin konusu ve aracı, insan zihninin ürettiği düşüncedir. Düşünce alanına giren her konu, istisnasız olarak felsefenin de alanına girer.

Ne yazık ki felsefe alanında sıklıkla iki yanlış düşünceyle karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri, felsefeyi âdeta ilahiyatın yerine koyarak felsefenin konusunu tanrının varlığı yokluğu sorununa indirgemektedir. Ya da filozofların niteliğini onların tanrıya inanıp inanmamalarına bakarak değerlendirmektir. Bunlara göre felsefenin temel ilkesi "ilk sebebin bilinmesi"dir. Böylece felsefe ya salt metafiziğe ya da ilahiyata indirgenmektedir.

Filozofun soru soruş tarzı ile ilahiyatçının soru soruş tarzı farklıdır. Filozof, ilahiyatçıdan farklı sorular sorduğu için tarih sahnesine çıkmıştır. İlahiyatçı inancı temellendirmek ve kanıtlamak için uğraşır, filozofsa kanıtlanmamış ve inanca dayanan "tanrısal" bilginin doğruluğunu ve kendi içinde tutarlılığını tartışır. Şüphe duymak, sorgulamak, akla ve mantığa başvurmak filozofun vazgeçemeyeceği yöntemlerdir. O, inanç üzerinden hissedilene değil, nesnelere ve olgulara ait gerçeklerin peşindedir. Bir şeyi inanca dayandırarak savunursak, ilahiyatın alanında sıkışıp kalırız; fakat olguları kendi içsel hareketi ve sebepleri üzerinden açıklamaya çalışır ve kavrarsak o zaman da felsefenin alanına adım atmış oluruz. İlahiyat isimlendirmeye, felsefe ise olguların anlamına önem verir.

Bir diğer hatalı görüşse, felsefeyi inanca karşı konumlandırarak onu saf tanrıtanımazlık olarak ilan etmektedir. Bu anlayışa göre, felsefe, dinlerle ilgili

konulara sadece dini eleştirmek için dahil olmalıdır. Bu görüşe bakılırsa, sorgulama ve şüpheyi ilke edinmesi nedeniyle felsefe kendini, sadece akıl, mantık ve deneysel gözlemle kanıtlanmış bilgi ve düşünceyle sınırlamalıdır.

Sıklıkla karşılaştığımız gibi, bazı yerli ve yabancı yazarlar, felsefeyi fen bilimleri gibi ele almakta, pozitif bilimlerin ötesine geçen soru ve konuların felsefenin alanına giremeyeceği gibi kaba materyalist bir anlayışla hareket etmektedirler. Felsefe salt deneysel ve gözlemsel düşünüşle sınırlı olsaydı felsefeye gerek kalmazdı. Ne yazık ki birçok yazar, felsefe, bilim, sanat, ahlak ve siyaset gibi düşünce alanlarına salt olumlu ve pozitif işlevler yüklemektedirler. Halbuki, siyasetin ve siyasetçinin olumlusu olduğu gibi olumsuzu da vardır. Bilim ve biliminsanının olumlusu olduğu gibi olumsuzu da vardır. Felsefe ve felsefecinin olumlusu olduğu gibi olumsuzu da vardır. Düşünsel alanlara baştan olumlu işlevler yüklemek, sözkonusu alanların işlevini kavramamaktır. Felsefe, insan zihninin ürettiği bütün alanlardan ve özellikle de metafizikten sorumludur.

Her iki anlayışın yanlışlığını ilerleyen sayfalarda etraflıca ele alacağız.

Felsefenin bir alt dalı olan din felsefesi, dinlerin ortaya çıkışını, dinlerin teorik alanını ve özellikle de dinlerin insan ve toplum hayatında oynadığı rolü inceler ve anlamlandırır. Bunu yaparken din ve inanç sistemlerinin tarihselliğini, gerekliliğini, gerçekliğini, doğruluğunu, dini tezlerin tutarlılığını, insan ve toplum açısından anlamını ve nedenselliğini sorgular.

Genel anlamda din felsefesi, kutsal kitapları, çeşitli zamanlarda yazılmış dinsel metinleri, ulema ve ilahiyatçıların fetva ve açıklamalarını mantık açısından sorgular, din ve inançların varlığını, birbirlerinden farklılıklarını ve biçimlerini felsefi açıdan tartışır. Bu kapsamda tanrının varlığı-yokluğu sorununun yanı sıra kutsal kitapların açıklama ve vaatlerini tutarlılık açısından inceler. Din felsefesi, dini metinlerin mantık, dilbilim ve içerik açısından çelişkiler içerip içermediğini de değerlendirir.

Din felsefenin alanına giren bazı sorular şunlardır:

Evrenin hareket ettiricisi var mı? Evren ilahi bir gücün iradesiyle mi oluştu? İnsan neden inanır? Büyü ve din, neden ve hangi koşulların ürünü olarak ortaya çıktı? Din ve inancın toplum ve bireydeki karşılığı nedir? Dinsel tezlerin kanıtları nelerdir? Dinler neden vaatte bulunurlar? Ölümden sonra hayat var mı? Öbür dünya vaadi akıl ve mantık ilkeleri açısından kanıtlanabilir mi? Tanrı yoksa biz neden varız? Evrenin işleyiş düzeni tanrının varlığının kanıtı olabilir mi? Tanrının varlığına ilişkin kanıtlar nelerdir? Tanrı inancı hangi koşulların

ürünü olarak ortaya çıktı? Felsefe dinsizlik midir? Felsefe dine karşı mıdır? Din ve bilim, din ve akıl birbirini dışlar mı?

Felsefenin ilahiyatla örtüşen soruları olmakla birlikte her iki disiplinin soruları esasta birbirinden farklıdır. Bu yüzden dinle felsefenin örtüştüğü alan ve konular "din felsefesi" adı altında incelenmektedir. Din felsefesinin amacı, hem az önce sıraladığımız soruları araştırıp incelemek hem de dini söylemlerin tarihçesini ve bu söylemlerin tarihsel koşullarını incelemektir. Bu kapsamda dinlerin gelişimi, içeriği ve ortaya çıkış şekilleri ve karşılıklı etkileşim alanları sorgulanır. Genel ilkeler açısından dinlerin tarihi, dini fenomenler ve bunların birbiriyle bağlantıları sınıflandırılır.

Dinlerin genel gelişim ve etkilerine ilişkin yasaların olup olmadığını araştıran din felsefesi, genel-evrensel modeller çıkarmaya çalışır.

İnanç Olgusu

İnanç, varlığı kanıtlanmamış herhangi bir güce, olguya, ilke ve düşünceye şüphe ifade etmeksizin duyulan kesin güvendir. İnanç, güven temelinde kurulan zihinsel-duygusal bağlılık ve bu bağlılığa uygun davranıştır.

Bu davranışlar: Tanrısal güce koşulsuz iman etmek, kutsallık atfedilen buyruklara kesin uymak, dini inançtan kaynaklı ortak kimlik ve simgeleri benimsemek, ortak davranış normları göstermek, simgesel içerikli giyim-kuşam ve görünümü benimsemek, dil-üslup ve psikolojiye uygun davranmak...

İman, varlığın kesinliğine ve herhangi bir şüphenin bulunmadığına ilişkin kesin güvendir.

İnançların doğrulukları çoğunlukla felsefi argüman ve mantık araçları kullanılarak temellendirilmeye çalışılmaktadır.

Akla uygunluk:

Dinlere, toplumsal yaşamı ve gelenekleri sürdürmeyi kolaylaştırdığı, toplumsallaşmayı kutsal bir otorite üzerinden sağladıkları için inanılmaktadır.

Akla uygunluk çoğunlukla şu cümleyle ifade edilir:

"Bu kadar köklü bir geleneğin ve bu kadar insanın iman ettiği inancın akla uygun olmaması mümkün mü?"

Güven:

Birçok insan dinini ve inancını herhangi bir gerekçeyle açıklamayı gereksiz bulmakta, bağlılığını "onun doğruluğunun ifadesi olan duygu ve

imanla" açıklamaktadır. Dinsel inanç çoğunlukla kişisel yaşanmışlıklara da dayandırılmaktadır.

İnanç sistemleri toplumda belli bazı ortak ritüellerin icra edilmesiyle pekiştirilir, duygusal ortamlar yaratılarak bireylerin dinsel topluluklara olan aidiyet bağı güçlendirilir.

Dinsel metinler ve doğmalar, çoğunlukla vahiyle indiğine inanılan kutsal ayetlerden ve bunların yanı sıra kutsallık atfedilen şahısların (peygamber, azizler) yaşam pratiklerinden çıkarılmış ilkeler bütününden oluşur. Bu pratiklerin önemli bir kısmı Tanrısal vahiyle desteklenmiş buyruklara dayandırılır. İslamda Kur'an ayetlerinin yanı sıra peygamberin hayatını ve pratiklerini anlatan hadisler Müslümanlar açısından bağlayıcı karakterdedir.

Dinler, inananlara günahlardan arınma, felaket ve azaptan kurtuluş ve Tanrısal merhamet vaat eder.

Tanrısal merhamet; dua, namaz, kılık-kıyafet, oruç, perhiz, kurban, biat ve tevekkül kültürü, korku ve sevgi yoluyla telkin edilir. Bu pratikler esas olarak insanın kendine olan güvenini olumlu veya olumsuz anlamda etkiler. Bunlar bazen güven telkin edici olurken bazen de insanda güven bunalımına neden olabilir. Çaresizlik ve muhtaçlık insanları inanca sevk eden bir rol oynayabilir...

Tabu, Kült ve Aşkınlık

Dinlerin en önemli unsurlarından biri, belki de kutsal metinlerden sonra gelen, fizik ötesine duyulan inancı ifade eden ve içinde davranışı, saygıyı ve çeşitli ifade biçimlerinin tümünü içeren tabulardır. Tabular inananlara çeşitli ***kültler*** üzerinden aktarılırlar. Bunlar çok eski din ve inançların kültürel unsurlarını içerecekleri gibi, toplumsal yaşama aykırı gelen yeni kültürel biçimler de içerebilirler. Meseller, efsaneler, kutsallık atfedilen nesne ve varlıklar, davranış pratikleri vs.

Aşkınlık, dinlerde koşulsuz olarak en yüksek hakikat olarak kabul edilmektedir. Bilgi ve yeteneklerimizin sınırlılığı nedeniyle hikmet olarak ifade edilen tanrısal bilgiye ancak kısmen varabileceğimiz ileri sürülmektedir. O, her an ve ebediyen bilinmez olarak kalacaktır. Sadece kişisel (öznel) açıdan aşkınlık durumunda bütünüyle kavranabileceği vaat edilmektedir.

Tanrının Varsayılan Sıfatları

- Yoktan var etme: Evreni, dünyayı ve yaşamı yoktan var eden odur. Zaman onun yaratımıyla başlar. Tanrı, zaman açısından düşünülecek olursa sıfır noktasındadır.

- Hakikat timsali: Bütün güzellikler ve iyilikler ondan kaynaklanır ve bütün bilgilerin, akli olan şeylerin kaynağı odur.

- Her şeyi bilen olma: Tanrı, zamandan azade olduğu için bilinecek her şeyi bilendir. Onda zaman farkı yoktur ve bu yüzden her şeyi zamansız süreçte bilir. Tanrı açısından dün, bugün ve gelecek farkı yoktur.

- Tanrısal irade: Her şey onun iradesiyle gerçekleşmektedir. O her şeyin (önce veya sonraki olacaklar) bilgisine sahiptir. Doğa yasaları da onun iradesiyle işlemektedir.

- Kadere hükmedendir: Kader denen gelecek düşüncesi de onun iradesine bağlıdır. Tanrı isterse her şeye anında müdahale etme imkânına ve gücüne sahiptir. Bu anlayış kendi içinde "öngörülemez olanın olasılığı" seçeneğini taşımaktadır. Bu türden müdahalelerin en başında "mucizeler" gelir.

Evrenin sonsuzluğunu savunan deistler ise Tanrının yanı sıra ve hatta eş-zamansal bir evrenin var olduğunu ileri sürmektedirler. Bu yüzden de Tanrının evrenin işleyişine karışmadığını düşünmektedirler. Bu tür Tanrısal varlığın en önemli sıfatı güç ve zor değil, sevgi olacaktır.

Tanrı ve mekân: Birçok inanca göre Tanrı her yerdedir. Tanrının konumu ve mekânı bütün dinlerde bir tartışma konusu olmuştur. Kimi Tanrının göklerde yer aldığını düşünürken, kimi de "şahdamarımızdan daha yakın" olduğunu ileri sürmektedir. Bazı inanç sistemleri ise Tanrıya bir mekân atfetmediği gibi, onu daha çok tinsel-ruhsal bir güç olarak tasvir etmektedirler.

Tanrı ve ezeli olmak: Zaman dışılık, sonsuzluk ve ezeli varlık.

Tanrının Varlığına İlişkin Argümanlar

Blaise Pascal:

"Eğer Tanrı'nın varlığı gerçekse ve ölümden sonra dindarlar ödüllendirilecekse, işte o zaman dini bir yaşam tarzına ve Tanrı inancına sahip olmak gerekir ki bu akıllıcadır."

İnançlı insanların temel dayanağı, dinlerin dünyevi yaşamda faydalı oldukları, sorunları ve krizleri kolay atlatmaya yardım ettikleri ve bir yönüyle insanlara huzur sağladığıdır.

David Hume:

Parmakların mükemmelliğinin tanrının varlığının kanıtı olarak sunulması…

Immanuel Kant:

"Eğer yaşamdan sonra adil bir yargılamanın ve hesaplaşmanın olacağına

ilişkin güvenilir bir kanıt sunulursa, o zaman dinsel kökenden kaynaklanan ahlaki ilkeler de bir anlam kazanır."

Ontolojik Argüman:

Anselm von Canterbury, ilk kez Tanrı'nın varlığını ontolojik açıdan kanıtlamayı denemiştir:

"Düşüncemizde ulaşılabilecek en yüce varlık Tanrı'dır. Eğer zihnimizde bu evrenin Tanrı tarafından yaratıldığını düşünüyorsak, o zaman o vardır. Yoksa zihnimizde bir Tanrı inancı (fikri) belirmezdi."

Bu görüşü eleştiren Kant, "varlık"ın tek başına herhangi bir niteliğe sahip olamayacağını, onun muhtevasız bir şey olduğunu ileri sürmüştür.

Günümüzde Tanrı'nın varlığını, Anselm von Canterbury'nin kanıtlama yöntemine benzer mantık yöntemlerine başvurarak kanıtlamaya çalışan felsefecilerin sayısında bir artış gözlemlenmektedir. (Alvin Plantinga vb.)

Kozmolojik Argüman:

Platon ve Aristoteles'e dayandırılan argümanlar:

- Kesin açıklanamayan fiziksel olayların Tanrı'ya dayandırılması: Aristoteles'in *Metafizik*'te dile getirdiği "sonsuza gidilemez" ilkesinden hareketle "ilk zorunluluk" argümanı.

- "Kesinlik ilkesi": Her şeyin eninde sonunda sadece tek bir nedenin olabileceği argümanı.

- İlk nedenin Tanrı'yla özdeşleştirilmesi.

- Evrendeki ve yeryüzündeki olayların tesadüfen yan yana gelemeyeceği varsayımından hareketle çeşitli ince ayar kuramları…

Teolojik Argüman:

Akıllı tasarım ve hassas ayar argümanları:

- Evren ve doğa olayları incelendiğinde görülecektir ki sözkonusu fenomenlerin arkasında akıllı bir tasarımcı vardır ki bu Tanrı'dır.

- "Hassas ayar" argümanı da bu alana dahildir. Doğa olaylarını bilimsel açıdan tartışan bu anlayışa göre hem evrendeki hem de dünyadaki gelişmeler ve gözlemlenen fenomenler, ancak çok hassas bir ayar sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu da bunların tesadüfen oluşmadığını, ancak yüce bir gücün iradesiyle meydana geleceğini ortaya koymaktadır.

Din ve Tanrı Eleştirisi

Ontolojik Eleştiri:
Zorunluluk teorisi. Eğer Tanrı zorunlu olarak varlığını ilk hareket ettirici olarak gösteriyorsa, o zaman bunun mantıkla açıklanabilir olması gerekir. Çünkü zorunluluk ilkesi ikna edici mantıklı bir açıklamaya dayanmalıdır. Böylesi bir açıklamadan yoksun Tanrı kavramı kabul edilemez.

Kötülük Problemi:
Teodezi. Yeryüzünde her gün karşılaştığımız bu kadar kötülüklere izin veren bir Tanrı olamaz.

Doğallık Argümanı:
Dinler, toplumsal gelişmenin belli bir aşamasında ortaya çıkmış düşünsel sistemlerdir. Dinsel düşünüşün temelinde korku ve umut ilkesi vardır.

Yeterlilik Argümanı:
Russell: "Yeterince ikna edici bir argümanın yoksunluğu, Tanrı'nın yokluğunun kanıtı sayılabilir."

Her Şeye Kadir Olma:
Her şeye gücü yeten Tanrı, kaldıramayacağı kadar ağır bir taşı yaratabilir mi? Yaratamazsa, iradesi sorgulanır; yaratabilirse, gücünün her şeye yeterliliği sorgulanmış olur…

Çarpıtılmış Bilinç Sorunu:

Ludwig Feuerbach: Din, insanın tersyüz edilmiş bilincinin ifadesidir. İnsan gerçekleşmemiş olan arzularını öbür dünyaya yansıtarak içsel huzura kavuşur.

Karl Marx: Dinler, toplumsal olgulardır. Dinler, ideolojinin en önemli unsurlarını oluşturmasından dolayı üstyapının bir parçasıdır. Üretim sürecinde kendine yabancılaşan insan, inanç üzerinden kendine bir kimlik edinir ki bu da çoğunlukla dindir. Dinler, sefalet içinde yüzen yığınların kalpsiz ve soğuk dünyada sığındıkları ve teselli buldukları bir alandır.

Sigmund Freud: Psikanalizde din, bilinçdışı mekanizmaların ürünüdür. Baba imajından esinlenilerek zihinde yaratılan Tanrı, insanların arzularının, korkularının ve umutlarının öznesidir.

Zararlılık Argümanı:

Dinler insanları birbirine karşı kışkırtarak yabancılaştırmakta ve böylece birbirinden farklı yaşam tarzlarına sahip insanlar arasında düşmanlıklara neden olmaktadır. Ötekileştirme, bağnazlık, terör, din savaşları vb. olguların kaynağında çoğunlukla dinler vardır.

Ayrıca dinler hem bilimsel gelişmeleri engellemekte hem de zorba iktidarlara (hilafet, kilise, monarşiler vb.) tanrısal koruma sağlamaktır.

İnsan Zihninin Oyunları

Birçok insan, dinlerin, ilk bakışta akıl, düşünce ve mantıktan ziyade ön kabullü inancın ve duyguların alanına girdiğini sanır, ancak bu kısmen doğrudur. Din ve tanrı fikri, düşünme etkinliğinin başından itibaren insan zihninde yaratılmış düşünce ve imgelerdir. Her durumda düşünce ve imgesel kavramlar felsefenin alanına girerler. Bu yüzden felsefe, din olgusuyla doğrudan ilgilenmek durumundadır, çünkü sonuçta din ve inanç da insan düşüncesinin ve pratiğinin konusudurlar. Bu soruna birazdan etraflıca değineceğiz. Fakat şunu baştan vurgulayalım ki insan beyni, var olanı yokmuş gibi, yok olanı da varmış gibi gösterebilme yeteneğine sahiptir. Bunun nedeni, insan zihninin bilinmeyene veya gelecekte var olmasını umduğu olaylara ilişkin öngörü ve tasavvurlarda bulunabilmesidir. Öngörüde bulunmak ya da geleceğe ilişkin tasavvurlarda bulunmak insan zihninin en ayırt edici özelliğidir. İnsan, bu yeteneği sayesinde sanat eserleri yaratabilmekte, masallar ve fantastik öyküler düşünebilmekte, muazzam kuramlar, teoriler ve tezler inşa edebilmekte ve aletler üretebilmektedir. İnsan, düşüncesinin sınırlarındaki bilimsel araştırmalara bu sayede imza atmakta ve öngörülemeyeceği sanılan öngörülerde bulunabilmektedir.

Peki insan neden inanır veya inanmaya nasıl başladı? Şimdi hep birlikte inanç olgusunun tarihsel köklerine inelim…

Büyü ve Sihir

En başta sadece içgüdüler vardı.

Sonra ölüm korkusu başladı ve bu bilinç hâlini aldı ve ardından zihinde basit ama heyecan verici bir bilme merakı ortaya çıktı.

Totem icat oldu, tabular yaratıldı. Büyü, sihir ve totem derken başka icatlar da ortaya çıktı.

Sonra insan kendine yabancılaşarak tanrı fikrini keşfetti.

Ardından kudretinin bir kısmını kendi zihinsel ürünü olan tanrı imgesine yükleyerek "yükünü hafifletti" ve örgütlü topluluk olmaya karar verdi.

İnsanlar, toplumlaşabilmek için zihinlerinde dinleri ve inanç sistemlerini yarattılar ve sonra yarattıkları dinleri kendilerine baş tacı ettiler. Bütün bu zorunlu süreç toplumların ideolojik biçimlenmesinin ve örgütlenmesinin zorunlu bir ifadesiydi. İstisnasız bütün bu tarihsel uğraklar insanlığı daha ileriye ve daha üst düzeyde örgütlü konuma taşıdı. Tıpkı ailenin, özel mülkiyetin, devletin, siyasetin, felsefenin, bilimin ve sanatın birbiri peşi sıra ortaya çıkması gibi...

Sihir, büyü, totem, tabu, batıl inanç, mitoloji, Şaman kültürü, tanrı fikri, din ve inanç sistemleri... Bunlar, insanlık tarihinde birbirini takip eden toplumsal süreçler ve kültürel uğraklardı.

Dinlerin ve inançların nasıl ortaya çıktığı sorunu birçok düşünürü, filozofu ve ilahiyatçıyı derin araştırmalara ve bu olguları incelemeye sevk etmiştir.

İnsan neden doğaüstü güçlerin varlığına inandı?

İnanç sistemleri ne zaman ve hangi toplumsal koşullarda ve hangi gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıktılar? Veya dinler ilk ortaya çıktıklarında halkların tarihinde nasıl bir rol oynadılar?

Ya da dinler ve inançlar günümüzde nasıl bir rol oynamaktadırlar?

Bu ve buna benzer sorular, insanlığın en eski çağlarından bu yana ve özellikle de kent devriminin başladığı MÖ 3000'li yıllardan bu yana düşünürlerin, ilahiyatçıların ve filozofların en çok tartıştıkları konuların başında gelmektedir.

Bu sorular sayesinde siyaset ve felsefe de ortaya çıkmış oldu.

İlahiyat, sanıldığı gibi düşüncenin doğal gelişiminin bir sonucu olarak, yani dinin ne olduğunu merak etmekten veya dinler tarihini bilme isteğinden dolayı ortaya çıkmadı. Daha çok toplumların belli bir gelişme evresinde, temelinde sınıf ve çıkar çatışmasının bulunduğu felsefi, siyasi ve ideolojik tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıktı.

İnanışın ve özellikle de dinsel düşünüşün kökeninin felsefeden daha eski olduğu tartışma götürmez. Fakat düşüncenin belli bir gelişme evresinde, bilimsel gelişmelerle inançtan kaynaklanan tutucu anlayışların karşılıklı ilişkisini ve çatışmasını kavramak zorunlu olmuştu. Bu ilişki ve çatışmanın bilinmesi şarttı, çünkü düşüncenin özgürleşebilmesi için bilimin dinden, felsefenin de ilahiyattan ayrışması gerekiyordu.

Bilinci, insanın içinde bulunduğu somut-mevcut durumu kavraması ve bu durumu aşma iradesi olarak tanımlamıştık. Dolayısıyla tarihte bilincine varılan her olgu ve durum, aynı zamanda araçsallaştırılarak (dönüştürülerek) aşılmaktaydı. Tıpkı insanın doğadan edindiği herhangi bir nesnenin bilincine vardığı anda onu kendi yaşamsal amaçları için dönüştürerek araçsallaştırması gibi. O hâlde dinlerin bilincine varılmasını da zihinsel açıdan onların aşılması olarak ifade edebiliriz. Fakat önce inancın, tanrı fikrinin ve dinlerin ortaya çıkış sürecine bakalım.

İlk Yabancılaşma

İlk soyutlama girişimi insanın kendine yabancılaşmasıdır. İnsanın kendinin hem doğanın bir parçası hem de doğadan farklı olan bir varlık olduğunu kavraması, onun kendine yabancılaşmasının ilk ifadesidir. Yabancılaşma çoğunlukla aldatılma ya da yaşanılan hayal kırıklığıyla karıştırılmaktadır. Gerçi kısmen doğrudur da. Yabancılaşmayı, insanın kendisi hakkındaki hayal kırıklığı olarak da düşünebiliriz, çünkü insan, yabancılaşmayla birlikte bilince varma süreci yaşar. Yabancılaşma, insanın kendi varlığının bilincine varmasıdır. İnsan bilinçle birlikte mevcut anlayış ve alışkanlığını veya konumunu terk eder. Sözkonusu anlayış ve alışkanlığın kendisi açısından bir yanılsama olduğunu kavrar. Yabancılaşmak belli bir konuda aydınlanmak ve insanın bilinç sıçraması yaşamasıdır. Yabancılaşma aynı zamanda insanın kendi benliğini kavramasıdır. Kendi benliğimizi kavrarken, kendimiz hakkında aydınlanmış da oluruz.

Örneğin, ergenlik dönemindeki çocuklar ebeveynlerine yabancılaşırlar. Çünkü bu sayede kendi benliklerinin bilincine varırlar. Yabancılaşmak, bir şeyin farkına varmaktır, yani bilinç edinmek ve yeni bir irade ortaya koymaktır.

Dolayısıyla yabancılaşmanın doğal sonucunda insan, doğayı bilinçle ve belirli bir amaç doğrultusunda dönüştürmeye başlar. Daha doğrusu insan, bu dönüştürme etkinliğini önce zihninde planlar. Bu planlama aynı zamanda, henüz doğada mevcut olmayan bir durumu zihinlerde yaratmaktır. Bunun kökeni ise insanın geleceği tasavvur edebilme (ütopik bilinç) yeteneğinde yatar.

İnsan, mevcut durumu, onu önceden zihninde farklılaştırarak değiştirmiş olur. Yani insan, doğayı ve doğayla birlikte kendi varlığını zihninde önceden tasarlayarak bir anlamda hem kendini hem de doğayı dönüştürmüş olur. İnsan bunu zihinsel eşgüdüm (koordinasyon) ve bedensel örgütlenmeyle yapar. Bilinçsizlikse, zihinsel eşgüdümün ve bedensel koordinasyonun bozulmasıdır. Bu yüzden insanın hayvanlardan temel farkı, maddi dünyanın ve somut

yaşamın ötesine geçme ve mevcut olmayan durumları zihinde koordine (tasarı) etmesidir. Buna inanç ve yüce varlık bilinci de dahildir.

Dini inançlar, insanın toplumsal pratiğinin bilince tersyüz edilerek yansımasıdır. Yabancılaşmadan yaşarken, kendi dışımızdaki nesnelere olağanüstü anlamlar yükleriz. Yabancılaştığımızda ise o nesnelere yüklediğimiz olağanüstü anlamların gizemli yapısını çözümlemiş oluruz. Yabancılaşma, hem zihinsel hem de pratik bir işlemin sonucunda gerçekleşir. Dolayısıyla her yabancılaşma, zihinsel ve kültürel davranış bir ilerlemedir de.

Ölüm Bilinci

İnsanı düşünmeye, merak etmeye ve daha ileri anlamda felsefeye yönlendiren en önemli olgulardan biri ölüm korkusudur. Acılar, sınırlarda yaşanan ekstrem durumlar, sevdiklerini kaybedişler ve yok oluşlar... Canlıların ölümüne tanık olmak, doğanın yok edici yasalarını tende hissetmek ve sonra kendisinin de yok olup gideceğini kavramak insanın en derin travmalarından biridir. Ölümden sonra da bir yaşamın olup olmayacağı merakı insanı daha derinden düşünmeye sevk etmişti. Ölüm bilinci insana, yaşadığı süre içinde alacağı kararların, yapacağı işlerin, yaşam idealinin ve yaşam amacının ne kadar tayin edici olduğunu göstermiştir.

Ölümün bilincine varan insan, hayatın herhangi bir anlamının olup olmadığını sorgulamaya başlamıştır. Nereden gelip nereye gittiğini düşünmeye başlamıştır. İnsan yapı itibariyle hep elindeki imkânlardan daha fazlasını isteyen, hep yapması gerekenden çok daha fazlasını yapabilen bir varlık olarak öne çıkmıştır.

Kuşkusuz, insanı felsefeye yönlendiren önemli sorulardan biri, ölümden sonra neyin olduğudur. Bir daha geri gelememenin verdiği ıstırap, bir daha geri gelememe endişesi, sevdikleriyle birlikte olamama, yaşamını sonsuza kadar devam ettirememe kaygısı insanı derin araştırmalara ve özellikle de fizik ötesi arayışlara sevk etmiştir.

Ölmek üzere olan bir canlının yaşama nasıl can havliyle tutunduğunu biliyoruz. İnsanların ölümden sonrasını nasıl bir tutkuyla bilmek istediğini de tahmin etmeliyiz. Mevcut olanın ötesine geçme ve bilme merakı insanın sonsuz arayışının başlangıcıdır.

Aslında insan zihni bilme merakını somut veri ve bilgilerle doyurmaya programlanmıştır. Bu merakı gideremediği andan itibaren de zihin, bilgi boşluğunu fizik ötesi imgelerle, işaretlerle ve anlamlarla doldurmaya başlar.

İnsan düşüncesinin ürünü olan olağanüstü tasavvurlar, fantastik dünyalar, olmaz rüyalar, ütopyalar, çılgınca projeler, zihnin bilgiye olan açlığının ve merak duygusunun sonucudur.

Nasıl ki ölüm bilinci felsefenin düşünsel bir kaynağıysa, aynı zamanda ölüme kayıtsızlık da felsefi düşüncenin bir kaynağı olagelmiştir. İlk başta bazı filozoflar insanların ölüm korkusunun dinden ve dinsel düşünüşten kaynaklandığı sanmıştır. Yaşamla ölüm arasındaki açmazı da "Yaşayan insan ölümü, ölü insan da yaşamı bilmeyecek. O hâlde bu endişe neden?" diyerek geçiştirmeyi önermiştir. Ne yazık ki bu argümanlar, güçlü olmayan zihinler için sıradan bir teselliden öte bir anlam ifade etmemektedir.

Ölüm düşüncesi insanda önüne geçilemeyen yoğun bir duygu yaratır. Evrenin milyarlarca yıllık varlığının bilincinde olmak, yeryüzündeki canlılık ve bu canlılığın geçici bir parçası olarak bütünüyle yok olup gitme düşüncesi ve düşüncenin yarattığı endişe bugün bile hâlâ hiçbir felsefi açıklamayla yok edilememektedir. Canlı varlıklar her koşulda yaşama tutunmayı ve yaşama son veren süreç ve düşüncelerden de uzak durmayı yeğlemektedirler. Öyle ki birçok insan, ömrünü biraz daha uzatabilmek için ne servetler dökebilmektedir. Ölüm endişesi bakidir. Onu belki faal ve üretken olarak, onu yaşam sevincine dönüştürerek ve varlığımızı anlamlı kılarak felsefi açıdan çözümleyebiliriz.

Totem ve Tabu

Somut bilgiden imgesel olana, gerçek bilgiden metafizik olana ulaşma merakı baştan itibaren zihinsel enerjimizin tükenmez yakıtını oluşturur. Maddi hayatın ve somut bilginin yetersiz kaldığı andan itibaren hayali imgeler, göksel işaretler ve özgül anlamlar, bilme merakını doyurmak için zihnimize hücum ederler. Birçok insan, hatalı bir şekilde, zihindeki hayali olanı veya gerçek ötesi olanı insan zihnine "yararsız", insan zihnini "saptıran" ve hatta insan zihnini "oyalayan" unsurlar olarak görmektedir. Halbuki bu düşünceler, insanın evreni, doğayı ve kendini anlama ve dönüştürme pratiğinin ilk düşünsel ifadeleridir.

Beynimizin mevcut olmayanı tasavvur etmesini, insanın hayvanlar âleminden kopuşunun ilk ifadesi olarak görmeliyiz. "Hantal" ve üst üste yığılmış bilgiyi yerinden oynatan, onu hareketlendirerek yaşamsal kılan, işte bu henüz varlık olamamış, dolayısıyla henüz hayali ve fizik ötesi olan ve hatta kısmen "ilahi" düşünsel tasavvurlardır.

İnsan zihni kesintisiz bir şekilde saptadıklarını ve bildiklerini bilinmeyen ama düşünülebilecek olan bilgilerle harmanlayarak binbir çeşit düşünce

kombinasyonu oluşturur. Bunu salt meraktan değil, yaşamsal ihtiyaçtan (yaşamın örgütlenmesinin zorunluluğundan) dolayı yapar. Bu mekanizma zihinsel ilerlemenin yegâne motorudur.

İnsanların zihinde keşfettiği ilk bilinmeyense her nesneye hayat vererek yönlendirdiğini sandığı "ruh" imgesi olmuştur. İnsanlar, zihinlerinde yarattıkları "ruh" imgesi üzerinden kendi hayatlarını düzenlemek istemiş ve bunun üzerinden toplumsal örgütlenmeye yönelmiştir. İnsanlar ilk başlarda yaşamlarını, açlık hissini, nefes almayı, avlanmayı, üretim faaliyetini, cinsel arzuyu, neşelenmeyi ve tabii ki hüzünlenmeyi ve mutlu olmayı, kederlenmeyi, avdan eli boş dönmeyi ve umut etmeyi ruhların iradesine borçlu olduklarını düşünerek yaşamışlardır.

Yüzyıllar içinde insanların zihninde beliren ve toplulukların değer yargılarını belirleyen "ruhlar", insanların topluluklarda örgütlenmesini sağlayan bütünleştirici bir rol oynamaya başlamıştı. Kutsallık atfedilen bu ruhlar zamanla çeşitli totem biçimlerini almıştı. Neticede totem ve totemin toplumsal bilinçlerde yarattığı tabular, mevcut olmayan bir varlığın insan zihninde imgesel olarak yüceltilmesinden başka bir şey değildir.

Totem, insanların toplumsallaşırken (birlikte hareket etmek, ortak değerler kabul etmek) keşfettikleri bir korku ve saygı objesidir. Totem, onların ortak atalarıdır. Totemler bazen bir hayvan, bazen bir bitki, bazen de cansız bir nesne olabilmektedir. Topluluk hâlinde örgütlenen insanlar bir totem etrafında birleşirken aynı zamanda ortak yaşam ilkelerini ifade eden kurallar ve değer yargıları da yaratmışlardı. Batıl inanç da bu aşamada ortaya çıkmıştır.

Günümüzün modern insanı, geçmiş dönem insanlarının taptıkları "ilahi" güçlere çoğunlukla olumsuz roller atfetme eğilimindedir. Yine modern insan, yanlış bir bakış açısıyla, ilk toplulukların totem ve "ilahi" güçlerini, tanrı ve dinlerini insanlık tarihinde düşünsel bir arıza, toplumsal bir gerilik ve uygarlaşmayı geciktiren zihinsel bir sapma olarak görme eğilimindedir. Modern insan, totemi, "ilahi" güçleri, tanrıları ve dinleri sadece korkunun, endişenin, çaresizliğin, bilgisizliğin, kaygının, geriliğin, umutsuzluğun ve mutsuzluğun kaynağı ve ürünü olarak görme eğilimindedir. Halbuki kutsallık atfedilen güçler, imgeler ve nesneler ilk anlarda yeniliği keşfetmenin, bitkileri ıslah etmenin, hayvanları evcilleştirmenin, zihinsel planlamanın, alet geliştirmenin, birlikte avlanmanın, dayanışma göstermenin, ortak üretimin, bölüşmenin, birlikte direnmenin, sevişerek çoğalmanın, başarmanın ve başarının hazzını birlikte tatmanın, mutlu olmanın, umut etmenin, sevincin, dansın, şiir ve destanlar yaratmanın kaynağıydılar.

Peki tanrı bilinci ne zaman ortaya çıktı? Dinlerin ortaya çıkışı neyi ifade etmekteydi ve hurafelerin günümüzdeki işlevi nedir?

Ruh Kavramı

Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, bu aşamada insan, küçük gruplar hâlinde yaşamaya ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başladıkça da yer değiştirmeye başladı. Bu süreçte insan, alet yapımında ve avlanmada ustalaşmakla kalmamış, aynı zamanda korunma ve barınmanın yanı sıra topluluklar hâlinde istikrarlı bir yaşam da edinmişti. İnsanın bilincindeki ilk yarılma da bu aşamada baş göstermişti. Ona göre her nesne ve bedende ilahi bir ruh vardı. Gerçi insanın düşüncesi hâlâ ilkeldi, ancak ruh ile beden arasında bir ikiliğin ve dolayısıyla madde ile ruh arasında bir çatışmanın olduğu varsayılmaya başlanmıştı.

Bu varsayıma göre ruh, hem nesnenin bütünlüğünü sağlayarak ona öz kazandırıyordu hem de ona yaşam amacı vererek motivasyon sağlıyordu. Ruh bedeni terk ettiğinde insanın ne bütünselliği (ölüm) ne de motivasyonu kalmaktaydı. Bedensel bütünlüğün yok olmasıyla birlikte ruh ya bir başka bedende boy gösterirdi ya da asıl ilahi kaynağına geri dönerdi. O, görülemeyen, hissedilemeyen, ama her şeye hükmeden varlıktı. Gerçi insan düşüncesi henüz ikilikten uzaktı, ancak din ve tanrı inancının temeli de böylece atılmaktaydı. Ruh kavramının izleri bugün hâlâ devletlerin, toplumların, partilerin, dinlerin ve insanların yaşamında devam etmiyor mu? Devletler, toplumlar, dinler, partiler ve insanlar da amaçlarını, varlıklarını "ulvi" bir ruhla anlamlandırmıyorlar mı?

Toplumsal gelişmenin belli bir aşamasında insanoğlu duyumsadıklarından, rüyalarından, düşünce ve tasavvurlarından hareketle kendi bedeninin dışında, ondan özerk ve ona hükmeden ve hatta bedenin ölümüyle birlikte onu terk eden ve sonsuzluğa kavuşan, belki bir başka bedende yeniden ortaya çıkan kutsal ve ölümsüz bir gücün olduğunu düşünmeye başlamıştı.* Bilinci henüz basit ve algısal aşamada bulunan insana göre düşünce, akıl, bilinç, bilgi ve tasarım yetisi maddeden (bedenden) bağımsızdı; bunlar yüce bir varlıktan geçici olarak edinilmişti. Bu ilahi varlık hem onun bir parçasıydı hem de ona hükmetmekteydi. İşte bu, aynı zamanda kutsallık atfedilen yüce ruhların keşfiydi ve bunlar her yerde ve her şeyde vardı.

Gördüğümüz, duyumsadığımız ve etkisini fark ettiğimiz her varlığın bir nesnelliği vardır; ancak insanoğlu içinde yaşadığı nesneler dünyasının gücünün,

* Karen Armstrong'un da belirttiği gibi insanoğlu "homo sapiens" olduğu andan itibaren önce "homo religiosus"tur. Bkz. Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ayraç Yayınları, Ankara, 2008, s.11.

direncinin ve etkisinin nereden kaynaklandığına henüz akıl erdiremiyordu. Gücüne ve etkisine hayran kaldığı nesne ve olgulara hem tapınıyor hem de parçası olduğu bu dünyaya hükmetmek istiyordu.

Tanrı Fikrinin Keşfi

Baştan belirtelim: Tanrı imgesi ve dinler, bazılarının iddia ettikleri gibi ne cehaletin ne de zihinsel geriliğin ifadesidir. Yine aynı şekilde dinler ne Havva ile Âdem'in cennetten kovulmasıyla başlamıştır ne de insanlar ahlaki değerlerin yanı sıra saygı ve sevgi kurallarını öğrensinler diye gönderilmiştir. Aynı şekilde dinler ne halkı aldatıp sömürmek ne de baskı altına almak için uydurulmuştur.*

Eğer dinler salt insanları aldatmak, baskı altına almak ve sömürmek için uydurulmuş kurallar olsaydı, onlar çoktan silinip gitmiş olurdu. Hiçbir din, ideoloji veya inanç sistemi zor ve şiddete dayanarak binlerce yıl varlığını sürdüremez. Eğer bugün bilimsel ve düşünsel alanda yaşanan büyük gelişmelere rağmen insanlığın büyük bir çoğunluğu hâlâ çeşitli dinlere ve inanç sistemlerine inanıyorsa, o zaman bunun bir başka sebebinin olması gerekir. İnanç sistemleri, insanlık tarihinin belli dönemlerinde, toplumların maddi ve manevi ihtiyaçlarının bir ifadesi olarak ortaya çıkmış ve bu ihtiyaçlara yanıt verdiği oranda hem tarih içinde değişiklik geçirmiş hem de toplumsal bilinç ve kurallarla kökleşmiştir. Bu bölümde, bu sürecin nasıl işlediğini adım adım takip edeceğiz.

İlk başlarda insan, çevresiyle (doğasıyla) hem maddi hem de düşünsel açıdan öylesine özdeşti ki bırakalım kendi konumunun bilincine varmasını, içinde yaşadığı doğa hakkında bile herhangi bir fikre sahip değildi. İlkel insanın ufku, en başlarda sadece onu dolaysız çevreleyen doğanın dar ve sınırlı ufkuyla belirlenmişti. O, içinde yaşadığı doğanın kopmaz bir parçası olduğunu hissediyor ve dolayısıyla onu çevreleyen her nesnenin de kendisi gibi yaşayan varlıklar olduğunu sanıyordu. O nasıl koşuyor, avlanıyor, nefes alıyor ve yaşıyorsa, onu çevreleyen canlı ve cansız nesneler de yaşıyor ve nefes alıyor olmalıydı.

İlkel insan, doğa karşısındaki güçsüzlüğünün ve çaresizliğinin bilinciyle onu çevreleyen ve canlı olduğunu düşündüğü nesneleri etkilemeyi gerekli

* Tevrat ve İncil'i tarihsel bağlamları içinde inceleyerek tanrı fikrinin nasıl doğduğunu inceleyen Jean Bottero şunları vurgular: "Tanrı'nın mutlak Tekliği ve Aşkınlığının [keşfi]... eğer taraf tutmuyor ve kendimizi iki ayaklı bilgisayar yerine koymuyorsak, hiç kuşkusuz bizi doğal yokuşumuzda en fazla zorlayan, bizi en fazla aşan, bizi kendimizin üstüne çıkaran ve bu nedenle (...) bizi en çok şaşkın ve hayran bırakan, en çok alkışladığımız zihnimiz ve kavrayışımızdır." Jean Bottero, *Tarihte Tanrı Fikrinin Doğuşu,* çev. İsmail Yerguz, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010, s.13-14.

görüyordu. Çünkü ona göre kendi varlığını koruyabilmenin, avlanabilmenin ve ayakta kalabilmenin yolu buradan geçmekteydi. İleride bu çabanın mutlak bilgiye erişme arzusu olarak devam edeceğini göreceğiz. Fakat onun bilinci henüz o aşamanın eşiğine bile gelmemişti.

Belli bir düzeyde bilinç sahibi olan insanın öyküsü, çok erken bir zamanda, günümüzden iki milyon yıl önce başlamıştı. Bu dönem aynı zamanda insanoğlunun vahşet dönemiydi. İnsan, çok uzun bir aradan sonra önce alet yapmasını öğrenmiş, ardından da kısmen yerleşik hayata geçerek toplayıcılığa başlamıştı. Varılan bu aşama henüz barbarlık dönemidir ki bu sürecin kökleri de on beş bin yıl öncesine kadar gitmektedir.

Animizm

Bu dönem aynı zamanda insanlığın evrensel inanç sistemi olarak bilinen *animizm* dönemiydi. Hemen hemen her topluluk birbirinden bağımsız şekilde animizm düşüncesine yönelerek inançlarını masallara, destanlara, cennet tasvirlerine, yaratılış efsanelerine yansıtmıştır. İnsanlık o dönemde ruhların evrenin her köşesine yayıldıklarını, her nesnenin ve varlığın bir ruha sahip olduğunu ve ruhların onlara hükmettiklerini düşünmekteydi. İnsanlara göre ruhların hükmettiği varlıklar kutsaldı. Bunlar her şey olabilirdi, kaya, ağaç, tepe, ırmak, rüzgâr, güneş, ay, kartal, kaplan, toprak, deniz, gökyüzü vb. şeyler. İnsan, gücüne ve etkisine hayran kaldığı bu güçlerin yararını gördüğünü düşündükçe kendisinin de "tanrısal güce" erişebileceğini ya da aynı şekilde etkide bulunabileceğini sanmıştı. Bunun için dualar etmeye, bazı simgesel nesneler üretmeye veya ritüeller icat etmeye başlamıştı. Ava çıkmadan önce sözkonusu avın bir simgesine (çizim veya heykelcik) dua eder veya onun etrafında belli bir ritimde dans ederek hem onun gücünü kendi gücüne katmayı düşünür hem de avın başarılı geçmesi için avından kendisini affetmesini dilerdi. Dans, dua ve çeşitli ritüellere başvurarak avının ruhuyla diyaloğa girer ve onunla ruhta birleşmeyi umardı. İnsanlar bu ritüelleri hem avdan önce hem de avdan sonra icra ederek bir tür arınma yaşarlardı. Günahlardan arınma arzusu ve eylemi insanlığın en eski ritüellerinin başında gelir. Günahlardan arınırken kutsal ruhlara dualar edilir, armağanlar sunulur, bedeller ödenir, ama karşılığında da af beklenir, başarılı avlar ve bereket umulurdu. Muhtemel yaralanmalarda, salgın hastalıklarda, doğal afetlerde, topluluğu dağılma noktasına getirecek derecedeki sıkıntılı dönemlerde bu ritüeller yoğunlaştırılır ve daha çok uygulanırdı.

Kimi zaman bu ritüelleri uygulamadıkları gerekçesiyle insanlar suçlanır, yeterince arınmadıkları, kutsal ruha dua ve biat etmedikleri, ruhların öfkesini kışkırttıkları gerekçesiyle dışlanır (aforoz) veya cezalandırılırlardı. "Günah keçisi" olgusu da bu süreçte ortaya çıkmış olmalıdır. Sonraki süreçte doğal nesnelerin ya da av hayvanlarının yerini yerleşik hayata geçme aşamasında önce tapınaklar, kutsal mekânlar, kutsal figürler (bitki, hayvan, güneş, ay, yıldız veya putlar) alacaktı. İnsan veya hayvan kurban (armağanlar sunma) ritüelleri de bu aşamanın ürünleri olarak ortaya çıkacaktır.

Kuşkusuz, bu süreç bir anda değil, binlerce yıl ve karşılıklı etkileşim içinde gelişmişti. Yani insanoğlu ilk başlarda hem kutsallık atfettiği nesnelerden ürküyor, korkuyor ve onların huzurunda huşuyla secdeye varıyor hem de onların güçlerinin denetim altına alınabileceğini düşündükçe, yani onların korkulan güçlerinin kutsallıkla ilgili olmadığını anladıkça kendisi de zihinsel anlamda sıçramalar yaşıyordu.

Sözkonusu aydınlanmanın nasıl oluştuğuna düşünce ve bilincin nasıl oluştuğunu anlattığımız bölümde ayrıntısıyla değinmiştik.

Mitolojik Düşünce

Topluluklar, örgütlü dinlerin ortaya çıkmasından önceki çağlarda, varlıklarını devam ettirebilmek için kutsallık atfettikleri çeşitli nesnelere tapınırken veya bazı özgün ritüellere başvururken hem bilimsel ve düşünsel sıçramalar yaşıyorlardı hem de ahlaki ve toplumsal değerler yaratıyorlardı. Bugün birçok insan on binlerce yıl önceki ritüelleri mantıksız işler olarak görme eğilimindedir. Ancak o günün insanının yaşam koşullarını, üretim faaliyetinin düzeyini ve düşüncesinin aşamasını düşünürsek onlara büyük haksızlık yaptığımızı anlarız. Her inanç ve düşünce sistemi ortaya çıktığı toplumsal koşullar içinde anlam kazanır ve bir bakıma maddi ve düşünsel etkileriyle toplumları ilerletir veya geriletir. Günümüzün modern insanının eski insanların on binlerce yıl önceki düşünce tarzlarını mantıksızlıkla veya hayali düşünce olmakla suçlama eğilimi, sadece onun tarihin ve insanlığın gelişim yasaları konusundaki bilgisizliğini açığa vurur.

Her inanç sisteminin geçmişte toplumsal bir anlamı ve mantığı vardı. Her toplum veya topluluk, maddi ve zihinsel gelişmişlik düzeyine göre belli bazı toplumsal efsaneler veya değerler yaratarak ve bu efsaneler veya değerler etrafında örgütlenerek varlığını devam ettirirdi. Toplulukların ürettikleri mitlerde, efsanelerde ve inanç sistemlerinde, o gün açısından bakarsak, muazzam

bir sanatsal yaratıcılık, mantıklı düşünüş ve yararcı işlem vardı, çünkü onlar, bu mitleri ve efsaneleri üretirken, zihinsel imkânlarının sınırlarını aşmakta ve böylece doğanın acımasız koşullarına meydan okumaktaydılar. Mitoloji uzmanı Joseph Campbell, "İnsanlar, kökenlerine ilişkin herhangi bir mitolojik hikâye uydurmadan, evrendeki konumlarını anlamlandıramamaktadırlar. Her halkın kendine özgü bir doğaüstü simge ve işaretleri olan yaratıcı kahramanları vardır," demektedir.

Toplumlar daima belli bazı toplumsal (siyasal) veya dini idealler, amaçlar ve değerler uğruna birleşir, örgütlenir ve savaşarak hayatlarını ortaya koyarlar. Eğer bugün bazı toplumlar varlıklarını devam ettirebiliyorlarsa, bunun nedeni, etrafında birleşebilecekleri belli değerler ve kurallar yaratmış olmalarıdır. Her ideal, amaç ve değer kendi tarihsel koşulları içinde değerli ve anlamlıdır. Bugün etrafında birleştiğimiz ideallerimiz, toplumsal amaç ve değerlerimiz de yüzlerce yıl sonraki kuşaklara eskimiş, mantıksız ve anlamsız ideal ve amaçlar olarak gelecektir. Bu yüzden geçmiş dönemin mitlerini düşünsel gerilik değil, aksine, toplumların ve bireylerin doğanın yasalarını anlama ve kendi bilinçlerine varma süreci olarak görmek gerekir.

Toplumlar, yarattıkları mitler ve efsanelerle doğanın acımasız koşullarını alt etmişlerdir. Çünkü bu mitolojik söylence ve efsaneler insanların birleşmesinin, ortaklaşa yaşamasının ve hayatta kalabilmelerinin motivasyonunu oluşturmaktaydı. Doğanın koşullarının üstesinden gelmek, onun yasalarını kavramak, bilimsel düşünüşte ilerlemek ve aydınlanmaktır. Sonuçta doğanın yasalarını kavramak, doğanın gücünü dizginlemektir. Doğayı dizginlemek önce zihinde mitolojiyle başlar, ama sonra bu, zihinsel gelişmişliğin belli bir evresinde maddi koşullarda da uygulanır. Bu süreç her zaman ikili bir şekilde birlikte ilerlemiştir.

Sonuçta mitos hâlindeki düşünce, insanın kendi ruhunu ve hayatını çeşitli doğal nesnelere veya doğaüstü güçlere (kaya, rüzgâr, güneş, hayvan figürleri, orman, ruh vb.) yansıtarak onlarda kendini görmesidir. Felsefenin ortaya çıkması, insanın zihninde yarattığı tanrısal figürlere yabancılaşmasıyla başlamıştır.

Bozkurt efsanesi ya da Nevruz veya Hıristiyanların kutladıkları Noel ve Yumurta Bayramı (Paskalya) gibi kutsallık atfedilen günler, toplumların doğa felaketlerine karşı birleşebilmek için ürettikleri ortak halk efsaneleridir. Kâhinlerin, rahiplerin, dedelerin, Şaman büyücülerinin duaları ve dansları eşliğinde icra edilen bu ritüeller, aslında hasat verimli olsun, koyun ve keçiler

daha çok yavrulasın, daha çok süt versin, ağlara daha çok balık takılsın beklentileridir. Bu ritüellerin salt dua ve danslardan ibaret olmadığını tahmin etmeliyiz. Bu ritüellere eşlik eden teorik ve düşünsel bir birikim de vardı. Dedeler, Şaman büyücüler, rahipler ve kâhinler, aynı zamanda ilaç yapabilen, insanları iyileştirebilen, yıldızların konumu ve gezegenlerin hareketlerini okuyabilen, toprağın verimliliğini ölçebilen, tohumun işlevini bilen, iklim ve hava koşullarını iyi tahmin edebilen insanlardı.

Mitolojik söylenceler ve büyüsel ritüeller insanların doğumdan ölümüne kadarki bütün hayatlarını belirlemekteydi. Kutlamalar doğumla birlikte başlar, sonra bunu ergenlik döneminin kutlamaları takip ederdi. Ardından bu süreç sünnet ve aybaşı kanaması, evlilik ve çoluk çocuğa karışmayla devam eder ve sonra olgunluk ve ölüm süreciyle sona ererdi. Bu ritüel ve inançlar hem toplumun etrafında birleşeceği değerleri temsil eder hem de toplumlar bu ritüeller sayesinde güçlenerek etkilerini çevre bölgelere yayarlardı.

Kısacası ilkel insanın zihinsel dünyasını belirleyen mitolojik aşama aynı zamanda büyük düşünsel sıçramaların başlangıcıydı. Bu süreç salt insani zayıflığın, zihinsel yetmezliğin değil, aynı zamanda düşüncede ve zihinde ilerleme ve gelişmenin, hayvanlar âleminden kurtuluşun güçlü bir ifadesi olarak da görülmelidir. Kısacası insan bu süreçte hem doğaya daha çok yabancılaşmakta –ki yabancılaşma aynı zamanda aydınlanarak bağımsızlaşmaktır– hem de özgürleşerek kendi varlığının bilincine varmaktaydı. İlerleyen süreçte toplumlar kendi içlerinde bölünerek sınıflara ayrılacak ve böylece mitolojik aşama da felsefenin ve örgütlenmiş dinlerin etkin olduğu toplumsal süreçleri başlatacaktır.

İdeal Varlık İmgesi

İnsan, maddi üretiminin ilerleyen sürecinde doğada olup bitenleri günbegün, anbean izledikçe, olayların ve fenomenlerin birbirini neredeyse tıpatıp takip ettiğini gördükçe, bazı olguların hep aynı ritimde tekrar ettiğini keşfettikçe, en önemlisi de bizzat kendi pratiğiyle çevresini, doğasını ve zihnini işleyip dönüştürdükçe, tüm bunların tesadüflere bağlı olmayan, kökeninde belli bir nedensellik bulunan olgulardan (töz, hareket vs.) kaynaklandığını anlamaya başlamıştı.

Düşüncede somuttan soyuta, algısal bilgiden mantıklı düşünmeye sıçrayış, kendiliğinden olan, yani aklın veya zihnin zorlanmasıyla gerçekleşen bir şey değildi; bu, bizzat insanın günlük pratiğiyle, deneyim ve becerisiyle kazandığı

bir vasıftı. Duyudan düşünceye, algısal olandan mantıksal olana, tikelden çoklu olana, kısacası algısal bilgiden mantıksal bilgiye ulaşan insan, edindiği yeni ve nitelikli bilgilerle dünyasını daha derinden kavramaya başlamıştı. Bizzat insan emeğinin, üretim pratiğinin ve yaşam mücadelesinin bir sonucu olan bu gelişme, birdenbire değil, evrimsel bir süreç içinde anbean olmaktaydı ki, insan bu sayede hayvanlar âleminden uzaklaşarak insanlaşmıştı.

Tam da burada bir parantez açarak yeniden şunları kaydedelim: Büyücüler, Şamanlar, kâhinler ve rahipler, başlarda sanıldığı gibi halkı kullanan hokkabazlar değillerdi. Kuşkusuz, zaman zaman onlar kendilerini insanlardan üstün görme veya bazı imtiyazlar elde etme arzularına sahiplerdi, ancak onlar esas olarak toplumların varlığını belirleyen pratiklerde ve uzmanlık alanlarında yoğunlaşmış öncülerdi. Hekimlik bilgisi sayesinde insanları iyileştiriyor, totem üzerinden avlanmayı kolaylaştırıyor, bereket kültü üzerinden verimi çoğaltıyor, basit bilimsel teknolojik atılımlara öncülük ediyor ve özellikle de doğanın bağrında günden güne erimeye ve yok olmaya yüz tutmuş toplumları (Arabistan'ın çölde yaşayan bedevilerini düşünelim) âdeta topraktan söküp çıkarırcasına varlık hâline getiriyorlardı. Kuşkusuz, toprağı verimli kılan, bereketi çoğaltan, felaketleri savuşturan, darlıkta kurtuluş sağlayan din adamlarının duaları, dans ve ritüelleri değildi, ancak bütün bu ritüellerin güçlenmek, azimle işe koyulmak, korkusuzca savaşmak, ortaklaşa hareket etmek, teorik bilinç kazanmak için motivasyon sağladığını ve insanların güçlerine güç kattığını unutmamamız lazım. Din önderleri, sanıldığı gibi insanlara sadece belli bir din empoze etmiyor, aynı zamanda toplumlara birçok bilimsel, ideolojik, dini, sanatsal yenilikler de kazandırıyorlardı. Şamanların, büyücülerin, peygamberlerin vaaz ettikleri dinlere kendilerinin ne kadar inandıklarını bugünden tahmin etmemiz mümkün değildir, fakat bugün bile birçok insanın her rüyayı gerçek, her halüsinasyonu tanrı buyruğu olarak gördüklerine şahit olunca, binlerce yıl önceki insanların düşünce yapısını ve ruh hâlini anlamak da kolaylaşmaktadır. Beş yüz yıl önce bile toplumların başvurdukları kâhinleri vardı. Eskiden her hükümdarın bir rüya tabircisi bulunurdu ve onların yorumlarından hareketle kararlar verilir ve hatta savaşlara da böyle girilirdi. Binlerce yıl önce Çinli kâhinler tahminlerini kabuklar üzerine çiziktirirlerdi. Babil kâhinleri ciğer okur, Antik Yunan kâhinleri ve başka Şaman kültürlerinde sıklıkla rastlanan rüya tabircileri veya doğa olaylarını açıklayan biliciler çeşitli nesnelerden veya doğa olaylarından hareketle geleceği tahmin ederlerdi. Ve bu olgulara en başta Şamanların, rahiplerin ve peygamberlerin kendileri inanırlardı.

Şimdi soruyu bir de tersten soralım: Büyücülük, totemcilik, din ve Tanrı inancı, acaba çıktıkları anda gerçekten insanoğlunun çaresizliğinin, yetmezliğinin, bilim dışılığının, geriliğinin, ezikliğinin bir ifadesi miydi? Yoksa birbiriyle bağlantılı olan, âdeta bir önceki aşamanın içinden bir tohum gibi çıkıp gelişen büyücülük, totemcilik, din ve tanrı bilinci, maddi ve düşünsel sıçramanın ifadesi miydi? Bu, spekülasyon değil, mantıklı bir çıkarımdır. Her düşünsel sıçrama ve gelişme, aynı zamanda maddi dünyanın gelişmesinin, ilerlemesinin ve yükselmesinin ifadesidir.

Örneğin, secdeye varmak eylemi.

Sanıldığı gibi bu, sadece âcizlik, tevekkül, itaat, teslimiyet, çaresizlik veya cahil bir insanın edilgenliği miydi? Kuşkusuz, değildi. Çünkü bütün bu ritüeller, aynı zamanda ilk çıkış anlarından itibaren doğadan daha fazla ürün almak, toprağı, avı, üretimi bereketli kılmak için insanın bir irade beyanıydı.

Toplumsal aşamadaki her sıçrama, örneğin yerleşik topluluğa geçme veya kentleşerek devletleşmeye adım atma aynı zamanda ideolojik donanımla, siyasi programla birlikte gerçekleşir. O gün açısından bakarsak bunun ifadesi yeni bir totem yaratma, daha farklı olduğu sanılan yeni bir büyücünün etrafında birleşme, yeni bir din oluşturma veya mevcut totemlere ve dinlere üstün gelen yeni bir totem veya din benimsemedir. İstisnasız bunların hepsi belli toplumsal sıçramalara tekabül eden olgulardır. Sözkonusu totemlerin veya dinlerin öne çıkması sürecinde zorunlu olarak uygulanan ritüellerin (tek-tipleştirme ve sistemleştirme) önemli bir kısmı rasyonelliği olan işlemlerdi ve bunlar maddi ihtiyaca yanıt verirken çok az bir kısmı da kuşkusuz irrasyonel, mantıksız ve bugün açısından bakarsak bütünüyle *anlamsız* uygulamalardı. Fakat bunların hepsinin ideolojik-siyasi ve toplumsal-kültürel nedenlerinin olduğu kesinlikle anlaşılmalıdır. Sıçrama dönemlerinde uygulanan her toplumsal kural ve ritüel araya zaman girdikçe insana gereksiz, anlamsız, mantıksız ve hatta zararlı gelebilir, fakat ilk uygulandıkları anlarda durum farklıydı.

Örnek olarak tapınak inşa etme eylemini ele alalım: Birçok insan tapınakların inşa edilmesini insanların boş işlerle meşgul edilmesi, düşünce ve enerjilerinin körleştirilmesi, sömürülmesi ve aldatılmasının bir ifadesi ve fiziksel eziyetin yoğunlaşması olarak değerlendirebilir.

Peki bunu bir başka şekilde yorumlamak mümkün değil mi? Örneğin, dağınık toplulukların belli bir merkezde ve yerleşim yerinde birleştirilmesi, merkezi bir mekânda ortak bir iradenin ortaya konması, bu arada üretimin örgütlenerek verimli hâle getirilmesi, belli bir nizam ve faaliyet ekseninde

insanın tasarım alanında yetkinleşmesi (inşa etmek ustalaşmaktır), ortak bir amaç uğruna hiyerarşik düzene geçilmesi ve geleceğin güvence altına alınması, toplumsal yaşama nizam vererek doğadan veya başka yerden gelecek tehlikelere karşı gücün ortak bir amaç uğruna birleştirmesi ve bu yolla bilimsel becerilerin kazanılmasının ifadesi olamaz mı?

Ya da yıldızlar burcuna gelelim: Yıldızlar ilk tapılan tanrılardandır. Irmağın taştığı anda göklerde beliren yıldızın "taşma yıldızı", saban sürme esnasında görülen yıldızların "boğa veya öküz yıldızı", aslanların çölleri terk ederek sulak bölgelere geldikleri dönemde göklerde beliren yıldızların "aslan yıldızı", kuzu ve oğlakların doğdukları dönemlerde göklerde beliren yıldızların "oğlak yıldızı" olmaları, insanoğlunun bilimde ilerlemesi, kırsal üretimde mevsimsel döngüleri kavraması, hayvancılıkta, avcılıkta ve denizcilikte bilimsel sıçrama açısından tayin edici bir işlev görmüş olamaz mı? Bu düşüncenin rüzgârın, ırmağın, ayın ve güneşin tanrılaştırılmasında da aynı işlevi gördüğünü anlayamıyor muyuz?

Bu örnekler çoğaltılabilir. Dinler, kuşkusuz ki maddi hayatı bilinçte tersyüz ederler. Ancak kökleri toplumsal ihtiyaçların derinliklerinde yatan ve hayatın her alanını belirleyen gelenek ve kültürlerde yatmaktadır.

Peki Tanrı nasıldır? O, kusursuz ve her şeye gücü yeten, en yetkin ve mutlak varlık değil midir? Ona tapınmak aynı zamanda insanın kendisine çeki düzen vermesi, tanrısının mutlak varlığından kaynaklanan bilgisine güvenmesi ve onun gücüne ulaşması, onun yetkinliğine ve mutlak bilgisine ulaşmak için enerjik olması, insanın ne olmak istediğini belirleyen ideal tip ve figür değil midir? Bugün bile herkes birilerini örnek alarak kendi hayatına yön vermez mi? Günlük hayatta yetkinliğimizi bir başkasının yetkinliğiyle kıyaslayarak gelişmemizi düzenlemez ve daha iyisini yapabilmek için planlamaz mıyız? Tanrı'ya secde eden insan, aslında bütün bu ritüelleri kendisini tanrılaştırmak için yapmıyor mu? Peygamberler, kendilerinin tanrıdan sonraki en kutsal ve tanrıya en yakın varlıklar olduklarını söylemiyorlar mı? Yani bir nevi tanrının saygınlığına, yetkinliğine, gücüne ve bilgisine sahip tek insan olduklarını ima etmiyorlar mı?

Bu ilk imge, figür, ideal tip Tanrı imgesi değil midir?

İnsan Neden İnanır?

Kuşkusuz, birbirinden farklı inanç sistemleri hep birlikte ve birdenbire ortaya çıkmadı. Bunlar zaman içinde, birbirinden beslenerek ve kuşaktan kuşağa aktarılan düşünsel zincirin halkalarından oluştu. Dolayısıyla insanlık,

bu düşünsel zincirin halkalarını adım adım takip ederek hayvanlar âleminden koptu ve günden güne insanlaştı.

Peki, insan sadece el-emek etkinliğiyle mi (somut üretim) insanlaştı? Tabii ki hayır. İnsan, aynı zamanda ve özellikle düşünsel atılım ve zihinsel devrimlerle insanlaştı. Büyü, Tanrı imgesi ve dinler ilk anlardan itibaren insanın evreni ve kendi varlığını algılamasının, toplumsallığını kavramasının zihinsel izdüşümüdürler. Bilim, siyaset, sanat, kültür de buradan doğdu.

Sanatın, felsefenin, siyasetin dinden ayrışmasının tarihi de bunu göstermiyor mu?

Peki, sanat, felsefe ve siyaset gibi üstyapı kurumlarının tarihi ne kadar olabilir? Bunların en fazla birkaç bin yıllık bir geçmişi vardır. Demek ki insanoğlu on binlerce yıldır hayatını örgütlerken ve yaşam henüz felsefe, bilim, sanat ve siyaset üretemeyecek kadar basitken, insanın pratiği ve düşüncesi büyü, inanç ve binbir türlü tanrı imgesiyle belirleniyordu.

İnanç ve irrasyonel düşünme tarzı insanın doğasında baştan itibaren vardı ve hep var olmaya devam edecektir. Bu yüzden inanç sistemlerinin felsefe, sanat, edebiyat ve diğer kültür alanlarıyla olan ilişkisi hiçbir zaman son bulmayacaktır.

İnsanın zihinsel dünyası, gerçek dünyasından her zaman daha karmaşık, daha katmanlı ve daha bilinemezdir. Bu yüzden zihinsel çelişmeler maddi çelişmelerden daha yoğun, daha çeşitli ve daha karmaşıktır. Kuşkusuz, bu çelişmelerin maddi dünyadan kaynaklanan bir temeli vardır, fakat zihinsel ve düşünsel etkinliklerin maddi dünyadan bağımsız ve kendine has bir özerkliği de vardır. Dolayısıyla her insan, içinde yaşadığı toplumsal düzen nasıl olursa olsun, eninde sonunda zihinsel yapıdan kaynaklanan çelişmelerin sarmalına bağlanmaktadır. Bu çelişmeleri herkes kendi zihninde ayrı ayrı yaşar ve sonra da kuşaklar boyunca aktarmaya devam eder. Kanımca insan olmaktan kaynaklanan bu özelliğimiz, yani zihinsel yapımızın paradoksal işleyişi sonsuza kadar devam edecektir.

Şimdi yeniden ilahiyat (din-bilim) konusuna dönerek konuyu toparlarsak... Bu süreç incelendiğinde görülecektir ki tanrı inancının ve dinlerin ortaya çıkışının hem birbirinden bağımsız hem de birbiriyle bağlantılı üç boyutu vardır.

Birinci boyut antropolojiktir, ki yukarıda bunu açıklamaya çalıştık. Bizi ümitsizliğe sevk eden saf ve yıkıcı gerçeklik, hayatı anlamlandırmak açısından yeterli gelmemektedir. Halbuki her insan geleceğe ve buradan da sonsuzluğa bağlanmak istemektedir. Din ve tanrı bilincinin kökeni, düşünen bir varlık

olan insanın mevcut olanın ötesine geçme arzusuna ve bu arzuyu doğaüstü varlıklar üzerinden açıklamaya yatkın zihinsel yapısına dayanmaktadır. Din ve inanç kültürü bir toplumda bir kez yer edindikten sonra onun etkisini ortadan kaldırmak çok zordur. Hatta bazen bu etkinin kökten silindiği sanılsa bile bir süre sonra toplumda yeni bir din veya yeni bir inanç dalgasının ortaya çıkacağından emin olabiliriz.

Tarihte dinlerin kültürel ve zihinsel temelini ortadan kaldırmayı veya en azından sınırlandırmayı amaçlayan iktidarlar olmuştur. Örneğin, Sovyetler Birliği'nde dinlerin etkinlik alanları oldukça daraltılmıştı. Kuşaklar boyunca insanlara dinlerin bir aldatmaca olduğu anlatılmış, binlerce yayın çıkarılmış, filmler yapılmış, gösteriler düzenlenmiş ve insanlar âdeta tanrıtanımazlığa yönlendirilmiştir. Aynı şekilde Türkiye'de, özellikle Cumhuriyet devrimleri döneminde dinlerin toplum üzerindeki kültürel etkisi, bazı din kurumlarının, cemaatlerin, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla önemli ölçüde zayıflatılmıştı. Fakat buna rağmen hem Rusya'da ve Türki cumhuriyetlerde hem de Türkiye'de birkaç kuşak sonra din ve inanç sistemlerinin yeniden canlandığına veya canlandırılabildiğine tanık oluyoruz. Bu gelişmenin ne okuryazarlık oranıyla ne bilime verilen önemin azalması ve çoğalmasıyla ne de eğitim ve bilim alanında önemli aşamaların katedilip edilmemesiyle ilgisi vardır. İnsanın varlık bilinci, rüya, hastalık, ölüm korkusu ve sonsuzluk arzusu durmaksızın bu zemini güçlendiren etkenlerden bazılarıdır ki bu aynı zamanda inancın bireysel kökenidir.

İkinci boyut toplumsaldır, ki bunu da kısmen yukarıda açıklamıştık. İnanç, din ve tanrı bilinci toplumların örgütlenme düzeyiyle doğrudan ilişkilidir. İnanç sistemleri üretim sürecinin gerekleriyle doğrudan bağlantılıdır. Toplumlar tarihte daha üst düzeyde örgütlenebilmek veya üretimden daha fazla verim alabilmek ve gündelik hayatlarını düzenleyebilmek için ilahi güçlerin yatıştırılması ve denetim altına alınmasını gerekli görmektedirler ki bu aynı zamanda inancın kolektif kökenidir. Ama din ve inanç sistemleri manevi arayış içinde olan bireylere sığınacakları bir ortam da sunarlar. Bu açıdan dinler, bugün bile birçok bölge ve coğrafyada güçlü bir birleştirici rol oynamaktadır. Dinine bağlı insan, bütün hayatı boyunca onu gözetleyen, günahları için uyaran ve cezalandıran, sevaplarında ise onu övgüye ve mükâfatlara boğan tanrısına sığınmaktadır. Tanrılar inananları sadece cezalandırıp mükâfatlandırmaz, aynı zamanda onlara öbür dünyada ebedi yaşam ve mutluluk da vaat eder ki bu da muazzam bir teselli kaynağıdır.

Birçok insanın herhangi bir cemaat veya tarikata sığınmasının en önemli nedenlerinden biri de sözkonusu kuruluşların insanlara sunduğu sosyal ve ekonomik ortamdır. Dinlerin birleştiricilik etkisi en çok bu alanda hissedilmektedir.

Üçüncü boyutu ise siyasidir ki bu da din ve inanç sistemlerini belli bir siyasi programla hayata geçirmek, kullanmak demektir. Dinlerin etkisi kullanılarak toplumlar olumlu veya olumsuz anlamda yönlendirilirler ve bu süreçte insanların düşünme ve yaşam tarzlarına da hükmedilir. Yani dinler, iktidar amacıyla (ideoloji olarak) araçsallaştırılırlar.

Dinlerin ortaya çıkış süreçlerine ilişkin düşünce ve tartışmaların ortaya çıkması ise tam da din ve tanrı inancının siyasallaştırılma dönemine denk gelmektedir. Bilindiği gibi din ve inanç sistemleri insanlık tarihinin en köklü ve en eski kültürel geleneklerinin başında gelir. Dolayısıyla siyasal hareketler veya iktidarlar daima toplumsal-kültürel belleğin en köklü unsuru olan dini geleneğe ve inanç temelli düşünüş tarzına yaslanmak veya bunu araçsallaştırmak istemişlerdir. Dinsel uygulama ve kuralları savunan kesimlerin çoğunlukla muhafazakâr kesimler olmaları ve bunların çoğunlukla gerici ve sağcı iktidarlar tarafından kullanılmaları tarihte çok sık rastlanan olgulardandır.

Ancak unutmayalım ki dinler, tarihte devletleşmenin, yeni bir uygarlık kurmanın ideolojisi de olmuşlardır. Fakat zamanla dinci çevreler, doğaüstü ilahi güçlere sarılarak toplumsal yenilikleri ve bilimsel gelişmeleri engelleyebileceklerini düşünürler. Dolayısıyla bu süreçte toplumda din-bilim çatışması olarak bilinen kültürel çelişme de ortaya çıkmış olur.

Din ve Şiddet Olgusu

Kuşkusuz, toplumsal ilişkilerin her aşamasında "zor" ve "şiddet" önemli bir rol oynamıştır. Fakat şiddet olgusu, daha baştan itibaren, yani inanç sistemleri henüz gün yüzüne çıkmamışken bile, insanlar arası ilişkinin temel ve vazgeçilmez unsuru olmuştur. Dolayısıyla zor ve şiddetin nedenini salt dinlerde ve inanç sistemlerinde aramak, soruna tersten yaklaşmak olur. Çünkü şiddet ve zor olgusu insanın toplumlaşma sürecine hep eşlik eden bir unsur olmuştur. Alman düşünür Engels, zor ve şiddeti, doğmakta olan toplumsal atılımların (devrimler) ebesi olarak tarif eder ki bu çok yerinde bir saptamadır. Zor ve şiddet insan hayatında hep vardı, ancak şunu belirtmemiz lazım ki tektanrıcı dinler ileri düzeyde örgütlenmiş imparatorlukların (toplumların) dinleri

olduğu için, o dönemlerde uygulanan şiddetin boyutu da daha kapsamlı hâle gelmiştir.

Neticede zorun toplumsal işlevi veya toplumsal ilişkilerdeki belirleyici rolü, bugün de gizli saklı bir biçimde en aydınlanmış toplumlarda bile devam etmektedir. Eskiden vahşet derecesinde ortaya konan şiddet, bugün toplumsal ve ahlaki kurallar, alışkanlıklar veya yasalar üzerinden, yani "rızayla" devam etmektedir. Görünen odur ki şiddet ve zor unsuru, toplumlar var oldukları sürece, yani hiyerarşik yapının bir ifadesi olan toplumsal örgütlenme devam ettiği sürece insan ilişkilerinde hep etkisini hissettirecektir.

Yeniden konumuza dönersek: Toplumsal ilişkilerin gelişmişlik düzeyinin bir ifadesi olan inanç sistemleri, daha baştan itibaren (ilk insan topluluklarından bu yana) pratik nedenlerle, yani doğayı dizginlemek (rüzgârı, fırtınayı, yağmuru, denizi ve sonra hayvanları ve bitkileri denetim altına almak), üretimi düzenleyerek güvence altına almak, çoğalarak türün devamını sağlamak ve yaşamı bayram, festival, hasat, bağbozumu, av mevsimi, cenaze töreni ve doğum günleriyle huzurlu kılmak için keşfedilmiş ve geliştirilmiştir. Avcılıkla geçinen toplulukların yiyecek stokları çok az olduğu için nüfus da ancak belli oranda çoğalabiliyordu. Topluluğun geçimini sağlayabilmek için nüfusun belli bir sayıda tutulması gerekiyordu. Eğer sayıları belli bir nedenle çoğalır ve grup kendini doyuramaz hâle gelirse, o zaman topluluğun kendi içinde bölünmesi ve bir kısım insanın başka bir bölgeye taşınması zorunlu hâle gelirdi. Çünkü hem av olanakları hem de ellerindeki teknolojik olanaklar daha fazla insanı beslemeye imkân tanımıyordu. Bu koşullarda yaşayan toplulukların dinsel düşünüşleri de ancak belli bir coğrafya ve toplumsal örgütlenme düzeyiyle sınırlı kalıyordu. Bölünen toplulukların zamanla birbirinden farklı dinlere yönelmeleri olağandı. Sonraki süreçlerde topluluklar arasında baş gösteren şiddet ve savaşların nedeni, farklı dinsel anlayışlar değil, dinsel kılıflara büründürülen ekonomik çıkarlardı. Yani dinsel kılıflar kalktığında savaşlar durmayacak, aksine, toplumları ajite edecek yeni kılıflar altında sürdürülecektir. Tabii ki egemen sınıflar, savaşlara sürükledikleri insanları kolay ikna edebilmek için onların gelenek ve dinsel inançlarını motif olarak kullanmaktadırlar. Ancak süreci doğru anlamak bakımından bir kez daha vurgulayalım ki savaşların ve çatışmaların nedeni dinler değil, aksine, dinler yürütülmekte olan savaşların hep bahanesi yapılmışlardır.

Örgütlü Dinler Neden Var?

Önce kavramları açıklayalım.

Din nedir?

Arapça bir terim olan "din", "yol", "hüküm" ve "mükâfat" anlamına gelmektedir. Batı dillerinde ise din terimi Latinceden kaynaklı olarak religio kavramıyla karşılanmaktadır. *Religio*, "kutsallaştırmak", "kutsal yemin" ve "kült" demektir. Fakat bir inanç sistemi olarak din toplumsal bir bilinçtir ve ideolojiye benzer özellikler içerir. Tek tek insanlar herhangi bir şeye inanabilir, fakat inanılan şeyin din olabilmesi için onun toplumsal bir karakter edinmesi gerekir. Dinin diğer düşünce sistemlerinden farkı, onun doğayı ve toplumsal koşulları ilahi bir gücün iradesinin yansıması olarak görmesidir.

Dinler inananlardan koşulsuz itaat beklerler; ilahi güçlere bağımlılık dua, adak, namaz, oruç vb. ritüellerle ortaya konmalıdır. Bu da belli bazı somut çıkarlar (merhamet, affedilmek, fazla ürün sağlamak, yaşamı güvence altına almak vb.) elde etmek için yapılır. Doğaüstü güçlere dayandırılan dinler toplumların riayet etmesi gereken ahlaki ilke ve ibadetler de öngörürler.

İlk ve ortaçağda ortaya çıkan ilerici sınıf ve akımlar daima yeni bir din ve inanç sisteminin de taşıyıcıları olmuşlardır. Tabii ki bu durum, sonuçta dinlerin, maddi hayatın tersyüz edilmiş bilincinin bir ürünü olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

İnsanların ilk kez ne zaman inanmaya başladıklarını bilmiyoruz. Eldeki verilerle buna ilişkin kesin hükümlerde bulunmak mümkün değildir. Ancak arkeolojik bulgular ve antropologların doğal topluluklar üzerinde yaptıkları araştırmalar, inanç sistemlerinin (dinlerin) bundan en az 40-50 bin yıl önce ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Bu gelişmeyi özellikle hem toplulukların ölü gömme törenlerinden hem de öbür dünyada onlara eşlik etsin diye ölülerin yanlarına konan eşya ve nesnelerden anlayabiliyoruz. Öbür dünya tasavvuruyla birlikte ölü gömme törenlerinin de düzenli ve renkli hâle geldiğini, ölülerin mezarlarına "öbür dünyada" onlara eşlik etmesi istenen eşyaların (silah vb.) ve çeşitli yiyeceklerin bırakıldığını görüyoruz. Sonraki süreçte bu eşyaların yanı sıra binek hayvanlarının ve kölelerin de (uşakların) boğazlanarak mezara konulduklarına ve zaman içinde maddi imkânların artmasıyla birlikte mezarların devasa anıtlara dönüştürüldüğüne şahit olacağız. Bütün bu bulgular sistemli inançların ve dinsel ritüellerin ortaya çıktığını göstermektedir.

Toplayıcılık ve avcılıktan çoban ve tarım kültürü aşamasına ve ardından bütünüyle yerleşik hayata geçilmesinden sonra dinler ve dinsel düşünüş de istikrar kazanmıştır. Bu tarihten sonra dinlerin insani kültürün temel unsurlarından biri hâline geldiğini görüyoruz. Ölü gömme ya da yas tutma töreninin düşünsel itici gücü, yaşamın öbür dünyada devam ettiği inancı olmalıdır. Üretim faaliyetinin ve toplumsal kültürün gelişmişlik düzeyine denk gelen dinsel düşünüşün insanlığı her açıdan ileriye taşıdığını saptayabiliyoruz.

Yüz binlerce yıllık durağan "hayat", ruh ve tanrı kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte büyük sıçramalar göstermiştir. Nedeni çok basittir: Ortak yaşamın teşvik ettiği yüksek düzeydeki toplumsal örgütlenme. Bu aşamadan sonra insan düşüncesi sıçramalar yaşamış ve ardından da bilim ve teknolojik alandaki gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda üretimde verimlilik, ürün fazlalığı, sınıfların ortaya çıkışı ve sonra siyaset, kültür ve felsefede gelişmeler kaydedilmiştir.

Böylece insan "sürü bilincinden" (bu kavram Marx'a aittir) kurtularak gelişmiş toplumlara has genelleme ve soyutlamada bulunabilmiştir. Gerçek anlamda "düşünce", insan türünün sürüden topluluğa ve sıradan topluluktan örgütlü ve hiyerarşik toplumlara doğru adım atmasıyla muazzam bir ivme kazanmıştır. Bu sayede düşünce, gerçekliğin somut ve doğrudan hâlinden genellemeye ve mevcut olmayanı tasavvur edebilme yeteneğine evrilmiştir. Bunu önemli ölçüde teşvik eden gelişme ise üretim sürecindeki işbölümüdür.

İşbölümü, sadece çalışmayı basitleştirmemiş, aynı zamanda ve esas olarak belli ve dar bir alanda yoğunlaşmış olguların-işleyişlerin nedenselliklerini ve bunların yüzeyde görünmeyen iç bağlantılarını keşfetmeyi kolaylaştırmıştır. Böylece ilkel "teorik-kuramsal düşünce"ye din de eşlik etmiştir. Soruların yanıtlanamayacak kadar çokluğu, sorunların bir anda çözülemeyecek kadar yoğunluğu ve aciliyeti, bilimsel bilginin yetmezliği, teknolojik gerilik ve doğa olaylarının gizemini ortaya çıkaracak araçlardan yoksunluk insanları ister istemez doğa ötesi fantastik açıklamalara yöneltmiştir. Büyücüler, şefler, önderler, aile reisleri bir yandan bilimsel bilgiyi derleyip kendi bilinçlerinde merkezileştirirken, yetmezliklerini, açıklayamadıkları durumları mitolojik-fantastik öykü ve hayali mesellerle kapatmaya çalışmışlardır. Dinin temeli de böylece atılmıştır. Gerçek bilgi ile mitoloji, somut olgular ile fantastik öyküler böylece iç içe geçmişti. Birkaç kuşak sonra da neyin gerçek neyin fantastik öykü olduğu bilinemez hâle gelmiştir.

Zamanla insani yakıştırmalar (bağışlayan, merhamet eden, öfkelenen, intikam alan, uyaran ve cezalandıran tanrı) maddi hayattan özerkleşerek salt imgesel olgulara ve nesnelere dönüşmüştür. Somut olguların araştırılması ilk aşamada ancak fantastik tasavvurlarla kol kola ilerleyebilirdi. Bu durumu sosyal bilimlerden örneklerle açıklamak gerekirse: İlkçağların doğa felsefecilerinin fantastik teorileri olmasaydı ne dünya ne de evren hakkındaki düşüncelerimiz bu kadar gelişme kaydedebilirdi. Batı Anadolu'daki filozofların ve Aristoteles'in

bilimlere ve evrenin düzenine ilişkin yarı bilimsel, yarı fantastik çıkarımları olmasaydı, modern bilimler bugün hâlâ yerinde sayıyor olurdu. İbn-i Sina'nın insan sağlığı ve bedenine ilişkin "yarı fantastik" tıbbi açıklamaları olmasaydı, tıp bilimi bugün hâlâ yerinde emekliyor olurdu. Ya da er-Râzî'nin simyayla iç içe geçmiş kimya öğretisi ve gözlemleri olmasaydı bugün modern kimya olabilir miydi? Ve eğer ütopik sosyalistler toplumsal koşulların henüz yeterince gelişmediği çağlarda zihinlerinde geliştirdikleri fantastik özgür ve eşitlikçi toplumlardan bahsetmeselerdi modern sosyalist kuram gelişebilir miydi? Kısacası her toplumsal ve siyasi örgütlenme, bilimsel ve felsefi gelişme, kendinden önceki fantastik ve kısmen "uydurulmuş" düşüncelere dayanmaktadır. Bu düşüncelerin en az yarısı dinsel, hayali ve temelsiz tezlere dayanmakta ve onlardan beslenmekteydi.

Rüyaların etkisiyle düşünülen "ruhlar âlemi", ölen ataların ruhlarının hayatımıza ve dünyaya etkide bulunduğu düşüncesi olmasaydı, insanoğlu hâlâ sürüler hâlinde yaşıyor olacaktı.

Çoktanrıcı dinlerin "zihinsel imgeleri" olan mitoloji, üretimden bölüşüme, sosyal düzenden ölüm olgusuna kadar bir dizi toplumsal ve bireysel sorunların çözümünün ana hatlarını belirliyordu. Fakat çoktanrıcı dinlerin bir ifadesi olan mitoloji, tarihsel-toplumsal gelişmenin belli bir evresinde artık hayatı açıklamaya yeterli gelmiyordu. Tanrıların hiyerarşik ve karmaşık dünyası büyümekte ve merkezileşmekte olan devlet yapılanmasının ruhuna aykırıydı. Birçok farklı inanca sahip kavmi bir çatı altında ve tek bir devlette zorla birleştiren öncü kavimler büyük ve merkezi devletler kurarken, diğer halkların karmaşık ve nispeten "demokratik" tanrılar sistemini de basitleştirmek ve merkezileştirmek zorundalardı. Bunun ilk ifadesi ise tanrılar diyarının basitleştirilerek tekleştirilmesidir ki bu da tarihte ileri bir gelişmeydi.

Şimdi de insanlığın tektanrıcı dinlere ilk kez nerede ve neden geçtiğine ve sonra Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslamın nasıl ortaya çıktığına ve bu dinlerin hangi tarihsel rolleri icra ettiklerine kısaca değinelim...

Tektanrıcı Dinler

Biliminsanları hâlâ tam bir mutabakata varamamış olsa bile tektanrıcı dinlerin ilk kurucularının Mısır kökenli olduğu kesin gibidir.

Mısır'da MÖ 4000'li yıllarda başlayan devletleşme süreci, yüz binlerce kölenin ve kentli yoksulun emeğinin sömürülmesi, birçok yabancı kavmin

maddi birikiminin yağmalanması temelinde mümkün olmuştur. Aslında Mısır tarihi, yoksul kentli nüfusun ve köle emeğinin sömürülmesi ve ezilenlerin isyan tarihidir.

Mısır aristokratlarının düşüncesine göre çalışmak kirlenmekti. İş ve çalışma, sadece kölelerin yapması gereken işlerdi. Bu düşüncenin sonraki süreçte Yunan filozoflarını da derinden etkileyeceğine şahit olacağız.

18. Hanedan'ın (MÖ 14. yüzyıl) fetihlerinin ardından Mısır bir dünya imparatorluğu hâline gelmişti. MÖ 1350'li yılların başlarında tahta çıkan IV. Amenhotep (Akhenaton) Mısır'da siyasi ve ideolojik bir devrim başlatmıştı. O güne kadar din adamları toplumun uhrevi hayatını belirledikleri gibi, siyasi iktidarlar üzerinde de güçlü bir etkiye sahiplerdi. Din adamlarının en büyük destekçileri ise aristokrat kesimdi. Bu sayede onlar da yönetime katılmış olmaktaydılar.

IV. Amenhotep, hem din adamlarının ve aristokratların etkisini kırmak hem de Mısır'ın egemenlik altına aldığı diğer kavimleri ortak bir kimlik altında birleştirebilmek için tektanrıcı bir din (ideoloji) kurmaya karar vermişti. IV. Amenhotep, Güneş Tanrısı Re-Harakte'yi tanrıların tanrısı ilan etmişti. Bununla da kalmamış, kısa bir süre sonra mevcut tanrıların putlarının mabetlerden toplatılarak meydanlarda kırdırılmasını emretmişti. Hatta sözkonusu tanrıların hem isim ve imgelerini mezar taşlarından kazıtmış hem de onlara ait mabetleri kapattırmıştı. Kesin kanıtlar olmamakla birlikte, manastırlarda tutulan hazineye kamu yararına el koyduğu da belirtilmektedir. Hatta babasının adını "Amon" takısı yüzünden bütün yazılı metinlerden de sildirmişti. Öyle ki Bereket Tanrısı Osiris'in adı bile hiçbir yerde görülmez olmuştu.

Ona göre bütün insanların secde edecekleri tek bir tanrısı olmalıdır ki o da Güneş Tanrısı'dır. O güne kadar kartal başlı bir insan olarak betimlenen Güneş Tanrısı'nın artık insani sıfatlarından arındırılması gerekiyordu. Tanrı formsuz, duyumsanamayan ve sadece etkisiyle algılanabilecek soyut bir imge olmalıydı. Bu yüzden IV. Amenhotep onu güneş gibi parlayan bir daire şeklinde tasvir ettirmişti. Güneş Tanrısı'na uzanan iki el ise hükümdarın elleri olmalıydı, çünkü o, onun elçisiydi. Eskiden hükümdarlar tanrı yerine geçebiliyorlardı. Artık bu da mümkün olmayacaktı.

Ardından adını Akhenaton olarak, yani Tanrı'nın elçisi olarak değiştiren IV. Amenhotep'e göre "Amon değil, Aton mutlu olmalıdır". Yani eski tanrılar değil, soyut imgelerle tasvir edilen tanrının mutluluğu esastır. Yeni

kozmolojiye göre evreni ve dünyayı Güneş Tanrısı Aton yaratmıştı. Şaşırtıcı bir şekilde Akhenaton, bundan 3500 yıl önce her şeye hayat verenin güneş ışınları olduğunu ileri sürmüştü. İnsanlara hayat bahşeden, doğayı, denizleri, ormanları ve bütün canlıları var eden oydu. Dünyayı gökyüzünden kutsayan da oydu.

Akhenaton, diğer tanrıların putlarını kırdırdıktan sonra, bununla da kalmamış, eski tanrıları çağrıştıracağı gerekçesiyle "tanrılar" sözcüğünü, yani tanrının çoğul hâlini de yasaklamıştı. Akhenaton'a göre insanlar tanrılarını duyumsama yoluyla değil, kalbi hisle bilmelidirler. Bu yüzden Tanrı Aton soyut ve gökte parlayan bir dairedir.

Akhenaton'a göre her şey basit ve anlaşılır olmalıdır. O, yeni dini kabul ettirmek için eski tanrıların ibadet merkezi Teb'i bile terk etmişti. Sonra da Güneş Tanrısı'na bahşedilen ve adı Akhen-Aton, yani "Aton'un Ufku" anlamına gelen bir başkent inşa ettirmişti. Ardından da ortak kimliğin ifadesi olarak biri Nübye'de, diğeri Suriye'de olan iki kent daha inşa ettirmişti. Tanrıdan vahiy yoluyla aldığını ileri sürdüğü ayetleri ise Akhenaton şöyle kayda geçirtmişti:

> "Muhteşemdir ufukta yükselen ışınların;
> Canlı Güneş, yaşamın kaynağı!
> Doğudan yükselirken bahşediyorsun cihana parlaklığını;
> Çekilirken batıda istirahate,
> Gömülmektedir dünya kendi karanlık mezarında yatan bir ölü gibi.
> İnsanlar da uyumaktadırlar konutlarında, başları kapalı.
> Fakat çalınmaktadır varları yokları bu esnada;
> Aslanlar çıkmaktadır inlerinden, yılanlar sokmaktadır avlarını.
> Ancak, yükselirken sen, yeniden göğün ufkunda;
> Uyanmaktadır her şey sana secde edercesine ve iş güçlerine başlamaktadır insanlar. Uçmaktadır bataklıklar üzerinde kuşlar, sana biat edercesine kanatlarıyla.
> Takalar gitmekte ve gelmektedir Nil boyunca bir aşağı bir yukarı.
> Işınların kendine çekmektedir balıkları.
> Yumurtadaki civciv, canlanmakta senin nefesinle;
> Kırmaktadır geliştikçe kabuğunu.
> Ve sonra çıkmaktadır meydana ötmek için ötebildiği kadar...
> Gökten düşen Nil (yağmur) yabancı ülkeler içindir;
> Bizim Nil'imiz var, ama Mısır'ın Nil'i yerden çıkmaktadır."

Şiirde dikkat çeken unsur, yabancı ülkelerin de zikredilmiş olmasıdır. Ayetlerde yabancı kavimlere saygınlıkları verilmekte ve böylece bütün kavimleri kucaklayan bir dinin gereği yerine getirilmiş olmaktadır.

En sonunda Akhenaton şunları söylemektedir:

> "Seni benden, yani oğlun Akhenaton'dan başka bilen [senden vahiy alan] yok.
> Neticede dünyayı hakikatle beslenen [doğru öğreti-din] hükümdar oğlun Akhenaton için yarattın."

İleri Bir Adım Olarak Tektanrıcı Dinler

Akhenaton siyasi reformunu hayata geçirmek için toplumun en geniş kesimi olan orta sınıfa dayanmayı önemsemişti. Ne var ki 30 yıl sonra, Akhenaton'un ölümünün ardından tahta oturan damatları, rahiplerin ve aristokratların baskılarına dayanamayarak yeniden restorasyon süreci başlatmışlardı. Ancak buna rağmen tektanrıcı din anlayışı yok edilememişti ve birkaç yüz yıl sonra Yahudilik adı altında Mısır'da yeniden boy verecekti.

Çoğunlukla çoktanrıcı dinlerin daha demokratik olduğu sanılır, fakat bu düşünce doğru değildir. Çoktanrıcılık çoğulculuk ve hoşgörü değil, kavimler arası rekabet, çatışma ve savaş demektir. Kuşkusuz, tektanrıcı dinler, kavimleri bir merkezde birleştirebilmek için fetih politikalarına ve despotik yöntemlere başvururlar; ancak tarihte daha ileri bir aşama olan merkezileşmiş devlet yapısı o günün koşullarında başka yollarla tesis edilemezdi.

Tektanrıcı dinlerde teorik açıdan bütün inananlar eşit sayılır. Çünkü Tanrı herkesin ortak tanrısıdır. Bu kuramın sonraki yüzyıllarda hem Hıristiyanlık hem de İslam dini tarafından benimsendiğini göreceğiz. İslamlaşma sürecinde uygulanan ilk kararlardan biri o dönemde sömürünün en ağır biçimlerinden biri olan faizin Müslümanlara yasaklanması ve kölelerinse bir bedel karşılığında serbest bırakılmasıdır.

Bundan birkaç yüzyıl sonra yeni bir tektanrıcı dinin ilk nüvelerini İran'da (Zerdüşt) görüyoruz. Ardından yeniden Mısır'da Yahudilik adı altında ortaya çıkan tektanrıcı bir din kölelerin ve yoksulların dini hâline gelmiştir. Bazı anlayış ve uygulamalarında farklı olmakla birlikte Güney Asya'da Budizm, sonra yine Ortadoğu'da Hıristiyanlık ve en nihayetinde bütün bu dinlerin bir sentezi olarak ortaya çıkan İslam. Derinlemesine incelendiğinde görülecektir ki totem ve büyüden başlayarak gelişme kaydeden din ve inanç sistemleri, tarihsel sıçramaların (örneğin devletleşmenin) ideolojik motivasyonları olmuşlardır.

Dinler ancak gelişmiş toplumlarda varlık gösterebilir ve bu yüzden toplumsal karakter taşırlar.

Sanıldığının aksine, din ve inanç sistemleri, sadece bireylerin düşünce ve ruhsal dünyasını şekillendirmemiş, aynı zamanda ve özellikle tarihte toplumsal bütünleşmenin ve ortak toplumsal iradenin de ifadesi olmuşlardır.

Din-Bilim Çatışması

Bugün bize hem çok yüzeysel hem de çok eğlenceli gelen birçok mitolojik betimleme veya çoktanrıcı hikâyeler, geçmişteki toplumların hayatında, özellikle üretim faaliyetlerinde (avcılık, hayvancılık, balıkçılık, tarım vb.) ve bilimsel etkinliklerinde olumlu roller oynamışlardı. Toplumlar baştan itibaren din (büyü ve inanç) ile bilimin birbirini etkileyen ve gerektiğinde birbirini destekleyen süreçler olduğunun bilincindeydi. Dinsel ve bilimsel düşünce hem birbirini teşvik eden hem de yer yer birbirine karşı konumlanan ve birbiriyle rekabet içinde olan düşünsel sistemlerdir. Bildiğimiz gibi, nasıl ki insan hayatında bilimin yetersiz kaldığı ya da teknolojinin çözüm üretemediği yerde dinsel düşünüş ve inanç devreye giriyorsa, dinin "kutsal soluğunun" tükendiği noktada da bilim devreye girerek dinsel düşünüşü sınırlamaktadır. Ünlü antropolog Bronisław Malinowski, Yeni Zelanda'da yaptığı araştırmalarda yerli kavimlerin bu iki unsuru (dinsel ve bilimsel düşünüş) hiç zorlanmadan ve çatıştırmadan, tıpkı iki dili çok iyi bilen bir insanın ikisini de aynı anda kullanması gibi birbirinden ayırıp kullanabildiklerini belirtmektedir.

Dinle bilimin ilişkisi felsefenin birbirine karşıt iki ezeli akımının (materyalizm-idealizm) ilişkisine benzetilebilir. Materyalizm ve idealizm akımları varlıklarını birbirine borçlu olan, ama aynı zamanda birbirinin varlık nedenlerini ortadan kaldırmaya odaklanmış diyalektik bir ilişki içindedirler.

Din, bilimin toplumsal sorunlara yanıt veremediği (kuşkusuz, koşulların olgunlaşması ve maddi imkânların artmasıyla bu durum da değişecektir) koşullarda, bir bakıma bilimin çaresiz kaldığı ortamlarda devreye girmekte ve ruhsal açıdan boşluğa düşen insanları teselli edip onlara umut vermektedir. Dinlerin karamsarlık dönemlerinde insanları teselli edici ve ahlaken uyarıcı işlevleri görmezden gelinemez. Kuşkusuz, dinler, bilimin yetmezliğini kendi etki alanını genişletmek için fırsata çevirmektedirler. Bilimse her başarısının ardından toplumdaki yaygın dinsel düşünüşün etkisini sınırlandırarak onu bireylerin vicdanlarına hapsetmektedir.

Kısacası şu söylenebilir: Din ve bilim, bir sarmal gibi hem birbirinden beslenmekte hem de birbirini sınırlayarak düşüncenin sonsuz bir şekilde ilerlemesini sağlamaktadırlar.

Bir dinsel düşünüşün yerini bir başka dinsel düşünüşün alması toplumların tarihsel gelişmesiyle sımsıkı bağlantılıdır. Tarihte görüldüğü gibi halkların dini inançları (büyücülük, animizm, çoktanrıcılık, tektanrıcılık vs.) onların toplumsal düzeninin ve kurumlarının gelişmişlik düzeyine denk düşmektedir. Daha üst düzeydeki örgütlenme daha soyut dinleri ve inanç sistemlerini gerekli kılmaktadır. Daha doğrusu, insanlar daha üst düzeyde bir toplum olabilmek için daha soyut ve daha karmaşık sistemler içeren din ve inançlara yönelmektedirler. Bu olgunun felsefi açıdan kavranması tayin edicidir.

Din-bilim çatışmasının kökeni sanıldığı gibi çok eski değildir. Bunun başlangıcı en fazla felsefenin, sanatın, siyasetin ortaya çıktığı döneme kadar götürülebilir. Dolayısıyla dinlerin kökenine ilişkin en ilginç tartışmalara özellikle antikçağda rastlıyoruz. Siyasal çalkantıların kriz boyutuna vardığı Hindistan, Yunanistan ve Roma'da birçok düşünür, geleneksel görüşlerden farklı olarak, Tanrı kavramının veya dini inançların insanların zihinsel tasavvurunun bir ürünü olduğunu açıktan ifade etmişlerdir. Hint felsefesi bölümünde bunların seçkin örneklerine değinmiştik.

Yunan felsefesinde ise din eleştirisi, Kolofonlu Ksenofanes'le (MÖ 565-473) başlar. Kolofonlu Ksenofanes ve Atinalı Anaksagoras Tanrıların gerçekte var olmadıklarını, insanların tanrılarını kendi suretlerinde tasavvur ettiklerini ifade etmişlerdir.* Örneğin, Ksenofanes şunları söylemektedir:

> "Etiyopyalılar kendi tanrılarını basık burunlu ve siyahi olarak, Trakyalılar ise kendi tanrılarını kızıl saçlı ve mavi gözlü olarak betimliyorlar... Demek ki öküzün, aygırın ve aslanın elleri olsaydı, onlar da insanlar gibi kendi tanrılarını öküz, aygır ve aslana benzeterek çizerlerdi."†

Öteden beri dinlerin ve inançların kökenine ve tarihsel-toplumsal rollerine ilişkin iki hatalı yaklaşım sözkonusudur. Bunlardan biri, kutsal kitaplarda yazılı "ayetlerin", yani vahyin her şeyin üzerinde olduğunu ileri sürmek ve bu ayetleri bilimsel bulgulara, akıl ve mantığın doğrularına yeğlemektir. Örneğin, bazı inançlı insanlar bilimsel bulgular karşısında, "Ama ayet öyle demiyor," ya da "O öyle olsaydı ayette mutlaka yazardı," şeklinde tavır almaktadırlar. Nitekim Reform hareketinin başlatıcısı Luther de sonraki süreçte bilimsel olarak kanıtlanan Kopernik'in güneş merkezli evren modelini mealen, "Ama kutsal

* Akt. S.A. Tokarew, *Die Religion in der Geschichte der Völker*, 2. Basım, Palh-Rugenstein Ver., Köln, 1980, s.5-6.
† Akt. Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, 1922, Clem. Strom, B 15.

kitapta öyle demiyor," diyerek eleştirmişti. Fakat artık günümüzde birçok ünlü Hıristiyan din adamı, bilimsel bulgularla vahyin çatıştığı noktada açıktan bilimden yana tutum alarak "kutsal kitabın birebir veya kelimesi kelimesine doğruymuş gibi kabul edilmesinin" doğru olmadığını belirtmektedirler. Onlara göre bu ayetler "mecaz" olarak okunmalıdırlar. Nitekim birçok inançlı bilimadamı da aynı görüşte olduklarını açıktan ifade etmektedirler.

Peki, bilimle inanç ne zaman çatışır? Kutsal kitaplarda yer alan ayetler, açıktan ve kesin bir şekilde bilimsel doğruların üzerine çıkarıldığında. Bu yüzden dinci gericiliğin hâkim olduğu dönemlerde evrim kuramı okullarda ya okutulmamakta veya açıktan reddedilmektedir. Bu yapıldığı anda da sadece bilime kulaklar ve gözler kapatılmış olmaz, aynı zamanda yobazlığın kapısı da aralanmış olur. Bu yüzden inançlı Müslümanlara önerimiz, hem bilimsel eserleri hem de dinler hakkında yazılmış bilimsel çalışmaları incelemeleridir. Dinler tarihi bir bilim dalıdır ve ilahiyattan farklıdır. Ne yazık ki ülkemizde dinler tarihi yeterince ilgi görmemektedir.

Ateizm

Aslında ateist düşünceyi teşvik eden, felsefenin kendisi olmamıştır; aksine, dinsel gerekçelerle öne sürülen bilim ve mantık dışı hurafeler zaman içinde inançlıların zihinlerinde ateist düşünceyi doğurmuştur. Felsefenin görevi mantıksız açıklamalara itiraz etmek ve olguların nedenselliklerine ilişkin sorular sormaktır ki ilerleyen süreçlerde bu daha da güçlü bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Peki ateizm nedir? Önce ona bakalım. Ateizm, Yunanca bir terim olan "ateos", yani "tanrıtanımaz" teriminden türetilmiştir. Modern anlamdaysa ateizm, varlıkları var eden fizik ötesi bir ilahi gücün olmadığını kanıtlamaya yönelik çaba gösteren siyasi bir akımdır. Evrenin ve tanrının birlikte ve birbirinden bağımsız olarak var olduklarını ileri süren panteist ve düalist anlayışlar da kısmen ateizmin etki alanına girerler. Mitolojinin insanı ve tanrıları en yüksek ilahi katlarda betimlemesi, onların ruhgöçü üzerinden biçim değiştirdiklerini varsayması (kısmen evrimci bakış açısı) ilerleyen süreçte bilimsel düşüncelere esin kaynağı olacaktır. İlkel düşünsel evrimci tasarımcılık bilimsel düşünceyi kışkırtırken, kuşkusuz, günümüzdeki akıllı tasarımcılık da bilimsel düşünceye set çekme çabasının bir ürünü olarak ortaya atılmıştır.

Tarihte ateist düşünce birçok bölgede iktidarların baskı ve zorbalığına karşı siyasal ve felsefi bir itiraz olarak ortaya çıkmıştır. İktidarların bir perdeleme aracı

olarak kullandıkları "dinin birleştirici" rolüne karşı zaman içinde toplumda bir tepki doğmuştur. "Din, halkı bir arada tutmak için lazımdır" tezi bir süre sonra karşıt (ateist) tezlerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır.

Platon'un *Kritias*'ta ileri sürdüğü, "Dinler toplumları birleştirmek için kullanılmalıdır," tezinin günümüzde birçok iktidar tarafından ziyadesiyle uygulandığı görülmektedir. Ancak ilk Arap filozof el-Kindî'nin de vurguladığı gibi:

> "Bazı iktidarlar insanlara hükmetmek için din ticareti yaparlar. Oysa kendileri dinsizdir. Bir şeyin ticaretini yapan onu satar, sattığı ise artık kendisinin değildir. Kim din ticareti yaparsa [bilin ki] onun dini yoktur."

İlk başlarda dinsel düşünüşe bir itiraz şeklinde ortaya çıkan bilimsel düşünüş, zamanla ateist düşüncelere ilham kaynağı olduğu gibi dinsel düşünüşle arasındaki çatışma ölümcül bir rekabete dönüşmüştür.

Ateizm ile materyalizm özdeş olmamakla birlikte aynı düşünsel kaynaktan beslenirler. Her iki akım da düşüncede insanı, maddi koşulları ve kültürel açıdan hümanizmi merkeze alır. "İnsani olan hiçbir şey bana yabancı değildir" özdeyişinin Romalı düşünür Terentius gibi bir materyalistten çıkması tesadüf değildir.

Ateizmin veya materyalist düşünce akımının ortaya çıkması toplumsal koşulların değiştiğinin de bir ifadesidir. Bir yönüyle bu, birbirine karşıt farklı toplumsal sınıfların, yönetenle yönetilenlerin, sömürenle sömürülenlerin, efendi ile kölelerin, ruhban sınıfı ile din karşıtı kesimlerin ortaya çıkışının ifadesidir.

Toplumsal Aydınlanma

Toplumsal aydınlanmayı teşvik eden düşünce kıvılcımları çoğunlukla mevcut durumu (doğa koşulları veya toplumsal durumları) sorgulamanın veya bilimsel araştırmaların sonucunda ortaya çıkarlar. Bu düşünceler, toplumda egemen olan geleneksel düşünce sistemine (dinsel düşünüşe veya geleneksel alışkanlıklara) karşı yeni ve farklı bilgi ve argümanlar sunarak felsefede materyalizmin, inanç açısından da ateizmin düşünsel kaynaklarını oluştururlar. Bunun en belirgin örneği Kopernik'in matematik hesaplamalarla ortaya attığı, Kepler ve Galilei'nin ise kanıtlarıyla gösterdiği güneş merkezli evren modelidir. Yeni evren modelinin kabul görmesiyle birlikte yüzyıllardır süregelen ve dinsel düşünüşün temellerini oluşturan dünya merkezli evren modeli çökmüş ve onunla birlikte skolastik felsefe de ağır bir darbe almıştır.

Bazen belli bir çağda ileri sürülen tez veya argümanlar ilk anda etkili olmasalar da koşulların olgunlaşması ve bilimsel atılımlarla birlikte geleneksel düşünüş tarzlarını temelinden sarsarak muazzam devrimci gelişmelere ve yeni düşüncelere yol açabilmektedirler.

Düşünce tarihi dikkatle incelendiğinde görülecektir ki materyalizmle idealizmin felsefi çatışması düşünce tarihini önemli ölçüde belirlemektedir. Tarihte hep iç içe ortaya çıkan bu iki akım, bazen biri bazen de diğeri baskın çıkmak suretiyle felsefi düşünceyi ilerletmişlerdir. Bu yüzden ateizmin esas düşünsel kaynağı olan materyalist felsefenin saf bir hâlde ortaya çıktığını düşünmemek gerekir.

Ateist görüşler, sanıldığı gibi birkaç zeki düşünürün zihinsel çabasının sonucunda değil, daha çok toplumsal devrimlerin, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Değişim gösteren olguların nedenselliklerini araştırmak, varlığın ortaya çıkışının anlamını sorgulamak insan zihninde yaratıcı düşüncelerin doğmasına yol açmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan önemli tezlerden biri, maddenin değişiminin dışsal (ilahi güç) nedenden değil, onun kendi iç hareketinden kaynaklandığı düşüncesi olmuştur.

Maddenin hareketinin içsel mi yoksa dışsal nedenlerden mi kaynaklandığı tartışması evrenin ezelden beri var olup olmadığı ya da evrenin sonsuz olup olmadığı tartışmasını da tetikleyerek felsefi alanda yeni sorgulamalara, yeni bilimsel ve düşünsel keşiflere yol açmıştır.

Sınıfların ortaya çıkmasının ardından halk içindeki dinsel gelenek ve düşünüş tarzı muhafazakâr iktidarlarca kurumsallaştırılarak (ruhban sınıfı) kökleştirilmiştir. Bu andan itibaren dinsel düşünüş ve gelenekler iktidarların araçlarına dönüştürülmüş ve iktidarda kalmanın ideolojik payandası yapılmışlardır. Bu aşamada materyalist düşünce de evrenin sonsuzluğu, dünyanın (maddenin, nesnenin) bilinebilir olması tezleri üzerinden ilerlemiştir.

Düşüncenin bilimselleşmesi, bilginin aristokratların ve seçkinlerin denetiminden kurtarılarak demokratikleşmesi ve dünyanın, bireylerin ya da düşüncelerin üzerinden değil, kitlelerin toplumsal pratiği üzerinden değiştiğinin kavranması, ateizmin felsefi alandaki mevzilerini günden güne kuvvetlendirmiştir. Ateist düşüncenin temelini oluşturan materyalist tezler ilk kez evrenin kökeninin elementlere (ateş, su, toprak, hava) dayandığı düşünceleriyle ortaya çıkmıştır.

Ateist düşünce ilerleyen süreçte dinsel düşünüşe karşı çıkan siyasal muhalefetin ideolojisi olmuştur. Ateizm tarihte bazen eski tanrıların yerini yeni bir tanrının alması şeklinde de ortaya çıkabilmektedir. İlk anda eski tanrıların

yerine yeni bir tanrının gelmesiyle ateizmin kuvvetlendiği tezi bir çelişki gibi görülebilir, fakat durum toplumsal bilinç açısından incelenince, bunun hiç de yabana atılacak bir anlayış olmadığı görülecektir.

Her yıkılan egemen görüşün (ideoloji ve tanrı inancı) ardından toplumda göreceli olarak bir özgürlük ortamı oluşmaktadır. Çünkü egemen düşüncenin temelinden sarsılması aynı zamanda düşüncenin özgürleşmesi demektir. Her yeni anlayış aynı zamanda yeni bir düşünce kültürünün yaratılmasına yol açar. Her toplumsal devrimin ardından gelen özgürlük ortamı da bunu kanıtlamaktadır. Sonuçta özgür ortam, kültürel iklimin demokratikleşmesi demektir.

Örneğin, MÖ 14. yüzyılda Mısır firavunu Akhenaton tanrılar sisteminde değişikliğe gittiğinde toplumsal ve siyasal alanda kısmi bir özgürlük iklimi de oluşmuştu. Aynı şekilde, 16. yüzyılda Luther'in Katolik Kilisesi'ne itirazıyla başlayan ve Avrupa'da yayılan köylü devrimi döneminde muazzam bir özgürlük ortamı yaratılmıştır. Yine İslam uygarlığının 2. yüzyılında Halife el-Memun'un (800'lü yıllarda) başlattığı bilimsel ve felsefi çalışmalar sürecinde akılcı akım Mutezile ve başka demokratik görüşler ortaya çıkmıştır.

Din ve Marksizm

Din, insanın sübjektif ihtiyaçlarına karşılık verirken, mevcut maddi dünyayı insan bilincine tersyüz ederek yansıtır. Tarihin birçok döneminde felsefi itirazlar bilimsel bulguların devrimci sonuçlarıyla doğrulanırlar. Dogmalara (kısmen bağnazlık) karşı itirazlar birçok yerde düşünsel ilerlemenin motoru olmuştur.

Marksistlerin din konusuna bakışını da bu temelde ele almak gerekir. Marksist tezler daima yoğun tartışmalara neden olmuştur. Marx'ın din konusundaki yaklaşımını ifade eden ve dolayısıyla sıklıkla alıntılanan cümlesi "Din halkın afyonudur," cümlesidir. Ne yazık ki bu cümle çoklukla yanlış yorumlanmaktadır. Peki Marx bununla ne demek istemişti?

İlkçağlarda ortaya çıkan büyük kitlesel isyanlarda köleler ve köylüler egemen sınıfların iktidarına karşı daima kendi dinsel anlayışlarını öne çıkarmışlardır. Kölelerin ve yoksulların sarıldıkları dinler ve inanç sistemleri çoğunlukla eşitlik ve özgürlük talep eden dinler olmuştu. İsyancı hareketler, egemenlerin "resmi dinleri" karşısına kendi (görece) özgürlükçü dinlerini çıkarmışlardır. Marx ve yakın dostu Friedrich Engels, 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan köylü isyanlarını inceleyerek bu ayaklanmaların devrimci ve tarihi

ilerleten ayaklanmalar olduklarını saptamış, bu yüzden sınıf mücadelesini ya da Aydınlanmayı dinle mücadeleye indirgeyen kaba materyalistleri eleştirmişlerdir. Marx'ın bu konudaki görüşlerini en iyi şu cümleler anlatır:

> "İnsan dini yapmaktadır, din insanı değil... Din, insanın özünün zihinsel gerçekleşmesidir. Dinsel sefalet gerçek sefalete bir tür tepkidir. Din, baskı altına alınmış mahlûkların iç geçirmesidir; kalpsiz dünyanın kayıtsızlığı ve aynı şekilde ruhsuz koşulların ruhudur. Din [acısını dindirmek isteyen] halkın afyonudur."*

Sosyalizm döneminde dinlerin etkisinin kırılması, ancak bunun doğru bir şekilde yapılması gerektiğinde ısrar eden Lenin görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

> "Sınırsız baskı ve emekçi sınıfların mahvolduğu bir temel üzerine kurulmuş toplumların, dinsel önyargıların propaganda üzerinden tersyüz edilebileceğini düşünmek saçmadır. İnsanlığın omuzlarına ağır bir yük gibi baskı uygulayan dinlerin, toplumların ekonomik baskısının bir yansıması olduğunu unutmak bir burjuva dar kafalılığıdır. Emekçileri ne bir broşür ne de yapılan propaganda aydınlatabilir; onlar ancak kapitalizmin karanlık güçlerine karşı verdikleri kendi mücadeleleri sayesinde aydınlanabilirler."†

Kısacası Marksistler, dinlerle mücadeleyi her şeyin üzerine çıkaran ateistlerden farklı düşünüyorlardı. Onlar, dini inançların ya da sınıflı toplumların maddi koşullarından kaynaklanan ideolojik anlayışların, kültürel geleneklerin ve alışkanlıkların süreç içinde, bir bakıma ekonomik koşulların dönüştürülmesiyle değişebileceğinin bilincindelerdi.

Geçmiş yüzyıllarda köleler ve köylüler, kutsal kitapların vaat ettiği öbür dünyayı bu dünyada kurmak için ayaklanmışlardır. Nitekim insanların birçok açıdan aydınlanması en çok kitlesel ayaklanmalar döneminde kolaylaşmaktadır. Büyük kitlesel hareketlere katılan insanlar, mücadele içinde daha sınırsız düşünmekte, bilinç sıçramaları yaşamakta ve kendi kaderlerini kendi ellerine alarak özgürleşmektedirler. Kuşkusuz, bununla birlikte düşüncenin önündeki

---

* Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Einleitung* in: K. Marx/F. Engels, *Werke*, Band I, Berlin, 1956, s.378.

† W.I. Lenin, *Werke*, Band 10, Berlin, 1959, s.73.

engeller yıkılarak toplum demokratikleşmektedir. Bu konuda derinleşmek isteyenlere Avrupa'daki devrimci köylü ayaklanmalarını incelediğimiz *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in birinci cildini (özellikle bkz. Martin Luther ve Thomas Müntzer'in yazıları) okumalarını öneririz.

Doğu-İslam Coğrafyasında Aydınlanma

Büyük Türk filozofu Farabî filozofun amacını şöyle tarif eder:

> "Filozofun amacı, insanın gücü ölçüsünde Yaratıcı'ya benzemektir. O'nun 'bir'liğini keşfetmektir. O'nun her şeyin yaratıcısı olduğunu kavramaktır. Yani tanrının hikmetine erişmek, yaratıcıyı bilmek, her şeyin sebebinin O olduğunu idrak etmek; cömertliğin, hikmetin, iyiliğin, adaletin ve evrenin mükemmel işleyen düzeninin O'ndan kaynaklandığını düşünmek; O'na layık olmak ve O'na erişmek ve O'nunla bütünleşmek..."

Peki bir filozofun "her şeyin kaynağının Tanrı olduğunu, her bilginin O'ndan sorulduğunu, filozofun amacının da O'na ulaşmak ve O'na benzemek olduğunu" söylemesi ve düşünmesi insanı edilgen ve iradesiz kılar mı? Ya da düşünsel anlamda kötürümleştirir mi?

Bütün bu görüşleri, tanımları ve ifadeleri bugünden, yani aydınlanmış ve gelişmiş insanın bakış açısıyla değerlendirince, geçmiş filozofların bu yaklaşımlarıyla insan bilincini ve iradesini köreltiklerini ve zihinsel çabayı dumura uğrattıklarını düşünebiliriz.

Ancak gerçek böyle değildir.

10. yüzyılda Doğu-İslam coğrafyasında yaşayan filozoflar mevcut olan her şeyin kaynağının tanrısal irade olduğunu söylerken ne düşüncede ne de pratikte insan iradesini yadsıyorlardı. Onlar evrenin yaratıcısı olan Tanrı'nın her şeyi doğa yasalarıyla düzenlediğini, fakat bu yasaların keşfedilmesinin hem mümkün hem de insanın temel uğraşı olması gerektiğini düşünüyorlardı. Neticede onlara göre doğa yasalarının keşfi, yani bilimsel etkinlik, tanrıyla bütünleşmek, onun hikmetine varmak ve hakikate ulaşmaktı. Ünlü tarihçi el-Kıftî bilimadamlarını ve filozofları anlattığı kitabında Farabî'yi şöyle betimler:

> "Aristoteles öğretisinde adım adım yükselen Farabî, böylece felsefede en yüksek seviyeye tırmanmıştır. En sonunda da o yaratıcı olan Tanrı'nın bilgisine (hikmetine) doğanın yasalarıyla ulaşılacağının yolunu göstermiştir."*

* el-Kıftî, *Filozoflar Hakkında*, akt. Friedrich Dieterici, *Alfârâbi's Philosophische Abhandlungen* (Farabî'nin

Farabî'nin yaşadığı dönemdeki biliminsanları ve filozoflar, doğadan kaynaklanan zorlukları aştıklarında ya da doğa yasalarını keşfettiklerinde, doğanın açığa çıkarılan sırrının aynı zamanda tanrısal bilgi olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre tanrının bilgisiyle doğa yasalarının bilgisi birbiriyle çatışık değil, aksine, özdeştiler.

Hem Mutezile akımının öncü kadroları hem de sonraki dönemin filozofları, örneğin el-Kindî, Farabî ve İbn-i Sina gibi düşünürler, insanın temel gayesini "Tanrı'ya erişmek" olarak tarif ederken, bunun, Tanrı'da merkezileşmiş olan evrensel yasaların bilgisine ulaşmak olarak kavrıyorlardı. Çünkü Tanrı mutlak bilginin, iyiliğin, cömertliğin, sadeliğin ve ezeli olanın kaynağıydı. Dolayısıyla Farabî'nin ifadesiyle "Tanrı'ya erişme çabası" aynı zamanda evrensel yasalarda içkin mutlak bilgiye ulaşma çabasıydı.

Mutezile akımına ve ondan sonraki Meşşaî (Aristotelesçi) filozoflara göre akıl, sadece günlük yaşamı (siyasal, ekonomik, kültürel hayatı, evlilik, inanç dünyasını vb.) düzenlemenin değil, aynı zamanda bilimsel etkinlikle Tanrı'ya erişmenin de yegâne aracıydı. O hâlde insanoğlu aklını kullanarak ve iradesini konuşturarak hayatını düzenleyebilir, canlılar ve cansızlar âlemini kendi amaç ve ihtiyaçlarına tabi kılabilir, değişebilen ve dönüştürülebilen cismani varlıklara (ay-üstü gezegenlere müdahale imkânsızdı) gerektiğinde müdahale edebilirdi. İnsan aklı da bunun için vardı.

Müslüman akılcı filozoflar, dogmatik/bağnaz düşünürlerin aksine (hatta Kur'an'daki ayetleri yadsırcasına) Tanrı'nın olumsuz bir sıfata sahip olmayacağını düşünüyorlardı. Onlara göre Tanrı "eziyet eden", "kahreden", "zulme uğratan", "hesap soran" olamazdı. Cezalandıran değil, fakat saf iyilik olan "tarifsiz", "delilsiz" ve "insani sıfatlardan azade" bir varlıktı. Bir bakıma Tanrıyı evrendeki bütün fiillerden soyutlamış (Aristoteles'in ifadesiyle hareket etmeyen, ancak ilk hareket ettirici) olarak tasvir ediyorlardı.

Dolayısıyla akılcı filozoflar (el-Kindî, Farabî, İbn-i Sina, İbn Rüşd vb.) Tanrı'nın hikmetine erişmeyi, soyut ve insan iradesini körelten mistik bir söylem olarak değil, aksine, somut ve etkin bir eylem olarak düşünüyorlardı. Onlara göre Tanrı'yı bilmek ve O'nun hikmetine erişmek, evren, toplum ve doğa hakkında düşünmek, aklı kullanarak bilgi sahibi olmak, maddeyi dönüşüme uğratarak hayata ve doğaya müdahale etmek, dolayısıyla bilim yapmak ve bilimi insanlık yararına kullanmaktı.

O günün filozofları bilginin kaynağını Tanrı'da görürken, bilgiye sahip olmayı da Tanrı'ya yaklaşmak olarak algılıyor ve ona göre konumlanıyorlardı.

Felsefe İncelemeleri), Brill, 1892, s.188.

Tanrı'nın yaratıcı kudretine yapılan vurgu ne insan iradesinin yadsınması ne de bilimsel çabayı sekteye uğratan tevekkül kültürüydü. Böyle olsaydı, buna en çok vurgu yapanların dönemlerinin en yetkin biliminsanı ve filozofları olmaları mümkün olabilir miydi?

"Gerçek erdem, aklın kılavuzluğunda yaşamaktır."
Baruch Spinoza

ETİK VE AHLAK FELSEFESİ

Etik mi Ahlak Felsefesi mi?

Ahlak felsefesi hangi alanlardan sorumludur?

Ahlaki değerlerin kaynağı nedir?

Toplumlar ahlaki değerler olmadan yaşayabilir mi?

Ahlaki değerlerin kaynağı dinler mi?

Ateistlerin ahlaki değerleri yok mu?

Ateistler mi yoksa dindarlar mı daha ahlaklı ve merhametli?

İnsanın özgür iradesi var mı?

Bu ve buna benzer sorular birkaç bin yıldır insanların zihnini meşgul etmektedir.

Etik, ahlak felsefesini de kapsayan özgün bir felsefi disiplindir.

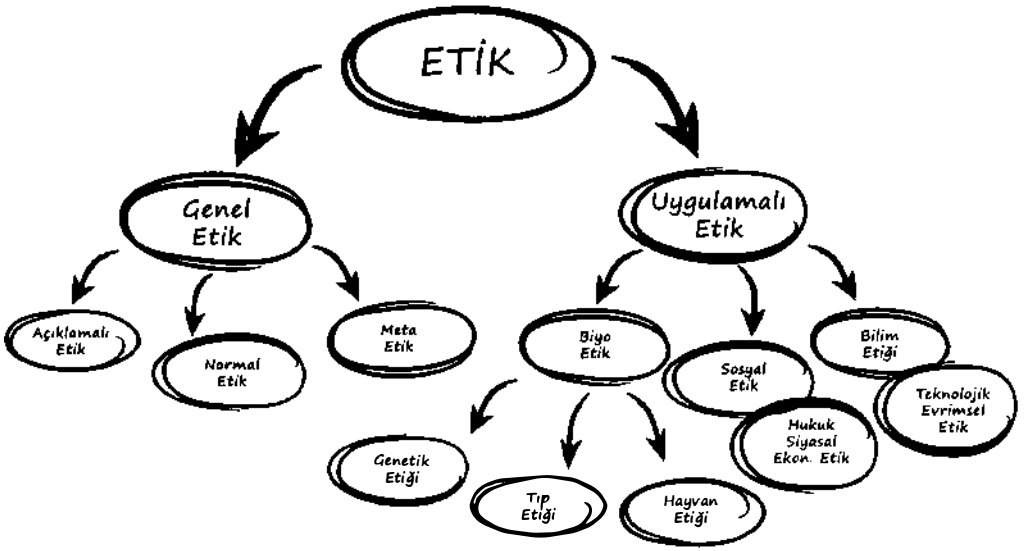
Ansiklopediler "etik"i şöyle tanımlamaktadırlar: "Genel anlamda etik, insan davranışının kriterlerini ve koşullarını inceleyen felsefi alandır."

Bu tanımı şöyle de genişletebiliriz: "Etik, insan davranışına yol açan koşul ve kriterlerin iyi veya kötü, doğru veya yanlış olup olmadığını incelerken, aynı zamanda toplumların ahlaki normları hakkında da düşünsel yöntemler geliştirmeye çalışır. Bundaki amaç salt düşünsel pratik değil, aynı zamanda toplumsal ve bireysel davranışa yönelik genel kurallar ortaya koymaktır."

Kısacası "etik"in merkezinde *ahlaki değerlerin kaynağına ve niteliğine* ilişkin sorunlar bulunur. Özellikle de etik, sözkonusu değer ve yargıların gerekçesini ve bunun toplum tarafından algılanışını da inceler.

Birçok düşünür, etik kavramını ahlaki davranış olarak da tanımlar, fakat etik, ahlaki değer ve davranış kurallarından daha kapsamlı bir alandan sorumludur. Etik ve ahlak felsefesi, bilim, hukuk, devlet, siyaset ve toplumun diğer pratik alanlarına yönelik ilkeler manzumesi ve davranış normları belirlediği için bu alan *pratik felsefe* kapsamında görülmektedir.

Teorik felsefenin alanında genel anlamda bilgi felsefesi (epistemoloji), mantık, varlık felsefesi (ontoloji) veya metafizik bulunmaktadır.

Kavramın Kökeni

Etik kavramı Yunanca bir terim olan ethos'tan gelir.

Bunun iki anlamı vardır:

1) Yerleşik, alışılmış olan yer, konut ve ülke.

2) Karakter, anlayış tarzı, alışkanlık, gelenek.

Kısacası etik, ahlak bilincinin veya insanların ahlaki davranışının bilimi olarak da görülebilir. Ahlaki değer ve davranış tarzları aynı zamanda toplumun kültürel birikiminden beslenen alışkanlık ve geleneklerden kaynaklanır. Etik teriminin Türkçe karşılığına baktığımızda da bunun izlerini kolaylıkla görebiliriz.

"Ethos" teriminin birinci anlamını, yani insanların birlikte yaşaması, aynı konutu, yeri ve coğrafyayı paylaşarak ortak kültürel varlıklar yaratmasını düşünürsek, Türkçedeki an'ane (gelenek) teriminin de "bir toplumda atalardan kalmış olması dolayısıyla saygı duyularak devam ettirilen kültürel aktarımlar; gelenek, alışkanlıklar" olduğunu görebiliriz. Sonra gelenek, gelenekçilik vb. terimlerin etimolojik kökeni ve manaları da insanların toplu bir şekilde yaşamalarından kaynaklanan alışkanlıklara, kurallara ve davranış normlarına işaret etmektedir.

Gelenek, köken itibariyle "gelmek" fiilinden türemektedir.

Gelenekçilik: Geleneğe dayalı inanç sistemi.

Gelenek: Kendiliğinden gelen anlamında kullanıldığı gibi, dini yasalar anlamına gelen kanon, kanun ve dini doktrin anlamına da gelir. Gelenekleştirme ise bir müdahaleyi gerekli kılar, bir kuralı bilinçle yerleşik hâle getirme ya da yasalaştırma.

Geleneksel: Tekrarlamak suretiyle bir işlemi, davranış tarzını veya kuralı alışkanlık durumuna getirmek.

İnsanın birbirinden farklı koşullarda "*doğru davranması*" etiğin özünü oluşturur.

Dinsel etikten farklı olarak "laik etik" anlayışı kurallarını ve gerekçelerini, toplumsal ihtiyaçtan kaynaklanan akla ve doğruluğunun kanıtlanmasına dayandırır.

Ahlak = Arapça olan "**hulk**" = ahlak: İnsanların doğuştan getirdiği huylarla sonradan kazandığı ve manevi yapısını sergileyen birtakım davranış ve tavırlar. İyi özellikler, güzel huylar, fazilet, erdem, hüsnühal.

Ethos'un ikinci anlamı olan "alışkanlıklar" terimi ise en başta insanın ortak yaşamından ve toplu üretim yapmaktan kaynaklanan pratik etkinlikler olarak anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, alışkanlıktan kaynaklanan, gelenek, görenek, adabımuaşeret kurallarına kadar uzanan bir kurallar manzumesi sözkonusudur. Bu kurallar en başta doğrudan doğruya bilinçli değildir. Ancak sonraki süreçte bu kuralların toplumsal davranış normlarına, ahlaki değerlere dönüşerek bilinçli davranışa ve kurallara dönüştüğünü göreceğiz.

Alışkanlıkların, gelenek ve göreneklerin zaman içinde ahlaki değer ve kurallara dönüşebilmesi için bunların toplumsal eğitim ve öğretim sürecinde yeni kuşaklara bilinçli aktarıma dönüşmüş olması gerekmektedir. Terimlerin etimolojik kökeninden de anlaşılacağı gibi *Ethos* veya *Ethik* basit ve doğrudan olan insani ilişkilerden daha karmaşık ve dolaylı toplumsal ilişkilere yönelmenin kavramsal (pratiğin teorileştirilmesi) ifadeleridir.

Bu kavramlardan da anlaşılacağı gibi, insanlar, belli bir yaşam düzeyine, belli bir toplumsal örgütlenme aşamasına ulaştıktan ve belli bazı toplumsal ilişkilere (birlikte yaşamak, çalışmak, üretmek) girdikten sonra, ahlaki değerleri, inançları, duyguları, dünyaya bakışları, düşünme ve yaşam tarzları da değişmektedir.

Değerlerin Toplumsal Temeli

Toplumsal değer ve kurallar, esas olarak coğrafyadan veya doğa koşullarından kaynaklı olanakları paylaşmak veya zorlukları birlikte göğüslemek amacıyla yerleşik kültür hâline gelmiştir. Her toplumsal kuralın temelinde belli bir ihtiyaçtan veya koşullardan kaynaklanan zorunluluğun olduğu kendiliğinden anlaşılabilir. Eğer ortaklaşa avlanma, korunma, barınma, dayanışma, aynı yazgıyı paylaşma, toplumsal uyuma önem verme ve uyumu bozmama vb. amaç ve hedefler gözetilmeseydi, hiçbir topluluk doğanın acımasız koşullarına direnerek ayakta kalamazdı. Bu davranışın sadece insanlara has bir davranış olmadığı, birçok hayvan türlerinin de kendine özgü kurallara içgüdüsel olarak uyum sağladıkları bilinmektedir. Ancak insanlar, gelenek, ahlaki kural ve değer yargılarını bilinçlice oluşturur ve sonra bunları eğitim ve öğretim yoluyla gelecek kuşaklara aktarırlar.

Toplu bir şekilde yaşamaktan kaynaklanan spontane (kendiliğinden) kuralların bilinçli kurallara ve davranış normlarına dönüşmesi kuşkusuz birdenbire olmamıştır. Bu kuralların binlerce yıllık pratik gözlem ve deneyimle oluştuğu ve bunların kuşaklar boyunca dikkat ve özenle geleceğe aktarıldığı kendiliğinden görülebilir. Hatta bilinçli olmayan, ancak pratikte uygulanan birçok kural ve değerin kökeni ateşin kullanılmaya başladığı ilk insan olma anlarına kadar da götürülebilir. İçgüdüsel veya doğrudan ve somut yarara dayanan alışkanlıkların bilinçli toplumsal davranış ve ahlaki kurallara dönüşümü esas olarak yerleşik hayata geçildikten sonra gerçekleşmiştir.

İnsanlığın ilk topluluk aşamasında uygulayageldiği üretim ve bölüşüm tarzı henüz ilkel ve basitti. Topluluk üyelerinin yardımlaşması ve birbirini doğrudan desteklemesi olağandı, çünkü bu kurallar herkesin yararınaydı. İlk dönemlerde toplulukların her üyesi hemen hemen aynı duyguları hissetmekteydi ve aynı değer yargılarına sahipti.

Ancak ortak mülkiyet ve ortaklaşa karar verme geleneğinin ortadan kalkmasıyla birlikte sınıfsal farklılaşma da başlamış ve böylece ortak duygular ve ortak değerler geride bırakılmıştır. Ortak ahlaki değerlerin yürürlükten kalktığını ve toplum içinde yozlaşmanın başladığını bize ilk mitolojik efsaneler, dini metinler veya felsefi eserler aktarmaktadırlar. Sözkonusu metinler, toplumsal yozlaşma ve adalet duygusunun bozulmasına, yöneticilerin zulme varan icraatlarına, egemenlerin adaletsizliklerine, sömürü ve aldatmalara ilişkin birçok kayıt içermektedir. Bu, kitabın ilk bölümlerinde yer verdiğimiz Sümer metinlerinde, Urukagina'nın yasalarında, Mısır ağıtlarında, Hint Vedaları ve Upanishadlar'da, Homeros ve Hesiodos'un destanlarında açıkça görülebilir. Nitekim tektanrıcı dinlerin kutsal kitapları da bu türden şikâyet ve ağıtlarla doludur.

Toplumsal Değerlerin Yok Olması

Üretimde işbölümünün (kafa ile kol emeği) ilerleyen sürecinde, özel mülkiyet ortaya çıkmış ve böylece ahlaki değerlerin ortak toplumsal altyapısı da tahrip olmuştur. Ahlaki değer ve yargıların farklılaşmasıyla birlikte toplumda çatışmalar baş göstermiştir. Tabii sadece ahlaki değer ve kurallar değil, aynı zamanda ortak yaşam ve düşünme tarzı da önemli ölçüde yok olmuştur.

Ahlaki değer yargıları bir kez toplumun düşünce hayatına yerleştikten sonra hiçbir sınıf ve katman tanımaksızın bütün toplumun davranış kurallarını ve hatta bireyin en mahrem yaşam alanlarını bile belirlemeye başlamıştır. Bu yüzden ahlak sorunu, sadece felsefecilerin değil, bütün toplumsal katman ve kesimlerin kafa yorduğu bir konu hâline gelmiştir.

İnsanlığın ilk yazılı metinlerinden itibaren ahlak ve ahlaki değerler konusu, siyasi, dini, felsefi, edebi vb. birçok eserin merkezinde yer almaya başlamıştır. Bu aşamadan itibaren ahlaki değerler sorunu, somut insani ilişkileri belirleyen bir konu olmaktan çıkmış, felsefenin, siyasetin ve genel olarak kültürün özgün bir konusu hâline gelmiştir. Dolayısıyla ahlak konusu, ilerleyen süreçte bilimsel düşüncenin de konusu olmuştur. Tarihçesi, özü, anlamı ve genel ilkeleri düşüncenin merkezine yerleşmiştir.

"Ahlak" ve "Etik"in Tarihçesi

Felsefenin kapsamlı ve pratik disiplinlerinden biri etik'tir. İlk kez bu konuyla etraflıca ve teorik açıdan ilgilenen filozof Aristoteles olmuştur. Ancak ahlaki değer ve kurallara ilişkin ilk yazılı kayıtlara Sümer ve Mısır, sonra Hint ve Çin metinlerinde rastlıyoruz. Hatta Sokrates öncesi filozofların metinlerinde de buna ilişkin ciddi tezlerin ortaya atıldığını görüyoruz.

Hint Felsefesinde Ahlak

Hint felsefesinde doğrudan etikle ilişkili olmamakla birlikte gelişmiş bir ahlak felsefesinden bahsetmek mümkündür. Henüz ilk Vedalarda, *Rigveda*, *Atharvaveda* ve *Yahurveda*'da toplumdaki ahlaki bozulmaya şöyle dikkat çekilir:

Mal-Mülk Hırsı

> "Gördüğünüz gibi söz ve düşünce farklı istikametlerde yol alıyor: Marangoz ahşap bir nesnenin, hekim ise bir insan kemiğinin kırılmasını diliyor; Brahma ise ölümsüzlük iksirini ve kurban törenlerini. Dökül İndira'nın üstüne üstüne, ey ölümsüzlük içkisi!
>
> "Eski kocakarı, ilaç ve kuş tüyüyle, taşla (fal bakma), bakırcı ise her gün, bir

altınını alacağı bir insanı düşlemektedir! Dökül İndira'nın üstüne üstüne, ey ölümsüzlük içkisi!

"Şair ise, benim; babası hekim, anası ise buğday öğütmede pek hünerli, farklı amaçlarla mal mülk peşinden koşturuyoruz, tıpkı ineğin peşi sıra koşturur gibi!

"Dökül İndira'nın sağına soluna, ey ölümsüzlük içkisi!

"Yükü çeken at, yolda bozulmayan bir araba; eğlendiricilerse gülücükleri düşlüyorlar.

"Fallus, kıllı bir vajina; kurbağalarsa sulu bir göleti. Dökül İndira'nın sağına soluna, ey ölümsüzlük içkisi!"*

Çin Felsefesinde Etik Değerler

Çin toplumunda ahlak felsefesinin temelini katı bir evrensel-toplumsal düzen anlayışı belirler. Batı ve Ortadoğu kültüründe din çok etkindir, fakat Çin'de –eğer Budizm'i işin dışında tutarsak– din toplumsal hayatta çok fazla bir rol oynamaz.

Çin felsefesinin etkin filozoflarından Konfüçyüs'ün temel öğretisi toplumun hiyerarşik yapısını koruma üzerine kurulmuştur. Konfüçyüs'e göre toplumun hiyerarşik yapısını ve bireylerin toplumsal konumunu her koşulda korumak gerekir. Hiyerarşik yapıdaki toplumda herkesin yeri ve konumu bellidir. Ahlaki yapı ve anlayışlar, tesadüflere göre değil, toplumların içinde bulundukları koşullara göre belirlenirler.

Konfüçyüs, atalara saygıyı her koşulda ve özellikle öldükten sonra da devam ettirmeyi öğütler:

> "Ebeveynlerine hürmetle hizmet edenler, gerektiğinde arada bir onları itinayla uyarabilirler. Ancak onlar uyarılara kulak vermediklerinde uyarıda ısrar etmemeli, aksine, onlara hizmette daha azimli olunmalıdır."

- Küçükler, büyüklere saygıda kusur etmemelidirler.
- Kadınlar her koşulda erkeklere uyum sağlamalıdırlar. Çünkü erkeklerin aile şerefini korumakla yükümlü olanlar kadınlardır. Kadınlar evlenene kadar babaya, ondan sonra da kocalarına tabidirler.
- Yönetilenler her koşulda yönetenlere itaat etmeli ve uyum göstermelidirler.

Bu davranış normları kuşkusuz avantajlı konumda olanlara da belli bazı görevler ve sorumluluklar yüklemektedir. Halkını aç bırakan kral devrilmeyi hak etmiştir, çünkü o evrensel kurala uygun davranmamıştır.

* *Dünyayı Değiştiren Düşünürler,* c.1, s.55-56.

Konfüçyüs:

Erdemli Olmak = Güzellik

Yen Yüan, Üstada erdemli olmanın esasları üzerine sorular yöneltmişti.

Üstat şöyle buyurdu: "Bu, insanın kendisini aşması ve yüzünü güzel olanın yasalarına dönmesidir: İnsan böylece erdemli olmayı da teşvik etmektedir. İnsan bir gün kendisini aştığında ve güzellik yolunu takip ettiğinde, dünyanın tamamı da erdemli olacaktır. Erdemli olmayı etkin kılmak bizim tavrımıza bağlıdır; yoksa insanlara mı bağlıdır?"

Yen Yüan şöyle sordu: "Bu anlattıklarınızı biraz açmanızı rica edebilir miyim?"

Üstat şöyle buyurdu: "Güzelliğin yolundan gitmeyenin yüzüne bakma! Güzelliğin yolundan gitmeyeni dinleme; güzellik idealinin yasalarına uymayandan bahsetme; güzellik idealine uymayan şeyi uygulama."

Yen Yüan şöyle karşılık verdi: "Gücümün buna yetmeyeceğini bilsem bile bu altın öğütlere uymak için çabalayacağım."

Erdemli Olmak: Saygı ve Sevgi

Cung Gung, Üstada erdemli olmanın esasları üzerine sorular yöneltmişti.

Üstat şöyle buyurdu: "Kapıdan her çıktığında hürmetli bir konuğu karşılıyormuşsun gibi davran. Halka ihtiyacın olduğunda, büyük bir fedakârlıkta bulunuyormuşsun gibi davran. Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına reva görme. Böylece hem ülkede hem de evin içinde kırgınlık (sana karşı) ortaya çıkmaz."

Cung Gung şöyle karşılık verdi: "Gücümün buna yetmeyeceğini bilsem bile bu altın öğütlere uymak için çaba göstereceğim."

Erdemli Olmak ve Bilgelik

Fan Çi, erdem normlarının özüne ilişkin sorular sordu. Üstat şöyle buyurdu: "İnsan sevgisi."

O, bilgeliğin özünün ne olduğunu sordu. Üstat şöyle yanıt verdi: "İnsan tanıma."

Fan Çi hâlâ kavrayamamıştı. Bunun üzerine Üstat şöyle yanıt verdi: "İnsan düzgün olanı yüceltip eğri olanları bastırınca, eğri olanlar da düzelir."

Fan Çi uzaklaşmış ve yolda Dsi Hsia'ya rastlamış; ona şunu sormuş: "Kısa bir süre önce Üstadın yanındaydım ve ona bilgeliğin özüne ilişkin sorular sordum. O da bana, 'İnsan düzgün olanı yüceltip eğri olanları bastırınca, eğri olanlar da düzelir,' dedi. Bu ne demektir?"

Dsi Hsia şunları söylemiş: "Bu çok yüklü bir sözdür. Şun'un bir ülkesi varmış; o, Gao Yao'yu diğerlerinin arasından seçmiş ve yüceltmişti; bunun üzerine ülkedeki ahlaksızlıklar da ortadan kaybolmuştu. Tang'ın bir ülkesi varmış ve o da Yin'i diğerlerinin arasından seçmiş ve yüceltmişti; bunun üzerine ülkedeki bütün ahlaksızlar yok olmuştu."

(*Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.1, s.103-107)

Yunan Felsefesinde Etik

Yunan filozoflar ve özellikle Demokritos (MÖ 460-370) yazılarında ahlak sorununa özel bir önem atfetmiş ve konunun doğasına ilişkin bazı düşünceler geliştirmiştir. Onun bu konuya ilişkin 250'ye yakın aforizması bulunmaktadır. Demokritos'a göre toplumların ahlak ilkeleri insanın doğal varlığından ve yaşam tarzından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden insanın ahlaki değerleri, onun mutlu olmak ve sorunsuz bir hayat sürmek arzusu tarafından belirlenmektedir. Arkadaşlık, dostluk, ölçülü olmak ve özellikle akli hükümler, ahlaki değerlere yön vermektedir. Demokritos'a göre genel yarar ilkesi özgür insanların ahlaki değerlerini de belirlemektedir.

Sofistlere göreyse ahlaki değer ve ilkeler, tanrıların isteğiyle değil, insanların ortak yaşam arzusunun sonucunda belirlenmektedir. Bu yüzden iyinin ve kötünün, övgü ve yerginin doğası her zaman görecelidir.

Protagoras (MÖ 481-411) ise yazılarında her şeyin ölçüsünün insan olduğunu vurgulamıştır. Her varlık gibi insan da saygın bir varlıktır ve erdemli yaşama sahip olmalıdır. Bu arada insanların doğuştan eşit haklarla donatıldıklarını ilk vurgulayan filozof Protagoras'tır.

Sonraki süreçte Sokrates, Platon, Kinik akım ve Stoacılar kendi ahlaki değer ve ilkelerine ilişkin metinler kaleme almışlardır.

Sokrates, Sofistlerin görecelilik kuramını reddetmiş, bunun yerine ahlaki değerlerin değişmez tanrısal ilkeler olduklarını ileri sürmüştür. Yunan filozofa göre insanlar doğuştan itibaren gerçek ahlaki ilkelere sahiptirler. Ona göre ahlaki ilkeler ve erdem öğrenilebilir, çünkü bunlar insanın zihninde doğuştan mevcuttur. Bu yüzden o insana "Kendini tanı!" diyerek kendi özünü keşfetmesini istemiştir.

Bu görüşlerin sonradan Platon tarafından geliştirilerek sistemli hâle getirildiğini görüyoruz. Platon'a göre toplumdaki ahlaki değer ve yargıların kökeni tanrısal ilkeler olan idealarda içkindir. Bu yüzden toplumdaki ahlak ilkeleri, en yüce ideaların yüzeysel taklitleridirler. Dolayısıyla bunlar her zaman eksik kalacaktır. Platon'a göre tanrısal idealar, siyaseti, devletin oluşumunu, arkadaşlığı, güzelliği, iyiliği ve diğer değerlerle kurumları belirleyerek biçimlendirmektedir. Filozofa göre insanın tanrısal ruhu, ondaki erdemin dört unsurunun varoluşunu sağlar. Bunlar bilgelik, fedakârlık, tevazu ve adalet duygusudur. Diğerlerine göre adalet duygusu her zaman kapsayıcı ve belirleyicidir. Platon'a göre bilgelik ve cesaret sadece belli bazı insanların sahip olabilecekleri erdemlerdir.

Platon'un ahlak ilkelerinin gerçekler zemininden kopuk olduğunu vurgulayan Aristoteles'e göreyse ahlaki değerlerin kökeni toplumsal hayatta ve pratiktedir. Ona göre ahlaki ilkeler sadece özgür insanların toplumsal ilişkilerince belirlenebilir. Toplumsal ilişkiler nasılsa, ahlaki değer ve ilkeler de ona göre şekillenirler. Köleleri konuşan üretim araçları olarak gören Aristoteles, ne yazık ki onların hem ahlaki ilkelerden hem de erdemden yoksun olduklarını ileri sürer. Ona göre kölelerin yazgısı özgür insanlara hizmet etmekle belirlenmiştir. Aristoteles'e göre ahlaki normlar, sadece incelenmek üzere değil, aynı zamanda insanlara eğitimle kazandırılmak üzere belirlenmelidir. Yunan filozofa göre insanların mutluluğunu sağlayan en yüce ilke Eudaemon'da (iyi ruh) simgelenmiştir. En yüce erdem ilkeleri olan iyi ruhlar şunlardır: Fedakârlık, dostluk, doğruluk, iyilik, cömertlik, ölçülülük, adalet, soğukkanlılık ve saygı. Uç noktaların ve aşırılıkların insanları yanlışa sürüklediğini söyleyen Aristoteles, en doğru yolun "altın orta yol" olduğunu belirtir.

Aristoteles de Platon'a benzer bir şekilde adaleti erdem ilkeleri içinde en önemli ilke olarak görür, çünkü toplumlar onun üzerine inşa edilirler. Bu yüzden Aristoteles'in ahlak felsefesinin ve pratik ilkelerinin temelini adalet duygusu belirler. Ancak Aristoteles, kölelerin doğalarının sözkonusu erdemlerin yeşermesine müsait olmadığını da ileri sürer. Kuşkusuz, Aristoteles gibi başka filozoflar da sonuçta kendi çağlarının ve kültürel iklimlerinin çocuklarıdır. Onların anlayış ve değerlerini, içinde yaşadıkları toplumların hâkim değer yargıları belirlemiştir.

Antikçağın bir diğer önemli filozofu olan Epiküros (MÖ 341-270), Platon'un idealarını eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Demokritos'un ahlak ilkesini de devam ettirmiştir. Epiküros'a göre tanrıların doğa ve toplum yaşamında işleri olamaz; doğa ve toplumsal yasaların kendi işleyişleri ve zorunlulukları vardır ve dolayısıyla ahlaki değer ve kuralları da bu zorunluluklar belirlemektedir. Epiküros, ahlak ilkelerinin temelini insanın haz duygusunda bulur. Ona göre haz duygusu acının yoksunluğunda ortaya çıkar ki bu yüzden insan bağnazca itaat ettiği alışkanlıklarından kurtulmalı ve içgüdülerini denetim altına almalıdır.

Filozof Zenon (MÖ 332-262) ise insan hayatını belirleyen en yüce ilkenin doğa yasalarına uymak ve doğal yaşamı takip etmek olduğunu belirtmiştir. Ona göre doğa yasaları akılla özdeştir. Aklın ilkesine göre yaşamak erdemli olmaktır. İnsanın amacı, gelişmeleri izlemek değil, hayata müdahale etmektir,

çünkü insan olmanın doğasında toplumsallaşmak vardır. Toplumsal olan da akılla uyumludur. Zenon'a göre insanlık ancak evrensel bir devlet, hukuk ve ahlak ilkesi belirlediğinde mutlu bir hayata erişebilir. Zenon'dan sonraki Stoacılar ise insanın dünyadan ve toplumdan uzak durmasını benimsemişlerdir. Onlar, insanların toplumsal işlere müdahale ederek zamanlarını boş yere harcamamasını öğütlemişlerdi. En doğru yaşam tarzı toplumdan uzak, kendi içine dönük, ama doğanın yasalarını takip eden tarzdır. Böyle yaşayan insan hem kimseye zarar vermeyecek hem de ruhunu kirleten dünyevi zaaflardan kurtulacaktır. Bu görüşlerin fikir babası ise filozof Epiktetos'tur.

Büyük İskender'in MÖ 320'li yıllarda Doğulu ve Batılı kavimlerin toplumsal ve kültürel birikimlerini bir sentezde birleştirmesinden sonra felsefe alanında kayda değer herhangi bir gelişme olmamıştı. Büyük filozofların ardından gelen orta ölçekli filozof ve düşünürlerse esas olarak eski düşünceleri yorumlamakla yetinmişlerdir. Şüphecilik, yararcılık, görecelilik, eklektizm, mistisizm, nihilizm ve akılcılık gibi birçok felsefi akım bu ara süreçte ortaya çıkmışlardır.

Yeni akımlar içinde en kayda değer akımsa kuşkusuz Plotinos'un yaygınlık kazandırdığı Yeni Platoncu öğretiydi (sudûr kuramı).

Farabî'de Etik Öğretisi

Hıristiyanlığın yükselişiyle birlikte felsefe neredeyse 500 yıl boyunca duraksama dönemine girmişti. Felsefenin yeniden canlanabilmesi için Doğu-İslam coğrafyasında yeni filozofların çıkması gerekiyordu. Bunların ilki Arap kökenli el-Kindî'dir ve onu sonra Farabî ve diğer filozoflar takip etmiştir.

Farabî'ye göre insanların ve toplumların benimsedikleri ahlaki değerlerin kökeni hem tanrısal vahye hem de duyumsal bilgiye dayanmaktadır. Ancak Farabî, tanrısal akıl yoluyla elde edilen ahlaki değerleri vahye dayanan ahlaki değerlerden üstün sayar.

Farabî *İdeal Devlet* (el-Medînetü'l-fâzıla) adlı eserinde ahlaki değerlerin hangi temelde ortaya çıkması gerektiğini şöyle not eder:

> "İnsanların, hakiki anlamda mutlu olacakları ve herkesin birbirine yardım etmeyi amaç edinecekleri kent, erdemli ve mükemmel kenttir (el-medînetü'l-fâzıla); insanların, mutluluğu elde etmek için birbirlerine yardım edecekleri toplum, erdemli ve mükemmel toplumdur. Bütün kentleri mutluluk veren şeyler için birbirlerine yardım eden bir millet, erdemli ve mükemmel bir millettir. Aynı şekilde erdemli, mükemmel

evrensel toplum da ancak içinde bulundurduğu bütün milletler mutluluğa erişmek için birbirlerine yardım ettikleri zaman ortaya çıkar...

"Erdemli başkanlar, kendilerinden önce konmuş yasaları (şeriat) izleyebilecekleri gibi, onları değiştirme yetkisine de sahiptirler; çünkü bir toplumda yer ve zamana bağlı olarak koşullar değişebilir ve değişen koşullar birtakım yasal değişiklikleri gerektirebilir. Bu durumda Erdemli Başkan'ın yeni yasalar koyması gerekir. Aslında değiştirilen yasayı koyan ilk kişi de değişen koşulları görebilecek kadar yaşamış olsaydı, bu yasayı kendi de değiştirebilirdi."*

Ahlaki Değerleri Dinler mi Belirliyor?

Ahlaki değerlerin kökeninin dinlere mi yoksa ortak yaşamın zorunluluğundan kaynaklanan toplumsal ilişkilere mi dayandığı tartışması ezeli bir tartışmadır. Din ve inanç sistemlerini merkeze alan yazarlar, etik değerlerin dinlere ve vahye dayandığını, değiştirilemez oldukları için de evrensel olduklarını iddia etmektedirler. Ancak bu bakış açısı sorunludur, çünkü ileri sürülen tezlerin kaynağı ne insani ne de toplumsal yaşamdır, fakat öbür dünyada hesap soracağı varsayılan tanrıdır. Tanrısal vahye dayalı ahlaki ilkeler, insanın deneyim ve tecrübesine dayanmadığı için, insanın bilgisinin ve iradesinin dışında yer alırlar. Dolayısıyla bunları ne felsefi açıdan inceleyebilir ne şüpheyle karşılayabilir ne de bunların akla uygunluğunu denetleyebiliriz. Aklı, insani gözlem ve deneyimi dışlayan ahlaki değerlerin ölçüsünün ne olacağı belli değildir. Vahye dayandırılan ilkeler için "Şüphe duyma, koşulsuz kabul et," demek, bu değerleri suistimale açık hâle getirmektedir. Dinsel inançlara ve dogmalara dayandırılan etik kurallar, ne tartışılabilmekte ne de gerekçelendirilerek kanıtlanabilmektedir. Yapılan tartışma ve kanıtlama çabasının konusu, değiştirilemeyen ve hatta tartışılması dahi sakıncalı bulunan ilahi emirlerse, o zaman sözkonusu tartışmaların hiçbir anlamı olmayacak ve sadece havanda su dövülmüş olacaktır.

Halbuki ahlaki değerler, toplum ve insanla ve onların yaşamsal amaçları, değerleri ve davranışlarıyla ilgilidir. Fakat inanç temelli tezlere bakılırsa bunların oluşturulmasında ne insanın ne de toplumların iradesi sözkonusudur. Eğer tanrı ve insan ilişkisinde geçerli olan ilkeler, tartışmaya ve kanıtlamaya kapalıysa sözkonusu değerler hangi insan-insan ilişkisinde ölçü olarak alınabilecektir?

* Bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler,* c.5, s.239, 262.

Tarihsel koşulların, toplumların ve insanların değişimi bir gerçekse, onlara sözümona değişmeyen tanrısal ilkeler (ahlaki değerler) dayatmak akılla açıklanabilir mi? İlkeler ve değerler değişmeyecekse, neden peygamberler, kitaplar ve toplumsal kurallar değişmiştir? Tanrısal vahiy neden dönemlere göre değişmektedir? Bunlar çözülmesi gereken derin çelişkilerdir.

Rönesans'tan Aydınlanmaya

Felsefenin etik değerlere yeniden eğilmesine Rönesans ve hümanizm döneminde rastlıyoruz. Özellikle hümanist akım, kilisenin dini dogmayı esas alan insan ve toplum modeline karşı insanın doğal niteliklerini öne çıkaran bir bakış açısına sahipti. Hümanistlere göre insan, araştıran, capcanlı, meraklı ve mutluluğunu bu dünyada arayan varlıktır. Antikçağ filozofu Terence, "İnsana ait olan hiçbir şey bana yabancı değildir," düsturunu ilke edinen hümanistler, inanç temelli değer yargılarını ve dogmaları sorgulamışlardır.

Özellikle Rönesans döneminin felsefecilerinin insan onuru ve düşünce özgürlüğünü tartışmalarının merkezine aldıklarını görüyoruz. Thomas More (*Ütopya*), Desiderius Erasmus (*Deliliğe Övgü*), Tommaso Campanella (*Güneş Ülkesi*), Giordano Bruno (*Dialoglar*), Galieo Galilei (*İki Temel Dünya Sistemi*) gibi düşünür ve filozoflar, ahlaki değerlerin temelinde toplumsallaşan insan emeğini ve yine insanın özgürlük uğruna verdiği çabayı saptarlar. Onlara göre ahlaki değerler, Katolik Kilisesi'nin ikiyüzlü dayatmalarıyla değil, özgürleşmek isteyen insanların ihtiyaçlarıyla belirlenmelidir.

17. yüzyıldan itibaren etik konusunun dinsel dogmaların gölgesinden çıktığına ve ahlaki değerlerin değişen toplum ve insan ilişkilerine göre yeniden tanımlandığına şahit oluyoruz.

Baruch Spinoza ile birlikte felsefede etik konusu özel bir önem kazanır. Spinoza'nın etik ilkeleri dinsel dogmaların ve skolastik öğretinin tam karşısında yer alır. Spinoza'ya göre ahlaki ilkeleri ve insan davranışlarını belirleyen amaçlar kesinlikle akıl ve insan doğasıyla uyumlu olmalıdır. Etik değerler insanın kendi güdülerinin bir oyuncağı olmasına set çekmeli ve ona aklın önderliğinde kılavuzluk etmelidir. Spinoza insanın çelişkili doğasını, doğadaki herhangi bir varlığın çelişkili durumundan farksız görür. Bir yerde şöyle der:

> "Çoktandır insanın tutkuları olan sevgi, nefret, öfke, kıskançlık, hırs, merhamet ve başka duygusal niteliklerini, onun bir zaafı olarak değil, tıpkı havanın, sıcaklığın, soğuğun, fırtınanın, yıldırım ve başka doğa

> olaylarında olduğu gibi insanları rahatsız eden ancak onların doğallıkları olarak kabul etmeye alıştım... Şeyler hakkında ne şikâyet etmeli ne de onları alaya almalıyız, onları sadece oldukları gibi kavramalıyız..."

İnsan ancak aklını kullanarak temel güdülerini denetim altına alabilir. Bir bakıma Spinoza ahlak ile aklı özdeş görür. Ona göre insanın bilgelik kazanması, onun aklını kullanması ve dolayısıyla ahlaklı olmasıyla mümkündür ki bu yüzden akıl ahlaktır, ahlak da akıl. İnsan aklını kullanarak hem bilgiye ulaşmakta hem de bilgide derinleştikçe ahlakın özünü daha çok kavramaktadır.

Alman filozof Kant da etik konusuna yoğunlaşır. Kant'a göre ahlakın temelinde insanın "pratik aklı" yatar. Sözkonusu pratik akıl hiçbir çıkar gözetmeyen insanın doğasında içkindir. Pratik aklın önemli buyruklarından biri Kant'ın evrensel ahlak ilkesini oluşturur:

> "Öyle davran ki iradenin en yüce ilkesi aynı zamanda genel bir yasa olarak kabul görsün."

Kant'a göre insan toplumsal görevini herhangi bir amaç nedeniyle değil, yasalara uygunluğu nedeniyle benimsemelidir. Kuşkusuz, aydınlanma olmadan ahlak ilkesinden de bahsetmek mümkün değildir. Güdümlülükten kurtularak özgürce aklını kullanan insanın toplumsal davranışı aynı zamanda toplumsal ahlakın temelini belirler. Bu yüzden Kant, insanların özgür iradesini boğan dinsel dogmalara ve öğretilere kesinkes karşı çıkar. Ne var ki Kant, insanın dünyevi zaaflarla çevrili olduğunu ve bu yüzden ahlaki yasaları tam anlamıyla uygulayamayacağını ve dolayısıyla insanların kutsal ruhun ve tanrının kılavuzluğuna ihtiyacı olduğunu da vurgulamıştır.

Ahlak ve ahlakla ilgili olan bütün bu kavramlar sonuçta toplumların binlerce yıllık gelişmesinden, tarihsel koşullardan, örgütlenme düzeyinden ve insani ilişkilerden süzülerek çıkarılmış kavramlardır.

Ahlak Felsefesinin Merkezindeki Üç Soru

- Doğruluk nedir?

Dünyanın birçok bölgesinde ahlaki değerler konusunda birbirinden farklı anlayışlar sözkonusudur. Ahlaki tezler ve buyruklar "doğru" veya "yanlış" olarak değerlendirilebilir mi? Bir ahlaki değer hangi koşulda "doğru" olabilir? Ahlaki hakikatlerin olmadığından bahsedebilir miyiz? Eğer ahlaki değerler

yaratılmışlarsa, o zaman hiçbir ahlaki değerin yanlış olmadığını söyleyebilir miyiz?

- Belli durumlarda "doğru davranış" nasıl olmalıdır?

Başka bir alternatifi olmayan herhangi birinin davranışını ahlaki açıdan değerlendirebilir miyiz? Buna hakkımız var mı?

Doğru davranışın ne olduğu ya da paradoksal durumlarda nasıl karar vermemiz gerektiği konusunda sıklıkla verilen bir örneği biz de buraya alıyoruz:

Rayların üzerinde hızla seyreden bir tren size doğru yaklaşmaktadır. Siz, makas değiştirerek trenin seyrettiği istikameti değiştirebilecek durumdasınız. Eğer hiçbir müdahalede bulunmazsanız tren rayın üzerinde çalışmakta olan dört işçiyi altına alıp ezecektir. Fakat bu arada siz, makas değiştirmek suretiyle treni sevk etmek isteğiniz diğer ray üzerinde de bir işçinin çalıştığını görüyorsunuz. Bu durumda dört işçiyi ölümden kurtarmak için treni tek bir işçinin çalıştığı raya yönlendirir misiniz? Soru şudur: Bunu yapmaya hakkınız var mı? Tek bir işçinin hayatı, dört işçinin hayatından daha mı değersizdir? Normalde ölümle karşı karşıya olmayan bir işçiyi müdahalenizle öldürmeye hakkınız var mı? Bu tavır ahlaki midir?

İkinci örnekte de tren dört işçinin çalıştığı ray üzerinde hızla onlara doğru yol almaktadır. Siz ise yüksek bir yerde ve yanınızda cüsseli bir işçiyle birlikte çalışmaktasınız. Trenin rayını değiştirmeniz mümkün değil, fakat birlikte çalıştığınız cüsseli işçiyi rayın üzerine itekleyerek treni durdurabilecek ve böylece dört işçiyi kurtarabileceksiniz. Ama aşağıya iteklediğiniz çalışma arkadaşınızı da öldürmüş olacaksınız. Bu durumda nasıl karar verirsiniz? Verdiğiniz karar ahlaken doğru olabilir mi? Ya da siz bununla akıllı ve yarar ilkesini gözeten bir karar vermiş olur musunuz?

Bu türden durumlar, insanların ahlaki değerlerini ve belli durumlarda hangi amaçla hareket edeceklerini saptamak için iyi örneklerdir. Bu arada nörologlar, insanların hangi yönlendirmeyle karar verdiklerini ölçebilmek için her iki örneği bir simülasyonda test etmişler. İnsanların akli davranışı mı yoksa duygusal davranışı mı tercih edeceklerine yönelik ölçümlerde ilginç sonuçlar elde etmişler. Genelde insanlar kendilerinin bir müdahalesi sözkonusu olacaksa, akli karardan ziyade duygusal kararı tercih etmişler. Örneğin, sadece makas değiştirme durumundaki insanların daha çok akli kararlara yöneldikleri, ancak yanındaki bir insanı rayın üzerine atma konusunda ise kesinlikle duygusal kararları tercih ettikleri görülmüş. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, insanlar sadece akli nedenlerle karar vermemekte, aynı

zamanda karmaşık ruh hâliyle ahlaki değerlerini belirleyen başka unsurlara da başvurmaktalardır.

Bu durumda her yarar sağlayan ya da her akli gözüken davranışın "doğru" ve "iyi" olduğunu söyleyebilir miyiz? Kime yarar sağlayan? Birine yarar sağlayan şey, bir başkasına zarar verdiğinde de "iyi" veya "doğru" davranış mıdır?

İyi olan, sonucu yarar sağlayan mıdır?

- İnsanın özgür iradesi var mı?

Önce irade nedir? İrade, bir insanın yeterli bilgiye sahipken, bilerek ve bilinçlice ortaya koyduğu davranıştır. İnsan iradesini yönlendiren çelişkiler: Koruma ve terk etme; korku ve cesaret; yetinme ve umut etme; kabullenme ve karşı çıkma; eskiye sarılma ve yenilik isteme; muhafaza etme ve değiştirme. Aslında bütün siyasi, felsefi ve ahlaki ilkeler bu gerilimlerden kaynaklanır.

Öte yandan etik, normları kimin kabul ettiğini ve doğru davranışın kim tarafından belirlendiğini de sorgular. Ahlak açısından özgür irade bir koşul mudur? Eğer her etkinin bir nedeni ve her nedenin bir etkisi varsa, insanın özgür iradesinden bahsetmek mümkün müdür? Özgür irade yoksa ahlaki ilkeden bahsetmek mümkün müdür? (Dini buyruklar, diktatörlükler, kurumsal emirler)

1) Uyulması gereken doğru davranış normlarından sorumlu otoriteler:

- **Devlet**: Kimin neyi, nasıl uygulaması gerektiğine (sorumluluk ve görevler) yasalar üzerinden karar vermektedir.

- **Dinler:** Dinler, inananları belli bazı ahlaki kuralları uygulamaya veya bunlara uyum sağlamaya tabi kılabilir.

- **Gelenekler**: Tabu (ensest veya çeşitli saygı ve sevgi kuralları) gibi yazılı olmayan kurallar. İnsanların büyüklerine yönelik bazı saygısızlıkları, yasal açıdan cezai takibat gerektirmeyebilir, fakat buna rağmen toplum, belli bazı saygısızlıkları ahlaki açıdan reddetmektedir. Yasaların yetmediği durumlarda ahlaki değerler önemli hâle gelmektedir.

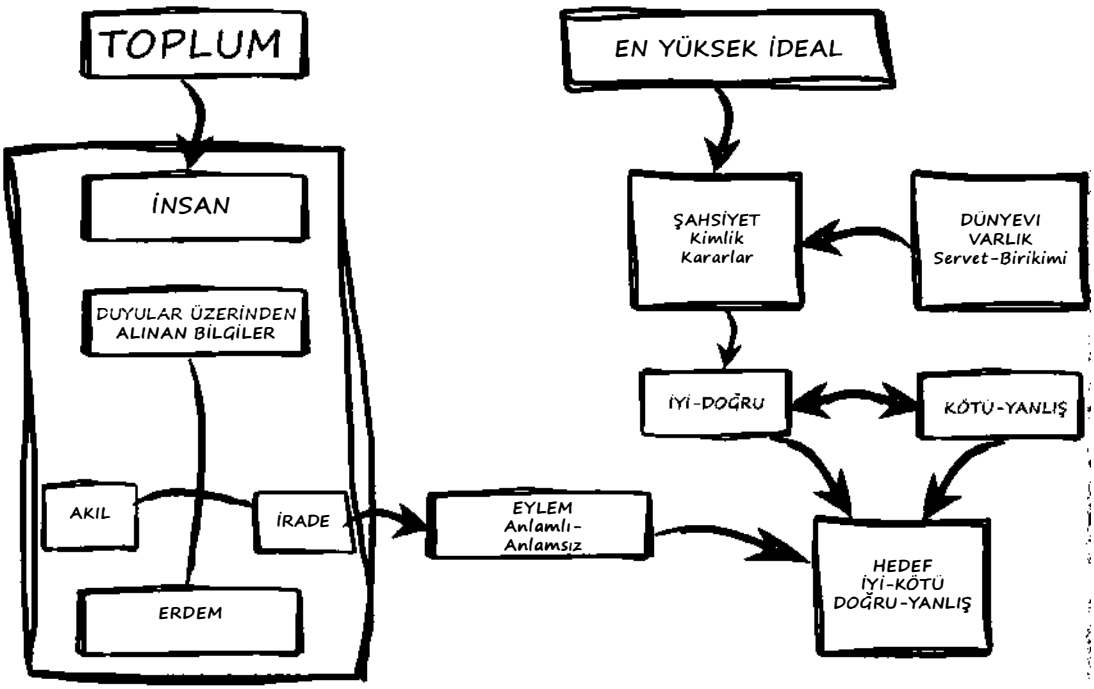
2) Ahlaki normların yararları nelerdir ve hangi amacı güderler?

Ahlak felsefesinin iki temel kavramı tam da burada devreye girmektedir: *Erdem* ve *bilgelik.*

Doğru/iyi davranışın *birinci amacı* toplumsaldır (toplumsal etik). İnsanlar arası ilişkiler doğru bir şekilde düzenlenirse uyumlu bir birliktelik gerçekleştirilebilir.

İkinci amaç ise bireylerin kendi benliklerine yöneliktir. Her insan sonuçta belli bazı davranış normuna uyarak kendi gelişmesine yön vermek ister. İnsanın bilgeleşmesi veya kâmil insan olması durumu…

Aslında felsefenin sorguladığı alanların esas ağırlığını bu iki alan oluşturur. Bütün filozoflar sonuçta insanın kemale ermesini arzulamış, ama aynı zamanda kâmil insanların oluşturduğu mutlu toplumlar tasarlamışlardır.

Pratiğimize Üç Amaç Yön Verir:

- Şahsi ideallerimiz (Maxime).
- Din ve ahlaki değerlerimiz.
- Akıl ve iradeyle arzulanan toplumsal amaçlar.

İyi/Doğru Olana Nasıl Karar Veririz?

Herhangi bir işlev üstlenmiş olan bir aracın işlevselliğine göre; toplumsal kural ve normlara uygun davranan kişiye (iyi ve doğru iş yapan).

Tartışma Soruları

⇨ Etik ve ahlaki ilkeleri neden kendi konumumuza göre uyarlıyoruz?

⇨ Tarihsel koşulların davranış kurallarımıza etkisi nedir?

⇨ Samimiyetsizlik ve ikiyüzlülük

⇨ Kölelik, farklı din ve mezheplere yönelik tavır, kadın ve çocukların hakları, doğa ve hayvanlarla ilişkiler, mülkiyet ve olanakların eşit paylaşımı...

Bazı Kavramlar

Özgürlük nedir? ⇨ İyiyi kötüden ayırabilme yetisi.

İyi-kötü nedir? ⇨ Ahlaki normlara (hak ve görevler) göre hareket etmek.

Sorumluluk nedir? ⇨ Görev olarak verilen rolü benimsemek ve uygulamak.

Erdem nedir? ⇨ İnsanı hem kendisi hem de çevresiyle uyumlu hâle getiren, gelişmesini olumlu anlamda teşvik eden insani nitelikler...

Etik'in Alanları

Meta Etik: Ahlaki konuları dil ve mantık açısından inceler; argümanlar yaratır. Etik kuramlar oluşturur. Analitik yöntemi benimser ⇨ "Neden ahlaki ölçülerimiz olmalıdır?" gibi soruları tartışır.

Normatif Etik: Ahlaka ilişkin prensipler ve kriterler belirler. Ahlaki açıdan doğru davranış normları saptar. Herkesin huzur ve mutlu olacağı ilkeler oluşturur. Soyut önermelerde bulunur.

Uygulamalı Etik: Herkes açısından geçerli davranış normları belirler. Değerler silsilesi oluşturur ve bunları tavsiye eder. Somut önermelerde bulunur.

Açıklamalı Etik: Gerçek anlamda takip edilen davranış normlarını, deneysel-ampirik olarak değerlendirir. Somut değerler ve normlar inşa eder. Açıklamalı yöntemi benimser.

Her Etik İlkesinin İki Temel Sorusu

Özgürlük ve ahlak ilişkisi ⇨ Başka bir alternatif var mıydı? Özgür irade var mıydı? Özgürlük yoksa ahlaki ilke olabilir mi?

Ahlaki ilkeler yanlış olabilir mi? ⇨ Hangi koşullarda bir tez "doğru" veya "yanlış" olabilir?

Etik ilkelerine duygularımız karışabilir mi?

- Öldürmek yanlıştır, ama neden?
- İşkence yanlıştır, ama neden?
- Yalan söylemek yanlıştır, ama neden?

Bu İlkeler Üzerinden Tartışma Alanları

- Görev ilkesi ⇨ Kategorik buyruk, yasaların belirlediği kurallar doğru mudur?
- Tutarlılık ilkesi ⇨ Bir davranış sonuca götürüyorsa iyidir! İyi olan şey sonuca götüren şey midir? Kime yararlı?
- Yararlılık ilkesi ⇨ Bir davranış amaca yarıyorsa iyi midir?

Yararlılık İlkesini Ölçmek Mümkün mü?

Sonuçlar yararlı mı? ⇨ Topluma yararlı mı?

Eleştiri:

- Haz, mutluluk gibi duygular ölçülemez!
- Bir davranışın gelecekteki sonucunu tam belirleyemeyiz.
- Tek tek insanların fedakârlığı üzerinden başkaları sefa sürmektedir.
- "Net yarar" nedir? Acı, sevinç, haz ölçülebilir mi veya bunlar birbirinin yerine ikame edilebilir mi?
- Ahlaki değerler, salt haz ve somut yarara indirgenebilir mi? (G.E. Moore: Her sonuçta bir şeydir, ama bir şey başka bir şey değildir.)

Görev Bilincine Vurgu Yapan Etik: Deontolojik Etik

"Ahlaki bir ilkeyle uyumlu olan ve ayrıca genel anlamda iyi bulunan her şey doğrudur."

Kant'ın Kategorik Buyrukları

1) Bir davranışın sonuçlarının ne olduğu önemsizdir. Bazı davranış normları ilkesel (koşulsuz) olarak yasaktır. Hatta bu davranışın zarardan çok yarar sağladığı düşünülse bile uygulanmamalıdır. Eğer herhangi bir yarar gözeterek yalan söylersek, o zaman herkesin yalan söyleme hakkını kabul etmiş oluruz. Bu durumda hiç kimse bir başkasına güvenemez.

2) Bir davranış hakkında hüküm vermek, onun ahlaki görevlere uygun olup olmadığını bilmek açısından önemlidir. Sonuçlarının ne olup olmadığına bakılmaksızın bazı ahlaki görevler yerine getirilmelidir. Görev saiki ile yapılan iş, ahlaki açıdan da doğrudur. Mültecilerin sınırdan içeri girmesini engellemekle görevli bir memur, boğulmakta olan bir mülteciyi kurtarıp tekneye alırsa görevini yerine getirmemiş olur. Peki yaptığı ahlaklı bir davranış olur mu? Görev bilinci ile insanlık görevi çelişebiliyor.

3) Kategorik buyruk: Ahlaki görev ve sorumlulukları belirleyen ve her şeyin üzerinde yer alan bazı ahlaki ilkeler olmalıdır.

Buyruk, bir emirdir. Örneğin, "Vergilerini öde!" ya da "Bana küfretme!" gibi.

Hipotetik buyruk ⇨ Önkabullü buyruk: Sınırlı ve koşullu emir. Bir şeyi yapmak için bir başka şeyi yapmak gerektiği gibi.

Kategorik buyruk: Koşulsuz emir. Vergi kaçırma! Vergi ödemek istemesen ve buna hakkın olduğunu düşünsen bile ödemelisin.

Kategorik buyruk, herhangi bir amaçla ilişkilendirilmeyen, hatta herhangi bir amaç da gütmeyen bir davranışın kendisi açısından nesnel zorunluluğu ilan ederken, çelişki içermeyen pratik ilke.

"Eğer dünyamız gelişmeye açıksa,
eğer onda kendini geliştirme olasılıkları mevcutsa,
bu durumda onun geriye doğru gitmesi de mümkündür ki
bu durumda bile hep ileriye gitmiş olur…"
Wilhelm Leibniz

UYGARLIKLAR NEDEN ÇÖKER?

Uygarlıkların Çöküşü ve Kültürel Çölleşme

Bugün birçok insan, eskiden aydınlanma çağı yaşamış bazı toplumların veya insanlık tarihinin belli bir döneminde uygarlığa ev sahipliği yapmış kavimlerin neden yeniden gerileyip eski hâllerine döndüklerine şaşırmaktadır. Ya da nasıl olur da bu toplumlar büyük mücadelelerle kazandıkları kültürel birikim ve bilinci kaybetmekle kalmayıp üstüne bir de kültürel çölleşme yaşamaktadırlar. Bu toplumların yeniden gerilemelerinin nedeni din midir ya da felsefeden uzaklaşmaları mıdır?

Ne yazık ki birçok insan –ki bunların arasında ciddi yazar ve akademisyenler de bulunmaktadır– toplumların gerilemesinin nedenini dine veya felsefeden uzaklaşmaya bağlamaktadır. Sanılmaktadır ki toplumlar dinden uzaklaşınca ya da felsefeyle haşir neşir olunca ilerleyip refaha kavuşacak, dine sarılıp felsefeye uzak durdukça da gerileyecek ve sefalet içinde yaşayacaktır.

Böyle düşünüldüğü için de günümüzdeki birçok ezilen halkın (Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın çoğunluğu) siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan geriliklerinin sebebini onların dini inançlarına, felsefeden uzaklaşmalarına veya siyasal iktidarların özgür düşünceyi bastırmalarına bağlamaktadırlar.

Ne yazık ki bu anlayışlar kesinlikle doğru değildir ya da en azından düşüncenin, dinin veya felsefenin toplumsal hayat üzerindeki etkisi aşırı abartılmaktadır. Kuşkusuz, fikirlerin, felsefenin veya dinlerin toplumsal gelişmeye olumlu veya olumsuz etkisi vardır, ancak bu, sanıldığı gibi toplumların kaderini belirleyecek ölçüde değildir. Fikirler veya düşünceler hiçbir zaman toplumların içinde bulundukları koşulların ve bu koşulların yarattığı olanakların veya imkânsızlıkların yerine geçemezler.

Hiçbir yağmur duası en basit yangın söndürme aletinin yerini tutamaz. Hiçbir dini inanç, kendiliğinden bolluk toplumu yaratamaz. Aynı şekilde benimsenmiş hiçbir siyasal program veya felsefi düşünce, tek başına bilimsel,

kültürel ve sanatsal açıdan gelişmiş bir toplum yaratamaz. Felsefenin gücü, düşüncenin, dinlerin veya siyasal programların etkisi, ancak elinizde dünyayı yerinden oynatacak bir kaldıracınız varsa fark yaratabilir. Felsefe, düşünce veya dinler, hiçbir zaman elden bırakılmaması gereken sözkonusu kaldıracın yerini dolduramaz veya onun görevlerini yerine getiremez. Fakat benimsenen felsefi yönelim, dini inanç veya siyasal program, insanlara sözkonusu kaldıracın acilen bulunmasını veya yaratılması gerektiğini kavratabilir.

Toplumsal yapılar ile düşünce sistemleri arasında kuşkusuz her zaman sıkı bir bağ ve etkileşim olacaktır. Bu bağ ve etkileşim toplumbilimlerinin dikkate alması gereken en önemli kurallardan biridir. Toprak ve tohum ilişkisinden örnek verirsek, hiçbir tohum, işlenip hazırlanmamış bir toprakta göğermez. Nasıl ki tarihte etkin olan insanlar belli bazı toplumsal koşulların ürünü olarak doğuyor, verimli olabiliyorlarsa, insan zihninin ürünü olan düşünce sistemleri de ancak toplumsal koşullar uygunsa etkide bulunabilmektedirler. Toplumsal varlıklar ile düşünce ve felsefi yönelimler arasında kopmaz bir bağ ve karşılıklı (diyalektik) ilişki vardır. İnsan, zihninde düşünce sistemleri oluştururken, düşünce sistemleri de insanın bilincini sistemleştirerek onu belli bir yönde sevk eder. Ancak sonuçta sözkonusu ilişkide belirleyici olan her zaman birikimli insan ve uygun toplumsal koşullardır.

Son yıllarda toplumumuzda iki yanlış anlayış birbirine karşıt şekilde gelişmektedir ki bunlar aslında bir madalyonun iki yüzü gibidirler. Birinci anlayıştaki insanlara göre, güya Müslüman halklar 9.-12. yüzyıllarda bilim, felsefe ve medeniyet alanındaki atılımlarını İslam dini sayesinde yapabilmişler, ne zaman ki Müslümanlar, Peygamber'in dininden uzaklaşmış ve ümmetin arasına fitne girmiş, işte o zaman bünyeleri zayıf düşmüş ve Batı'nın kölesi hâline gelmişlerdir. Bu görüşü sıklıkla dillendiren İslamcı çevreye bakılırsa, bugün Müslümanların içinde bulundukları sefalet, İslam dinini gerçek anlamda yaşayamamaktan ve Batı'nın düşünce ve yaşam tarzını benimsemekten kaynaklıdır. Bu fikri savunanlara göre Müslüman halklar Batı'nın düşünce ve yaşam tarzından uzaklaşmalı ve İslamın asli kurallarına yeniden dönmelidirler.

İkinci anlayıştaki insanları da ikiye ayırmak gerekir. Bunlardan bir kısmına göre, Müslüman halklar hiçbir zaman bilime, özgür düşünceye ve felsefeye önem vermemiştir. Eğer bazı gelişmeler olmuşsa da bunların etkisi ya abartılmaktadır ya da İslamın dışındaki etkenlerden, örneğin Yunan felsefesi ve biliminden kaynaklanmaktadır. O dönemde yaşamış bilimadamlarının ve felsefecilerin çoğu ya gerçek anlamda Müslüman değildi ya da inançsız olduklarını saklamışlardı. Bunlara göre İslam daha baştan itibaren bilime ve

felsefeye düşmandı. Diğer kısma göreyse –ki bu anlayış laik çevreler arasında çok daha yaygındır– Doğu-İslam coğrafyasının 8.-12. yüzyıllar arasındaki uygarlık atılımının sebebi, o dönemde felsefe ve bilime önem verilmesindendir. Fakat ne zaman ki Gazalî'nin bağnaz Sünni ideolojisi devletin resmi ideolojisi hâline geldi, işte o zaman hem dinci bağnazlık yeniden hortlamış hem de felsefe ve bilim bir daha geri gelmemek üzere Doğu-İslam coğrafyasını terk etmiştir. Güya Müslüman toplumların ellerinden kaçırdıkları felsefe ve bilim, Avrupa'da keşfedildikten sonra orada yeni bir uygarlığın başlamasını sağlamıştır.

Bu görüşlerin küçük bir kısmı doğru olmakla birlikte çoğunluğu yanlıştır.

Nedenine gelince: Önce uygarlık nedir, onu tanımlayalım.

"Uygarlık" kavramının Batı dillerindeki karşılığı *civilisation*, Arapçadaki karşılığı ise –Türkçeye de geçmiş olan– "medeniyet" sözcüğüdür. Latincede "civis" Romalı yurttaş demektir. Ayrıca "kentli" manasında kullanılan bu terim geç ortaçağ yazınında "surlarla çevrilmiş beldelerde yaşayan yurttaş" da demektir. Türkçedeki "medeniyet" sözcüğünün kökeni Arapçaya dayanır. Arapçada "şehir" anlamına gelen ve "müdûn" köküne dayanan "medîne" isminden Osmanlı Türkçesinde türetilen "medeniyet" kelimesinin, kök itibariyle "yönetmek" (es-siyâse) ve "mâlik olmak" anlamları da bulunan "deyn" (dîn) masdarıyla ilişkili olduğu da ileri sürülmüştür. "Medenî" (medeniyye) ve "medînî" ise "şehre mensup olan, şehirli" manasına gelmektedir. Daha sonra medîne kelimesinden temeddün masdarı türetilerek "şehirli veya medeni hayat yaşamak" anlamında kullanılmıştır.*

Peki uygarlık veya uygarlaşmanın ölçüsü nedir? Bu kavram göreceli bir kavramdır, çünkü her toplumun uygarlık ölçüsü birbirinden farklıdır.

Her yıl çeşitli araştırma enstitüleri, günümüzde uygarlığın ölçüsünün ne olması gerektiğine ilişkin belli bazı kıstaslar koyarlar ve soruşturmalarının sonuçlarını tablolar hâlinde yayımlarlar. Genel anlamda kavimlerin ilk kez uygarlık seviyesine ulaşmalarının ölçüsü şöyle ifade edilmektedir:

> "Uygarlaşma, toplumların bilim ve teknolojik gelişmeye dayanarak üretim kapasitelerini kendine yeterlilikten daha üst düzeyde mal üretimine yükseltmesidir. Toplumların, göreceli bir bolluk seviyesine yükselerek, kendi içinde farklı sınıfları meydana getirmesi ve devletleşmeye adım atmasıdır. Kent devrimi sayesinde gelişme kaydeden toplumların bilimde, teknolojide, siyasette, felsefede, kültür ve sanat alanında yüksek düzeyde maddi koşullara kavuşmasıdır."

* Bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.28, Ankara, 2003, s.296.

Genel anlamda uygarlaşma, kitabın ilk bölümlerinde etraflıca değindiğimiz gibi, kent devrimiyle, yazı kültürü ve devlet kurumlarının inşasıyla başlamıştır. Bugün uygarlaşmanın ölçüsü olarak sadece ileri maddi ve teknolojik koşullar değil, aynı zamanda ve özellikle de toplumsal-manevi düzey, insanlar arası ilişkilerin yanı sıra çevre ve doğayla olan ilişkilerin düzeyi de kabul edilmektedir.

Uygarlık sürecinin iki aşamasını birbirinden ayırmamız gerekir. Uygarlıkların başlangıç atılımlarındaki koşullar ve bu koşullara eşlik eden siyasal, ideolojik ve kurumsal yapı ile yerleşik hayata geçmiş uygarlıkların sonraki süreçte ortaya koydukları kültürel birikimin koşullarını özdeş görmemek gerekir. Örneğin, Yunan uygarlığının zemini olan siyasi, kültürel ve maddi koşullar ile sonraki süreçte yaratılan koşullar ve birikim hem birbirinin devamıdır hem de birbirinden temelde farklıdır. İnsanların az önce saydığımız düşünsel hatalara kapılmalarının sebebi çoğunlukla bu süreçleri birbirine karıştırmalarıdır. Hatta bu sürecin bir üçüncü kısmı, yani çöküş ve kültürel çölleşme dönemi de vardır ki bu konuya birazdan değinilecektir.

İnsan yavrusu ebeveynlerinin bakımına muhtaç olarak doğar, ardından ergenlik ve olgunluk çağı gelir ki esas verimli işleri bu dönemde ortaya koyar. Sonra da yaşlılık ve ölüm gelir. Dünyaya adımını atan insan ile 80 yıl sonra ölen insan hem aynı insandır hem de değildir. Aynı insandır, çünkü sonraki gelişmeler belli bir altyapı üzerinde gerçekleşir; aynı insan değildir, çünkü bu süreçte birçok kez kimlik değiştirmiştir. Bir insan yarattığı kültürel ve maddi ürünlerle topluma katkıda bulunur. Tek bir insanın yarattığı katkı, süreç içinde başka katkılarla da birleşerek kendi özgünlüğünü kaybeder. Eğer dikkatle incelenmezse öldüğünüzde arkanızda hiçbir şey bırakmadığınız bile sanılabilir. Uygarlıkların birikimleri de buna benzer bir süreci takip eder.

Uygarlık nehri, tarihi yolculuğunda birbirinden farklı coğrafyalara uğrayarak hem o bölgelerin dere ve ırmaklarından beslenir hem de o coğrafyayı kendi sularıyla cennete çevirir. Bir süre sonra uygarlık nehrine hangi kavmin hangi suyu kattığı bilinemez, daha doğrusu bu, çıplak gözle görülemez. Bu birikim ancak bir incelemenin sonucunda saptanabilir. Kavimlerin uygarlık nehrine kattıkları birikim ne yazık ki çoğunlukla unutulur. Hatta bazen bu katkı bilinçli olarak inkâr da edilir. Her yeni birikim eski birikimlerin üzerinde yükselir, fakat çoğunlukla bu gerçek unutulur. Tarihçilerin görevi uygarlık nehrine yapılmış katkıları bir sarraf titizliğiyle incelemek ve gerçeği ortaya çıkarmaktır. Bunu yaparken de ister istemez zihinlere yerleşmiş bazı tabuları yıkmak ve ezberleri bozmak gerekmektedir.

Uygarlıklar Nasıl Başlar?

İstisnasız her yeni uygarlık siyasal bir devrimle başlar. İlk uygarlıklar da kent devrimleriyle başlamıştı. Yeni bir uygarlık birçok açıdan devrim demektir: Üretim ve bölüşüm ilişkilerinde, bilim ve teknolojide, yönetme ve savaş sanatında ve yaşam tarzında. Her yeni uygarlık yeni bir paradigma benimseyerek atılımlara girişir. Paradigma bir yaşam modelidir, düşünsel yeniliktir, yeni bir toplumsal tasarıdır. Bilimsel, felsefi ve siyasi yenilikler rüştünü ispat ettikçe, sonuç ve faydaları anlaşıldıkça çevreye de yayılmaya başlar ve insanlığın kültür hazinesine önemli katkılarda bulunur. Sümer ve Mısır uygarlığı böyle gelişmişti; Hint ve Çin uygarlığı, Yunan uygarlığı, Doğu-İslam uygarlığı ve bugün hâlâ içinde yaşadığımız Batı uygarlık süreci de böyle başladı. Uygarlıkların çöküşü de tersinden bir yol izler. Önce toplumdaki canlılık yok olmaya yüz tutar, sefahat içinde yüzen yöneticiler atalete gömülür, kurumlar işlemez hâle gelir, iktidarsızlık baş gösterir; doğal afetler arttıkça toplumda sahipsizlik duygusu artmaya başlar, düzen işlemez, ekonomik, askeri ve siyasi yenilgiler birbirini takip eder ve nihayetinde çöküş başlar. Sonrasında dağılma ve hatta sanki o coğrafyada uygarlık hiç yaşanmamış gibi kültürel çölleşme görülür...

"Her uygarlık atılımı yeni bir paradigma benimsemek demektir" demiştik. Yeni paradigma yeni bir toplumsal model, yeni bir üretim ve bölüşüm ilişkisine karar vermek demektir. Paradigma, arsanın üzerine dikilecek binanın tasarımına karar vermek demektir.

Bir toplumun yeni bir uygarlığın başlatıcısı olabilmesi için önce yeni bir ekonomik modele, yeni bir siyasi anlayışa, yeni bir ideolojik motivasyona, yeni bir insan tipine, yeni bir bilim anlayışına, yeni bir düşünce ve yaşam tarzına sahip olması gerekir. Kısacası, sözkonusu toplumun, büyük insan kitlelerini harekete geçirebilmesi için her açıdan yeni bir sentez yaratmış olması gerekir. Bu sentezi ortaya koyanlar, sadece adım adım yeni olanı gerçekleştirmez, aynı zamanda eskiye ait ne varsa, onların toplum içindeki etkisini kırarak yok olmasını da sağlarlar. Ancak her toplumda yeniliğe cesaretle kucak açan ilericiler olduğu gibi, eskiye özlem duyarak elindekini kaybetmek istemeyen muhafazakârlar da olacaktır. Dolayısıyla her yeni yönelim aynı zamanda toplum içinde siyasal, kültürel, ideolojik ve askeri çatışmayı da gerektirir.

Her yeni uygarlık, ancak kendi toplumsal koşullarının belirlediği sınırlar içinde gelişme gösterebilir. İbn Haldun, Arap bedevi topluluklarından hareketle uygarlıkların nasıl yükseldiklerini ve sonra da nasıl gerileyerek yıkıldıklarını şöyle ifade etmişti:

> "Bedeviler ve göçebe kavimler, gelişmek (uygarlık atılımına girişmek) için fetihlere girişerek ganimet edinir, sonra oturmuş bir düzen kurarak haraç ve vergi toplarlar. Sonra da ticaretin gelişimini güvenceye almak için kentler kurar ve yükselişe geçerler. Bu süreçte yeni bir uygarlığın temeli olan yeni bir kültür de yaratmış olurlar. Fakat sonra onlar sefahat içinde yaşayarak maddi imkânların sınırlarına ulaşırlar. Bu süreçte toplumun seçkinlerinde (yönetici sınıf), bir yozlaşma ve çürüme baş gösterir; dünya nimetlerine dalmış olanlarda yorgunluk ve boş vermişlik belirtileri başlar ve sonra da toplum bütünüyle çöküşe geçer..."

Uygarlıkların yükseliş ve çöküş sürecini anlatan ilginç ve özgün bir modeldir bu.

Toplumsal devrimler çoğunlukla siyasi devrimlerle başlar, ardından bilimsel ve kültürel devrimlerle devam eder. Siyasi devrimler mevcut koşulları yaratan eski kurumlara güvensizlikle başlar. Sözkonusu kurumlar hem toplumların sorunlarını çözemeyecek kadar âcizdirler hem de toplumdan koptukları için kendi birikimlerine yabancılaşmışlardır. Ne yazık ki herkes bu sürecin bilincine varamaz. Çünkü yeni bilinç ilk önce toplumun öncü kesimlerinde yaygınlaşır. Sonra da kökleşmeye başlar. Bu süreçte yenilikçiler yeni bir düzen vaadiyle (paradigma) ortaya çıkarlar. Toplum iki eşit olmayan kampa bölündüğü için diyalog ortamı da önemli ölçüde yok olmuştur. Artık tek çare, siyasi iktidarı bizzat onların yasakladıkları yollardan değiştirmektir. Neticede her siyasal iktidar kendi koyduğu yasakların ve kuralların kurbanı olur.

Başlangıçta devrimler kısmi ve küçük dalgalar hâlinde seyreden krizlerle başlar, fakat sonra derinleşerek toplumun bütün alanlarına yayılır. Günden güne birçok insan mevcut sisteme yabancılaşarak saf değiştirmeye ve hatta kural dışı davranmaya yönelir. Sonuç: Toplum, yeni bir siyasi, kurumsal, hukuki, ahlaki, ideolojik, dini, felsefi önermeye bağlanarak yıkılmakta olan kurumların ortasında âdeta bir Anka gibi kendini yeniden yaratır.

Toplumsal değişiklikler her zaman yeni bir kuvvetin eski kurum ve ilişkilere meydan okumasıyla başlar. Her girişim, birbiri ardı sıra başka alanlarda (felsefe, siyaset, sanat, kültür, bilim) yeni meydan okumalara yol açarak toplumda büyük bir dalganın kabarmasına neden olur. En nihayetinde eski toplumsal modeller işlevlerini yeni toplumsal modellere devrederek tarih sahnesini terk ederler. Ancak tarihte görülen her altın çağın bir de düşüşü vardır. Altın çağın görkemi ne kadar uzun ve parlaksa, düşüşü de o kadar dramatik olur.

Bu kitabın ilk bölümlerinde Sümer'den başlayarak uygarlıkların hangi ortamda yeşerdiklerine ve sonra bunların tarih sahnesini nasıl terk ettiklerine değinmiştik. Ancak Doğu-İslam uygarlığının yükseliş ve çöküş dönemine ilişkin fazla bir bilgi verememiştik. Şimdi kitabın bu son bölümünde *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in beşinci cildinde uzun uzun anlattığımız yükseliş ve çöküş sürecine ilişkin bilgileri özetleyerek vereceğiz.

Doğu-İslam Uygarlığı ve Felsefesi Üzerine

"İslam felsefesi" veya "İslam uygarlığı" kavramlarını veya "Müslüman düşünür ve filozoflar" terimlerini dinle ilişkilendirmek için kullanmıyoruz. Bu terimleri esas olarak Müslüman kültürün etkin olduğu coğrafyadan veya bu kültür coğrafyasında etkin olan düşünürlerden bahsetmek için kullanıyoruz.

Nasıl ki felsefeciler "Ortaçağ Hıristiyan felsefesi" derken Hıristiyan dinini kastetmiyorsa biz de "İslam" ve "Müslüman" sıfatlarını kullanırken İslam dinini vurgulamayı amaçlamıyoruz.

Fakat şunu bir kez daha belirtelim ki felsefe "laik düşünsel etkinlik" değildir. Hatta birçok insan "İslam felsefesi", "Müslüman filozof" veya "Müslüman düşünür" terimlerini felsefeye yakıştıramamaktadır. Yine birçok insan, din ile felsefenin yan yana gelemeyeceğini, bir insanın hem filozof hem de inanan biri olamayacağını ileri sürerek Müslüman filozof teriminin kendi içinde çelişki taşıdığını ileri sürmektedir. Halbuki bu iddialar ve düşünüş tarzı tarihsel gerçeklerle uyuşmuyor. Ne Hint ve Çinli filozoflar ne de Thales, Sokrates, Platon, Aristoteles, Descartes, Spinoza, Hume, Locke, Kant ve Hegel ateistti. Her filozof ve düşünür kendi çağının ve kültürel koşullarının çocuğudur. Kuşkusuz, filozoflar kendi çağlarından çok daha ilerisini görebilirler, ancak sonuçta onlar temel konularda kendi toplumlarının ufkuyla sınırlıdırlar.

Araplar, İslamiyetin ilk yüzyılında, özellikle de Suriye ve İran'ın fethinden sonra, antikçağın kültürel birikimi ve felsefesiyle yüz yüze gelmişlerdi. İslam devleti, Şam merkezli Emevi Hanedanı döneminde (661-750) sınırlarını Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na ve sonra Mısır'dan Kafkasya'ya kadar genişletmişti. Suriye, İran, Hindistan ve Basra bölgelerinde yaşayan halklar İslam dininin taşıyıcısı olan Araplarla birçok alanda kaynaşmaya başlamışlardı. Bu kaynaşmanın ilk ürünleri, bilim ve felsefe alanındaki atılımlarla ortaya çıkmıştı. Bilim ve felsefenin temeli hem Süryani rahiplerin hem de Farslı düşünürlerin (İbn Mukaffa vb.) Yunanca, Sanskritçe ve Pehlevi dilinden yaptıkları çevirilerle atılmaya başlanmıştı.

Abbasi Hanedanı'nın etkin desteğiyle 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar 80 civarında antikçağ ve Yunan düşünürünün eserleri Arapçaya çevrilmişti. Bu durumda çeviri faaliyetiyle başlayan çalışmaları Doğu-İslam felsefesinin başlangıcı olarak kabul etmek yerinde olur.

Arapların ilk filozofu el-Kindî, birçok çevirmenle birlikte [İshak bin Huneyn, (ö. 873), Sabit bin Kurre (ö. 901)] birçok Yunanca eseri Doğu-İslam dünyasına kazandırmıştı. Aristotelesçilik olan Meşşaî* akımının Doğu-İslam coğrafyasında kökleşmesini sağlayansa Farabî'dir.

Doğu-İslam felsefesinde ortaya çıkan düşünce akımları kaba hatlarıyla üç okul etrafında toplanmıştır. Bunlardan ilki *doğa felsefecileri,* ikincisi *Meşşaî* (Aristotelesçilik) akımı ve üçüncüsü ise *İşrakî* (Işık) düşüncesidir. Bu üç düşünce akımı dışında *Batınilik, İsmaililik, İhvan-ı Safa Kardeşliği* gibi kökleşememiş veya eklektik tarzda biçimlenmiş bazı düşünce okulları da bulunmaktadır, fakat bunlar özgün bir gelenek oluşturamamışlardır.

Doğu-İslam uygarlığının temeli, Hz. Muhammed'in 600'lü yılların başında önderlik ettiği İslami hareketle atılmıştır. Kölelerin, kadınların, yoksulların, zanaatkârların ve küçük tüccarların başlattığı İslami hareket, ilk başlarda Mekke, Medine ve Taif'in zenginlerine meydan okumuş ve birkaç on yıl içinde birçok alanda başarılar kazanarak yüzyıllarca sürecek bir uygarlığın temelini atmıştır.

Coğrafya Kader mi?

İnsanoğlu bundan on iki bin yıl önce ilk kez toplayıcılık ve avcılıktan yerleşik kültüre geçme imkânına Bereketli Hilal'de kavuşmuştu. Bereketli Hilal, Basra Körfezi'nden Güneydoğu Anadolu'ya, Hatay'dan Nil Nehri'nin kıyılarına kadar uzanan coğrafyanın adıdır. Tarihte ilk kez tarım ve kent devriminin başladığı bu bölgede bugün esas olarak Müslüman toplumlar yaşamaktadırlar.

İlk kez toprakları verimli kılanlar, su kanalları inşa ederek üretimi artıranlar, yazıyı, dinleri, bürokrasiyi, ilk teknolojik aletleri, bilimleri, sanat ve kültürü geliştirenler bu bölgede yaşayan halklardı. Yine kent devrimi ilk kez bu coğrafyada gerçekleşmiş, devletler, ilk büyük imparatorluklar ve ilk büyük ordular burada inşa edilmişti.

Yunan ve Roma uygarlığının temelleri bu bölgenin birikimi sayesinde mümkün olmuştur. 700'lü yıllarda Doğu-İslam uygarlığının ilk atılımları da bu bölgede gerçekleşmiştir. Ancak gelin görün ki bugün bu coğrafyada yaşayan halklar sersefil bir hayat sürmektedirler.

* Arapça bir terim olan "Meşşaî" terimi, doğrudan doğruya "Pariatos" (Yunanca yürüyen) teriminden çevrilmiştir. Okulda derslerini gezinerek anlattığı için Aristoteles'in kurduğu felsefi akıma Peripatetik, yani "yürüyenler" denmiştir.

Coğrafya kader midir? Tabii ki değil. Bu değiştirilebilir mi? Kuşkusuz, evet! Ancak önce kader denen günümüz koşullarının değiştirilmesi gerekir ki bunun da nasıl olacağı sorunu, bir siyasal program sorunu olduğu için, bu kitabın konusu değildir.

Doğu-İslam uygarlığının insanlık kültür hazinesine armağan ettiği ve 400 yıl süren bu başarının neye dayandığına ayrıntısıyla değinmemiz mümkün değildir, yine de yeri geldiğinde bazı örnekler de verilecektir. Bu kitapta esas olarak uygarlıkların nasıl yükselişe geçip sonra çöktüklerini inceleyeceğiz.

Paradigmalar Savaşı

Doğu-İslam uygarlığı neden çöktü veya çökmek zorunda mıydı? Çok kısa yanıt vermek gerekirse, evet, çökmek zorundaydı. Çünkü her uygarlığın gelişmesinin sınırlarını ilk başta onu yaratan toplumların maddi koşulları, sonra onların dünya görüşleri, üstlendikleri misyon ve benimsedikleri amaçları belirler. Sübjektif nedenler ve özellikle de tarihsel misyon ve dünya görüşü, toplumların nasıl bir sistem kurmak istediklerini belirler. Sonra bu nedenler, sözkonusu toplumların nasıl geçineceklerini, ne üreteceklerini, nasıl üreteceklerini, ürettiklerini nasıl bölüşeceklerini, bilimi, felsefeyi, eğitimi ve sanatı nasıl ve hangi amaçla yapacaklarını belirler. Benimsediğiniz dünya görüşü ki dinler de bunun bir unsurudur, sadece nasıl bir toplum arzuladığınızı değil, aynı zamanda nasıl bir insan modeli tasarladığınızı da belirler.

Tektanrıcı dinlerin etkin olduğu ortaçağda toplumların (Hıristiyan, Yahudi, Müslüman) amacını, misyonunu ve dünya görüşünü, benimsedikleri dinleri ve içinde yaşadıkları kültürel iklim belirlemekteydi. Din temelli uygarlıklar ortaçağın yeni uygarlıklarıydı. Fakat bu uygarlıkların iktisat politikaları fethedilen yerlerin yağma edilmesine ve sonra da o topraklarda yaşayan halkların haraç ve vergiye bağlanmasına dayanıyordu. Ayrıca ortaçağ toplumlarının siyasal yapısı feodal devlet şeklinde biçimlenmişti. Kuşkusuz, her devletin birbirinden farklı yapısı vardı, ancak genelde bu devletlere bir kral veya halife hükmederdi. Bir alt katmanda ise sahabeler (ilk Müslümanlar), aşiret reisleri, eyalet valileri ve komutanlar, din adamları ve toprak ağaları bulunurdu ki bu kesim genelde aristokrat kesimi oluştururdu. Bunların yanı sıra Müslüman toplumların kültür alanından sorumlu filozoflar, düşünürler, ulema ve bilimadamları da ayrıcalıklı bir yere sahipti. Bu toplumlarda din ve inanç unsuru kuşkusuz birçok açıdan belirleyiciydi, ancak hükümdarların ideolojik konum ve bilincine göre dinin toplumsal etkisi sınırlandırılabiliyordu.

Her devletin ve hükümdarın yazgısı topraklarını genişletmekle belirleniyordu. Topraklarını genişletemeyen devletler çökmeye, hükümdarlarsa yıkılmaya mahkûmdu. Uluslararası ilişkileri düzenleyen belli bazı kurallar vardı, ancak son tahlilde sözkonusu kuralları belirleyen silahların gücüydü. Toplumsal gelişmeyi ve zamanın ruhunu doğru okuyan hükümdarlar bilim, eğitim ve felsefeye önem verir ve toplumlarını da buna göre biçimlendirip yönlendirirlerdi. Halife el-Memun ve sonraki hükümdarlar sayesinde İslamda akılcı akım olarak bilinen Mutezile yüz yıl (750-850) boyunca Doğu-İslam coğrafyasının yazgısını belirleyebilmişti. Bu sayede yabancı dilden çeviriler yapılabilmiş, kelam disiplini oluşturulabilmiş, rasathane ve hastaneler kurulabilmiş, kütüphaneler açılabilmiş, bilim ve felsefe alanında ciddi araştırmalar yapılabilmiş ve yeni tezler ileri sürülebilmiştir. Öyle ki birçok kez Abbasi hükümdarları Bizans'ı savaşta mağlup ettiklerinde tazminat olarak Yunan felsefesine ait kitaplar istemişlerdir. Kuşkusuz bunun nedeni, hükümdarların ilerici eğiliminden ziyade toplumların gelip dayandıkları tarihsel eşik ve toplumsal ihtiyaçtı.

Kısacası ortaçağda toplumların misyonunu ve dünya görüşünü belirleyen unsurlar, siyasi ve toplumsal açıdan büyüme ve üzerinde yaşanılan coğrafyanın maddi olanaklarını büyütme arzusuydu. Dini inançtan kaynaklanan fetih tutkusu ise bir başka dürtüydü. Kısacası yukarıda bahsettiğimiz yeni paradigma, toplumların misyon ve dünya görüşünü belirleyen modeldi ki bu aynı zamanda toplumların DNA'sını belirlemektir. Peki bu ne demektir?

Nasıl ki her canlının DNA'sı onun özgün kodlarını içeriyorsa, toplumlar da benimsedikleri dünya görüşü ve gelişme modeline (paradigma) göre nasıl bir toplum olacaklarına karar vermektedirler.

DNA ilkesini toplumlara uyguladığımızda: Toplumlar coğrafyalarını, üzerinde yaşadıkları toprakların imkânlarını veya imkânsızlıklarını, geçmişten kalan kültürel miraslarını değiştirememektedirler. Fakat toplumlar, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın imkân ve birikimini (madenler, içme suyu, bitki örtüsü, taşımayı kolaylaştıran nehir ve denizler, verimli topraklar, hayvan türlerinin çeşitliliği, geçmişten gelen bilimsel-teknolojik bilgi ve araçlar), toplumsal gelenekten gelen alışkanlıklarını (uyum sağlama, çalışkanlık, sentez yaratma ve savaşma yeteneği), benimsedikleri dini ve siyasi görüşlerini kullanarak konumlarını daha ileri bir noktaya taşıyabilir ve hatta daha üst bir aşamaya sıçrayabilirler.

Arap yarımadasında yükselen İslami hareket, tarihsel koşulları (dönemin iki büyük imparatorluğu olan Bizans ve Pers İmparatorluğu'nun yorgun düşmesi) iyi değerlendirerek yüz yıl gibi kısa bir sürede Çin ve Bizans'tan sonra dünyanın

üçüncü büyük imparatorluğunu yaratmıştır. Sözkonusu yeni uygarlığın ekonomi politiği fetih, ganimet, haraç ve cizyeye dayandığı için, üretim ve ticarete dayanan gelişme modelini kısmen kullanabilmiştir. Bilim ve üretimde kullanılan teknolojiyi ise ihtiyaç duyduğu kadar geliştirmiş ve teşvik etmiştir.

Günümüzün Müslüman toplumları genel anlamda tutucu, bilim ve teknoloji alanında geri, felsefe ve eğitim konusunda muhafazakâr, toplumsal ve siyasi anlamdaysa birçok ciddi krizle karşı karşıyadır. Ancak ortaçağda durum tam tersineydi. Özellikle de 7-12. yüzyıllar arasında Müslüman toplumların ekonomik, siyasi ve kültürel konumu Avrupa'nın, Çin'in ve Rusya'nın çok çok ilerisindeydi. O yüzyıllarda Müslüman toplumlar, teknolojik açıdan dünyanın en ileri toplumlarıydı. Okuryazarlık açısından o günün Avrupa'sıyla kıyaslanamayacak ölçüde ileriydiler. Yel değirmeni, trigonometri, denizcilik, üç köşeli yelkenler, metalürji, mekanik, kimya mühendisliği, sulama yöntemleri, tıp ve eczacılık gibi, kâğıt ve ipek böceği üretiminde çok ilerilerdi. Bugün Avrupa dillerinde yerleşik olan birçok denizcilik, eczacılık, tıp, kimya, gökbilim, cebir ve matematik terimi Arapça kökenlidir.*

Doğu-İslam uygarlığını yaratan devletlerin daha üst bir aşamaya, yani erken kapitalist üretim tarzına (tarım ve hayvancılıkta kapitalistleşme, manifaktür üretimi ve serbest ticaret rejimi) sıçramaları 12. yüzyıldan itibaren mümkün gözükmüyordu. Parçalanma ve dağılma ise had safhaya varmıştı.

Hümanizm, Rönesans ve erken kapitalist gelişme ancak Doğu-İslam uygarlığının yarattığı birikim üzerinde şekillenebilirdi ki bu, Müslüman kavimler tarafından değil, fakat onlarla iç içe yaşamış olan ve Doğu-İslam uygarlığının birikimini bir tramplen olarak kullanan Avrupalı Hıristiyan kavimlerce başarılabilirdi. Rönesans, sanıldığı gibi salt felsefi bilginin kullanılması temelinde değil, yaratılmış olan ekonomik zenginlik üzerinde yükselebilmiştir. Rönesans, Doğu-İslam devletlerinin 700 yıl boyunca hükmettikleri bölgelerde, Sicilya ve onun etkisiyle İtalya'da başlamıştır. 15. yüzyıldan sonra dünyada etkin olan İspanya ve Portekiz ise Endülüs toprakları üzerinde yükselmiş Hıristiyan imparatorluklardı.

Manifaktür üretimini ve serbest ticaret rejimini temel alan kapitalistleşme modeli, yani benimsenen yeni paradigma, ancak birkaç unsurun (melezlik) yan yana gelmesiyle mümkün olmuştur. Yaratılan ekonomik birikimin yanı sıra, bilimsel felsefi bilgi ve sonra Amerika ve Asya'dan elde edilen altın ve gümüş, yeni ürün ve enerji kaynakları sayesinde Avrupa uygarlığı atağa geçebilmiştir.

* Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, s.299-300.

İtalya, Portekiz ve İspanya, 15.-17. yüzyılın yükselen devletleriydi. Kapitalist gelişmenin ilk modeli de bu topraklarda yaratılmıştır. Sonraki yüzyıllarda İtalya, İspanya ve Portekiz gerilerken, onların yerini İspanya'dan bağımsızlaşan Hollanda (1580), İngiltere, İsveç ve Fransa almıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren de Almanya ve ABD yükselişe geçmiştir.

Kısacası, misyonlarını, dinlerini yaymak, fetih (yağma) ve haraç toplamakla belirleyen devletler, gelecekte ne olacaklarına da baştan karar vermiş olmaktaydılar. Bu misyonla onlar en fazla güçlü ve despotik bir imparatorluk kurabilirlerdi. Örneğin İslamı yayma (cihat) ve fethedilen bölgelerden ganimet-haraç toplama misyonuyla donanmış Doğu-İslam toplumları "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" ideallerini benimsemiş burjuvazinin demokratik toplumunu ve devletini yaratamazlardı. Ufku fetih, ticaret ve ganimetle sınırlı olan toplumların/iktidarların kapitalist devletler yaratması mümkün değildir; çünkü bu toplumların veya iktidarların toplumsal amaçları ve misyonları birbirine zıttır. Ancak bunun zekâ ve akılla hiçbir ilgisi yoktur. Doğu toplumları dine sarıldıkları ya da felsefeyi ellerinden kaçırdıkları ya da özgür düşünceye izin vermedikleri için değil, o günkü koşullarda tarihsel misyonlarını tamamladıkları için duraksayıp gerilemişlerdir. Tıpkı geçmişte Sümer, Mısır, Yunan ve Roma'nın yok olup gitmesi gibi.

Gelişmekte olan uygarlıklar eski uygarlıkların kültürel altyapılarını ve misyonlarını aşarak yeni bir uygarlık atağına girişebilirler. Geçmiş birikim önemlidir, fakat amaç yenidir ve bu farklı bir misyondur. Ama aynı zamanda her eski uygarlık yeni bir uygarlığın kültürel kodlarını bağrında taşır. Her toplum ve uygarlık veya her misyon ve dünya görüşü kendine uygun insan tipi yaratır. Böyle bir misyonla belirlenmiş toplumun üretim ve tüketim anlayışı da farklıdır. Onun yaşam tarzı, maddi gereksinimi, ihtiyaç duyduğu ve arzuladığı bilim ve teknoloji, felsefe, doğa ve insan ilişkisi de farklıdır. Bununla belirlenmiş bir insan tipinin ve bu insanlardan oluşan bir toplumun "daha ileri" bir toplumsal model benimsemesi ve onu yaratmak için toplu bir şekilde kolları sıvaması mümkün değildir. Böyle bir beklenti bir hayalden öteye gidemez. Fakat her eski toplumun bağrında yeniyi arzulayan insanlar, filozoflar, biliminsanları ve düşünürler çıkacaktır ki bunlar da azınlık olmaları nedeniyle geçmişin değil, geleceğin misyonunu üstleneceklerdir. Bunlar, bedenleriyle eskiye aittirler, fakat düşünce ve yaşam tarzlarıyla yeninin yaratıcısıdırlar. Eski misyonla belirlenmiş toplumların yeni bir uygarlığın yaratıcısı olmasını beklemek, mağarada yaşayan bir insandan kentli ve uygar bir insan gibi düşünmesini ve yaşamasını istemek gibidir.

Yıkılışın Sebepleri

Yeniden Doğu-İslam uygarlığına dönersek: Doğu-İslam uygarlığını yaratan toplumlar daha baştan itibaren (kültürel kodları ve maddi imkânlarının sınırlılıkları nedeniyle) yıkılmaya mahkûmlardı. Kuşkusuz, bu yıkılışın da uzun ve kapsamlı bir hikâyesi vardır, ancak bunu kısaca şöyle ifade edebiliriz:

1) *Üstlenilen misyonun ideolojik, dini, siyasi sınırlılığı*

Bunu özellikle vurguluyoruz, çünkü birçok insan Müslüman devletlerin gelişememesini doğrudan din olgusuna bağlamaktadır. Din, o dönemde büyümenin ve uygarlaşmanın adıydı, fakat sınırlıkları nedeniyle de yıkılışın kodlarını içinde taşıyordu. Yeni bir toplumsal model benimsemeden yeni bir uygarlık modeli yaratılamaz. Bir dönem uygarlıkların kıvılcımını çakan dinler, ilerleyen süreçte toplumlara ayak bağı olurlar. Fakat bunlar iki farklı dönemdir.

2) *Doğu-İslam uygarlığının ortaya çıktığı ve yayıldığı Akdeniz havzasının tarihsel, maddi sınırlılıkları*

İslamın yayıldığı coğrafya, eğer Sudan'ın piyasaya akıtılan altınlarını ve Orta Asya'nın bazı imkânlarını saymazsak, insan ve doğa kaynakları açısından rezervi binlerce yıldır aşırı kullanılmaktan dolayı tükenmiş ve yorgun düşmüştü. Avrupa'nın sömürgeci devletleri gelişebilmek için Amerika'nın, Uzakdoğu Asya'nın ve Afrika'nın muazzam servetlerine ve hammadde kaynaklarına el koymak zorundalardı. Doğu-İslam devletleri açısından bu olanaklar tükenmişti.

3) *Doğu-İslam ülkelerinin baştan itibaren içine düştükleri yoğun çatışma ve iç savaşlar*

11. yüzyıla girildiğinde Müslümanların birbirinin gözünü oyan üç farklı halifesi (Sünni-Bağdat, Şii-Kahire, Emevi-Endülüs), onlarca büyük devleti ve yüzlerce yarı-özerk emirlik ve beyliği vardı. Bu durum ortak bir misyon üstlenmeyi de imkânsız hâle getirmekteydi. 11. yüzyıldan itibaren Roma Kilisesi etrafında toparlanan Avrupalı kavimler, Doğu-İslam ülkelerine karşı Haçlı seferlerine başlamışlardı. 11. yüzyılın sonunda Toledo (1085), Kudüs (1099) ve Sicilya (1091) düştüğünde artık Doğu-İslam uygarlığı da çöküşe geçmişti.

4) *Moğol istilalarının yarattığı tahribat*

1200'lü yıllardaki Moğol istilası başladığında aslında Doğu-İslam uygarlığı çoktan bitmişti. Ancak yine de bu tahribatı kültürel çölleşmenin nedenlerinden

biri olarak zikretmek gereklidir. Moğol istilaları, çökmekte olan uygarlığın son kalıntısını da temizlemiştir.

5) *Selçuklu veziri Nizâmülmülk ve Gazalî'nin felsefi tavırları*

Selçuklu veziri Nizâmülmülk ve Gazalî'nin ideolojik öncülüğünde başlatılan kampanya, çok sınırlı ölçüde yıkılışın sebeplerinden sayılabilir. Kuşkusuz, İsmaililiğe ve diğer İslami akım ve mezheplere karşı başlatılan Sünnileştirme kampanyası İslami toplumlarda bağnazlığın kökleşmesine yol açmıştır. Fakat birçok yerde ve hiçbir bilimsel temele dayanmadan iddia edilen "İmam Gazalî İslam coğrafyasında bilim ve felsefeyi bitirdi," şeklindeki görüşler kesinlikle birer hurafeden ibarettir. Bu görüşlerin yanlışlığına *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*'in beşinci cildinde etraflıca değindiğimiz için burada sadece şunu belirtmekle yetiniyoruz: Gazalî doğduğunda artık Doğu-İslam coğrafyasında hem bilim hem de felsefe ve mantık bilimi ciddi bir duraksama içindeydi. Gazalî'nin ideolojik müdahalesini, çökmekte olan bir uygarlığı bitirme değil, son bir gerici hamleyle kurtarma çabası olarak değerlendirmek lazım. Kuşkusuz, Gazalî'nin gerici düşünceleri sonraki süreçlerde tahripkâr bir etkide bulunmuştur, ancak bu, çöküşün esas nedeni olarak görülemez. Ayrıca 11. yüzyıldan sonra hem İbn Tufeyl hem İbn Rüşd hem de İbn Haldun gibi önemli şahsiyetlerin varlığı ve bunların tarih, felsefe ve kelam disiplinine yaptıkları katkı, Gazalî'nin pek de etkili olmadığını göstermektedir.

İslamın yarattığı muazzam birikim (bilimsel eserler ve icatlar, felsefi yenilikler ve yeni bakış açıları, kültürel alışkanlıklar) Müslüman toplumların gelişmesinde, devletleşmesinde, haysiyetli milletler topluluğuna katılmasında çok önemli bir rol oynadı, fakat bunların etkisinin de bir sınırı vardı. Bunlar ancak daha üst bir aşamaya sıçrayacak yeni bir uygarlığın temeli olabilirlerdi ki öyle oldu. Avrupa'da filizlenmekte olan yeni uygarlık atılımının ilk öncülerinin (filozof, biliminsanları ve korkusuz girişimciler) yapmaları gereken iş, Müslüman bilimadamı ve filozoflarının eserlerini özümsemekti ki onlar da bunu yaptılar. Bu birikim, yeni bir atılımda sadece dayanak noktası olabilirdi. Daha ileriye sıçramak için yeni bir paradigmaya, yani yeni anlayışlara, yeni icatlara, yeni tarzlara ve yeni bir insan tipine ihtiyaç vardı. Petrus Abaelardus, Daniel of Morley, Aziz Thomas, Bonaventura, Albertus Magnus, Roger Bacon, Dante ve başka filozof, düşünür ve bilimadamlarıyla başlayan Hümanizm, Rönesans ve Aydınlanma sürecinde gerekli olan bütün birikim yaratılmıştır.

Kültürel Çölleşmenin Nedenleri

Peki ama çöküşe geçen uygarlıklar, içinden çıktıkları coğrafyada neden gözle görülür bir birikim bırakmıyorlar? Hatta, arkalarında neden çölleşmiş ve çoraklaşmış bir coğrafya bırakıyorlar?

Çünkü her yeni uygarlık, atak yapabilmek için eski uygarlığın bütün imkân ve birikimini önce kendine çevirmek ve sonra da eski uygarlığın yaratıcısı olan halkların can damarını keserek o coğrafyayı her açıdan çölleştirmek zorundadır da ondan. Bu durumu, gelişme umudu taşımayan yavrularını, onlarca metre yükseklikteki yuvasından atan anne leyleklerin tutumuna benzetebiliriz.

Uygarlıkların gelişim seyri enerjinin sakınım yasasına benzer. Bir sistemin içindeki enerjiyi ne yok edebilir ne de çoğaltabilirsiniz. Enerjiyi sadece bir yerden bir yere aktararak dönüştürebilirsiniz. Maddenin hareket yasasına göre de her şey durmaksızın değişmek zorundadır. Hiçbir şey olduğu gibi ve denge ortamında kalamaz. Bunun en önemli göstergesi termodinamiğin ikinci yasası olan entropidir. Madde, sürekli düzensizliğe doğru evrilir. Bunu bir önceki bölümde suya damlatılan boya örneğinde açıklamıştık. Düzenli yapılar özel bir çabanın ürünü olarak vardır, kendi hâline bıraktığınızda Mısır piramitleri bile yıllar içinde aşınarak yeniden toprağa karışır. Yine maddenin bir diğer yasası ise eşitsiz gelişim yasasıdır. Yani hiçbir yerde hiçbir şey düzenli ve uyumlu gelişmez. Doğada boşluk olamayacağı için her an enerji birbirine dönüşmekte, bir yerin enerjisi bir başka yere akmaktadır.

Uygarlıklar da yükselirken ve yıkılırken doğanın bu yasalarını takip ederler. Yeni bir paradigma benimseyen toplumlar ve devletler gelişme gösterirken, bütün enerji kaynaklarını, bütün bilgi birikimini ve insanlık tarihinin bütün kültürel olanaklarını kendilerinde toplar. Bütün olanakları kendilerine çevirirken eskiye de hiçbir şey bırakmazlar. Birkaç kuşak sonra da o eski uygarlık bütün birikimi sömürüldüğü veya yağmalandığı için kültürel anlamda bütünüyle çölleşir. Bunu, suları kesilen su kanallarına benzetebiliriz. Birkaç yıl su verilmeyen su kanalları toprakla ve ayrık otlarla dolar ve sonra kanallar sağından solundan içine doğru çökerler. Sümer-Babil uygarlığı çökerken ardında çorak bir coğrafya bırakmıştı. Habeşistan-Mısır çökerken de öyle olmuştu. MÖ 1200 dolaylarında Yunan-Miken uygarlığı son bulduğunda onlarla birlikte alfabeleri de yok olmuştu. Öyle ki Yunanistan 400-500 yüzyıl boyunca okuryazarlık öncesi çağa geri dönmüştü. MÖ 8. yüzyılda yazı yeniden Yunan topraklarına geldiğinde artık bir başka yazı çeşidi kullanılmaya başlanmıştı. Yunan ve Roma uygarlıkları da artlarında çölleşmiş

bir Avrupa bırakmışlardır. Sonraki yüzyıllarda Doğu-İslam coğrafyası da aynı akıbete uğramıştır. Bugünkü Batı'nın hep böyle kalacağını düşünenler de yanılacaklardır.

Gelişen uygarlıklar kültürel açıdan diğer coğrafyaları çölleştirmek zorundadırlar, yoksa kendi gelişmelerini sekteye uğratmış olurlar. Bunun en önemli nedenlerinden biri de yeni bir paradigma benimseyerek atılım yapan ve yeni bir uygarlığın başlatıcısı olan kavimlerin hep geriden gelmesidir. Onlar diğerlerine göre geri oldukları için bilgiye ve kültüre açtırlar.

Tarihten birkaç örnek vermek gerekirse: Yunan kent devletlerini hegemonyası altında birleştiren Makedonya (II. Philip ve sonra Büyük İskender) askeri açıdan yenilikçi ve güçlüydü, fakat bilimsel, düşünsel ve kültürel açıdan Atina'dan, Milet'ten, Sparta'dan, Thebai'den geriydi. Büyük İskender, Pers Kralı Darius'un otağını fethettiğinde o güne kadar görmediği muazzam bir birikimi ele geçirdiğini anlamıştı. Darius'un ihtişamla donanmış çadırına girdiğinde şaşırmıştı. Hükümdarın oturduğu tahta, yerdeki halılara, yatakların üzerine serilmiş kumaşlara, sofradaki yiyeceklerin çeşitliliğine, kadınların giydikleri kaftanlara, sırmalı örtülere, süs eşyalarına ve kullanılan kap kacağa bakıp "Demek ki saltanat böyle bir şeymiş," demişti. Büyük İskender, Pers sarayının düzenine, mimarisine, donanımına ve şatafatına âdeta hayran kalmıştı. Yaptığı ilk iş Persliler gibi giyinmek ve onların saray adabına uymak olmuştur ki bu yüzden maiyeti tarafından eleştiriye uğramıştır.

Yunan kavimleri, yağmaladıkları Truva'nın zenginliği ve kültürel gelişmişliği karşısında şaşırıp kalmışlardı. Sonraki yüzyıllarda Batı Anadolu'nun kıyı kentlerini ele geçiren Sparta da nispeten geri bir kavimdi. Hz. Muhammed önderliğindeki İslami hareket de Mekke ve Medine'nin en yoksul ve dolayısıyla kültürel açıdan en geri kesimleri tarafından başlatılmıştı. Şam'ı, İran'ı ve Mısır'ı ele geçiren Arap bedevileri, fethettikleri ülkelerin zenginlikleri ve kültürel gelişmişlikleri karşısında şaşırıp kalmışlardı. İslam devrimini başlatan Araplar, tek göz ve tek katlı bir kulübeden başka bir konut bilmiyorlardı. Lüks ve süs nedir, yazı, bilim, felsefe nedir bilmiyorlardı. Fakat bunların hepsini adım adım ya öğrenmiş ya da bilenlerle birleşerek yeni bir kültürel sentez yaratmışlardı.

Doğu-İslam uygarlığı adım adım gelişme kaydetmiş, o güne kadarki bütün uygarlık birikimini (İran, Hint, Yunan, Roma) özümsemiş ve sonra onu daha üst bir düzeye çıkararak (bilim ve felsefe alanında) insanlık âleminin gelişimine muazzam bir katkıda bulunmuştur.

Doğu-İslam uygarlığının başarılarını ve getirdiği yenilikleri ve tabii ki başarısızlıklarını ve sınırlılıklarını da o günün koşulları içinde değerlendirmek

gerekir. Doğu-İslam ülkelerini o günün devletleri ve ülkeleriyle (örneğin Çin, Hindistan, Rusya, Afrika ve 9.-11. yüzyıl Avrupa'sı) kıyaslamadan, bir nevi anakronik bir değerlendirmeyle "İslam ülkeleri neyi başarmışlar ki? Önemli bir şey başarsalardı bugün bu durumda olmazlardı," diyerek hüküm kesenler sadece tarihsel yanılgılarını ve Batıcı önyargılarını dillendirmiş olurlar.

Doğu-İslam uygarlığı son demlerinde bütün kazanımlarını Endülüs, Sicilya ve Kudüs üzerinden Batı'ya aktararak birkaç yüz yıl sonra gerçekleşecek olan Rönesans ve Aydınlanmaya felsefi, bilimsel ve kültürel malzeme sunmuştur. Bunu üç örnekle açıklarsak: Sicilya hükümdarı III. Roger, dünyaya açılmak istediklerinde, coğrafya konusunda neredeyse dünyada tek bilgin olan el-İdrisî'yi (1100-1166) makamına davet etmiş ve ondan bir coğrafya kitabı yazmasını rica etmiştir. Roger'a yıllarca hizmet eden el-İdrisî, *Ufukları Aşmak İsteyenlerin Tutkuları* adlı bir coğrafya kitabı yazmış. Kitapta dünyanın bilinen bölgeleri hakkında hem sosyo-ekonomik hem de coğrafi bilgiler vermiş, ayrıca buna ek olarak çapı iki metreyi bulan bir dünya haritasını da gümüş bir tablete işlemiştir. Sonraki yüzyıllarda el-İdrisî'nin çalışmasından hem İbn Batuta ve İbn Haldun hem de Piri Reis ve Kristof Kolomb oldukça yararlanmışlardır.

İkinci örnek çok daha çarpıcıdır, çünkü o çağlarda beyin göçünün Batı'dan Doğu-İslam coğrafyasına doğru olduğunu kanıtlamaktadır: Norwick piskoposuna, seçtiği entelektüel güzergâhı anlatan Daniel of Morley adındaki bir İngiliz entelektüeli, Endülüs'e gitmek için neden can attığını şöyle ifade etmektedir:

> "Öğrenme tutkum beni İngiltere'den dışarı atmıştı. Bir süre Paris'te kaldım. Burada yalnızca önlerindeki muazzam kitaplara karşın kalemle yıldızcıklar çiziktiren vahşiler ve ağızlarını açtıklarında cehaletleri ortaya dökülen yaratıklar gördüm... Buradan kaçmak için acele ediyordum, çünkü Arapların Toledo'daki herkese açık eğitimlerine katılmak istiyordum. Acele ediyordum, çünkü dünyanın en bilgin filozoflarının verdiği derslere yetişmek istiyordum... Yeniden İngiltere'ye döndüğümde ise yanımda çok değerli bir kitap yüküyle döndüm."*

Üçüncü örnekse kütüphanelerdeki kitapların sayısıdır. 1100'lü yıllarda Kahire, Bağdat ve Endülüs'teki kütüphanelerde bulunan kitapların sayısı en az iki milyonken, aynı dönemde Avrupa'daki bütün manastırlarda, saray ve özel kütüphanelerde bulunan kitapların sayısı sadece yüz bindi.

* Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1984, s.36-37.

Felsefe ve Bilgiye Neden İhtiyaç Duyulur?

Örneklerden de görüldüğü gibi, yeni bir uygarlık atılımının eşiğinde olan kavimler geriden geldikleri için kültürel açıdan yarı barbardırlar. Avrupalı kavimlerin 8.-12. yüzyıldaki toplumsal, ekonomik ve siyasi koşullarına birazdan değineceğiz, fakat önce bir başka sorunun yanıtını arayalım: Toplumlar bilgi, kitaplar veya felsefe sayesinde mi yükselir veya düşüşe geçerler? Yani Doğu-İslam uygarlığı felsefe ve bilimi elinden kaçırdığı, özgür düşünceyi yasakladığı için mi çöktü veya Avrupalı toplumlar bilim ve felsefeyi keşfettiği ve özgür düşünceye izin verdiği için mi geliştiler?

Bu soruna önem vermemizin nedeni, birçok insanın Doğu-İslam uygarlığının yükseliş ve çöküşünü ya da Batı uygarlığının yükselişini felsefeyi benimsemek veya felsefeye düşmanlıkla açıklamalarıdır. Bu düşünceler hem maddi bilgi açısından doğru değildir hem de düşünce ve felsefeye, toplumları değiştirip dönüştürme konusunda aşırı bir güç ve etki atfetmektedir ki bu da felsefi açıdan idealizmdir. İnsanlık tarihinde henüz nesneleri harekete geçiren, ölüleri canlandırabilen düşünceler icat edilmemiştir. Fikirlerin gücünü abartmak, büyücülerin cinleri bağlamasına ve hocaların dualarla yağmur yağdırmasına benzer. Kuşkusuz, düşünceler, insanları motive edebilir, onlara bir varlık amacı aşılayabilir ya da onlarda bir tutku yaratabilir, fakat buradan hareketle devrim veya karşıdevrimlerin felsefe, teori sayesinde gerçekleştiğini iddia etmek, bilgisizlik değilse bile yanlış bir tarih kuramına ve felsefi anlayışa sahip olmaktır.

Derin Aldatmanın Felsefesi

Peki Avrupa, Yunan filozoflarının eserlerini, İstanbul'un fethinden sonra mı ya da Doğu-İslam düşünürleri üzerinden mi keşfetti? Ya da Batılı toplumlar, Yunan bilimini ve felsefesini keşfettiği için mi yeni bir uygarlık kurabildi?

Neredeyse bütün dünya, en çok da bizim aydınlarımız, önümüze konan bu önyargıya teslim olmuş durumda. Güya Batılılar, Yunan eserlerini bilmiyorlarmış, onları İstanbul'un fethinden sonra Batı'ya kaçan Hıristiyan rahipler yanlarında götürmüşler ve böylece kitaplar keşfedilmiş. Bir başka anlatıya göreyse, Batılılar Yunan eserlerini Müslüman düşünürler üzerinden tanıyıp öğrenmişler ve sonra da felsefeyi, bilimi ve özgür düşünceyi keşfederek bunları kendi ülkelerinde uygulamaya başlamışlar. Bu tez ve varsayım kendi içinde şöyle bir tuzak barındırıyor:

Bu iddiaya göre Batılı aydınlar, Yunan düşünürlerinin eserlerini bilmiyorlardı, çünkü bu eserler, Bizans İmparatoru'nun Yunan akademilerini

yasaklamasından sonra Doğu'ya götürülmüşlerdi. Ne zamanki Batılı düşünürler Doğulu bilimadamları üzerinden bu eserlere ulaşmışlar, o andan itibaren bunların içerdiği muazzam düşünceleri keşfetmişlerdir. Böylece Batı'da Hümanizm, Rönesans ve Aydınlanma başlamıştır. Doğulu bilimadamları ise şerhleri ve çevirileri sayesinde bu eserleri kaybolmaktan kurtarmış ve insanlığa (aslında insanlık derken de Batı'yı kastediyorlar) büyük bir hizmette bulunmuşlardır.

Tuzağın iki yönü var: Birincisi, Doğulu düşünürler bu eserlerden yararlanmasını bilmemiş, fakat onları muhafaza ederek "emanete sahip çıkmışlardır".

İkincisi ise Batılılar, bu eserlerle karşılaşır karşılaşmaz Doğuluların anlayamadığı ve yapamadığı şeyi yapmış, bunların içerdiği muazzam bilgiyi yeni bir uygarlığın temeli yapmıştır.

Bu tezi, Avrupalı akademiler üç temel hurafe üzerine inşa etmektedirler:

⇨ Kitaplar Doğu'ya kaçırıldığı için Batılı düşünürler bunları bilmiyorlardı.

⇨ Ortaçağ denen dönem, bilim, felsefe ve edebiyatın olmadığı karanlık bir dönemdi. Ne zaman ki Avrupalı düşünürler Yunan düşünürlerin eserleriyle buluştular, işte o zaman Hümanizm ve Rönesans atılımı başladı.

⇨ Doğulu düşünürler çok fazla yararlanamadıkları bu eserleri muhafaza ederek (çeviri ve şerhlerle) insanlığa büyük bir hizmette bulunmuşlardır. Doğulu kavimler, bunların kıymetini anlayabilselerdi yerlerinde saymaz, Avrupa'nın atılımını onlar gerçekleştirirlerdi.

Avrupa'da Ortaçağ

Şimdi bu tezlere kısaca bakalım.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Avrupa ve özellikle de Orta Avrupa kültürel açıdan barbarlık dönemine girmişti. Devlet, kent, ticaret, üretim, eğitim, kültürel faaliyet esas olarak çökmüştü. 9. yüzyıldan itibaren yeniden devletleşme sürecine giren Avrupa'nın ilk icraatı Büyük Karl (Charlemagne) önderliğinde kuzey Avrupalı kavimleri zorla Hıristiyanlaştırmak olmuştur.

O dönemde Avrupa'nın göbeğinde, yaklaşık 200 yıl boyunca (700-870), yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Avrupa'nın ünlü Roma yolları eşkıyalara teslim olmuş, pazarlarsa çökmüştü. Hatta baharat bile bulunamıyordu. Avrupalı zenginler birbirlerine armağan olarak Doğu'da yetişen zencefil, nane, anason, karabiber, kırmızıbiber, kimyon, safran, biberiye, kekik, hurma, fıstık vb. ürünler gönderiyorlardı. 12. yüzyılda Paris, Oxford, Padua, Roma vb.

üniversitelerde ders veren hocaları tasvir eden görsellere baktığımızda bir şey dikkatimizi çeker: Hepsi Arap kıyafetlidir. Uzun süre Avrupa'da Doğu-İslam ülkelerinin kullandıkları altın ve gümüş sikkeler geçerli olmuştur. Yani Arap sikkeleri bugün Dolar ve Avronun oynadığı role sahipti.

Peki Yunan-Roma eserlerine (felsefi ve bilimsel eserler) ne olmuştu?

Atina'daki akademiler kapatıldıktan sonra (6. yüzyılın ortalarından itibaren) birçok Yunan düşünürü Batı'da baskı gördüğü için İran'a, Harran ve Antakya'ya göç etmişti. Bunlar doğal olarak yanlarında kitaplar da götürmüşlerdi, fakat kütüphaneleri alıp gitmemişlerdi. Kitaplar, Avrupa'nın çeşitli özel kütüphanelerinin tozlu raflarında, manastırların mahzenlerinde ve tavan aralarında çürümeye bırakılmışlardı. Bu eserlerin hepsi kayıtlıydı, biliniyordu ve hatta manastırlarda rahiplerin marifetiyle bir kısmının yazısı silinip üzerine ilahiler yazılıyordu. Yani aslında kitaplar Avrupalı düşünürlerin ellerinin altındaydı. 11. yüzyıldan itibaren, tıpkı kayıp bir hazinenin izini sürer gibi, birçok aydın bu kitapların peşine düşmüştü. Örneğin, Papa'nın özel kâtibi Poggio Bracciolini, Yunan ve Romalı düşünürlere ait çok sayıda eseri bulup kopyalatarak yok olmaktan kurtarmıştı. Bütün bu işlerin gerçek hikâyesini Stephen Greenblatt'ın harika bir üslupla kaleme aldığı *Sapma* adlı kitabında okuyabiliriz. Ayrıca Umberto Eco'nun *Gülün Adı* romanı da bu kitapların manastırların özel bölümlerinde ve tavan aralarında nasıl saklı tutulduklarını anlatır.

Birincisi, ortaçağ Avrupası 8-14. yüzyıl arasında Doğu-İslam ülkelerine göre birçok açıdan geriydi, fakat karanlık bir çağda yaşamıyordu. 9. yüzyılın sonlarından ve özellikle de 11. yüzyılın başlarından itibaren ciddi bir bilimsel, felsefi ve düşünsel faaliyet başlamıştı. Üniversiteler (Parma, Bologna, Paris, Oxford, Chambridge, Milano, Padua vb.) ve kütüphaneler kurulmuştu. Üstelik ortaçağ Avrupa'sında bilim namına ne yapılıyorduysa, manastırlarda ve özel konakların okuma salonlarında başlamıştı.

O dönemde Avrupa'da ilahiyat ile felsefe, batıl inanç ile akıl, din ile bilim arasındaki mücadele her alanda kıyasıya sürüyordu. Sorgulayan, akla başvurmayı savunan düşünürler vardı ve bunlar ya hapse atılıyor, ya okullarda eğitim vermeleri ve araştırma yapmaları yasaklanıyor ya da öldürülüyorlardı. Fakat mücadele hiç durmadan devam ediyordu. Yani sanıldığı gibi ortaçağ Avrupa'sı bütünüyle karanlığa gömülmemişti. Üstelik, fikir özgürlüğü sanıldığı gibi ne her yerde vardı ne de her yerde bastırılıyordu. Her alanda olduğu gibi mücadele felsefe ve bilim alanında

devam ediyordu. Tıpkı Doğu-İslam dünyasında (9-12. yüzyıllar) olduğu gibi.*

Kısacası, Batılı düşünürler (kuşkusuz Doğu-İslam düşünürlerinin de etkisiyle), Avrupa'nın göbeğinde etkin bir düşünsel çatışma yaşıyor ve âdeta birbirlerini yok etmek için mücadele ediyorlardı. Batılı entelektüeller, sanıldığı gibi İstanbul'un fethiyle birlikte kaçan ve yanlarında kitap götüren rahipler sayesinde Yunan eserleriyle tanışmamışlardı. Bu hem Müslüman ve Türk hem de Batılı aydınların düşüncesizce sarıldıkları bir hurafedir.

Ayrıca, iddia edildiği gibi Yunan düşünürlerinin eserleri, Müslüman bilimadamları ve filozofları tarafından anlaşılmadan (önemli bir düşünsel katkıda bulunmadan), sadece çevirisi üzerinden Batı'ya aktarılmış da değildir.

Batılı düşünürler bu eserleri önceden biliyorlardı, fakat bunların içerdikleri düşünceleri Katolik Kilisesi'nin etkisi altındaki bağnaz dindar kamuoyuna sunmaları, kelleyi baltanın altına uzatmadan mümkün olmuyordu, çünkü Pagan kültürü ve onların yazılı eserleri daha 6. yüzyılda lanetlenmişti. Ondan önce bu eserlere ev sahipliği yapan İskenderiye Kütüphanesi de bu yüzden yağma edilmiş ve yakılmıştı. Atina'daki son akademilerin kapatılması ve dağıtılması emredilmişti. O kültürün son temsilcileri İskenderiye ve Atina'dan sürülmüşlerdi ki bunların en ünlülerinden biri olan matematikçi Hypatia'nın linç edilmesi de bunun en son dramatik sahnesiydi.†

Batı'yı Aydınlatan Doğu

Peki ne olmuştu da Batılı düşünürler, Müslüman ve Yunan düşünürlerin eserlerine ilgi göstermeye başlamışlardı? Ya da ne olmuştu da Hıristiyan Batı'nın lanetleyip kapı dışarı ettiği bu eserlere Müslüman düşünürler 700'lü yıllardan sonra ilgi göstermişlerdi?

Bütün bunların tek bir nedeni vardır: Eğer bir coğrafyada herhangi bir toplum, yeni bir misyonla canlanır (yeni bir ideoloji yaratma veya devlet ve din kurma gibi), kentler kurar, yeni üretim biçimleri bulur, yeni ürünler keşfederek üretimi artırır, yeni kültürel etkinliklere girişir, insanları kısmen refaha kavuşturur, dünyaya açılmaya başlarsa, daha fazla başarı kazanmak

* Bu konuda daha derin bilgilere sahip olmak isteyenlere Thomas More'un *Ütopya*'sına yazdığımız uzun sunuşu tavsiye edebiliriz.

† Bilgi için bkz. https://odatv4.com/makale/bir-kulturun-yukselmesi-icin-onun-linc-edilmesi-gerekiyormus-2409171200 erişim tarihi: 14.09.2021

ve gelişmek için geçmiş yüzyılların kültürel mirasına (bilim, felsefe, edebiyat, siyasi metinler) ilgi duyar. Bu toplumlar, önce geçmiş dönemin bilimsel ve felsefi eserlerini bulup çevirir, sonra da onları özümseyerek yeni bir atılıma girişirler. Bunun nasıl olduğunu ve hangi süreçlerden geçtiğini anlamak için de Hilmi Ziya Ülken hocanın –alanında hem çok önemli hem de neredeyse tek eser olan– *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* kitabına bakılmalıdır.

Düşünce tarihinde yapılan en büyük hata, aslında temelinde ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmenin bulunduğu uygarlık süreçlerini ya maharetli bir önderin ya da bir peygamberin yeteneklerine veya büyük adamların yeni teorilerine, dinlerine, düşüncelerine bağlamaktır. Kuşkusuz, her önderin, kendi toplumunun gelişmesinde önemli etkisi olur, ancak eğer bir toplum gelişmesinin belli bir evresine ulaşmamışsa, o önder hiçbir şey yapamaz.

Liderler ve düşünürler, toplumların içinde bulundukları koşulların ihtiyacına yanıt veren karakter, birikim ve yeteneklere sahiplerse tarihte etkin olabilir ve toplumları ilerletebilirler. Herhangi bir insan çok birikimli olabilir, filozof, düşünür, peygamber ve çığır açan biliminsanı da olabilir, fakat eğer o, içinden çıktığı toplumun o günkü ihtiyacına yanıt verecek yeteneğe sahip değilse, kıymetini bilmeyen tarih onu tozlu raflarına kaldırabilir. Neticede tarihin tozlu rafları zamanında ortaya çıkamamış veya erken ortaya çıkmış düşünür, filozof, önder ve peygamberlerle doludur. Gelişmeleri tıkanmış olan toplumlar uygarlaşma hedeflerine, bütün toplumu harekete geçiren yeni bir ideolojiyle (din, cumhuriyet fikri, özgürlük ve eşitlik arayışı, sınıfsız toplum ideali vs.) ve sonra onu destekleyen üretim, ekonomik büyüme, bilim, teknoloji, sanat, felsefe ve kanla yazılan toplumsal mücadeleler sayesinde ulaşırlar.

Felsefe ile İlahiyatın Buluşması

Peki Doğulu Müslüman toplumlar 650-700 yılları arasında dünyanın neredeyse üçte birini ele geçirdikleri hâlde, neden ellerinin altındaki felsefi, bilimsel ve edebi eserlere ilgi duymamışlar da bunları 200 yıl sonra keyfetmişlerdi? Neden 650'de değil de 850'de?

Bu eserler 6. yüzyıldan bu yana Müslüman toplumların yanı başında (Harran, Antakya, Şam, Gundişapur ve Hıristiyan tarikatların kütüphanelerinde ve manastırlarında) durmaktaydı, fakat bunlara hiç kimse ilgi göstermiyordu.

Doğu-İslam devleti, daha önce değil, kuruluşundan tam 200 yıl sonra, yani Çin Seddi'nden Cebelitarık Boğazı'na kadar geniş bir coğrafyayı fethettikten ve bu coğrafyada toplumsal hayatı düzenlemek, birbirinden faklı kültürlerle

yoğrulmuş kavimleri yönetmek, pazarları canlandırmak, üretimi düzenlemek, bölüşümün esaslarını kurala bağlamak, namaz, oruç, ibadet vakitlerini bilmek, inanç sistemini şekillendirmek zorunda kalınca bu kitaplar ve bu kitaplardaki bilimsel ve felsefi bilgiler ilgilerini çekmeye başlamıştır. Çünkü bu kitaplardaki bilgilere ihtiyaçları vardı. Bu kitaplar önce Arapçaya çevrilmiş, sonra Hint, Yunan ve İran felsefe ve bilimi incelenerek bir sentez yaratılmıştır. Bu sayede bilim ve mühendislik gelişmiş, felsefi ve siyasi bakış açısı derinleşmiş ve düşünsel ufuk genişlemiştir. Aynı dönemde üretim artmış, zenginlik ve refah gelmiş, kentler kurulmuş, tersane ve limanlar faaliyete geçmiş, ticaret gemileri Doğu'dan tonlarca mal ve ürün taşıyıp durmuş, ticaret onlarca kat artmıştı. Dolayısıyla sahipsiz yeni toprakların bayındır hâle getirilmesi, su kanallarının inşası, bataklıkların kurutularak verimli kılınması, yeni teknolojilerin kullanılması, yıldızların ve gezegenlerin incelenmesi, bilimsel çabaların artması, aklın kullanılması ve sorgulamanın başlaması, bilimsel eğitim ve düşüncenin devreye girmesi, felsefenin öneminin anlaşılması... Farabî çok veciz bir şekilde şunu söyler: "Bizim olan felsefe, yeniden anayurduna dönmüştür."

Bu gelişmenin aynısını 11. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'da da görüyoruz. Önce çeviri, ardından tartışma ve özümseme, sonra da hayata uygulama... Yani her toplum, elindeki hazinenin kıymetini ona ihtiyaç duyduğunda anlamaktadır.

Peki Batı, ellerinin altındaki bu eserleri neden sonra keşfetmiştir?

İki nedenle:

Birincisi, Araplar yeni bir din edinmiş ve çok kısa bir sürede neredeyse dünyanın üçte birini fethetmişlerdi. Bununla da kalmamış, bu coğrafyayı yüzyıllar boyunca ellerinde tutmuş ve yabancı kavimlere kendi kültürlerini kabul ettirmeyi başarmışlardı. Doğu-İslam kavimlerinin başarılarını ihtiyatla karşılayan ünlü tarihçi Henri Pirenne, Müslüman kültürün üç kıtada nasıl tutunabildiğini tartışır ve şu saptamada bulunur:

> "Müslümanlar fethettikleri topraklara hem bir düzen götürdüler hem de oralara kalıcı bir misyon yüklediler."*

Bu olgu yüzyıllar önce de Batılı aydınları düşündürtmüştü. Bu başarının sırrına ermek için yüzyıllar öncesinde de kafa patlatmışlardı. Buna benzer bir arayışı 19 yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı aydınları arasında da

* Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. M. Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.

görüyoruz. Onlar da "Biz niye geri kaldık ve kaybediyoruz? Batı niye ilerliyor ve başarılı oluyor?" sorusunu sorup bu soruna çare aramışlardı. Bu arayış Cumhuriyet Devrimi'yle sonuçlanmıştır.*

Yeniden 11. yüzyıla dönersek, birçok Avrupalı aydın da bu soruyu kendine sormaktaydı. Müslümanlar, nasıl oluyor da dünyanın yarısını ele geçirebiliyor ve sonra da tarihten silinip gitmiyorlardı. Hunlar, Moğollar, Kuzeyli barbar Germen savaşçılar, Gotlar Avrupa'yı kasıp kavurmuş, Asya'yı tarumar etmiş, her yeri işgal etmiş, fakat sonra artlarında hiçbir iz bırakmadan silinip gitmişlerdi. Yani Henri Pirenne'nin sorduğu soru anlamlıydı. Yukarıda bahsettiğimiz örneklerden de görülebileceği gibi, Batılı aydınlar, Müslüman kavimleri Batılı Hıristiyan kavimlerden daha ileri görüyor ve onlardan öğrenmeye çalışıyorlardı.

İkincisi ise şudur: Şu şansa bakın ki Müslüman düşünürlerin ezici çoğunluğu Meşşaîliği, yani Aristotelesçiliği benimsemişti. Aristoteles önce Farabî ve İbn-i Sina, sonra da İbn Rüşd üzerinden Batılı düşünürleri cezbetmişti. Sonra Batılı aydınlar, bu eserleri özgün dillerinde (Eski Yunanca ve Latince) aramaya, bunları çevirmeye ve özümsemeye başlamışlardır.

Doğu-İslam Düşünürlerin Felsefeye Katkısı

Peki, Doğu-İslam düşünürlerinin felsefeye katkısı neydi? İşte kritik sorulardan biri de budur.

Doğulu düşünürler kendi felsefi öğretilerini oluştururken Platon'un idealar dünyasını 3. yüzyılda yaşamış Plotinos üzerinden öğrenmişlerdi. Yani Platon'u kısmen deforme edilmiş (Hıristiyanlaştırılmış-Yeni Platonculuk) hâliyle öğrenmişlerdi. Okuduklarından çok etkilenmiş ve bunu kendi dinleriyle (ilahiyat-kelam) uzlaştırabileceklerini düşünmüşlerdi. Nitekim İbn Rüşd bunu, "Felsefe ve ilahiyat aynı memeden süt emen ikiz kardeşlerdi," diyerek ifade etmişti.

Vardıkları sonuç şu oldu: Tanrı, iddia edildiği gibi dünyayı yoktan var etmemişti. O kendi kendinden taşarak varlıkları (akıl, ruh ve nefis) aşama aşama meydana getirmişti. Bu da "sudûr", yani aklın yukarıdan aşağıya doğu katman katman taşması şeklinde olmaktaydı. Bu kuramı, Aristoteles'in bilimsel ve gerçekçi tezleriyle harmanlayarak muhafazakâr toplumların kolayca kabul edebilecekleri ilginç bir felsefi sentezle yaratmışlardı.

O dönemde Batılı düşünürler için Aristoteles'i kabul edilebilir hâle getiren ve eserlerinin incelemesini kolaylaştıran biricik felsefi sentez buydu. Farabî ve İbn Rüşd'lerin felsefi tezi o gün açısından en devrimci sentezdi. Dolayısıyla

* Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Usta, *Türk Ütopyaları/ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ütopya ve Devrim*, 2. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Doğulu düşünürlerin bu başarısı, yani Aristoteles'in felsefesini ilahiyatla buluşturan sentezleri tarihsel önemdeydi. Bazıları, Doğulu düşünürlerin bu başarısını "Tanrıtanımaz tezler ve sözümona düşünceyi dinden özgürleştiren felsefi tezler ileri sürmediler," diye küçümsemektedir. Unuttukları ise şudur: Her toplumun ve düşünürün ufku, kendi çağının koşullarıyla sınırlıdır ve her toplum ve düşünür, önünde bulduğu sorunlara çare olan çözümleri bulur ve benimser. Devrimci olmak, uzak görüşlü fikirler önermek değildir, toplumların ihtiyacına yanıt veren çareler bulmak ve köklü toplumsal değişimlere önderlik etmektir.

Uygarlıkların Temelindeki Dinamizm

Peki Müslüman toplumlar neden geriledi veya Batılı toplumlar neden ilerledi? Önce şunu belirtelim: Uygarlıklar öyle sanıldığı gibi kısa sürede inşa edilemez veya yıkılmazlar. Uygarlıkların kurulması ve yıkılması birkaç yüzyıl sürer. Yunan uygarlığı MÖ 6. yüzyılda başlar ve MÖ 1. yüzyılda son bulur. Son 300 sene Yunan uygarlığının can çekişme dönemidir. Roma uygarlığı MÖ 2. yüzyılda başlar ve MS 6. yüzyılda son bulur. Onun da son 300 senesi can çekişme dönemidir. Doğu-İslam uygarlığı 7. yüzyılda başlar ve 14. yüzyılda son bulur. Son 250 sene can çekişme dönemidir. Batı uygarlığı 15. yüzyılda başlar ve bugün hâlâ devam etmektedir. Her uygarlık yıkılırken ardında büyük bir yanardağ krateri veya çorak iklim bırakır. Her yeni yükselen uygarlık eski uygarlığın birikimini öylesine somurur ki âdeta eskinin canını çıkarır.

Sonuç

⇨ Uygarlıklar ihtiyaç duydukları birikimi ellerinin altında bulmazlar, onu bir başka yerden alarak gelişme kaydederler.

⇨ Uygarlıkların gelişmesinin nedeni parlak fikir, olağanüstü felsefi tezler değildir, iç içe geçmiş birçok etkenin oluşturduğu karmaşık süreçlerdir.

⇨ Batı'ya aktarılan Yunan eserleri yoktur. Fakat Müslüman düşünürler, eski düşünsel birikimle harmanladıkları yeni felsefi tezlerle Batı'nın gelişmesine katkıda bulunmuş ve çığır açıcı olmuşlardır. Bu, Doğu-İslam uygarlığının büyük bir başarısıdır.

⇨ Şu anda Batı, uygarlık bayrağını hâlâ elinde tutmaktadır, fakat orada da çürüme emareleri (bilimin teknolojik başarıya indirgenmesi, felsefenin durağanlaşması, yabancılaşma, insan ilişkilerinin yoksullaşması, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, işsizlik, yeni kuşaklarda görülen amaçsızlık vs.) baş göstermektedir.

Toplumlar Neden Geriler?

İnsanoğlu veya toplumlar neden yeniden eskiye dönerler? Bunun düşünsel ve sosyolojik bir nedeni var mıdır?

1920'li yıllarda Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde etkin olan iki akademisyen, Max Horkheimer ve Theodor Adorno, 1933 yılında Naziler iktidara gelince ülkelerini terk etmek zorunda kalırlar. Hem Horkheimer hem de Adorno, Frankfurt Okulu olarak bilinen "eleştirel teorinin" kurucularından. İkisi de solcu ve Yahudi kökenlidir.

Savaş döneminde araştırmalarını Amerika'da devam ettirirler. Her iki düşünür de yazılarında Aydınlanma felsefesinin ve uygarlık kültürünün merkezi olan Avrupa'da Nazi barbarlığının ortaya çıkabilmesine şaşırırlar.

Savaştan sonra Almanya'ya yeniden döndüklerinde elleri böğürlerinde kalakalmışlar. Çünkü Alman halkının bu kez de bir başka yönden, yeni bir barbarlığa değil, fakat yeni egemen sınıflara tabi olduklarını görmüşler. İnsanlar, bir parça çıkar için her şeyden vazgeçmeye hazır, sözümona eleştirel, fakat yeni düzenin "çağdaş" aleti olmuşlar. Sözümona çağdaş insanlar, akademiyi, bilimi, düşünceyi ve kadim ilkeleri yeni hurafelerin, yeni batıl inançların hizmetine sunmuş ve bunu da düzeni değiştirmek adına yaptıklarını söylüyorlarmış.

Aynı şekilde bugün Türk toplumunun, Cumhuriyet'in aydınlatıcı devrimlerine rağmen yeniden nasıl karanlık düşüncelere kapılabildiğini görüyoruz.

Soru şudur: Nasıl olur da insanlık, Aydınlanmadan, çağdaşlaşmadan, eğitimden, uğruna savaşılan ve canlar verilen hak ve kazanımlardan vazgeçip yeniden batıl inancın, hurafelerin, zalimliğin, vicdansızlığın ve boğazlaşmanın etkisinde kalabilmektedir?

Lafı uzatmayalım... Sadece Türkiye'de değil, dünyanın birçok yerinde kapkara bir dinci ve ırkçı dalga yükselmektedir. Sadece etrafımıza bakmak bile bunu görmeye yetmektedir. Emperyalizmin bütün dünyada kışkırttığı kozmopolit kültür, köksüzlük, bencillik, yabancılaşma, dincilik, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, etnik bölücülük ve başka akımlar, hayatımızın her alanını ve hatta çocuklarımızın geleceğini bile tehdit eder hâle gelmiştir.

Bilimsel bakış, sorgu ve eleştirel akıl, Voltaire'in deyimiyle yeniden kör bir deliğe saklanmış... Bilim teknolojiye, teknoloji ise basit bir kâr ve insanları daha iyi yönetmenin, daha kolay kontrol etmenin bir aracına indirgenmiş.

Kapitalist sistemin yoklukla terbiye ettiği, rekabet içinde hırçınlaştırarak bir kurda dönüştürdüğü insan, ne yazık ki düşünsel açıdan da barbarlaşmaktadır.

Ünlü Alman filozofu Immanuel Kant, konusu "Aydınlanma Nedir?" olan bir deneme yarışmasına gönderdiği metinde Aydınlanmayı en özlü olarak şöyle tarif etmişti:

"Sapere aude!" = Güdülmekten kurtul, "Aklını kullanmaya cesaret et!"

Şimdi yeniden hem Horkheimer ve Adorno'nun hem de günümüz insanının haklı olarak sorduğu soruya gelelim: Bu cehalet, bu batıl inanç, bu gerilik, bu barbarlık bütün bu Aydınlanma sürecine rağmen nasıl boy vermektedir? Türkiye'deyse, bu kadar çağdaşlaşma hamlesine ve Cumhuriyet devrimlerine rağmen bu gerilik, cehalet, zalimlikler nasıl yeniden boy vermektedir?

İnsanlık geçmişten bir şey öğrenmiyor mu? Tarih hep tekerrür mü eder? Kant ne diyordu: "Aklını kullanmaya cesaret et!" Eğer bu çağrı içi boş ve ruhsuz bir ritüele dönüşmüşse, o zaman hem misyonunu yerine getiremez hem de tarihsel rolünden sapmış olur.

Aydınlanma, devrimci burjuvazinin, kralların, aristokratların ve kilisenin iktidarını yıkmak için inşa ettiği devrimci felsefeydi. Ne var ki burjuvazi, iktidara geldikten sonra Aydınlanma sürecini paydos etti. Artık Aydınlanmaya ihtiyaç yoktu, sadece sermayenin ihtiyacı olan bilim ve teknolojinin yaratıcılığına ve dünyayı fethetmeye kalkışan burjuvazinin sözümona uygarlaştırıcı gücüne güvenilmeliydi…

Adorno ve Horkheimer de 1950'li yılların başındaki yazılarında buna dikkat çekmektedirler. Onlar, Aydınlanmanın devam ettirilmesi gerektiğini, aksi takdirde insanlığın yeni yıkımlarla karşılaşacağını vurguluyorlardı ki haklılardı. Bugün geldiğimiz aşama bunu bayağı doğrulamaktadır.

Dolayısıyla biz de diyoruz ki: "Her Aydınlanma aydınlanmak değildir!"

İki nedenle:

Birincisi, 18. ve 19. yüzyıl Aydınlanmasının önemli filozofları (Voltaire, Diderot, d'Holbach, Helvétius, Kant, Hegel vd.) insanın içinde bulunduğu toplumsal koşulların nedenini onun aklını kullanamamasında ve bu durumdan kurtuluşu da insanların kendi aklına sahip olmasında görüyorlardı. Tarihin de gösterdiği gibi sadece bu yetmemektedir. Bunu açmak için zaman makarasını biraz geriye sarmak, daha doğrusu kitabın başlarındaki taş balta örneğine, yani insanın bilgiye ve bilince nasıl ulaştığına ilişkin bilgilere yeniden dönmek gerekir.

İnsan bilgiye, Aydınlanma filozoflarının düşündüğü gibi dışsal bir aktarımla veya salt gözlemle değil, bizzat yaşadıkları deneyim ve etkinlikleriyle ulaşmaktadır. Bilgi, insanın (öznenin) içinde bulunduğu maddi dünyasını

bizzat değiştirdiğinde kendisini ona teslim etmektedir. Örneğin, mızrak sapı hâline getirilen basit bir odun parçasını alalım. Araç yapmasını öğrenmeye başlayan insan, basit bir ağaç parçasından mızrak sapı yaratırken onu zaman içinde yontmasını öğrenmektir. Yontma sürecinde o, hangi tür odunun daha kolay ve zor yontulduğunu bizzat kendi deneyimiyle öğrenecektir. Her yontma işleminde sadece odunun niteliklerini değil, aynı zamanda onu yontmak için ne tür taş ve nesneler kullanması gerektiğini de kavramaktadır. Sadece bu kadar değil. Bir nesneyi dönüştüren insan, aslında kendi yeteneklerinin ve varlığının bilincine varmakta, yani kendisini keşfetmekte, kendi zihinsel ve bedensel bilgisine ulaşmaktadır. Biz insanlar, kendi bilincimizin düzeyinin hangi aşamada olduğunu, neyi bildiğimizi, neyi nasıl yaptığımızı, neyi yapabileceğimizi, neyi istediğimizi veya neyi yapmamamız gerektiğini, nesneleri, insanları ve toplumsal durumları değiştirerek öğreniyoruz. Demek ki insan, hayatını kolaylaştırmak için yarattığı nesneleri ve aletleri onları işleyerek tanımakta ve hakkında bilgiye sahip olmaktadır. Ama aynı zamanda kendisi de bilinç sıçraması yaşayarak aydınlanmaktadır.

Kısacası, insan bilgiye ancak bir şeyi dönüştürerek sahip olmaktadır. Buraya kadar bir sorun yok, çünkü o güne kadar bütün filozoflar bilgiye bu sayede ulaşıldığını üç aşağı beş yukarı saptamışlardı. Ancak bu bakış açısı tek taraflıdır. Çünkü sadece öznenin doğadaki bir nesnenin bilgisine sahip olma yöntemini açıklamaktadır.

Yeni Bir Aydınlanma

Ancak işin çetrefilli kısmı bu andan itibaren başlamaktadır. Özne, yani insan, bir odun parçasını yontmak suretiyle ondan bir mızrak sapı yaratırken, aslında kendisini yontmaktadır. Kendisini yontarak mızrak sapı yapamayan bir insandan mızrak sapı yapabilen bir insana dönüştürmektedir. Bütün bu sürecin nasıl işlediğini hem "Taş Balta" hem de "Nasıl Düşünürüz?" bölümlerinde incelemiştik. Bu bölümün yazılmasındaki amaç, bu sürecin toplumlarda nasıl işlediğini anlamak içindir.

Özne, gerçek bilgiye, bizzat kendi pratiği içinde ulaşabildiğine göre kendi aydınlanması da bizzat kendi pratiğiyle olacaktır. İnsan, içinde yaşadığı dünyayı veya toplumu veya en yakınındaki insanı dönüştürmeden bilgide derinleşememektedir, yani aydınlanamamaktadır. Aydınlanmak, insanın kendi dünyasını, içinde bulunduğu toplumsal ve şahsî konumunu kavraması ve değiştirmesidir. O hâlde aydınlanmak isteyen insanın, daha doğrusu

aydınlatılması gereken insanın, bizzat kendi emeği olan, bizzat kendi pratiği olan bir aydınlanma faaliyeti içinde olması gereklidir. Örneğin, günümüzde siyasetle uğraşan sıradan bir insanı ele alalım. İçinde bulunduğumuz şu kriz günlerinde, kozmopolit düşünceyle, bireycilikle, gerici ideoloji ve bölücülükle mücadele etmek isteyen bir insanın bir başka insanı aydınlatmadan aydınlanması mümkün değildir. Başkasını aydınlatmak isteyen insan, önce kendi aydınlanmalıdır. Çünkü herkes, zincirleme bir şekilde, en yakınındakini aydınlatarak aydınlanmaktadır. Biz bir insana içinde bulunduğu durumu anlatırken, aslında bir odun parçasından mızrak sapı yaratmış oluyoruz. Fakat bu arada biz de bir "kalas" olmaktan kurtuluyoruz. Basit bir odun parçası nitelikli bir nesneye (mızrak sapı) dönüşürken, onu işleyen "kalas" da basit bir insandan nitelikli (mızrak yapmasını bilen) bir insana dönüşmüş olmaktadır.

Demek ki aydınlanma faaliyetinin ikili yönü var. Birincisi, insanın kendi aydınlanması ancak bir başkasını aydınlatmasıyla mümkündür; ikincisiyse, bir insanın aydınlanması, onun dışsal, bir başkasının ona doğruları anlatmasıyla değil, fakat onun bizzat kendi pratiği içinde bilinçlenmesiyle mümkündür. Bu işlem bir madalyonun iki yüzü gibidir; birbirinden ayrılamaz. Aydınlanmak, bir başkasını aydınlatmaktır, aydınlatırken de onun bizzat kendisinin aydınlanmasıdır. Diyalektik bir süreçtir bu.

Gerici düşünce ve ideolojinin etkisi altında bulunan bir insanı etkilemek, onu dönüştürmek ve aydınlatmak demek, onun kafasındaki hurafeleri yıkmak, önyargılarını açıklamak, ona başka bir dünyanın mümkün olduğunu göstermektir. Yani onu aydınlatmaktır. Bunu yaparken de aydınlatılan şahsın önyargılarını bilmek, kafasındaki hurafeleri tanımak, bunlara karşı argümanlar geliştirmek, ona bilgi taşıyarak eski görüşlerinden kurtulmasını sağlamaktır. Bunu yaparken aydınlatan insanın kendisi önce araştırma yapmakta, tartışarak düşüncelerini sistemleştirmekte ve bu arada kendisi de bilgide derinleşmektedir. Yani aydınlatanın kendisi de aydınlanmaktadır.

Bu bakış açısı ne yazık ki kavranamadığı için filozoflar ve düşünürler sürekli tek taraflı olarak eğitime vurgu yapmış, bunun planlarını oluşturmuş, kitaplar yazmış, ama esas dönüşümün kitlelerin, yani halkın bizzat kendi pratiği içinde olacağını kavrayamamışlardır.

Karl Marx, *Feuerbach Üzerine Tezler*'inde, kitlelerin, bizzat kendi dünyalarını değiştirirken değiştiklerini açıklamaktadır. Bu bakış açısı felsefe tarihinde bir devrimdir ve dolayısıyla burjuvazinin 19. yüzyıla kadar savunageldiği Aydınlanma düşüncesinin de aşılmasıdır.

Burjuvazi kitlelerin sokağa inmesini, siyasette etkin olmasını bir yere kadar istemektedir; onların devrimci dönüşümler için harekete geçmesini bir yere kadar arzulamakta, ancak iktidarın ele geçirilmesinden sonra onların siyaset sahnesinden çekilmesini emretmektedir. Bunun için de parlamentoyu, parti ve parti yasalarını, hukuk sistemini, yasaları, devlet teşkilatını kullanmaktadır.

Bir bakıma kitlelerin yeniden sömürü çarkının içine hapsolmasını arzulamaktadır. Dünya tarihinin bütün devrimlerinin "gerçek ve sonuna kadar giden devrimler" olup olmadığını bu açıdan sınayabiliriz. Köylüleri tarlalara, işçileri fabrikalara, kentliyi mahalle kahvelerine, öğrenciyi okul ve kampüse hapseden ve onları siyasi pratikten ve yönetim işlerinden uzak tutan devrimler bir noktadan sonra doṇup taşlaşmışlardır.

Eleştirel aklı ve devrimci dönüşümün ilkesi olan "sorgulama silahı"nı elden bırakan toplumlar yeniden en geri düşüncelerin etki alanına girmektedirler.

Yeni Bir Kültüre Doğru

O hâlde Aydınlanma, kendini sürekli devrimlerle yenileyen toplumların kılavuzu olmalıdır. Aydınlanma, salt ideolojik, düşünsel, yazı ve kitaplardaki bir mücadele değildir; durmaksızın devam eden ve her bir insanın tek tek dönüşerek geliştiği toplumsal-kültürel bir süreçtir. Aydınlanma antivirüs programı gibidir. Nasıl ki antivirüs programlarının sürekli yenilenmesi gerekiyorsa, insan bilinci de her an yenilenmelidir; yoksa yeniden gerici düşüncelerin etkisi altına girer. Aydınlanma sadece dinci gericiliğe değil, aynı zamanda günümüzün sözümona modern batıl inançlarına, geleneklerine ve alışkanlıklarına karşı da duruştur. Bu yapılmazsa aydınlattığınız insanlar bir kuşak sonra yeniden mantık ve akıl dışı, yani "hakikat dışı gerçeklere" kapılabilmekte ve yeniden barbarlaşabilmektedir.

İçinde bulunduğumuz şu günlerde geçmişten gelen dinci hurafelerle kapitalizmden kaynaklanan günümüzün modern hurafeleri üst üste binmiştir.

Bilim ve teknolojiyi çok iyi kullanan, çağdaş ve sözümona kişilikli milyonların yeniden ve gönüllü bir şekilde egemenlerin hizmetine girdiklerine şahit olmuyor muyuz? Eskiden tevekkül kültürü dincilikle sağlanırdı, bugün bu hem dincilikle hem de birbirinden farklı binbir türlü aygıtla (eğitim, sosyal medya, yasalar) pekiştirilmektedir.

Burjuvazi kitlelere etkin siyaseti yasaklayarak, devrimci ütopyalara ket vurarak uygarlaşmanın kültürel ayağını yok etmiştir. Bununla birlikte irade göstermenin, direnme gücünün ve eleştiri kültürünün de temelini yok etmiştir. Bunun bir başka sonucu ise toplumda siyasi yorgunluk, bezginlik ve hayal kırıklığıdır.

Eğer Aydınlanma, günümüzün sorunlarına yanıt veremezse, bir bakıma kendi devrimci ilkesini günümüze uyarlayamazsa, ilericiliği tahrip eden yan etkilerini görmezden gelirse, o zaman bu açıklar ve zaaflar karşıt akım ve kuvvetler tarafından kullanılacaktır.

İlericilik, kendisini sürekli aşmayı gerektirir, yoksa gerçekliği temsil etme hakkını kaybeder ki Adorno ve Horkheimer'in önemli saptamalarından biri de budur...

Günümüzün en önemli sorunlarından biri, teknolojiye, bilime, kitle iletişim araçlarının sözümona "aydınlatıcı" işlevine koşulsuz inanmak ve güvenmektir. Toplumculuktan, eşitlik ve özgürlük taleplerinden korkulduğu için, geçmişte tepelendiği, mezara gömüldüğü, üstüne beton döküldüğü sanılan düşünceler, batıl inançlar, dinci hurafeler, mitolojik hezeyanlar, ataerkil yaklaşımlar ve barbarlıklar yeniden hortlamıştır.

Bugün büyük bir başarı kazandıklarını sanan gericilerin, kapitalizmin binbir türlü oyunuyla daha da kökleşen sömürü düzeninin sadece basit bir aracı olduklarını kavramaları da uzun sürmeyecektir. Günümüzün emperyalizmi, küresel sermaye, istisnasız her olguyu araçsallaştırarak kendi konumunun payandası hâline getirmiştir.

Bundan bir çıkış yolu olmalı... Fakat aklın ve hümanizmin yolu olmalı bu...

Tüketim ve rekabet hırsının olmadığı, başkasının sırtına basarak yükselmenin, rakibini yok etmeye odaklanmış yırtıcı bir karakterin olmadığı bir dünya özlemi...

Gülün gül ile tartıldığı bir dünya... Dünyanın yeraltı ve yerüstü zenginliklerini değil, fakat sevgiyi, sanatı, sporu, gülücükleri, selamı, sevecen bakışları, dokunuşları, dürüstlüğü ve açık yürekliliği paylaşanların dünyasını yansıtan bir toplum...

Doğanın yasalarını keşfetmek, doğal olayları kavramak, doğanın gizemini çözmek mümkündür, ancak bunun yolu insanın kendi önyargılarıyla, bizzat aracısı olduğu batıl inançlarla, tabularla, aşılması gereken gelenek ve göreneklerle hesaplaşmasından geçmektedir.

Bilimi ve aklı önemsemek...

Yaratıcılığı teşvik etmek, kültür, sanat ve sporu özendirmek...

Dostluğu, diğerkâmlığı ve paylaşmayı içselleştirmek ve yeni kuşaklara aşılamak; başkasının mutluluğunu paylaşmasını bilmek, benimsemek; kıskançlığı, hazımsızlığı ve bencilliği tenden uzak tutmak; Platon'un dediği gibi ortaklaşa duymak, dinlemek, görmek, izlemek ve tatmak...

FELSEFE KAVRAMLARI SÖZLÜKÇESİ

Aposteriori (Lat.): Sonradan gelen anlamında. Duyumsamanın ardından algılanan bilgi.

Apriori (Lat.): Önceden gelen anlamında. Deneyle ne kanıtlanabilen ne de yanlışlanabilen görüş.

Açıklama: Bir şeyin ya da olgunun nesnel gerçeklikle uyuştuğunu bilimsel yöntem ve araçlarla ortaya koymak.

Ahlak felsefesi (Etik): Felsefenin pratik disiplinlerinden biridir. "Ne yapmalıyız?" sorusuna yanıtlar arayan, toplumların ahlaki değerlerini anlamlandıran felsefe dalı.

Akılcılık (Rasyonalizm): Bilginin ancak akla başvurularak elde edilebileceğini savunan felsefi akım. Rasyonalizme göre bilgi, zihinsel işlemlerle elde edilir.

Aksioloji: Değerler öğretisi. Değerlerin kaynağını açıklayan felsefi disiplin. Etik ve estetikle bağlantılı felsefi dal.

Algı: Canlıların, dış dünyadan veya kendi bedenlerinden kaynaklı etkileri öznel bir bakış açısıyla değerlendirme süreci.

Amaç: Belli bir eylemin veya duruşun nedenini ortaya koyan hedef.

Analitik: Bir kavramı veya durumu analiz etme sanatı.

Analitik felsefe: Neo-pozitivizmin İngiltere'de geliştirilmiş modern akımı. Analitik felsefenin işlevi, şeyleri veya durumları analiz etmekten ziyade, tez ve ilkeleri mantık çerçevesinde incelemektir.

Animizm (Lat.): Ruh ve can. Ruhların, doğa ve nesneler üzerinde etkin olduklarına inanma. İnsan düşüncesinde ortaya çıkan ilk inanç sistemi.

Anlam: Mevcut ve mevcut olmayan varlıklar arasında kurulan ilişkiye yönelik açıklama. Bir kavramın veya önermenin vurguladığı toplumsal işleve ilişkin açıklama.

Antagonizma: Karşıtlık, zıtların çatışması.

Antitez: Argüman içeren herhangi bir teze karşıt tez.

Araçsallık: Doğrunun, problemlerin çözümünde bir araç olduğunu ileri süren pragmatist görüş.

Arkhe (Yun.): Başlangıç. Ana neden, töz, ana madde, ana form.

Ateizm: Tanrının inkârı. Olayları yüce bir güce bağlayan görüşleri temelden reddeden felsefi anlayış.

Axiom (Yun.): Talep veya hak. Temel tez, kanıtlanamayan ancak kanıtlanması gerekmeyecek kadar açık olduğu için de başka tezlere kaynaklık eden ilke.

Bilgelik: Bilgi, deneyim ve karakter açısından olgunluk. Olguların ve insan hayatının anlamına ilişkin derin bilgi sahibi olmak.

Bilgi: Özne-nesne ilişkisinin sonucunda elde edilen veri. Varlığın değişimine ilişkin elde edilen somut veri.

Bilgi felsefesi: Bilginin kaynağını, aşamalarını, sınırını ve doğruluğunu inceleyen felsefi disiplin.

Bilinç: Mantıksal bilgiye dayanan aydınlanma. İnsan iradesini belirleyen hüküm.

Bilinemezcilik: Varlığın hakikatinin bilinemeyeceğini ileri süren felsefi akım.

Bütünlük: Çokluğun tek bir eksende birliği. Kant'ta nitelik kategorilerinden biridir.

Çelişki: Herhangi bir tezin, görüş ve anlayışın kendi içinde tutarlı olmamasından kaynaklanan durum. İki farklı kavram ve görüşün mantık açısından karşıtlığı.

Değer: Olgu ve şeylerin, ihtiyaç, ilgi ve amaç bakımından göreceli ölçüye tabi tutulması.

Deneycilik: Bilginin kaynağı olarak duyuları, gözlem ve deneyi esas alan felsefi akım.

Deneysel bilim: Formel bilimlerden farklı olarak doğa ve insan pratiğini esas alan bilim dalı.

Din: Kendi içinde pratik hayata ilişkin katı kuralları olan toplumsal inanç sistemi.

Din felsefesi: Dinlerin toplumsal işlevini ve insan hayatındaki anlamını inceleyen felsefi disiplin.

Diyalektik (Yun.): Tartışma yöntemi. Düşünmenin ve şeylerin mantıksal yasası. Bilginin süreç içindeki değişiminin kavranmasında kullanılan inceleme yöntemi.

Dogma: Sadece inançla kabul edilen ve tartışılması dahi reddedilen bütünlüklü tez. Dinsel temelde savunulan kuram.

Dogmacılık: Kanıtlanmamış bilginin gerçek olduğunda ısrar eden ve aksi yöndeki kanıtlara rağmen tezlerini terk etmeme tutumu. Şüpheciliğe karşıt olan.

Doğru: Mantık, etik ve işlevsel açıdan gerçeğe uygun düşme. Olması gerektiği gibi olan. Doğru olan, çoğunlukla gerçekliğin formel koşuludur.

Doğrulama: Bir varsayımın geçerliliğini kanıtlamak için başvurulan deneysel ve zihinsel işlem.

Doğruluk: Mantık, etik ve işlevsel açıdan gerçeğe uygun düşme durumu.

Duyum: Dış dünyadan veya bedenin içsel yapısından kaynaklanan etkilerin, bilgisel anlamda algılanması.

Duyumculuk: Bilginin kaynağının sadece duyumsamaya dayandığını ileri süren felsefi akım.

Duyumsama: Dışsal vc içsel bilgiyi algılama süreci.

Edilgenlik: Dışsal etkileri mantıksal süreçten geçirmeden kabul etmek. İnisiyatifsizlik ve iradesizlik.

Eleştiri: Belli bir tez ve açıklamaya yönelik sistemli ve tutarlı itiraz.

Emek: Belli bir ürünün veya durumun meydana getirilmesinde harcanan her türden insani enerji. Kafa ve kol gücü.

Epistemoloji: Bilim ve bilgi felsefesi. Fransız ve İngiliz felsefecilerinin tercih ettikleri yeni kavram. Bilginin kaynağı, tanımı ve doğruluğu konusunu inceleyen felsefi disiplin.

Estetik: İnsanda yaratılan duygunun bilimi. Felsefede belli bir olgunun ve nesnenin insani duygular üzerinde yarattığı etkiyi inceleyen felsefi dal. Çoğunlukla sanat ve güzellik kavramını inceleyen felsefi dal olarak da bilinmektedir.

Eşitlik: Hak ve koşullar açısından aynı olanaklara sahip olma durumu. Siyasetin en eski kavramlarının başında gelir. Toplumsal eşitsizliğe karşı yürütülen mücadelenin en temel taleplerindendir.

Etken: Bir olgunun ortaya çıkmasını sağlayan neden. Bir durumu yaratan bilinçli tavır. İradi tavır.

Etki: Bir olayın ve durumun meydana gelmesini sağlayan hareket.

Etkileşim: Kant'ta şeylerin ve durumların algıda birliğini sağlayan görelilik kategorisi.

Eylem: Belli bir amaç ve hedef için ortaya konan tavır ve konum.

Form: Herhangi bir nesnenin dış yapısını belirleyen sınırlar. Herhangi bir olgu veya süreci belirleyen düzen, kural ve yapı.

Formel: Biçimle ilgili, öze veya muhtevaya ilişkin olmayan.

Formalizm: Şeylerin özünü muhtevada değil, biçimlerde arayan felsefi akım. Varlığı, özden çok biçimin belirlediğini ileri süren felsefi akım.

Genellik: Çokluğun zorunlu ve yasallıktan kaynaklanan ortak özelliklerini belirten kavram. Rastlantısal olmayan ortak niteliklerin ifadesi.

Gerçeklik: Bilinç ve tasavvurdan bağımsız olan nesnel durum.

Gerçekçilik: Varlıkların ve durumların, öznenin bilincinden bağımsız olarak etkin olduğunu savunan felsefi akım. Gerçeklik konumu.

Görecelilik: Bilginin, olgunun ve değerlerin tarihsel ve toplumsal koşullara göre değişik anlamlar içerdiğini ileri süren felsefi anlayış.

Görev: Ahlaki ve toplumsal değer ve yasalardan kaynaklanan bağlayıcı davranış bilinci.

Görüntü: Olguların ve nesnelerin özne tarafından algılanan yansısı.

Görüş: Herhangi bir olay ve olguya ilişkin hüküm ve kanaat.

Gözlem: Bilgi edinme sürecinde teorik ve pratik yöntemlerin birleştirilmesiyle sağlanan özgün yöntem.

Hareket: Maddenin doğasından kaynaklı etki ve tepkinin sonucunda zaman ve mekânda yaratılan değişiklik.

Hazcılık: Duyumsal haz ve mutlu olma arzusunu ahlaki değer ve yargıların ilkesi hâline getiren ahlak felsefesi.

Hipotez: Deneyle kanıtlanmamış ya da henüz kanıtlanma imkânı olmayan olgu ve süreçleri düşünsel açıdan temellendiren bilimsel-kavramsal tez.

Hümanizm: 14. yüzyılda olguları ve olayları insan merkezli ele alan tarihsel-kültürel akım.

İdea: Varlıkların oluşumuna model teşkil ettiği ileri sürülen fizik ötesi ilke. İlahi fikirler; düşünce, tasarım, düşünülen şeyler.

İdealizm: Varlığın doğaüstü güçlerden kaynaklandığını ileri süren felsefi akım. Teoriyi pratikten, düşünceyi eylemden daha üstün gören felsefi anlayış.

İdeoloji: Evreni ve toplumsal olguları belli bir anlayış ve kurallar çerçevesinde incelemeyi ve değerlendirmeyi öneren bakış açısı.

İhtiyaç: İnsanın, toplumların veya belli bir insan grubunun varlığını devam ettirmek için gerekli gördüğü şeylere yönelik arzu.

İkicilik: Evrenin birliğini reddeden ve iki farklı tözün bulunduğunu ileri süren felsefi anlayış. Çoğunlukla felsefi düzlemde idealizmle materyalizmi uzlaştırmaya çalışan akım olarak bilinir.

İlke: Nesnel gerçekliğin değişimi sürecinde teorik açıdan kılavuz edinilen temel çıkış noktası, kural ve başlangıç.

İlerleme: Konum ve sonuç açısından alt bir seviyeden daha yüksek bir seviyeye ulaşma süreci.

İmancılık: Dinsel inancı bilimsel bilgiden daha üstün tutan ve bilimin araç ve yöntemlerini dinsel açıklamalarının aracı yapan felsefi akım.

İnanç: Kesintisiz ve nesnel olarak kanıtlanmamış bilgiye dayanan hakikat algısı.

İndirgemecilik: Fenomenolojide özgün bir kavram. Bir tezden hareketle yapılan mantıksal açıklama veya zihinsel varsayım.

İrade: İnsanın bilincini ve davranışını belli bir amaç ve hedefe yönelik kullanma potansiyeli.

İşbölümü: Toplumsal üretim sürecinde tarihsel olarak birbirinden farklı kesim ve sınıfların oluşumuna yol açan uzmanlaşma.

İşlev: Belli bir sistemin hem kendi içindeki işleyişini hem de başka sistemlerle ilişkisini yansıtan genel-teorik kavram.

Kanıt: Genel anlamda belli bir tezin veya ilkenin doğruluğunu göstermeye yönelik deneysel-düşünsel etkinlik.

Karşıtlık: Mantıksal açıdan birbirini dışlayan olgu ve tezlerin çelişir durumu.

Kategori: Kavramların sınıflandırılması. Varlıkları belirleyen ilk biçim. Tezlerin, açıklama ve sonuçların kavramsal ifadesi.

Kavram: Nesne ve olayların ortak özelliklerini ifade eden isimlendirme.

Kendinde şey: Kant tarafından farklı anlamlarda kullanılan felsefi kavram. Bir şeyin veya olgunun insanlar tarafından algılanamayan aşkınlığı. Nesnelerin insan bilincine kapalı olan nitelikleri.

Kimlik: Bir şeyin, bir insanın veya bir durumun başkalarından ayırt edilmesini sağlayan niteliklerinin tamamı.

Kozmolojik kanıt: Evrenin bütünlüğünden hareket ederek tanrının varlığını kanıtlamaya yönelik felsefi çaba.

Kriter: İnsan, nesne ve olaylar hakkında verilen karar ve değerlendirmelerde kullanılan belirleyici ölçü.

Kural: Kurumların ve bilimsel disiplinlerin çalışma yöntemlerini belirleyen yönerge.

Kuram: Düşünmek suretiyle elde edilmiş bilimsel teori. Deneyle kanıtlanmamakla birlikte mantıklı açıklamalarla oluşturan bilimsel tez.

Kültür: Tarihsel süreçte toplumların bilgi, deneyim ve pratiklerinden oluşan ürünlerin tamamı.

Madde: Uzam ve zaman içinde varlık gösteren şeylerin temel unsuru.

Mantık: Düşünmenin ve akıl yürütmenin yapısını ve ilkelerini oluşturan bilim dalı. Farklı tez ve açıklamaların tutarlılığını incelerken başvurulan yöntem.

Materyalizm: Varlığın kaynağını doğaüstü güçlerde aramayan, varlığın maddeden kaynaklandığını ileri süren felsefi akım.

Mekân: Maddenin zamansal süreçteki oluşumunu sağlayan felsefi kategori.

Metafizik (Yun.): Fizikten sonra gelen anlamında. Aristoteles'in başyapıtının adı. Aristoteles'e göre duyumsanan varlıktan kaynaklı bilgilerin ötesine geçen nedenselliğin incelenmesi. İlk felsefe. Varlığın (evren, dünya, insan) nedeninin, kökeninin, ilkelerinin neler olduğunu araştıran felsefi disiplin.

Model: Nesnelerin imgesinin, niteliklerinin veya nesnel gerçekliğe ait belli bir alanın, bir başka nesneyle, nitelikle ve olguyla görecelik ilişkisi kurulmasıdır. Kural, yapı, kılavuz, ideal imge.

Monizm: İkilik kuramını reddeden, evrenin bir'liğini idealist ya da materyalist açıdan benimseyen felsefi anlayış.

Mutlak: Felsefede, koşulsuz, bağımsız ve sınırsız olan varlığın niteliğini vurgulayan felsefi kavram.

Nedensellik: Bir şeyin bir başka şey olmadan var olamama durumu. Varlığın bir başka şeyden kaynaklanması.

Nesne: Öznenin etkin olmasının koşulunu yaratan varlık. Öznenin dış dünyayla ilişkisini sağlayan felsefi kavram.

Nesnel idealizm: Bilinci, düşünceyi ve zihinsel etkinliği, maddi varlıktan, tarihsel koşullardan ve insan pratiğinden ayrı gören, bunlara maddi varlığın üzerinde bağımsız bir konum atfeden felsefi akım. Sözkonusu akım tanrıyı ve kutsal ruhu varlığın yegâne kaynağı olarak görmektedir.

Nesnellik: Özneden kaynaklanan hiçbir etkiye maruz kalmama, bağımsız olma durumu.

Nicelik: Nesnelerin ve olguların ölçülebilen dışsal belirlenimlerini, örneğin büyüklük, miktar, yoğunluk, yapısal düzen vb. özelliklerini ifade eden felsefi kategori.

Nitelik: Nesnelerin, durum ve olguların nesnel gerçekliği yansıtan muhtevalarını ifade eden felsefi kategori.

Olgu: Var olan, açıklama ve işaret etmeye ihtiyaç duyulmayan.

Olguculuk: August Comte'tan bu yana, var olandan, şüphesiz ve kesin olandan hareket etmeyi benimsemiş felsefi akım.

Ontolojik kanıt: Felsefi kavramları kullanarak tanrının varlığını ve sıfatlarını rasyonel açıdan kanıtlama girişimi.

Ölçü: Nicelik ve nitelik kavramlarının diyalektik ilişkisinden kaynaklanan felsefi kategori.

Öndeyi: Kehanet ve tahminde bulunma.

Önerme: Doğru veya yanlış olabilecek herhangi bir tez ileri sürme.

Öz: Sistemlerin, süreçlerin ve şeylerin zorunlu olarak içerdikleri niteliği ifade eden felsefi kavram.

Özdeş: Tıpkısının aynısı olma durumu. Birbirine her açıdan eşit olma.

Özdeşlik ilkesi: Bir şeyin kendisiyle özdeş olduğunu belirten ilke. Felsefede çelişmezlik ilkesi. Bir şey neyse odur.

Özeleştiri: İnsanın kendi konumunu, görüş ve tavrını sorgulaması.

Özgürlük: İnsanın doğadan ve toplumdan kaynaklanan koşulların bilincinde olması. İnsanın, yasalarını ve koşullarını kendisinin yarattığı ortamda özgür iradeye sahip olması.

Öznel idealizm: Öznenin kişisel bilincini mutlaklaştırarak maddi dünyayı sözkonusu bilincin bir yansıması olarak gören felsefi anlayış.

Öznelcilik: Descartes'tan bu yana, insan bilincini her şeyin üzerinde tutan ve maddi dünyayı bilincin muhtevası, biçimi ve yaratımı olarak gören felsefi anlayış.

Postulat: Bilimsel bir teorinin tez ve ilkeleri. Ya da sözkonusu teori kapsamında kanıtlanamayan çıkış noktası.

Praksis: Nesnel gerçekliğin değiştirilmesi sürecinde insanlar, toplumlar veya sınıflar tarafından ortaya konan etkinliği ifade eden felsefi kavram.

Rasyonel: Akla ve mantığa uygunluk; akılla elde edilen.

Rasyonalizm: Bilgi felsefesinde akıl yoluyla elde edilen bilgi ve teoriyi mutlaklaştıran felsefi akım. Rasyonalist akım, duyumsama yoluyla elde edilen bilgiyi ya tümden görmezden gelir ya da ona bilgi kuramında önemli bir rol atfetmez.

Sentez: Birbirinden farklı unsurları teorik ve pratik açıdan tek bir unsurda birleştiren felsefi yöntem.

Siyaset (Ar.): Seyislik. Toplumsal ilişkilerin bütününü kapsayan yönetsel kurallar silsilesi. Devletin görev ve sorumluluklarını saptayan bilim dalı.

Skolastik: Ortaçağ Avrupa'sında Katolik Kilisesi'nin savunageldiği teolojik-felsefi öğreti.

Somut: Doğal, görünür ve duyumsanan bir olgunun belli bir zaman ve mekânda ortaya çıkması.

Somutlama: Zihinsel açıdan ifade edilmiş bir argümanın, görülebilecek ve duyumsanabilecek şekilde ortaya konması.

Soyut: Sadece zihinsel olarak düşünülen.

Soyutlama: Çoklu miktardaki somut benzer olguların zihinsel kavrayışını kolaylaştırmak için somut bilgilerin ayıklanarak özleştirilmesi. Çoklu somut verilerin ortak niteliklerinin genelleştirilmesi.

Sübjektif: Özne merkezli bilgiyi tek taraflı olarak mutlaklaştıran felsefi yaklaşım.

Süreç: Birbirini takip eden sistemlerin, durum ve olguların katettikleri değişikliği bütünsel açıdan ifade eden felsefi kavram.

Şüphecilik: Dünyanın bilinebilir olduğu konusunda yoğun tereddüt ifade eden felsefi akım.

Tanım: Kavramların, sözcüklerin veya işaretlerin içeriklerinin, ilişkilerinin ve özlerinin belirlenmesini ve anlamlandırılmasını sağlayan bilimsel ve mantıksal açıklama.

Tanrıbilim: Tanrı öğretisi. Din felsefesinden farklı olarak tanrının varlığını kanıtlama ve savunma.

Tanrıcılık: Teolojik ve felsefi anlamda, maddi dünyayı yarattığı ve ona hükmettiği varsayılan bir veya çok tanrıcı anlayış.

Teleolojik kanıt: Evrensel düzenden hareketle, bilimin araç ve yöntemlerini kullanarak tanrının varlığını kanıtlama çabası.

Tepki: Geri veya karşıt etki. Her türden etkileşime eşlik eden etki.

Tin: Ruh, maddesel olmayan töz.

Töz: Varlığı meydana getiren şey. Aristoteles'e göre henüz maddeyi oluşturmayan ana şey. Şeylerin niteliklerini ve belirlemelerini ifade eden potansiyel.

Tümdengelim: Felsefede özgün olanın, çıkarım yoluyla genelden belirlenmesi. Genelden özgün olana varmayı sağlayan felsefi düşünme yöntemi.

Tümevarım: Felsefede birbirine benzer olanlardan hareketle genel tez ve ilkelere ulaşma yöntemi.

Üretim araçları: Maddi üretim sürecinde kullanılan canlı ve cansız araçların tümü.

Üretim tarzı: Tarihsel materyalizmin temel bir kavramı olarak üretim tarzı, toplumsal üretim sürecinin belli bir tarihsel aşamasında üretim ve üretici güçlerin ilişkilerini yansıtır.

Varlık felsefesi: Varlık ve varlığın oluşumuna ilişkin konuları ele alan felsefi disiplin.

Yabancılaşma: İnsanın zihinsel açıdan içinde bulunduğu konumla çatışma yaşaması.

Yapı: Parçaların bütünlüğünü sağlayan sistem.

Zaman: Felsefenin temel kavramlarından biri olarak iki nokta arasında gerçekleşen maddi değişikliğin süresini belirleyen ölçü.

Zorunluluk: Nesnel gerçeklikteki olay ve olgular arasındaki karşılıklı bağımlılığı belirleyen ilişki.

ZAMAN VE FİLOZOFLAR DİZİNİ

Mısır

Mısır devletinin kuruluşu	MÖ 3500
Merkezî bir Mısır devletinin kuruluşu	MÖ 3200
Mısır piramitlerinin inşası	MÖ 2800
Mısır'da ilk köle ayaklanması	MÖ 1800
Akhenaton'un tektanrılı din öğretisi	MÖ 1400
Mısır devletinin çöküş süreci	MÖ 1000

Mezopotamya

Sümer devletlerinin kuruluşu	MÖ 3500
Urukagina'nın eşitlikçi yasaları	MÖ 2350
Sümer devletlerinin yıkılışı	MÖ 2300
Kral Hammurabi'nin yasaları	MÖ 2000
Babil'in yıkılışı	MÖ 550

Fenike

Fenike devletinin kuruluşu	MÖ 1000

İran

Kral I. Darius	MÖ 520
Büyük İskender'in İran'ı fethi	MÖ 330

Hindistan

Hint devletlerinin kuruluşu	MÖ 3000
Brahmanların iktidar dönemi	MÖ 1000

Çin

Shang Hanedanı	MÖ 1800
Chu Hanedanı	MÖ 1200
Savaşan devletler dönemi	MÖ 800-200
Birleşik Çin devleti	MÖ 221

Yunanistan

Truva'nın fethi	MÖ 1200
Sparta'da Likurgos yasaları	MÖ 700
İlk olimpiyatlar	MÖ 776
Solon'un reformları	MÖ 590
Yunan-Pers Savaşı	MÖ 500
Perikles dönemi	MÖ 445
Peloponez Savaşı	MÖ 430
Makedonya Kralı Philip	MÖ 360
Yunan bağımsız devletlerinin sonu	MÖ 338
Büyük İskender'in Pers Seferi	MÖ 330
Büyük İskender'in ölümü	MÖ 323
Yunanistan'ın Roma tarafından fethi	MÖ 146

Doğu-İslam Uygarlığı

Hz. Muhammed'in Mekke'yi fethi	630
Dört Halife dönemi	632-661
Emevi Devleti	661-750
Abbasi Hanedanı	750-1258
İran'ın fethi	640
Mısır'ın fethi	650
Endülüs'ün fethi	712
Büyük Selçuklu Devleti	960-1190
Doğu-İslam uygarlığının çöküş süreci	1100-1250

Avrupa

Batı uygarlığının başlangıcı	1250
Hümanizm ve Rönesans	1250-1600
Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu	1299
Fatih Sultan'ın İstanbul'u fethi	1453
Amerika'nın Batılılarca keşfi ve fethi	1492-1600
Ulusal devletlerin başlangıcı	1600
Hollanda'nın bağımsızlığı	1586
İngiliz Devrimi	1640-1649
Amerikan Bağımsızlık Beyannamesi	1776
Fransız Devrimi	1789
Avrupa'da devrimler dönemi	1848

Filozof ve Düşünürler

Hint-Mısır-İran

Urukagina	MÖ 2350
Aruni Uddalaka	MÖ 700
Akhenaton	MÖ 1400
Zerdüşt	MÖ 650

Milet-Yunan

Thales	MÖ 624-545
Anaksimandros	MÖ 610-547
Solon	MÖ 640-560
Anaksimenes	MÖ 585-524
Pisagor	MÖ 570-480
Heraklitos	MÖ 550-485
Sokrates	MÖ 470-399
Antisthenes	MÖ 445-365
Demokritos	MÖ 460-371
Platon	MÖ 427-427
Sinoplu Diyojen	MÖ 413-323
Aristoteles	MÖ 384-322
Piron	MÖ 360-270
Epiküros	MÖ 341-270
Kitionlu Zenon	MÖ 333-262

Roma

Seneca	MÖ 4-MS 65
Plotinos	205-270

Çin

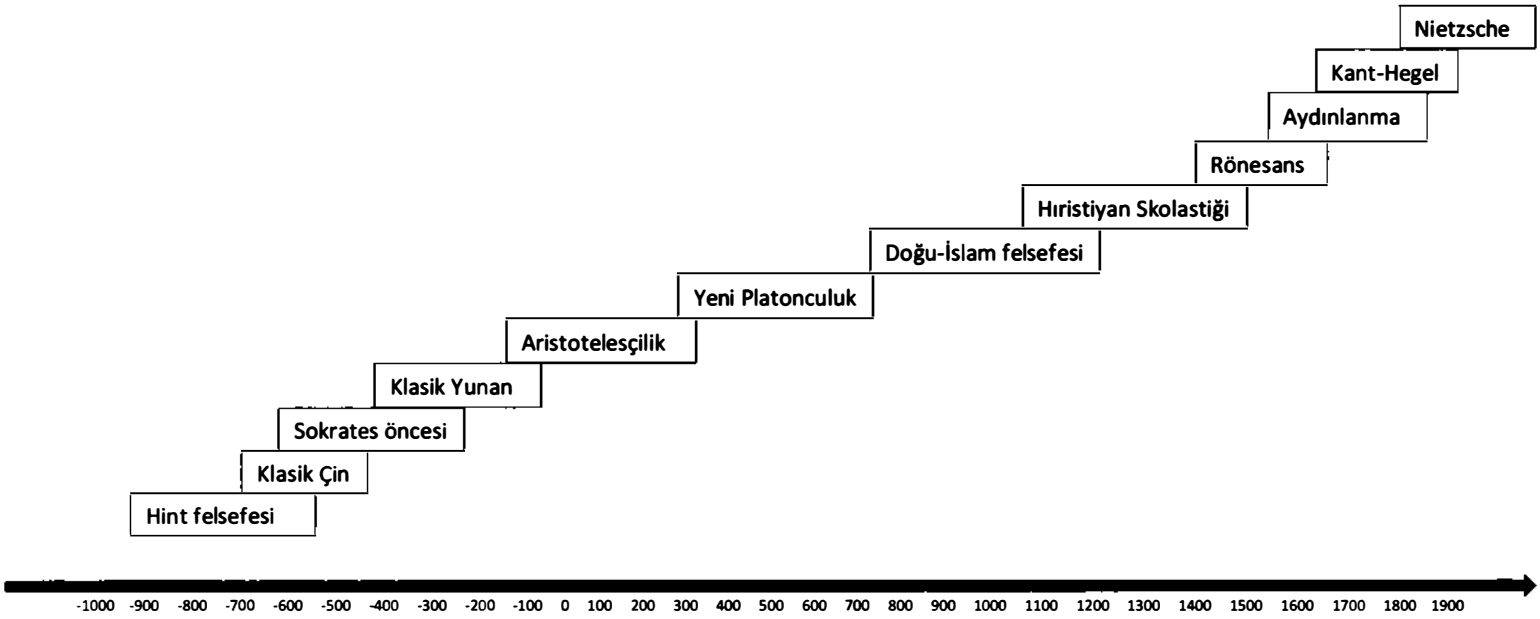
Sun Si	MÖ 600
Laozi	MÖ 550
Konfüçyüs	MÖ 551-479
Me Ti	MÖ 450

Doğu-İslam

el-Kindî	800-873
Ebubekir er-Razî	854-925
Farabî	872-950
Birunî	973-1048
İbn-i Sina	980-1037
Ömer Hayyâm	1050-1132
İmam Gazalî	1058-1111
İbn Rüşd	1126-1198
İbn Haldun	1332-1406

Batı Avrupa

Büyük Albertus	1193-1280
Bonaventura	1221-1274
Thomas Aquinas	1225-1274
Dante	1265-1321
Makyavel	1469-1527
Kopernik	1473-1543
Giordano Bruno	1548-1600
Galileo Galilei	1564-1642
Francis Bacon	1561-1626
Johannes Kepler	1571-1630
René Descartes	1596-1650
Baruch Spinoza	1632-1677
John Locke	1632-1704
G. Wilhelm Leibniz	1646-1716
Voltaire	1694-1778
David Hume	1711-1776
J.J. Rousseau	1712-1778
Denis Diderot	1713-1784
Immanuel Kant	1724-1804
Friedrich Hegel	1770-1831
Karl Marx	1818-1883
Friedrich Nietzsche	1844-1900

Nietzsche
Kant-Hegel
Aydınlanma
Rönesans
Hıristiyan Skolastiği
Doğu-İslam felsefesi
Yeni Platonculuk
Aristotelesçilik
Klasik Yunan
Sokrates öncesi
Klasik Çin
Hint felsefesi
-1000 -900 -800 -700 -600 -500 -400 -300 -200 -100 0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000 1100 1200 1300 1400 1500 1600 1700 1800 1900

KAYNAKÇA

AJDUKIEWICZ, Kazimierz, *Felsefeye Giriş/Temel Kavramlar ve Kuramlar,* Gündoğan Yayınları, çev. A. Cevizci, İstanbul, 1989.

ALIMEN, Marie-Henriette & STEVE, Marie-Joseph, *Vorgeschichte*, Augsburg, 1998.

ALTHUSSER, Louis, *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*, çev. İ. Birkan, Can Yayınları, İstanbul, 2016.

ANTİSTHENES, *Kinik Felsefe Fragmanları*, çev. Cengiz Çevik, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

ARICI, Murat (ed.), *Felsefeye Giriş*, Nober Akademik Yayıncılık, Ankara, 2019.

ARİSTOTELES, *Metafizik*, çev. A. Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.

ARİSTOTELES, *Politik*, Artemis Verlag, übers. Olof Gigon, Zürich, 1971.

ARİSTOTELES, *Politika*, çev. Mete Tunçay, 4. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

ARSLAN, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, BB101, İstanbul, 2017.

ATAYMAN, Veysel, *Felsefeye Davet*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

AWDIJEW, W.I., "Das Alte Indien", *Geschichte des Alten Orients*, Volks und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1953.

BACON, Francis, *Das Neue Organum (Novum Organum)*, Akademie Verlag, Berlin, 1962.

BALIBAR, Etienne, *Marx'ın Felsefesi*, çev. Ö. Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003.

BAUER, Wolfgang, *China und die Hoffnung auf Glück*, Hanser Verlag, München, 1971.

BERNAL, J.D., *Tarihte Bilim*, c.1, çev. Tonguç Ok, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008.

BERNAL, Martin, *Kara Atena,* çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

BIBBY, Geoffrey, *Dilmun, Eine Entdeckung der aeltesten Hochkultur*, Rowohlt Verlag, Hamburg, 1973.

BLACKMORE, Susan, *Bilinç - Çok Kısa Bir Başlangıç*, çev. Oğuz Akçelik, İKÜ Yayınevi, İstanbul, 2019.

BOCHENSKI, J.M., *Felsefede Düşünme Yolları*, çev. K. Dinçer, Pharmakon, İstanbul, 2016.

BOTTERO, Jean, *Tarihte Tanrı Fikrinin Doğuşu,* çev. İsmail Yerguz, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010.

BOTTON, Alain de, *Felsefenin Tesellisi*, çev. Banu Tellioğlu Altuğ, Sel Yayınları, İstanbul, 2020.

BREASTED, James H., *Geschichte Aegyptens*, Parkland Verlag, Köln, 1978.

BUDGE, E.A. Wallis, *Antik Mısır Edebiyatı/ Yazınsal Metinler*, çev. Selin Albayrak, İlya Yayınevi, İzmir, 2013.

BUMIN, Tülin, *Hegel*, YKY, İstanbul, 1998.

CAMUS, Albert, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul, 1997.

CAPELLE, Wilhelm, *Die Vorsokratiker*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1968.

CARDINI, Franco, *Avrupa ve İslam*, çev. Gürol Koca, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.

CASSIN, Elena & BOTTÉRO, J. & VERCOUTTER, J., *Die Altorientalischen Reiche I*, Weltbild Verlag, Augsburg, 1998.

CERAM, C.W., *Götter Graeber und Gelehrte, Roman der Archaeologie*, Rowohlt-Berstelmann, Hamburg, 1957.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2012.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Say Yayınları, İstanbul, 2012.

CHAMBELL, Josef, *Yaratıcı Mitoloji/ Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

CHILDE, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995.

COGNIOT, Georges, *İlkçağ Materyalizmi (Yunan-Roma),* çev. Sevim Belli, Anadolu Yayınları, Ankara, 1968.

COPAN, Paul-MEISTER, Chad, *Din Felsefesi/ Klasik ve Güncel Meseleler*, çev. Aydın Çavdar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

COPPERNICUS, Nicolaus, *Über die Kreisbewegungen der Weltkörper, übersetzt und mit Anmerkungen,* versehen von Dr. C.L. Menzzer, (Hrsg.) von dem Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, Ernst Lambeck Verlag, Thorn, 1879.

ÇOTUKSÖKEN, Betül, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2001.

DARWIN, Charles, *Türlerin Kökeni*, çev. Ömer Ünalan, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2009.

DAVIS, James C., *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz - İnsanın Hikâyesi*, çev. Barış Bıçakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

DEIMEL, A., *Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seine Vorgaenger*, Analecta Orientalia, Nr.2, Rom, 1931.

DELEUZE, G. & GUATTARİ, F., *Felsefe Nedir?*, çev. Turhan Ilgaz, YKY, İstanbul, 1996.

DESCARTES, René, *Betrachtungen über die Grundlagen der Philosophie*, Reclam jun. Verlag, Leipzig, 1955.

DESCARTES, René, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Levent Çevirer, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

DESCARTES, René, *Philosophische Werke, Abhandlung über die Methode*, Meiner Ver., Leipzig, 1905.

DHONDT, Jan, *Das Frühe Mittelalter*, Weltbild Verlag, Augustburg, 1988.

DIAMOND, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.

DIDEROT, Denis, *Philosophische Schriften*, Band I, Aufbau Verlag, Berlin, 1961.

DIWALD, Susanne, *Arabische Philosophie und Wissenschaft in der Enzyklopaedie, Kitab Ihwan as-safa (Bd.III), Die Lehre von Seele und Intellekt*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1975.

DIETZGEN, Josef, *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit und andere Schriften*, Luchterhand Ver., Darmstadt, 1973.

DIODORUS SICULUS, *Grichische Weltgeschichte*, Bd. I, Hirsemann Verlag, Stuttgart, 2008.

DIODORUS SICULUS, *Geschichte der griechischen Geschichte, I-VI, Buch 6*, Anton Hirsemann Ver., Stuttgart, 1992.

DIODORUS SICULUS, *Geschichte der griechischen Geschichte, VII. Buch, Fragment 12*, Hirsemann Ver., Stuttgart, 1998.

DIOGENES LAERTIOS, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. C. Şentuna, YKY, İstanbul.

DİOGENES LAERTIUS, *Das Leben der berühmten Philosophen*, Feliks Meiner Verlag, Hamburg, 1990.

DIOGENES, *Kinik Felsefe Fragmanları*, çev. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

DURALI, Teoman, *Felsefe-Bilimin Odağında Metafizik*, Şule Yayınları, İstanbul, 2020.

DURANT, Will, *Felsefenin Öyküsü*, çev. Ender Gürol, İz Yayınları, 2003.

DURANT, Will, *Kulturgeschichte der Menschheit, Der Alte Orient und Indien*, Südwest Verlag, München, 1977.

DURİ, Abdurrahman Aziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

DURKHEIM, Emile, *Ahlak ve Toplum*, çev. Duygu Çenesiz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.

DYAKONOW, I.M., *Geselschafts und Staatsaufbau des alten Stromlandes*, Moskau, 1959.

EAGLEMAN, David, *Beyin: Senin Hikâyen*, çev. Zeynep Arık Tozar, Domingo Yayınları, İstanbul, 2021.

EBERHARD, Wolfram, "Einführung", *China, Das Reich der Mitte*, Rowohlt, Hamburg, 1973.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara, 2007.

EBERHARD, Wolfram, *Geschichte Chinas, Von den Anfaengen zur Gegenwart*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1971.

EBERHARD, Wolfram, *Kultur und Siedling der Randvölker Chinas*, Brill, Leiden, 1942.

ECCLES, John C., *Die Evolution des Gehirns, die Erschaffung des Selbst*, Piper Verlag, München, 1999.

ENGELS, Friedrich, "Anti-Dühring", *MEW*, Band 20, Dietz Verlag, Berlin, 1972.

ENGELS, Friedrich, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Ankara, 2010.

EPİKTETOS, *Handbüchlein der Moral*, Diogenes Verlag, Zürich, 1996.

EPİKÜROS, *Briefe, Sprüche Werkfragmente*, Reclam Verlag, Stuttgart, 1980.

FARABÎ, *El-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, Maarif Basımı, İstanbul, 1956.

FARABÎ, *Farabî'nin Üç Eseri, Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi, Aristoteles Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

FARABÎ, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

FAZLIOĞLU, İhsan, *Soruların Peşinde*, Ketebe, İstanbul, 2015.

FERRY, Luc, *Gençler İçin Batı Felsefesi*, çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

FEUERBACH, Ludwig, *Das Wesen des Christentums*, Ausgabe in zwei Baenden, Erster Band, Akademie Verlag, Berlin, 1956.

FEUERBACH, Ludwig, *Texte zur materialistischen Geschichtsauffassung*, Hrsg. Reichelt, Helmut, Ullstein Verlag, Frankfurt, 1975.

FISCHER, Kuno, *Baruch Spinoza's Leben und Charakter*, Carl Winter Ün. Verlag, Heidelberg, 1946.

FLAVİUS ARRİANUS, (Yay. Haz.) Capelle, *Alexander des Grossen Siegeszug durch Asien*, Artemis Verlag, Zürich, 1950.

FLEMMER, Walter, *Das Alte China*, Tessloff Verlag, Nürnberg, 2008.

FLOOD, Gavin, "Doğu'da Din Felsefesi", *Din Felsefesi - Klasik ve Güncel Meseleler*, çev. Aydın Çavdar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

FRANGIPANE, Marcella, *Yakındoğu Devletlerinin Doğuşu*, çev. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

FRANZEW, J.P. (Red.) & (İ.M. Djakonow, G.F. İljin, S.W. Kisseljow, W.W. Struwe), *Weltgeschichte*, Bd. I, VEB Verlag, Berlin, 1961.

FRAZER, George James, *Psişik İşler, Batıl İnançlar Kurumlarımızın Gelişimini Nasıl Etkiledi*, çev. İ. Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

FREUD, Sigmund, *Dinin Kökenleri, Totem ve Tabu*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınları, Ankara, 1997.

FRIEDELL, Egon, *Kulturgeschichte Aegyptens und des alten Orients*, C.H. Beck Verlag, München, 1980.

FRIEDRICH, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

Geschichte der Philosophie, Bd. I, VEB Verlag, Berlin, 1962.

GÖKBERG, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2019.

GRAMSCI, Antonio, *Zur Politik, Geschichte und Kultur*, Rödeberg Verlag, Frankfurt, 1986.

GREENBLATT, Stephen, *Sapma - Medeniyetin Seyrini Değiştiren Keşfin Öyküsü*, çev. Suat Ertüzün, Can Yayınları, İstanbul, 2013.

GREER, John Michael, *Enzyklopdaedie der Geheimlehre*, Ansata Ver., Hamburg, 2005.

Griechische Atomisten, Texte und Kommentare zum materialistischen Denken der Antike, Philipp Reclam Ver., Leipzig, 1977.

GURST, Günter, *Grosse Materialisten*, VEB Verlag, Leipzig, 1965.

HABER, Heinz, *Gefangen in Raum und Zeit*, DVA, Stuttgart, 1975.

HAHN, Wolfgang&Kotten, Alfred V., *Chinas Bronzeweg in die Geldwirtschaft, Sonderaustellungskatalog* (Österreichische Nationalbank), Wien, 1996.

HARARI, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, 2015.

HEGEL, G.W. Friedrich, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Bd.I, Reclam Verl, Leipzig, 1982.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Phaenomenologie des Geistes*, Akademie Verlag, Berlin, 1964.

HEIDEGGER, Martin, *Nedir Bu Felsefe*, çev. Ali Irgat, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2003.

HEIT, Helmut, *Der Ursprungsmythos der Vernunft, Zur philosophiehistorischen Genealogie des griechischen Wunders* (Aklın Mitsel Kökeni, Yunan Mucizesinin Felsefi-Tarihsel Soykütüğü Üzerine), Bd.7, Contradictio, Königshausen-Neumann, 2007.

HERODOTOS, *Historien*, übers. A. Horneffer, Kröner Verlag, Stuttgart, 1971.

HESİODOS, *Werke, Theogonie, Werke und Tage, Der Schild des Herakles*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1938.

HİLAV, Selahaddin, *Felsefe El Kitabı*, YKY, İstanbul, 2016.

HOBBES, Thomas, *Grundzüge der Philosophie, 1. Teil, Lehre vom Körper*, Leipzig, 1949.

HOLENSTEIN, Elmar, *Felsefe Atlası*, çev. O. Duman, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

HOLZ, Hans Heinz, *Felsefenin Aşılması ve Gerçekleştirilmesi-I/ Devrimin Cebiri/ Hegel'den Marx'a*, çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

HOMEROS, *İlyada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2004.

HOMEROS, *Odysseia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2013.

HONER, Stanley M. & HUNT, Thomas C. & OKHOLM, Dennis L. & SAFFORD, John L., *Felsefeye Çağrı*, çev. Hasan Ünder, İmge Kitabevi, Ankara, 2016.

HORNEY, Chris, *Felsefe Aracılığıyla Düşünme*, çev. A. Arslan, Phönix Yayınları, İstanbul, 2021.

HORNUNG, Erik, *Altaegyptische Dichtung*, Reclam Verlag, Stuttgart, 2004.

HORNUNG, Erik, *Ezoterik Mısır, Mısırlıların Gizli Bilgisi ve Batı Dünyasına Etkisi*, çev. Yunus Soner, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2009.

HUH, Su Kyuns, *Studien zur Region Lagas*, Ugarit Verlag, Münster, 2008.

HUME, David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

HUXLEY, Aldous, *Kadim Felsefe*, çev. Mutlu Yetkin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014.

JAEGER, Werner, *İlk Yunan Filozoflarda Tanrı Düşüncesi*, çev. G. Ayas, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011.

JAMES, William, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç - Felsefenin Bazı Problemleri*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

JASPERS, Karl, *Felsefe Nedir?* çev. İ. Z. Eyüboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1995.

JASPERS, Karl, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Schwabe Verlag, Basel, 2017.

JIENAN, Wang, *Zheng He'nin Batı Okyanuslarına Seyahatleri*, çev. Erdem Ergen, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

JUNG-GUO, Yang, *Konfuzius –Ein Denker und entscheidender Verfechter der Slavenhalterordnung*, Fremdspr. Literatur, Peking, 1974.

JÜRSS, Fritz & MÜLLER, Reimar & SCHMİDT, Ernst Günther, *Griechische Atomisten*, Verlag Philipp Reclam jun., Leipzig, 1977.

KANT, Immanuel, "Was ist Aufklaerung", *Berlinische Monatsschrift*, c.4, sayı 12.

KANT, Immanuel, *Kritik der reinen Vernunft*, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1971.

KILIÇ, Türker, *Bağlantısallık, Yaşamdaşlık*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021.

KONFÜÇYÜS, *Die Geldene Mitte, Besinnliches aus dem Lun Yü*, Schuler Verlag, Stuttgart, 1950.

KRAEMER, Joel L., *Humanism in the Renaissance of Islam, the cultural revival during the Buyid Age*, Leiden, 1990.

KRAMER, Samuel Noah, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2000.

KRAMER, Samuel N., *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2001.

KRAMER, Samuel N., *Sümerler*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2002.

KRAMER, Samuel N., *Tarihte Sümerde Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara, 1990.

KUEHN, Manfred, *Immanuel Kant*, çev. Bülent O. Doğan, 2. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

LA MATTRIE, Julien Ofray de, *Der Mensch eine Maschine*, Reclam Verlag, Leipzig, 1991.

LANGE, Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, c.1, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

LAO TSE, *Tao Te King*, Diogenes Ver., Zürich, 1985.

LE GOFF, Jacques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2019.

LE GOFF, Jacques, *Ortaçağda Entelektüeller,* M.A. Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1984.

LEIBNIZ, G. Wilhelm, *Philosophische Bibliothek, Bd. 73, Die kleineren philosophisch wichtigeren Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*. Übersetz und erlaeutert von J.H. v. Kirchmann, Verlag der Dür'schen Buchhandlung, Leipzig, 1878.

LEKTORSKY, Victor, *Özne Nesne Biliş*, çev. Şükrü Alpagut, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara, 1998.

LENİN, V.İ., *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Sevim Belli, Ankara, 1976.

LENOIR, Frédéric, *Spinoza Mucizesi*, çev. Aslı Sümer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

LEONTIEF, Wassily, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald, içinde, Kröner Verlag, Stuttgart, 1971.

LEVIN, Roger, *Die Herkunft des Menschen*, Spektrum Akad. Verlag, Heidelberg, 1995.

LOCKE, John, *Versuch Über Den Menschlichen Verstand*, Haz. M. Holzinger, Holzinger Verlag, Berlin, 2013.

LOCKE, John, *Zwei Abhandlungen über die Regierung*, Hrsg. Walter Euchner, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1977.

LYOTARD, Jean-François, *Niçin Felsefe Yaparız?* çev. Kurtuluş Dinçer, Pharmakon Kitap, İstanbul, 2016.

MALİNOWSKİ, B., *Büyü, Bilim ve Din* çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1990.

MARINOFF, Lou, *Felsefe Hayatınızı Nasıl Değiştirir?* çev. İstem Erdener, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2007.

MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, *Werke,* Bd. 2, Dietz Verlag, Berlin, 1985.

MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, *Din Üzerine*, Sol Yayınları, Ankara, 1985.

MARX, Karl, *Die Bourgeoisie und die Konterrevolution*, K. Marx-F. Engels, *Ausgewaehlte Schriften in zwei Baenden*, Bd. I, Dietz Verlag, Berlin, 1953.

ME Tİ, *Solidaritaet und Allgemeine Menschenliebe*, Diederichs Ver., Düsseldorf, 1975.

MENGÜŞOĞLU, Takiyeddin, *Felsefeye Giriş*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti - İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

MISCHULIN, A.W., *Geschichte des Altertums*, Volk und Wissen Ver. Berlin, 1948.

MOORTGAT, Anton, *Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus*, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1984.

MORENZ, Siegfried, "Die Begegnun Europas mit Aegypten" in: *Acta Tropica*, Jahrgang 21, Heft 4, Zürich, 1964.

MORGEN, Lewis Henry, *Eski Toplum*, c.I-II, çev. Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul, 1986.

NIETZSCHE, Friedrich, *Ecce Homo*, çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

ORTHBANDT, Eberhard, *Geschichte der grossen Philosophen und des philosophischen Denkens*, Verlag Werner Dausien, Hanau, 1970.

PLATON, "Kritias", *Saemtliche Werke*, Bd.V, Hamburg, 1986.

PLATON, "Timaios", *Saemtliche Werke*, Bd.V, Rowohlts Klassiker, Hamburg, 1959.

PLATON, *Der Staat*, Verlag Philipp Reclam Jun., Leipzig, 1978.

PLATON, *Devlet*, çev. Işık Soner, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

PLATON, *Saemtliche Werke-Nomoi* (Yasalar), Rowohlts Klassiker, Hamburg, 1986.

PLATON, *Sokrates'in Savunması*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

PLUTARCHOS, *Lebensbeschreibungen Bd.1*, Goldmann Ver., Frankfurt, 1964.

POLITZER, Georg, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Sol Yayınları, Ankara, 1978.

QUESNAY, François, *Ökonomische Schriften*, in zwei Baenden, Bd. 1, Erster Halbband, Akademie Verlag, Berlin, 1971.

RANDALL, J.H. - BUCHLER, J., *Felsefeye Giriş*, çev. A. Arslan, BB101, İstanbul, 2018.

ROCKET, Waldeck, *Felsefe Nedir?* çev. Orhan Suda, Toplum Yayınevi, Ankara, 1967.

ROSCHER, W.H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und Römischen Mythologie*, Bd.1, Teubner Verlag, Leipzig, 1890.

ROTH, Gerhard, *Das Gehirn und seine Wirklichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt, 1996.

RUBEN, Walter, "Einleitung", *Die Gesellschaftliche Entwicklung im Alten Indien, IV. Die Entwicklung der Philosophie*, Akademie Verlag, Berlin, 1971.

RUBEN, Walter, *Beginn der Philosophie in Indien. Aus den Veden*, Akademi Ver., Berlin, 1956.

RUBEN, Walter, *Geschichte der indischen Philosophie*, Akademi Verlag, Berlin, 1971.

RUSSELL, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

SCHAEFER, Peter Weber, "Menzius", *Chinesisches Altertum Konfuzianische Klassik*.

SCHARFSTEIN, Ben-Ami, *A Comparative History of World Philosophy, From the Upanishads to Kant*, State Univ. of Presse, New York, 1998.

SCHMIDT, Klaus, "Göbeklitepe", *Eurasischen Magazin*, 30 April 2006.

SCHMIDT, Klaus, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe - En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

SCHMÖKEL, Hartmut, *Das Land Sumer*, Kohlhammer Ver., Stuttgart, 1956.

SCHRAFAREWITE, Igor R., *Der Todertrieb in der Geschichte*, Ullstein, Frankfurt, 1980.

SCHROER, Silvia, *Die Wesenheit hat ihr Haus gebaut*, Grünewald Verlag, Mainz, 1996.

SCHRÖDINGER, Erwin, *Geist und Materie*, Diogenes Verlag, Zürich, 1989.

SETHE, K. Heinrich, *Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen der aegyptischen Götterkönigs*, Verlag der Akad. Wissen., Berlin, 1929.

SMITH, Adam, *Wohlstand der Nationen*, Verlag Zweitausendundeins, Frankfurt, 2009.

SÖZER, Önay, *Felsefenin ABC'si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995.

SPIEGEL, Joachim, *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten*, Kerle Verlag, Heidelberg, 1950.

SPINOZA, Baruch de, *Ethik*, Holzinger Verlag, 2. Ausgabe, Berlin, 2014.

SPINOZA, Baruch de, *Theologisch-politischer Traktat*, (Hrsg.) M. Holzinger, Holzinger Verlag, 3. Auflage, Berlin, 2014.

SPINOZA, *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi, Ankara, 2011.

SPINOZA, *Mektuplar*, çev. Emine Ayhan, Dost Kitabevi, Ankara, 2020.

SPINOZA, *Yaşamak Dediğimiz Şey - Aforizmalar*, çev. Zerrin Duman, Zeplin Kitap, İstanbul, 2019.

STÖRIG, Hans Joachim, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie Bd. 1*, Fischer Verlag, Frankfurt, 1976.

STROHMAIER, Gotthard, *Avicenna*, C.H.Beck'sche Reihe, München, 1999.

STRUVE, W.W., *Der Alte Orient, Geschichte der alten Welt*, Bd.1, Volkseigenes V., Berlin, 1955.

STRUWE, W.W., "Das Alte Indien", *Geschichte der Alten Welt-Chrestomathie*, Volks und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1955.

TEMUÇİN, Afşar, *Felsefeye Giriş*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2009.

THOMSON, George, *Die ersten Philosophen*, Akademie Ver., Berlin, 1968.

THOMSON, George, *İnsanın Özü*, çev. Celal Üster, Payel Yayınları, İstanbul, 1997.

TILLICH, Paul, *Din Felsefesi*, çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

TJUMENEW, A.T., *Die Staatswirtschaft des alten Sumer*, Moskau, 1956.

TOKAREW, S.A., *Die Religion in der Geschichte der Völker*, Palh-Rugenstein, Köln, 1968.

TRICOT, J., "Giriş", Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1996.

TÜSİAD 2002, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 2002.

UHLIG, Helmut, *Die Sumerer, Ein Volk am Anfang der Geschichte*, Gondrom, Bindlach, 1989.

UHLIG, Helmut, *Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler*, çev. Nilgün Ersoy, Telos Yayınları, İstanbul, 2006.

USTA, Sadık, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler*, c.1-5, Kafka Kitap, İstanbul, 2019.

USTA, Sadık, *İlkçağ Ütopyaları - Mükemmel Toplum ve İlk Devlet Teorileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

UYGUR, Nermi, *Felsefenin Çağrısı*, YKY, İstanbul, 2011.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* Ülken Yayınları, İstanbul, 1997.

ÜLKEN, Ziya, *Felsefeye Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

VOLTAIRE, *Abbé Beichtkind Cartesianer, Philosophisches Wörterbuch*, Röderberg Ver., Leipzig, 1984.

VRIES, Theun de, *Spinoza*, Rowohlt Verlag, Hamburg, 1986.

WARBURTON, Nigel, *Felsefe Okuma Rehberi*, çev. A. F. Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

WARBURTON, Nigel, *Felsefenin Kısa Tarihi*, çev. Güçlü Ateşoğlu, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

WARBURTON, Nigel, *Felsefeye Giriş*, çev. M.A. Aslan-K. Cankoçak, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

WATT, W. Montgomery, *Hazreti Muhammed - Peygamber ve Devlet Adamı*, çev. S. Erdem Türközü, İletişim Yayınları, 2015.

WELLS, Calvin, *İnsan ve Dünyası*, çev. Bozkurt Güvenç, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

WHITEHEAD, Alfred North, *Süreç ve Gerçeklik*, çev. Kevser Çelik, Fol Kitap, Ankara, 2021.

YALOM, Irvin D., *Din ve Psikiyatri*, çev. Özden Arıkan, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2006.

ZITTLAU, Jörg, *Kısa Yoldan Felsefe*, çev. Ogün Duman, Öteki Yayınevi, Ankara, 2017.

Felsefe Ansiklopedileri

BUHR, Manfred (Hrsg.), *Enzyklopädie zur bürgerlichen Philosophie im 19. und 20. Jahrhundert*, Palh-Rugenstein Verlag, Köln, 1988.

GADAMER, Hans-Georg, *Philosophisches Lesebuch*, Bd.1, Fischer Verlag, Frankfurt, 1988.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi - Kavramlar ve Akımlar*, 7 cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.

KLAUS, G. & BUHR, M. (Hrsg), *Philosophisches Wörterbuch*, VEB, Leipzig, 1974.

SCHISCHKOFF, Georgi, *Philosophiesches Wörterbuch*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1978.

DİZİN

Abbasi, -Hanedanı, -hükümdarları, 336, 338
Âdem, Hz., 71, 77, 279
Adorno, Theodor, 354, 355, 359
Aeonlar, 87
Afganistan, 136
Afrika, 32, 35, 127, 329, 341
Afrodit, 89
Ahlak felsefesi (etik), 360
Akadca, 69
Akadlar, 67
Akdeniz, -havzası, 48, 88, 123, 124, 126, 162, 166, 168, 341
Akhenaton bkz. Amenhotep IV., 294, 295, 296, 302
Akılcılık (rasyonalizm), 188, 360
Alaska, 33, 191
Albertus Magnus, 342
Almanya, 151, 340, 354
Alpler, 31
Althusser, Louis, 19, 90
Amenhotep IV. (Akhenaton), 294
Amerika, 49, 97, 339
Amon, 294
Ampirizm, 173, 188, 203
Anadolu, 87, 88, 162
Anaerkil, -dönem, -topluluklar, 56, 150
Anakarsis, 165
Anaksagoras, 131, 298
Anaksimandros, 165
Anglosaksonlar, 181
Animizm, 280, 360
Antakya, 348, 350
Antik Yunan, 260
Antropologlar, 33, 36, 37, 261
Antropoloji, 23, 30, 287
Antuf, 78
Apollo, 89
Arabistan, 53, 284
Arap, -toprakları, -filozofu, 100, 118, 201, 246, 333, 335, 338, 344, 345, 351
Arendt, Hannah, 16
Aristoteles, 100, 201, 260
Aristotelesçiler, 118
Arkeologlar, 42, 86, 135
Arkeoloji, 30
Armstrong, Karen, 278
Arslan, İshak, 17
Arşimet, 128, 183
Artemis, 385
Aruni Uddalaka bkz. Uddalaka, 108, 138, 175, 199
Asurlular, 127

Asya, 127, 247, 329, 339, 352
Aşkınlık, 268
Ateist düşünce, 299
Ateizm, 299
Atena, 87, 100
Atharvaveda, 313
Atina, 89, 118, 164, 168, 344, 348, 349
Atinalılar, 118
Atlantik Okyanusu, 97
Atlas Okyanusu, 335
Atlas, 127
Aton (Güneş Tanrısı), 294, 295
Australopithecus, 33
Avcı-çoban kültürü, 39
Avcı-toplayıcı, -lar, -topluluklar, 20, 49, 52, 53, 54, 55
Avrupa, 76, 118, 119, 128, 137, 149, 302, 303, 304, 331, 339, 341, 342, 346, 347, 348, 349
Avrupalı, -düşünürler, -kavimler, 127, 128, 137, 339, 341, 346, 347, 348, 352
Avustralya, 30
Aydınlanma, -filozofları, 109, 123, 124, 157, 164, 174, 194, 196, 245, 300, 320, 329, 342, 345, 347, 354, 355, 356, 358
Aziz Thomas, 342

Babil, 82, 83, 88, 136, 162, 184, 343
Babilliler, 127
Bacon, Francis, 22, 100, 202
Bacon, Roger, 342
Bağdat, 341, 345
Bağlantısallık, 216
Baldwin, James Mark, 181
Balkanlar, 60
Barbarlık Çağı, 31, 50, 51
Basra, -Körfezi, 53, 71, 243, 335, 336
Bastille zindanı, 119
Batı Anadolu, 123, 162, 164, 167, 293, 344
Batı Asya, 33, 46
Batı Avrupa, 46, 60, 127
Batı felsefesi
Batılı, -aydınlar, -halklar, -toplumlar, 87, 97, 126, 127, 135, 149, 247, 318, 346, 347, 349, 351, 352, 353
Batınilik, 336
Bereket Tanrısı, 294
Bereketli Hilal, 49
Bering Boğazı, 33
Bernal, John Desmond, 70
Bernal, Martin, 87
Beş Adil Hükümdar Çağı, 151
Bias, 165
Bilge Kapila, 143
Bilgi felsefesi (epistemoloji), 181
Bilinemezcilik (agnostisizm), 172, 361
Bizans, 338, 339, 346
Bodrum, 162
Bologna, 348
Bonaventura, 342
Bottero, Jean, 279
Bozkurt efsanesi, 282
Bracciolini, Poggio, 348
Brahmanlar, 369
Breasted, James H., 53, 89
Brhadaranyaka, 138
Brihadaranyaka Upanişad, 139
Brihaspati, 144

Bruno, Giordano, 99, 119, 320
Buda, 128, 129
Budge, E.A. Wallis, 79
Budizm, 296, 314
Busiris, 89
Buzul Çağı, 31, 33, 49, 50
Büyücülük, 285, 298
Büyük İskender, 76, 118, 137, 164, 168, 245, 247, 318, 344
Büyük Karl (Charlemagne), 347
Büyük Patlama, 29, 233

Campanella, Tommaso, 320
Campbell, Joseph, 282
Camus, Albert, 92, 101
Canterbury, Anselm von, 270
Capelle, Wilhelm, 129
Cebelitarık Boğazı, 350
Cengiz Han, 40
Ceram, C.W., 50
Chambridge, 348
Chandogya, 138, 142
Charvaka, -öğretisi, 143, 147, 167
Childe, Gordon, 50, 53
Chin Hanedanı, 150, 151
Chou Hanedanı, 150, 156, 168
Choular, 150
Cilalı Taş Devri, 49, 53
Clauberg, Johannes, 255
Cogniot, Georges, 164
Corpus Hermeticum, 87
Cro-Magnon, 46
Cumhuriyet Devrimi, 352
Cung Gung, 315

Çekoslovakya, 47
Çığ, Muazzez İlmiye, 70
Çin Seddi,
Çin, -bilgeliği, -felsefesi, -uygarlığı, 125, 128, 149, 150, 152, 153, 159, 161, 261, 314, 333
Çinli, -arkeologlar, 149
Çivi yazısı, 67, 68
Çoktanrıcılık, 296, 298
Çuang Tse, 128

Daniel of Morley, 342, 345
Dante, 342
Darius (Pers Kralı), 344
Deliliğe Övgü, 320
Delitzsch, Friedrich, 70
Delphi, 163
Demeter, 87, 89
Demiurg Ialdabaoth, 87
Demokritos, 89, 112, 131, 154, 164, 167, 175, 199, 316, 317
Deneycilik (ampirizm), 173, 361
Descartes, René, 101, 106, 111, 113, 119, 203, 204, 205, 225, 251, 335
Devlet, 199
Dhaumya, 138
d'Holbach, Paul Henri Thiry, 355
Dialoglar, 320
Diamond, Jared, 49, 50
Dicle Nehri, 133, 243
Diderot, Denis, 355
Die Herkunft des Menschen, 44
Diels, Hermann, 298
Dieterici, Friedrich, 305
Dietzgen, Joseph, 90
Dilbilimciler, 42, 86
Din felsefesi, 265, 361

Diodoros, 88, 89, 126
Diogenes Laertios, 82, 127, 165, 166
Diyalektik, -materyalizm, -yöntem, 91, 95, 102, 159, 195, 199, 207, 208, 210, 235, 245, 255, 361
Diyojen, 118
Doğa felsefesi, 146, 164, 167, 168, 257
Doğa Üzerine, 250
Doğu Afrika, 33, 46, 88
Doğu Akdeniz, 54, 162
Doğu Asya, 33, 123, 124
Doğu-İslam, -coğrafyası, -devletleri, -dünyası, -felsefesi, -kavimleri, -kültür coğrafyası, -ülkeleri, -uygarlığı, 123, 124, 126, 201, 304, 318, 331, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353
Doğulu düşünürler, 347, 352, 353
Dryidler, 127
Dsi Hsia, 315
Duyumsamacılık, 203

Eagleman, David, 35, 212, 217
Eccles, John C., 46
Eco, Umberto, 348
Einstein, Albert, 241
Ejiptologlar (Mısırbilimciler), 89
Eklektizm, 318
Eksen Çağı, 124, 167
Elamca, 69
el-İdrisî, 345
el-Kıftî, 304
el-Kindî, 100, 118, 201, 300, 305, 318, 336
el-Medînetü'l-fâzıla, 318
el-Memun (Halife), 302, 338
Emevi, - Hanedanı, 335, 341
Empedokles, 131, 175, 199
Emperyalizm, 354, 359
Endonezya, 31, 33, 75
Endülüs, 123, 202, 339, 341, 345
Engels, Friedrich, 201, 289, 303
Ensest, 55, 323
Ensi (Kral), 72
Entropi, 228, 242, 343
Epiktetos, 109, 318
Epikürcüler, 108
Epiküros, 116, 167, 317
Epimenides, 165
Epistemoloji, 93, 181, 258, 309, 362
Erasmus, Desiderius, 320
Eridu, 62
Eris, 87
er-Râzî, 202, 293
Eski Toplum, 31
Estetik, 362
Etik, 309, 310, 314, 318, 319, 320, 325, 327, 360
Etiyopyalılar, 298
Eudaemon, 317
Eudoksos, 89
Everest, 24, 31
Evrensel Tin, 157, 184, 207, 208

Falkenstein, Adam, 70
Fan Çi, 315
Farabî, 100, 109, 123, 188, 304, 305, 318, 336, 351, 352
Farsça, 69
Fas, 162

Fenike, 88, 89, 123, 125, 162, 165, 166
Fenikeliler, 83, 162, 165
Ferekidis, 165
Feuerbach Üzerine Tezler, 209, 357
Feuerbach, Ludwig, 209
Feynman, Richard, 115
Fırat Nehri, 133, 243
Fırsatçılık, 173
Filozoflar Zinciri, 127
Flood, Gavin, 128
Frankfurt Goethe Üniversitesi, 354
Fransa, 75, 119, 340
Fransızca, 126
Freud, Sigmund, 272

Galatlar, 127
Galilei, Galileo, 99, 301, 320
Ganj Nehri, 123, 137
Gazalî, 202, 331, 342
Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena, 206
Gerçekçilik (realizm), 173, 363
Germen savaşçılar, 352
Gılgamış, 67, 163
Girit, -Minos uygarlığı, 126
Girsu, 71
Gnostik mitoloji, 87
Goclenius, Ruldolph, 255
Goethe, Johann Wolfgang von, 230
Gorgias, 250, 260
Gotlar, 352
Göbeklitepe, 49, 53, 60, 61
Gökçe, Enver, 106
Görecelilik, 241, 363
Gramsci, Antonio, 111
Greenblatt, Stephen, 348
Greer, John Michael, 87
Griechische Weltgeschichte, 88
Gundişapur, 350
Gülün Adı, 348
Güneş Tanrısı, 76, 294, 295
Güneş Ülkesi, 320
Güney Afrika, 30
Güney Asya, 124, 296
Güney İtalya, 164, 165
Güneybatı Asya, 49
Güneybatı Avrupa, 46
Güneydoğu Anadolu, 53, 336
Güneydoğu Avrupa, 46
Günler ve İşler, 162

Haber, Heinz, 186
Habeşistan, 53, 343
Haldane, J.B.S., 35
Harappa, 135
Harran, 348, 350
Hatay, 53, 112, 336
Hattuşa, 69
Havva Hz., 71, 77, 96, 279
Hazar Denizi, 70
Hegel, Friedrich, 101, 138, 139, 157, 184, 194, 207, 208, 209, 210, 241, 245, 247, 255, 262
Heidegger, Martin, 255, 262
Heit, Helmut, 127
Hekataios, 82, 126
Hekate, 89
Helen kavimleri, 88
Helvétius, Claude Adrien, 355
Hepaistos, 87, 89, 127

Heraklitos, 89, 128, 131, 165, 166, 167, 175, 199, 242, 260
Herkül, 89
Hermes, 82, 87
Herodotos, 89, 126
Herutataf, 78
Hesiodos, 162, 312
Hıristiyan, -lar, -lık, - imparatorluklar, 87, 125, 126, 127, 135, 217, 244, 282, 293, 296, 299, 318, 335, 339, 346, 349, 350, 352
Hindistan, 68, 70, 76, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 138, 144, 149, 162, 167, 168, 186, 239, 246, 298, 345
Hint Okyanusu, 335
Hint, -bilgeleri, -vedaları, 40, 139, 261, 312
Hippasos, 131
Hitit, 69
Hititçe, 69
Hititler, 127, 162
Hobbes, Thomas, 100
Holenstein, Elmar, 126
Hollanda, 119, 205, 243, 340
Homeros, 89, 128, 162, 164, 312
Homo Erectus, 32, 38, 39
Homo Faber, 38, 39
Homo Neanderthalensis, 33
Homo Soloensis, 33
Horkheimer, Max, 354, 355, 359
Hornung, Erik, 80, 82, 89
Horus, 89
Hrozný, Bedřich, 69
Hume, David, 205, 206, 225, 269, 335
Hunlar, 352
Hümanizm, 300, 320, 339, 342, 347, 359, 363
Hypatia, 349

***I King* (Dönüşümler Kitabı)**, 153, 159
Irak, 53

İbn Batuta, 345
İbn Haldun, 118, 333, 342, 345
İbn Mukaffa, 335
İbn Rüşd, 118, 188, 202, 305, 342, 352
İbn Rüşdcüler, 118
İbn Tufeyl, 342
İbn-i Sina, 118, 293, 305, 352
İbranice, 87
İdealar, 88, 112, 131, 174, 184, 199, 200, 201, 316, 352
İdealizm, 91, 95, 172, 174, 258, 297, 301, 346, 363, 365
İhvan-ı Safa Kardeşliği, 139, 336
İki Temel Dünya Sistemi, 320
İkicilik (düalizm), 173, 364
İlahiyat, 71, 87, 90, 91, 125, 130, 177, 188, 265, 350
İlkçağ materyalizmi, 164
İlyada, 89, 162, 164
İncil, 87, 209, 279
İndira, 313, 314
İndus vadisi, 70
İngiltere, 31, 119, 340, 345, 360
İnhetep, 78
İran, 68, 125, 296, 335, 344, 348, 351
İsâ, 138
İshak bin Huneyn, 336

İsis, 82, 89
İskender bkz. Büyük İskender, 76, 118, 137, 164, 168, 245, 247, 318, 344
İskenderiye Kütüphanesi, 349
İslami, -akım, -hareket, -toplumlar, 139, 336, 338, 342, 344
İsmaililik, 336
İsokrates, 89
İspanya, 75, 162, 339, 340
İsrail, 53
İsveç, 340
İşlevselcilik, 173
İşrakî düşüncesi, 336

Jaeger, Werner, 130
Jaspers, Karl, 111, 128, 129
Java adası, 33
Jaynavalkya, 146
Jerison, Harry, 44
Jung, Carl, 105

Kafkasya, 335
Kahire, 341, 345
Kaldealılar, 166
Kanada, 31
Kant, Immanuel, 101, 119, 183, 206, 207, 208, 241, 249, 262, 269, 270, 298, 321, 335, 355, 361, 362, 364
Kapitalizm, 124, 303, 358, 359
Kara Atena, 87
Kartaca, 126
Katha, 138
Katolik Kilisesi, 302, 320, 349, 367
Kava, 40
Keltler, 127
Kena, 138
Kent devrimi, 70,85, 91, 152, 273, 331, 332, 336
Kepler, Johannes, 301
Khaldaialılar, 127
Khandala Vadisi, 138
Khandogya Upanişad, 139
Kheilon, 165
Khufu, 78
Kılıç, Türker, 227
Kibele, 48
Kinik akım, 316
Kleobulos, 165
Kokmak (bilgelik tanrıçası), 187
Kolomb, Kristof, 97, 345
Konfüçyüs, 111, 128, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 314
Kopernik, Nikolas, 98, 184, 207, 299, 301
Kozmoloji, 257, 270, 294, 364
Kramer, Samuel Noah, 68, 70
Kritias, 88, 129, 300
Ksenofanes, 298
Ku kasabası, 156
Kudüs, 123, 341, 345
Kur'an, 268, 305
Kuzey Afrika, 33
Kuzey Kafkasya, 136
Kuzey Kutbu, 52

La Mettrie, Julien Offray de, 186, 187, 225
Laetoli, 32
Lagaş, 62, 71, 72, 73, 74
Lalande, André, 181
Laozi, 109, 111, 128, 149, 152, 156, 157, 158, 161, 167, 261

Latin Amerika, 124, 329
Latince, 291, 331, 352
Le Goff, Jacques, 345
Leibniz, G. Wilhelm, 205, 227, 262, 328
Lenin, Vladimir İlyiç, 303
Lesbos adası, 166
Leukippos, 167
Leyla ile Mecnun, 236
Li King (Kurallar Kitabı), 153
Li Tse, 128
Libya, 127
Likurgos, 89
Locke, John, 119, 203, 205, 206, 214, 335
Lu eyaleti, 152, 153
Luganda (Lagaş Kralı), 73
Lut Peygamber, 71
Luther, Martin, 299, 302, 304
Lübnan, 53, 60

Magadha İmparatorluğu, 137
Magikon, 127
Maglar, 127, 166
Mahabharata, 137
Maitreyi, 139
Malinowski, Bronisław, 297
Manş Denizi, 31
Marksist, -ler, -bilgi kuramı, 210, 255, 302
Marksizm, 255, 302
Mars, 87
Marshall, John, 136
Marx, Karl, 101, 115, 119, 208, 209, 210, 271, 292, 302, 303, 357
Materyalizm, 365
Me Ti, 128, 149, 152, 160, 161, 175
Medine, 336, 344
Mekke, 336, 344
Meksika, 49, 54
Menzius, 161
Merimde, 60
Meşşaî filozoflar, 202
Meşşaîlik, 201
Metafizik, 75, 91, 95, 102, 103, 177, 233, 255, 256, 257, 258, 266, 276, 309, 365
Metafizik, 100, 126, 129, 201, 254, 256, 270
Mezopotamya, 68, 70, 71, 83, 125, 133, 162,
Mısır, -lılar, -edebiyatı, -hiyeroglifleri, -mitolojisi, 68, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 139, 162, 163, 165, 166, 243, 293, 294, 295, 396, 302, 312, 313, 333, 335, 340, 343, 344
Mısırlıların Felsefesi, 82
Miken, 343
Milano, 348
Milet Okulu, 40
Miletos, 162, 163, 165
Minerva'nın Baykuşu, 208
Minos uygarlığı, 126
Mison, 165
Mistisizm, 114, 118, 319
Mitoloji, 76
Moğol, -lar, -istilası, 341, 342, 352
Mohenco-daro, 135, 136
Mohizm, 160
More, Thomas, 320

Morgan, L., 50
Morgan, Lewis Henry, 31
Muhammed Hz., 336, 344
Mutezile, 302, 305, 338
Mutlak İde, 207, 208
Müntzer, Thomas, 304
Müslüman, -lar, -toplumlar, 126, 202, 217, 268, 296, 299, 305, 330, 331, 335, 336, 337, 339, 341, 342, 346, 349, 350, 351, 352, 353

Nasadiya Sukta, 146
Nazi, -barbarlığı, -ler, 354
Neandertaller, 46
Neith, 89
Neolitik, -Çağ, -devrim, -ekonomi, 49, 50, 53, 59, 60, 61, 63
Nesnel idealizm, 174, 365
Nevruz, 282
Nietzsche, Friedrich, 97, 101, 102, 103
Nihilizm, 128, 318
Nil Nehri, 53, 77, 81, 295, 336
Nina, 71
Ninive Yazıtları, 69
Nizâmülmülk, 342
Noel, 282
Norwick piskoposu, 345
Nuh Tufanı, 71
Nübye, 295

Oenopides, 89
Okhos, 127
Ontoloji, 93, 255, 260, 262, 270
Oppert, Julius, 69, 70
Orta Asya, 150, 341
Ortadoğu, 127, 296, 314
Orthbrandt, Eberhard, 91
Osiris, 82, 294
Osmanlı aydınları, 351
Oxford, 347, 348

Ömer Hayyâm, 27, 118
Ön-Asya, 53
Öznel idealizm, 174, 366

Padua, 347, 348
Pakistan, 136
Pamphile, 165
Pancasikha, 143
Pandora Efekti, 96
Papa, 348
Paris, 119, 345, 347, 348
Parma, 348
Parmenides, 128, 131, 175, 199, 260
Pascal, Blaise, 269
Path (Mısır tanrısı), 89
Pausanias, 126
Pehlevi dili, 335
Peloponez Savaşı, 118, 151, 164, 168
Periandros, 165
Perikles, 118, 164
Pers İmparatorluğu, 247, 338
Pers, -ler, -liler, -seferi, 118, 127, 245, 338, 344
Peru, 49
Petrus Abaelardus (Pierre Abélard), 342
Phaidon, 199
Phaidros, 88
Philebus, 88
Philip II., 344
Physika, 256
Pirenne Henri, 351, 352

Piri Reis, 345
Piron, 250
Pisagor Denklemi, 83
Pisagor, 89, 165, 166
Pittakos, 165
Plantinga, Alvin, 270
Platon, 77, 88, 89, 97, 100, 108, 109, 111, 112, 118, 126, 128, 129, 130, 131, 154, 165, 174, 181, 184, 199, 200, 201, 238, 248, 260, 270, 300, 316, 317, 335, 352, 359
Plotinos, 318, 352
Plutarkhos, 89, 126, 165
Portekiz, 339, 340
Pozitivizm, 173
Pragmatizm, 167, 233
Prometheus, 21, 40
Protagoras, 316
Psikoloji, 96, 257

Rasyonalizm, 173, 188, 203, 204, 360, 366
Reform, 299
Re-Harakte (Güneş Tanrısı), 294
Renan, Ernest, 127
Rigveda, 313
Roger III (Sicilya hükümdarı), 345
Roma, -lılar, -İmparatorluğu, -Kilisesi, 43, 86, 99, 115, 119, 124, 126, 135, 164, 187, 298, 300, 331, 336, 340, 341, 343, 344, 347, 348, 353
Romanya, 35, 187
Roscher, W.H., 89
Rousseau, Jean-Jacques, 157
Rönesans, 98, 118, 123, 124, 174, 320, 339, 342, 345, 347
Ruben, Walter, 138
Ruhun Doğal Tarihi, 186
Russell, Bertrand, 21, 110, 114, 181, 271
Rusya, 115, 288, 339, 345

Sabit bin Kurre, 336
Saf Aklın Eleştirisi, 206
Sami ırk, 71
Samkhya, 143
Sanayi devrimi, 91, 113, 123, 162
Sanskritçe, 123, 126, 135, 137, 138, 139, 146, 335
Sapma, 348
Sarepta, 88
Sargon (Akad Kralı), 71
Sarı Hükümdar, -dönemi, 149, 153
Sarı Irmak, 70, 123, 128, 133, 149
Sartre, Jean-Paul, 108, 263
Savaşan Devletler Dönemi, 150, 151, 154, 156, 157, 168
Sayda, 88
Scharfstein, Ben-Ami, 138
Schmidt, Klaus, 60
Schopenhauer, Arthur, 137
Schroer, Silvia, 87
Schwarz, Ernst, 159
Searle, John, 115
Selçuk, 162
Semnotheolar, 127
Seneca, 115
Sethe, Kurt Heinrich, 81
Shang Hanedanı, 149, 150
Shi King (İlahiler Kitabı), 153
Shu King (Belgeler Kitabı), 153
Sibirya, 33, 46, 47

Sicilya, 123, 162, 339, 341, 345
Sind, 136
Siraküza, 118
Sisifos, 92
Siyaset felsefesi, 92, 152, 177, 245
Skolastik felsefe, 301
Smith, Adam, 149, 247
Sofistler, 128, 152, 316
Sokrates, 109, 110, 116, 118, 129, 154, 163, 164, 166, 174, 184, 200, 313, 316, 335
Sokrates'in Savunması, 200
Solon, 88, 165
Sophia, 86, 87, 100
Sosyalizm, 303
Sotion, 127
Souvenirs d'enfance et de jeunesse, 127
Sovyetler Birliği, 288
Sparta, 89, 118, 162, 168, 344
Spartalı gençler, 239
Spinoza, Baruch, 109, 110, 119, 205, 320, 321, 335
Stoacı, -lar, -filozoflar, 117, 316, 318
Störig, Hans Joachim, 164
Strabon, 89
Sudan, 341
Sudûr kuramı, 318
Sun Bin, 245
Sun Kuang, 167
Sun Tzu, 245
Sur, 62
Suriye, 53, 295, 335
Sümer, -ler, - dili, - kavmi, - kentleri, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 123, 124, 125, 128, 133, 135, 136, 149, 163, 243, 312, 333, 335, 340, 343
Sünnî ideoloji, 331
Sünnileştirme, 342
Süryani rahipler, 335
Svetaketu, 138, 144, 145
Svetasvatara, 138

Şam, 335, 344, 350
Şaman kültürü, 39, 273
Şii, 341
Şüphecilik (septisizm), 146, 164, 172, 250, 318, 367

Tabula rasa, 203
Taif, 336
Taittiriya, 138
Tanrısal akılcı akım, 188
Tanzanya, 32
Tao te-King, 158
Tao, 157, 158, 161
Tarım Devrimi, 54
Tarihsellik, 244
Teb, 295
Tektanrıcılık, 298
Teoloji, 130, 257, 270
Terence, 320
Tevrat, 279
Thales, 89, 97, 111, 131, 163, 164, 165, 166, 167, 335
Theaetetus, 199
Theogonia, 162
Theser (Üçüncü Hanedan Kralı), 78
Theuth, 89
Thot, 89
Timaos, 129
Timuçin, Afşar, 119
Tokarew, S.A., 298

Toledo, 341, 345
Trakya, 127
Trakyalılar, 298
Tricot, Jules, 126, 127, 130
Truva, 167, 344
Tukididis, 128
Tüfek, Mikrop ve Çelik, 50
Türki, -cumhuriyetler, -diller, 70, 288
Türkiye, 21, 113, 288, 354, 355

Uddalaka, 111, 138, 139, 140 144, 145, 167
Ufukları Aşmak İsteyenlerin Tutkuları, 345
Uhlig, Helmut, 70, 72
Ulusların Zenginliği, 149
Upanişadlar, 128, 134, 137, 138, 140, 142, 145, 146, 148
Ur, 136
Ural-Altay dilleri, 69
Urfa, 54
Uruk, 62
Urukagina, 73, 74, 312
Usta, Can, 96
Usta, Sadık, 134, 144, 352
Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 350
Uygarlık Aşaması, 31, 39
Uzakdoğu Asya, 341

Ülken, Hilmi Ziya, 90, 119, 160, 350
Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, 82, 127
Ütopya, 320

Vahşet Dönemi, 31
Varlık felsefesi (ontoloji), 177, 255, 258, 368
Varlık ve Zaman, 255, 262
Varolmayan Üzerine, 250
Varoluşçuluk (egzistansiyalizm), 172
Vedalar, 40, 134, 137, 139, 141, 142, 144, 148, 261, 312, 313
Vişnu, 148
Voltaire, 119, 354, 355

Whitehead, A.N., 114
Wittgenstein, Ludwig, 84, 180
Wolff, Christian, 262

Yabancılaşma,
Yahudi, -ler, -lik, -metinleri, -toplumu, 87, 110, 125, 127, 135, 293, 296, 337, 354
Yahurveda, 313
Yanaka (Videka Kralı), 139
Yararcılık, 173, 318
Yaynavalkaya, 139
Yen Yüan, 315
Yeni Gine, 49
Yeni Platoncu öğreti, 318
Yeni Zelanda, 31, 297
Yin-Yang öğretisi, 152
Yuhanna Apokalüpsisi, 87
Yumurta Bayramı, 282
Yunan, - bilgeleri, - bilimi, -devletleri, -düşünürler, -eserleri, -felsefesi, -mitolojisi, -mucizesi, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 100, 109, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 137, 142, 145, 152, 162, 163, 164, 167, 168, 181, 239, 247, 260, 284, 294,

298, 316, 317, 330, 332, 333, 336, 338, 340, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 351, 353
Yunanca, 86, 125, 181, 255, 299, 310, 335, 336, 350
Yunanistan, 87, 88, 118, 126, 128, 151, 162, 164, 165, 167, 168, 239, 298, 343
Yunus Emre, 80, 108, 224, 226
Yüz Düşünce Okulu, 151, 152, 159, 160

Zamolksis, 127
Zenon, 317, 318
Zerdüşt, -öğretisi, 40, 125, 296

DÜŞÜNCE DÜNYAMIZDA "DAHA FAZLASINI BİLME" KIVILCIMININ PARLADIĞI İLK ANDAN BUGÜNE FELSEFENİN ÖYKÜSÜ

İnsanı diğer türlerden ayıran en önemli özelliğin düşünme yetisi olduğunu bilsek de bu meziyeti temel alan "felsefe" kavramıyla daima mesafeli bir ilişkimiz olmuştur. Peki, esasen attığımız her adımda bir izi olan bu disiplini araştırma ya da hayatımıza uygulama gayretinden geri durmamıza sebep nedir?

Dünyayı Değiştiren Düşünürler adlı kapsamlı felsefe tarihi serisiyle tanıdığımız Sadık Usta, olabilecek en yalın dille insanlığın düşünce tarihini anlatmaya koyulduğu bu yeni seride akla takılan tüm soruları yanıtlıyor. Zihinde şüphe kıvılcımlarının ilk belirişinden bugüne, benzersiz bir öyküyü kaleme alırken felsefe kürsülerinin korkutucu dilinden fersah fersah uzakta durarak okurla müthiş bir sohbete koyuluyor.

Kitabın sayfaları arasında kaybolmadan önce, yazarın hepimizin bilmesini istediği önemli bir mesajı var, büyük bir zevkle iletiyoruz:

Herkes felsefe öğrenebilir; herkes felsefeci ve hatta bazılarımız filozof da olabilir. Bunun için çok şeye gerek yok; sadece sorgulamak, araştırmak, merak etmek, derinlemesine okumak, mevcut durumu eleştirmek ve her anlatılana kanmamayı öğrenmek yeterlidir. Bu yüzden bu kitap, en başta gençlere ve sonra da felsefeye ilgi duyan her yaştan insana yönelik yazılmıştır.

Eğer felsefenin günlük yaşamda ne işe yaradığını bilmek, felsefi-düşünsel merakınızı gidermek, düşünme yönteminin yasalarını kavramak istiyor ya da felsefe yapmanın ne olduğunu merak ediyorsanız bu kitap size göredir.

kafkakitap.com
9 786257 994408
online alışveriş :kitap365.com
KDV'den muaftır.